

શ્રી સાંખ્ય પ્રવચન

સ્વ: રજીસ્ટર

પાઠવનાલાલ

૧૯૨૫ શ્રી શ્રીકપિલભગવત્પ્રણં

શ્રીસાંખ્યપ્રવચન ॥

શ્રીમદ્ધનિરુદ્ધભદ્રકૃત સાંખ્યપ્રવચનસૂત્રવૃત્તિનામની સંસ્કૃતટીકા
તથા

પૂજ્ય મહારાજ શ્રીમત્તથુરામશર્મા પ્રણીત

૧૦
શામી

શ્રીસાંખ્યતાત્પર્યબોધિનીનામની ગુજરાતીટીકાસહિત

સુપર
KAP

નિઃશસ્ત્રોના દિતાર્થે પ્રકટ કરનાર:

શેઠ બીમજી રામજી દત્તાણી, પોરબંદર-કાઠિયાવાડ

“ નાસ્તિ સાંખ્યસમ જ્ઞાત, નાસ્તિ યોગસમ વલ્લભ ।

અથ વ: સશયો મા ભૂજ્ઞાતં સાંખ્યં પરં મતમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—સાંખ્યશાસ્ત્રના જેવું બીજું જ્ઞાન નથી, ને
યોગના જેવું અન્ય સામર્થ્ય નથી. સાંખ્યરૂપ જ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાને
શ્રેષ્ઠ માનેલું છે, માટે આ વિષયમાં તમને સંશય ન થાઓ.

દ્વિતીયાવૃત્તિ]

૬ ૬ ૬

[પ્રતિ ૧૧૦૦

સંવત્ ૧૯૯૨

શકે ૧૮૫૮

ઈ. સ. ૧૯૩૬

મૂલ્ય રૂ. ૧-૨-૦

૧ નિવાસસ્થલ આનંદાશ્રમ, બીલખા-કાઠિયાવાડ

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

“ યોગ આધ્યાત્મિકઃ પુંસાં, મતો નિઃશ્રેયસાય મે ।
અત્યંતોપરતિર્યગ્, દુઃસ્ય ચ સુખસ્ય ચ ॥ ૧૩ ॥ ”

x x x x

“ ચેતઃ સત્ત્વસ્ય વન્ધાય, મુક્તયે ચાત્મનો મતમ્ ।
ગુણેષુ સત્ત્વં વન્ધાય, રતં વા પુંસિ મુક્તયે ॥ ૧૪ ॥ ”

શ્રીમદ્ભાગવત, સ્કંધ ૩, અ૦ ૨૫

૧૩ ભાવાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણભગવાન્ બોલ્યા:—“ આત્મ-
સંબંધી યોગ પુરુષોના કલ્યાણને માટે થાય છે એમ મારે
અભિપ્રાય છે જે યોગની પ્રાપ્તિ થયે સર્વ દુઃખોનો અને
વિષયસુખોનો અત્યંતવિનાશ થાય છે, અર્થાત્ તે બંને
આત્મામાં પ્રતીત થતા નથી ૧૩

ચિત્તજ આ પુરુષને બંધને માટે તથા સુક્ષ્મને માટે
થાય છે એમ શાસ્ત્રો માને છે. શુદ્ધોમા ને તેનાં કાર્યોમા આસ-
ક્તિવાળું ચિત્ત પુરુષના બંધને માટે થાય છે, અને આત્મામાં
પ્રીતિવાળું ચિત્ત પુરુષની સુક્ષ્મને માટે થાય છે. ૧૪ ”

અથસ્વામિત્વની સર્વ સત્તા લેખકશ્રીને સ્વાધીન છે.

મુદ્રક—શેઠ્ઠ દેવચંદ દામજી

ધી આનંદ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ—ભા વ ન ગ ૨

દ્વિતીયાવૃત્તિની ભૂમિકા S N . .

આ ગ્રંથની પ્રથમાવૃત્તિ વેચાઈ ગયેલી હોવાથી તેની માગણી સંજ્ઞનો-તરફથી આહુ હોવાથી તેની બીજી આવૃત્તિ મૂળપ્રમાણે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.
દ્વિતીયભાદ્રપદ-૧૯૬૨

વ્યવસ્થાપક ટ્રસ્ટીમંડળ
શ્રીઆનંદાશ્રમ-બીલખા

ॐ

ભૂમિકા

સાંખ્યપ્રવચનની (સાંખ્યશાસ્ત્રની) ભરતખંડમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા સમર્થ આચાર્યો શ્રીકપિલભગવાન, શ્રીઆસુરિ, શ્રીપંચ-શિખાચાર્ય, શ્રીસનેદનાચાર્ય, શ્રીવાપગણ્ય ને શ્રીધર્મચરકૃષ્ણાદિ થયા છે.

આ સાંખ્યશાસ્ત્ર આપણા વેદાનુકૂલ પડ્દર્શનોમાંનું એક દર્શન છે. આપણાં વેદાનુકૂલ દર્શનોમા તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય બહુ ઉત્તમ-પદ્ધતિથી સમજાવેલો હોય છે, તેથી તે દર્શનો નિચારણીય સંજ્ઞનો-ને મનન કરવામાં બહુ ઉપયોગી થાય છે. પ્રકૃતિ આદિ જડ તત્ત્વોની ને પુરુષરૂપ ચેતનની સમ્યક્ પ્રકારે ગણના કરી, તેમના સ્વરૂપાદિને સમજાવનારુ શાસ્ત્ર સાંખ્યશાસ્ત્ર કહેવાય છે. આ દર્શનના વા પ્રવચનના પ્રણેતા મહામુનિ કપિલભગવાન મનાય છે. તેમની ઉત્પત્તિ શ્રીકર્દમઋષિયા અને તેમનાં ધર્મપત્ની દેવહુતિથી થયેલી પુરાણાદિમા પ્રસિદ્ધ છે. શુદ્ધ સાંત્વિકી બુદ્ધિમાં સ્થિરઆવે રહેનારાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને ઐશ્વર્ય એ ચારે તેમનામાં જન્મથી-

જ દર્તાં એમ શ્વેતાશ્વરુતિ? ને પુરાણો? કહે છે. આ લોકપ્રસિદ્ધ લયંકર ભવાટવીમાં આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ પ્રકારના તાપોથી નિરંતર તપતા લોકસમૂહને જોઈને તેમણે પરમકારુણ્યથી, તેમના આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ પ્રકારના તાપોની અવશ્યભાવિ ને આત્મતિક નિવૃત્તિ કરવાના ઉપાયરૂપ આ શાસ્ત્ર રચી, તેની પોતાના શિષ્યાદિદ્વારા આ સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરાવી છે.

સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો જેનું સ્વરૂપ છે એવી પ્રકૃતિજ આ દશ્ય ને અદશ્ય વિશ્વને પરિણામ પામીને ઉપજાવનારી છે, પુરુષનું ભોગભોક્ષરૂપ પ્રયોજન તેની જગદાકાર થવારૂપ પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે, પુરુષના ભોગની તથા ભોક્ષની સિદ્ધિ કરવી એ પ્રકૃતિનું કર્તવ્ય છે, પુરુષ વસ્તુતાએ ઉદાસીન હતા પણ પ્રકૃતિની સાથે અભેદ માની ભોક્તાપણાના અભિમાનવડે બંધાય છે, અને તે પુરુષ પ્રકૃતિના ને પોતાના ભિન્નપણાના સાક્ષાત્કારવડે તથા પોતાના અસમપણાના અનુભવવડે દુઃખરૂપ બધમથી મુક્ત થાય છે, આ સંક્ષેપમાં સાંખ્યશાસ્ત્રનો વિષય છે.

આ ગ્રંથપર ૧ શ્રીઅનિરુદ્ધભટ્ટકૃત, ૨ શ્રીમહાદેવવેદાંતિકૃત, ૩ શ્રીનાગેશભટ્ટકૃત ને ૪ શ્રીમાધવપરિત્રાજકૃત એમ ચાર સંસ્કૃતટીકાઓ છે, અને શ્રીવિદ્યાનભિક્ષુકૃત ભાષ્ય છે. તેમાંની પહેલી બે ને છેલી એ ત્રણ ટીકાઓ તથા ભાષ્ય કંઠકૃતા તથા હાથીમાં મુદ્રાંકિત થયાં છે, ને ત્રીજી ટીકા અઘપર્યંત મુદ્રાંકિત થયેલી જોવામાં આવી નથી. આ ગ્રંથમાં એ ચાર ટીકાઓમાંની પહેલી ગ્રાન્થીન ટીકા આપવામાં આવી છે. એ ટીકામાં જે ઉત્થા-

૧ “ઋષિ પ્રસૂતં કપિલં યસ્તમગ્રે જ્ઞાનૈર્ધિમર્તિ ॥”

(જે પ્રથમ ઉપજેલા તે કપિલઋષિને જ્ઞાનોવડે શોભાવે છે.)

૨ શ્રીમહાભાગવતાદિમાં તેમને જ્ઞાનવૈરાગ્યાદિથી ભરેલા વર્ણવ્યા છે.

નિકાનો લાગ છે તે માત્ર સૂત્રાર્થ વિચારનારને ઉપયોગી ન હોવાથી મૂકી દેવામાં આવ્યો છે.

જેમ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં રોગ, રોગની નિવૃત્તિ, રોગનું કારણ તે રોગની નિવૃત્તિના ઉપાયો એ ચાર પદાર્થોનું પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે તેમ આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પણ હેય, દાન, હેયનું કારણ, તે દાનના ઉપાયો એ ચાર પદાર્થો પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા છે. ત્યાં કરવાયોગ્ય ને આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો છે તે હેય કહેવાય છે, તે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની ને અત્યંત-નિવૃત્તિ તે દાન કહેવાય છે પ્રકૃતિપુરુષના કસ્પિત સંયોગદ્વારા તે બનેનો અવિવેક એ હેયનું કારણ છે, અને વિવેકખ્યાતિ એ દાનનો (દુઃખનિવૃત્તિનો) મુખ્ય ઉપાય છે. એ પ્રત્યેક પદાર્થનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આ ગ્રંથ વાચવાથી આ વિષયમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરનાર વાંચનારને સમજશે.

આ શાસ્ત્રમાં દેટલાક સૂત્રોવડે નિત્યજ્ઞાનવાળા તથા અખંડ-શ્ર્વવાળા ઈશ્વરનો નિષેધ કરેલો જોનામાં આવે છે તે નિષેધ, નિત્ય-જ્ઞાનવાળા તટસ્થ ઈશ્વર ને નૈયાયિકાએ માન્યા છે તેને, ઔદિવાદ્યી છે એમ જાણવું. જો નિત્યજ્ઞાનવાળા તટસ્થ ઈશ્વરને માનીએ તો નિરંતર સૃષ્ટિ આદિ થવાં જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી; માટે આ શાસ્ત્રમાં તેનું ખંડન જોવામાં આવે છે. વળી જો આ શાસ્ત્રમાં નિત્યશ્ર્વવાળા ઈશ્વરનો નિષેધ ન કરત તો તે ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય પરિપૂર્ણ, નિત્ય ને નિર્દોષ છે એવું અવશ્ય કયાં પછી તેવા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવાનો મોહ મુમુક્ષુ સિધ્ધોના ચિત્તમાં ઉપજત; માટે નિત્યશ્ર્વવાળા ઈશ્વરના ખંડનનું તાત્પર્ય ઐશ્વર્યથી ધૈરાગ્યના પ્રતિપાદનમાત્રમાં છે; કેમકે ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું ખંડન કરવું એ આ શાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ નથી, પણ જિજ્ઞાસુને વિવેકજ્ઞાન સંપાદન કરાવવું એજ આ શાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. વળી સર્વ પ્રાણીઓને ત્રેરણા કરનાર નિત્યનિરતિ-શયશ્ર્વવાદ્ ઈશ્વર છે એવું અવશ્ય કરીને મુમુક્ષુ સિધ્ધોને એવી પ્રતીતિ

પણ થઈ જાત કે ઈશ્વરજી અમારા પ્રેરક છે, તેઓ અમને જેવી પ્રેરણા કરે છે તેવીજ રીતે અમે સર્વ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ તે ઈશ્વર ન્યારે અમને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં પ્રેરણા કરશે ત્યારે અમારી તેમાં પ્રવૃત્તિ થશે અમારા પુરુષાર્થથી કંઈ થવાનું નથી આમ પુરુષાર્થને નિર્બંધ કરનારી મમજી પ્રાપ્ત થવાને લઈ કોઈ પણ પુરુષ વિવેકજ્ઞાનનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકત નહિ માટે પરમાધમા પુરુષાર્થનું અધિકપણ જણાવવા માટે પણ ગૌણપણે ઈશ્વરનું ખડન આ ગ્રંથમાં કર્યું છે માયાવિસિષ્ટ ચેતનરૂપ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અનુમાન, આગમ અને યોગીઓના અનુભવથી સિદ્ધ હોવાથી શ્રીપાત-જલયોગદર્શનમાં તેનું અસ્તિત્વ નીચેના આશયોવડે સાંખ્યશાસ્ત્રનાજ ધોરણથી સિદ્ધ કર્યું છે —

અવિદ્યાદિ કલેશોવડે નિરતર પીડાતા અને અવિવેકરૂપ અધકારમાં સતત જાટકતા પુરુષોને મન્માર્ગે મદાવી કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ કરાવનાર ને પ્રકૃતિનો પ્રેરક જે જાલિપુરુષાર્થ તેની વ્યવસ્થા કરનાર તથા પ્રકૃતિને પ્રવર્તાવનાર કોઈ પુરુષવિશેષ હોવા જોઈએ, જેની જાકિયા નિર્વિદ્યે વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી, અવિદ્યાદિ સર્વકલેશોને નિર્મૂલ કરી મુમુક્ષુપુરુષથી કૈવલ્ય મેળવી શકાય વળી કેવન જડ દ્રવ્ય પોતાની મેળે વ્યવસ્થાપૂર્વકે પ્રવૃત્ત થઈ શકતું નથી, પણ તેની પ્રવૃત્તિ ચેતનને અધીન જોવામાં આવે છે આમ છે, માટે જડ પ્રકૃતિના પણ કોઈ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન નિયામક હોવા જોઈએ અસર્વજ્ઞ ને અસમર્થ જલ્લ પુરુષ જાહી પ્રકૃતિનો અધિક્ષાતા કે પ્રેરક સભવી શકે નહિ આ કલ્પમાં જન્મથીજ સિદ્ધ હોય એવા પુરુષને પ્રેરક માનવા તે પણ યોગ્ય નથી, કેમકે અનાદિ ને અનત જે પ્રકૃતિ છે તેના પ્રેરક પણ તેવાજ એટલે અનાદિ ને અનત મુક્તપુરુષ જોઈએ જલ્લની પેઠે રિદેહ કે પ્રકૃતિથીન પુરુષો પણ અસર્વજ્ઞ ને અસમર્થ હોવાથી પ્રકૃતિના પ્રેરક સભવતા નથી પરિણમથી નિત્યમુક્ત ઈશ્વરજી એ પ્રકૃતિના પ્રેરક છે એમ સિદ્ધ થાય છે જોકે ચિન્માત્રમાં ઐશ્વર્યકૃત

કાઈ તારતમ્ય નથી, છતાં તેમના ચિત્તના ક્ષેત્રમાં કહેવા, કે વિષાક તે આશયથી રહિતપણાને લીધે તે સંપ્રત્યક્ષ પુરુષવિશે ઈશ્વર કહેવાય છે. કર્મ જડ છે, માટે તેનાથી યથોચિત્ત કામ થઈ શકે નહિ, તેથી તેના કાઈ પણ ચેતનરૂપ જોઈએ. જ્યોત્સ્નાનાં દર્શનોનાં ફોલોની યથાગોચર વ્યવસ્થા સર્વે ઈશ્વર-ચિન્તા-બીજા કાઈ અસર્વજ્ઞ જીવથી થઈ શકે નહિ, માટે જ દર્શન-પ્રદાતા ઈશ્વર છે એમ માનવામાં આવે છે. આના વિશેષ સ્પષ્ટ-કરણુમાટે "લજ્જ નિરતિશયં સર્વજ્ઞોઽમ્" એ શ્રોતાતંત્રસંપ્રદાયના સૂત્રની રૂપરસદીપિકાનામતી ગુજરાતીટીકા જુઓ. ત્યાં અનુભાવની નૂતન પુક્તિથી તેમનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

આ સાંખ્યશાસ્ત્રને સાંખ્યપ્રવચન, સાંખ્યદર્શન, કપિલસૂત્રો કે સાંખ્યસૂત્રો પણ કહેવામાં આવે છે.

આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલો વિષય પ્રાચીન છે, પણ વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થતું આ સાંખ્યશાસ્ત્ર વા સાંખ્યપ્રવચન કેટલું પ્રાચીન હશે તે નક્કી કહી શકાય એમ નથી. આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં આપેલાં સર્વ સૂત્રો શ્રીકપિલભગવાનનાં હો, વા તેમાંનાં અમુક સૂત્રો શ્રીકપિલ-ભગવાનનાં હો, અને બીજાં સૂત્રો કાઈ સાંખ્યાતુષાણી પંડિતોનાં હો, તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ વિવેકી મુમુક્ષુનું નથી, ને તેમ કર-વાથી તેને કશો સાધન થવાનો સંભવ પણ નથી. શ્રીકપિલભગવાનનાં આ સૂત્રો, શ્રીધૈર્યશિખાચાર્યનાં કેટલાંક વચનો, અને શ્રીઈશ્વર-કૃષ્ણની ૭૨ શ્લોકની શ્રીસાંખ્યકારિકા એ સાંખ્યશાસ્ત્રનો વિષય સમજાવનારાં પ્રાચીન વચનો હમણાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં શ્રીસાં-ખ્યકારિકા વિદ્વાનોમાં વધારે આદર પામેલી છે, તેથી તેના ઉપર સર્વનુંદસ્વતંત્ર શ્રીચાચર્યપતિમિથે સાંખ્યતત્ત્વકોમુદીનામતી સુંદર સરકૃત ટીકા લખી છે. આ ગ્રંથમાં તે સાંખ્યકારિકાના સર્વ વિષયો આવી જાય છે.

આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, (જુદિ), અહ-

કાર, સત્સાદિ ત્રય ગુણો, તન્માત્રાઓ, ઇન્દ્રિયો, ભૂતો, પાંચ વિપ-
ર્યયો, નવ દુષ્ટિઓ, અઘ્યાવીશ પ્રકારનું કર્ણોનું અસામર્થ્ય, ને આઠ
સિદ્ધિઓ મળીને કુલ માઠ પદાર્થોનું નિરૂપણ હોવાથી આ સાંખ્ય-
શાસ્ત્રને ધષ્ટિતંત્ર પણ કહી શકાય. શ્રીપંચશિખાચાર્યનો ધષ્ટિતંત્ર-
નામનો નિબંધ ખૂબે પ્રચલિત હતો, પણ હમણાં તે મળી શકતો
નથી એ ધષ્ટિતંત્રમાંથી આખ્યાયિકાઓ અને પરપદ્ધતિર્ન્ય (પર-
વાહનું ખડન) એ બે વિષયો મૂકી દહને બાકીના સર્વ વિષયોનું નિરૂ-
પણ મેં આ સાંખ્યકારિકામાં કર્યું છે એમ સાખ્યાચાર્ય શ્રીઈશ્વરકૃષ્ણ
પોતાની શ્રીસાંખ્યકારિકાની ૭૨ મી કારિકામાં કહે છે, તેથી
જણાય છે કે આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જે વિષયો હમણાં છે તેજ
વિષયો ધષ્ટિતંત્રનામના ગ્રંથમાં હશે

પૂજ્યચરણ શ્રીશકરભગવાનના લેખોમાં ને શ્રીવાચસ્પતિ-
મિત્રના લેખોમાં આ દર્શનમાંનું કોઈ સૂત્ર આવતું નથી, તેથી કેટ-
લાક વિદ્વાનો ધારે છે કે આ સાંખ્યદર્શનમાં જે વિષયો છે તે
વિષયોનો ઉપદેશ પ્રથમ ભગવાન કપિએ શ્રીઆસુરિને મોઢેથી
કરેલો હશે. શ્રીઆસુરિએ પણ તે ઉપદેશ શ્રીપંચશિખને મોઢેથી
કરેલો હશે પણ શ્રીપંચશિખે ધષ્ટિતંત્રનામનો ગ્રંથ રચી પોતાના
તે ગ્રંથમાં તે સર્વ વિષયોનો સંગ્રહ કર્યો હશે, અને પરપરાવડે તે
સર્વ વિષયોનો ઉપદેશ શ્રીઈશ્વરકૃષ્ણને પ્રાપ્ત થયો હશે, તેમણે પોતાની
સાંખ્યકારિકામાંની ૭૦ આર્યોઓમાં મૂળમાંથી આખ્યાયિકાઓનો
અને પરમતખંડનો ભાગ મૂકી દહ, બાકીનો સર્વ ભાગ મહણુ કર્યો
હશે પણ સમય જતાં ધષ્ટિતંત્રમાંના સર્વ વિષયોનો આ સૂત્રોમાં
લોકોપકારમાટે કોઈ વિદ્વાને કપિલજીના નામથી સંગ્રહ કર્યો હશે
તે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયને આપણે સર્વાંશે સત્ય માનીએ તોપણ
તેથી આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી. લેખના પ્રાચીનપણાથી કે
તેના અર્વાચીનપણાથી તે લેખનું વાસ્તવિક શ્રેષ્ઠપણું કે ઊતરતાપણું
સિદ્ધ થતાં નથી, પણ તે લેખમાંના વિષયથી તે લેખનું શ્રેષ્ઠપણું કે

ઊતરતાપણુ સિદ્ધ થાય છે. આ લેખમાં સાંખ્યશાસ્ત્રના સર્વ વિષયો સુરપષ્ટરીતે વર્ણવેલા હોવાથી મુમુક્ષુને સાંખ્યસિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ સમજવું સુલભ થઈ શકે એમ છે, તેથી મુમુક્ષુએ આ ગ્રંથ આદરપૂર્વક વિચારવા-મોગ્ય છે એમ કહેવામાં કાંઈ પ્રકારનું અનુચિતપણું થતું હોય એમ જણાતું નથી.

સાંખ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસવડે મુમુક્ષુએ પોતાના ચેતનસ્વરૂપને પ્રકૃતિથી ને તેના કાર્ય જુદી આદિથી પૃથક્ સમજવું જોઈએ, અને અનુભવવું જોઈએ. જે પુરુષ પ્રકૃતિથી તથા જુદીથી ને તેમના ધર્મોથી પોતાના વ્યાપકસ્વરૂપને જિજ્ઞાસુ અનુભવવા લાગ્યશાસ્ત્રી થાય છે તે પુરુષ ત્રિવિધતાપતી ઐકાંતિક ને આત્મતિક નિવૃત્તિ કરી કેવલ્યને પ્રાપ્ત થાય છે.

છ વેદાનુદ્દેશ દર્શનો જે દમણી પ્રસિદ્ધિમાં છે તે દર્શનોનો પ્રાદુર્ભાવ આ ભરતપ્રકારમાં કેવા ક્રમથી કરાયે થયો હશે તે સંકેહરહિતપણે નક્કી નહિ થઈ શકે એવો વિષય હોવાથી તેના સંબંધનો વિચાર કરવાની પ્રવૃત્તિ અહીં યોગ્ય ગણી નથી.

દશશ્લોકવિજ્ઞાનવાદનું ને શૂન્યવાદનું ખંડન કરનારા જે સૂત્રો આ ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે તે પાછળથી કાંઈ સાંખ્યાનુયાયી વિદ્વાને વધાર્યા હશે, કે જ્યારે અન્ય સૂત્રોની રચના થઈ હશે ત્યારેજ તે સૂત્રો રચાયા હશે, તે પણ સંતોષકારકરીતે નક્કી ન થઈ શકે એવો વિષય છે.

જે સૂત્રોપર શ્રીમદ્ અનિરુદ્ધભટ્ટની સરકૃતટીકા નથી તેમના જે સૂત્રોપર ટીકા લખવાની અગત્ય જણાઈ છે ત્યાં તે ટીકા આવા [] કૌંસમાં લખવામાં આવી છે.

આ પુસ્તકમાં આપેલી સરકૃતટીકામાં ને ગુજરાતી વિવેચનમાં કાંઈ રથસે મળતાપણુ ન જણાય ત્યાં તે ગુજરાતી વિવેચન અન્ય યોગ્ય સંસ્કૃતટીકાઓને અવલંબીને પ્રસંગને વધારે અનુસરતું જણી લખાયું છે એમ સમજવું. ઇતિ શમ્

ૐ
સાંખ્યવિચાર

દોહરા

- સ્થૂલ દેહ સ્થૂલ દશ્ય સૌ, એ ભૌતિક ગણાય;
પાંચ ભૂતથી બિજ નહિ, ભૂતરૂપ લેખાય. ૧
- કારણુ તે ભૂતોત્પન્ન, તન્માત્રાજ્ઞ મનાય;
કાર્ય બિજ ગણાય નહિ, કારણરૂપ ગણાય. ૨
- ભૂતો તન્માત્રા યતા, રહ્યુ ન ભૂતો નામ;
તન્માત્રરૂપ તે યયાં, ગળી ભૂતાદિ તમામ. ૩
- તન્માત્રાઓ પાંચ ને, ઇદ્રિયગણુ અગિયાર;
અહંકારનાં કાર્ય તે, ૨' અભિમાન-મોજાર. ૪
- એ સોળે લય પામતાં, રહે એક અહંકાર;
અહંકારરૂપ કાર્ય પણુ, મહત્તરવે ચમનાર. ૫
- અહંકારરૂપ દૂર થઈ, મહત્તરવે ૨' એક;
મહત્તરવે એ શુદ્ધિ છે, એવો કરે વિવેક. ૬
- ચિત્તનામ પણુ તે તણું, પ્રકૃતિ કારણરૂપ.
પ્રકૃતિથી તે હિપજે, થઈને કારણરૂપ. ૭
- એ વિષ જડ પ્રપચ સૌ, પ્રકૃતિમાંથી શમાય;
પ્રકૃતિ કારણુ સર્વનું, અન્ય સૌ કાર્ય ગણાય. ૮
- પ્રકૃતિ પ્રકૃતિકાર્યથી, પુરુષ બિજ ગણાય;
અસંગી સચ્ચિદ્રૂપ તે, સુખદુઃખરહિત મનાય. ૯
- એવો વિવેક દદે યતાં, થાય બંધનો નાર;
એ કેવલ્ય એ મોક્ષ છે, એજ સ્થિતિ અવિનાશ. ૧૦

શ્રીસાંખ્યપ્રવચન

વિષયાનુક્રમશિક્ષા

વિષયનું નામ	પૃષ્ઠાંક	પૃષ્ઠાંક
૧ વિષયાધ્યાય પૃષ્ઠ ૧ થી પૃષ્ઠ ૧૩૧		૧
રીકાતી પ્રતિજ્ઞા ને મોક્ષનું સ્વરૂપ. ...	૧-૪	
મનુષ્યે આધિભૌતિક આદિ દુઃખો મટાડવાના સહેલા લૌકિક ઉપાયો મુકી દઇ પ્રયત્નથી સાધ્ય વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઉપાયો સામારે પ્રાપ્ત કરવા એ શંકાનું સમાધાન.	૪-૫	૨
જો આપધાદિ લૌકિક ઉપાયોવડે દુઃખોની આત્મંતિક નિવૃત્તિ થતી નથી તો લોકો તેમાં કેમ પ્રવર્તે છે એ શંકાનું ઉત્તર. ...	૫-૬	૩
દૃષ્ટસાધનવાળો મંદ પુરુષાર્થ દુઃખની નિવૃત્તિને વાસ્તાવક ઉપાય ન હોવાથી તેના ત્યજવાયોગ્યપણાનું કથન.	૬-૭	૪
એમાં બીજી સુક્ષિતનું કથન....	૭-૮	૫
વૈદિક કર્મેથી પણ દુઃખોની આત્મંતનિવૃત્તિ ન થવામાં કારણુ ...	૮	૬
આત્મા સ્વભાવથી બદ્ધ નથી, માટે તેના કલ્પિત દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિનો ઉપદેશ થાય છે. ...	૯-૧૦	૭-૮
સુતિરૂપ પ્રજાતપ્રમાણના બલવડેજ પુરુષ મોક્ષસાધનનું અનુષ્ઠાન કરતો નથી.	૧૦	૯

ધર્માના નાશવિના તેના સ્વાભાવિકધર્મનો		
નાશ થઈ શકે છે એવી શંકા.	૧૧	૧૦
ઉપર કહેલી શંકાનું સમાધાન. ...	૧૧-૧૨	૧૧
પુરુષને કાલથી બંધ નથી. ...	૧૩	૧૨
,, દેશના સંબંધથી બંધ નથી. ...	૧૩-૧૪	૧૩
,, શરીરની અવસ્થાથી બંધ નથી.	૧૪	૧૪
શરીરની અવસ્થા પુરુષનો ધર્મ છે એવી		
શંકાનું સમાધાન. ...	૧૪-૧૫	૧૫
કર્મથી પુરુષને બંધ થતો નથી. ...	૧૫-૧૬	૧૬
કર્મના સંસ્કારો ચિત્તનો ધર્મ હોવાથી		
સંસ્કારવાળા ચિત્તનેજ બંધ છે		
એમ માનવું જોઈએ એ શંકાનું		
સમાધાન. ...	૧૭	૧૭
એકલી પ્રકૃતિથી પુરુષને બંધ થતો નથી.	૧૮	૧૮
પુરુષને બંધ થવામાં પ્રકૃતિના સંયોગનું		
હેતુપણું. ...	૧૯-૨૧	૧૯
મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ સંકૃતિ એ અવિદ્યા ને		
તેનાથી પુરુષને બંધ છે એવા		
ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદનું ખંડન. ...	૨૨-૨૩	૨૦-૨૨
અવિદ્યાના સ્વરૂપનું ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી		
બીજી રીતે નિરૂપણ કરે છે. ...	૨૪-૨૪	૨૩
તેનું સમાધાન. ...	૨૪	૨૪
પુનઃ વાદીની ચકા. ...	૨૫	૨૫
તેનું સમાધાન. ...	૨૫-૨૬	૨૬
બાહ્યપદાર્થો ક્ષણિક છે, ને તેની વાસનાથી		
પુરુષને બંધ થાય છે એવા		
મતનું ખંડન. ...	૨૬-૨૮	૨૭-૨૮

વ્યાપક આત્મામાં બહારના એકદેશથી વસ્તુનો સંબંધ થાયથી તેમાં વાસના સમ્ભવે છે એવી વાદીની શંકાનું સમાધાન....	૨૮-૨૯	૨૬
અદૃષ્ટી પણ એમ ચર્ચ શકે એવી વાદીની શંકા.	૨૯	૩૦
એ શંકામાં ફળજીવું કયન.	૩૦	૩૧
ગર્ભાધાનસંસ્કારથી જેમ અવિષ્ણમાન પુત્રને હાથ મળે છે તેમ એક પુરુષ- ના કર્મથી બીજા પુરુષને ભોગ સંભવે છે એવી શંકા.	૩૦	૩૨
ક્ષણિકવાદીના મતમાં એ શંકા સંભવી શકતી નથી એવું સમાધાન.	૩૧	૩૩
દુઃખના સંબંધરૂપ બધે ક્ષણિક હોવાથી બંધને કારણની અપેક્ષા નથી એવી શંકા...	૩૧-૩૨	૩૪
મત્યલિંગના વાસ્તવપણાથી આત્માનું ને બંધનું ક્ષણિકપણું નથી.	૩૨-૩૩	૩૫
શ્રુતિધુક્તિથી ક્ષણિકવાદનું ખંડન.	૩૩	૩૬
દૃષ્ટાંત ન હોવાથી પણ ક્ષણિકવાદનું મિથ્યાપણું....	૩૪	૩૭
ક્ષણિકમતમાં કાર્યકારણભાવના અસંભવનું કયન.	૩૪-૩૬	૩૮-૪૦
કાર્યના પૂર્વકારણમાં નિમિત્તકારણની સ્થિતિ- માત્રથીજ તેની કારણતા યાવ છે તેમ ઉપાદાનકારણમાં પણ વાદી માને તો તેનું સમાધાન.	૩૭	૪૧

આ જગતમા વિજ્ઞાનથી કાંઈ જિજ્ઞાસુ નથી, બધે પણ સ્વપ્નની પેઠે વિજ્ઞાનરૂપ હોવાથી મિથ્યા છે, ને બંધનું કાંઈ કારણ નથી, એવી વિજ્ઞાનવાદીની શંકાનું સમાધાન.	૩૮-૩૯	૪૨
સ્વપ્નની પેઠે જગત મિથ્યા છે એવી વિજ્ઞાનવાદીની શંકાનું સમાધાન.	૩૯-૪૦	૪૩
સર્વ અન્ય હોવાથી બંધના કારણને નિયમ કરવો અયોગ્ય છે એવી શૂન્યવાદીની શંકા.	૪૦-૪૧	૪૪
એ શંકાનું સમાધાન.	૪૧-૪૨	૪૫
શૂન્યવાદમાં રહેલા અન્ય દૂષણનું કથન.	૪૨-૪૩	૪૬
શૂન્યપણુ પ્રાપ્ત કરવું એજ પુરુષાર્થ છે એ ઉક્તિની અસંગતિનું કથન.	૪૩-૪૪	૪૭
આત્માને અતિવિશેષથી બધે નથી ... આત્મા પરિચિત્ત હોવાથી તેમા ગતિનો સંભવ છે એ શંકાનું સમાધાન	૪૪-૪૫	૪૮-૪૯
આત્માનું પરલોકમા મગ્ન કહેનારી શ્રુતિનું તાત્પર્ય.	૪૬	૫૧
કર્મજન્ય સરકારોથી પુરુષને બંધ થતો નથી. અન્યના કર્મથી અન્યને બંધ થાય છે એ મતનું ખડન	૪૭	૫૨
સ્વભાવથી કે કર્માદિ કોઈ નિમિત્તથી પુરુષને બંધ સંભવતો નથી ...	૪૮	૫૪
પ્રકૃતિપુરુષનો સંયોગ એ પુરુષના બંધનો હેતુ છે, ને તે સંયોગનો હેતુ અવિવેક છે.	૪૯	૫૫

અવિવેકના ત્યાગના ઉપાયનું નિર્ણય...	૪૯-૫૧	૫૬
જો પ્રકૃતિપુરુષનો અવિવેકવાળો સંયોગ બંધનો હેતુ છે તો અવિવેકથી ખિન્ન દેહાદિમા આત્માનું અભિમાન રહેવા છતાં મોક્ષ થવો જોઈએ એ સંક્રાંતું સમાધાન....	૫૧	૫૭
પુરુષમાં બધ્મોક્ષના અવાસ્તવપણાનું કથન. વિવેકજ્ઞાનના માત્ર શ્રવણમનનથીજ મોક્ષ શક્ય શકે નહિ.	૫૨	૫૮
પ્રકૃતિપુરુષની સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન.	૫૨-૫૩	૫૯
પદાર્થોની સંખ્યાનું કથન.	૫૩	૬૦
કાર્યથી કારણનું અનુમાન.	૫૪-૫૫	૬૧
વિવેકજ્ઞાનમાટે પ્રકૃતિથી જિમ પુરુષની સિદ્ધિ.	૫૬-૫૮	૬૨-૬૫
પ્રકૃતિનું કોઈ કારણ નથી, તેજ સર્વ દસ્યનું કારણ છે.	૫૮	૬૬
એમ માનવામાં યુક્તિનું કથન.	૫૮-૫૯	૬૭
અદસ્ય પ્રકૃતિના જગત્તા કારણપણાનું કથન.	૫૯	૬૮
અધિકારીઓના ભેદને લીધે માન સાત્ત્વ- શ્રવણથી બધાને યુક્તિનો લાભ શક્ય શકે નહિ.	૬૦	૬૯
મહત્ત્વનું અને અહંકારનું સ્વરૂપ.	૬૧	૭૦
બીજા બધાં કાર્યો અહંકારમાંથી થાય છે એનું કથન.	૬૧-૬૨	૭૧-૭૨
પ્રકૃતિમાં જગત્ની કારણતાનું દલીલરણ. પ્રકૃતિપુરુષ નિત્ય છતાં પણ જગત્ની કારણતા પ્રકૃતિમાં છે.	૬૨	૭૩
	૬૩	૭૪
	૬૩-૬૪	૭૫

પરમાણુઓ પરિચિન્ન હોવાથી તથા		
તેઓ ઉત્પત્તિમાળા હોવાથી તેઓ		
જગત્તું કારણ નથી. ...	૬૪-૬૫	૭૬-૭૭
અભાવ આ જગત્તું કારણ નથી. ...	૬૬	૭૮
જગત્ મિથ્યા નથી, પણ પરિણામી સત્ય		
છે.	૬૬-૬૭	૭૯
અભાવરૂપ અવસ્થાથી ભાવરૂપ જગત્		
ઉત્પન્ને નહિ.	૬૭-૬૮	૮૦
કર્મથી જગત્ની ઉત્પત્તિ નથી, - મીમાંસિકો-		
ના મતનું ખડન	૬૮	૮૧
વૈદિકકર્મોથી મોક્ષ થતો નથી. ...	૬૯	૮૨
કેવલ ઉપાસનાથી પણ મોક્ષ થતો નથી	૭૦	૮૩
કામ્યકર્મનું ફલ	૭૧	૮૪
નિષ્કામકર્મથી મોક્ષનો અભાવ ...	૭૧-૭૨	૮૫
મોક્ષના નિત્યપણાનું કથન.	૭૨-૭૩	૮૬
વિવેકદાનરૂપ પ્રમાણ સાક્ષાત્કારણરૂપ		
પ્રમાણોનું કથન	૭૩-૭૪	૮૭
ત્રણ પ્રમાણોથી વધારે પ્રમાણો માનવાની		
અગત્ય નથી.	૭૪-૭૫	૮૮
પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ.	૭૫-૭૭	૯૦
યોગીને થતું પ્રત્યક્ષગાન આ લક્ષણથી		
બહાર છે.	૭૭-૭૮	૯૦
પ્રત્યક્ષપ્રમાણના બીજા લક્ષણમાં યોગીના		
પ્રત્યક્ષગાનનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. ...	૭૮	૯૧
નિત્યગાનવાળા ઈશ્વરની અસિદ્ધિથી પ્રત્ય-		
ક્ષગાનની અભ્યાપ્તિનું પ્રૌઢિવાદથી		
સમાધાન	૭૯	૯૨
ઈશ્વરની અસિદ્ધિમાં બીજા સુક્તિનું કથન	૮૦	૯૩

મુક્તાને કે બદને ઈશ્વરપણાનો અસંભવ.	૮૦-૮૧	૯૪
ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા.	૮૧-૮૨	૯૫
ચેતનધર્મવાળા અધિષ્ઠાતા ઈશ્વરવિના જડ- પ્રકૃતિ કાર્ય શી રીતે કરી શકે એવી શકાનું સમાધાન. ...	૮૨-૮૩	૯૬
જો ચેતનનું અધિષ્ઠાતાપણું નથી તો મૃત શરીરે આહારાદિ કેમ કરી શકતા નથી એવી શકાનું સમાધાન	૮૩	૯૭
જો પુરુષમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી તો તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ ચામાટે કરવો જોઈએ એવી શકાનું સમાધાન.	૮૪	૯૮
અતઃકરણની સમીપતામાત્રથીજ પુરુષને અધિષ્ઠાતાપણું હો તો તે બનેમા મુખ્ય અધિષ્ઠાતાપણુંકેલું માનવું ?		૯૯
અનુમાનપ્રમાણનું લક્ષણ	૮૫-૮૬	૧૦૦
શબ્દપ્રમાણનું લક્ષણ	૮૬-૮૭	૧૦૧
પ્રમાણોના પ્રતિપાદનનું રૂપ... ..	૮૭	૧૦૨
પ્રકૃતિપુરુષની સિદ્ધિ અનુમાન પ્રમાણબદે છે	૮૭-૮૮	૧૦૩
પ્રમાણ સ્વરૂપ	૮૮	૧૦૪
કર્તા સિદ્ધિ છે તોપણુ સુખદુઃખરૂપી ભોગો- નો અનુભવ પુરુષને છે ..	૯૦	૧૦૫
પુરુષમાં ભોક્તાપણું આશયિત છે. .	૯૦-૯૧	૧૦૬
પ્રકૃતિપુરુષને વિવેક યત્ના શુદ્ધિમાનુ કર્તા- પણુ અને પુરુષમાત્રું ભોક્તાપણુ એ બન્ને નિવૃત્ત યામ છે ..	૯૧	૧૦૭
પદાર્થોનું જ્ઞાન થવાના અને નહિ થવાના કારણો.... ..	૯૧-૯૩	૧૦૮

મનુષ્યને પ્રકૃતિની પ્રતીતિ ન થવાનું કારણ.	૯૩	૧૦૯
પ્રકૃતિનો અભાવ હોવાથી તેની પ્રતીતિ થતી નથી એવી વાદીની શકાનું સમાધાન.	૯૪	૧૧૦
અસત્કાર્યવાદીની સત્કાર્યવાદમાં શંકા...	૯૪-૯૫	૧૧૧
તે શંકાનું સમાધાન.	૯૫-૯૬	૧૧૨
જમદગ્ધ કાર્યને લઈને તેના કારણનું બંધે અનુમાનપ્રમાણુવડે જ્ઞાન યાગ્યો, યથુ પ્રકૃતિજ જગત્નું કારણુ છે એમ કેમ કહેવાય એવી શકાનું સમાધાન.	૯૬	૧૧૩
સત્કાર્યનાદમાં હેતુ... ..	૯૬-૯૭	૧૧૪
અસત્ની અતુત્પત્તિમાં હેતુ... ..	૯૭-૯૮	૧૧૫
અસત્કાર્યનાદનું ખડન ને સત્કાર્યવાદનું મંડન	૯૮-૯૯	૧૧૬-૧૧૮
સત્કાર્યવાદમાં પૂર્વપક્ષીની શકા... ..	૧૦૦	૧૧૯
તે શકાનું સમાધાન.	૧૦૦-૧૦૧	૧૨૦
જો કાર્ય સત્ હોય તો તેનો નાશ ન થવો જોઈએ એ શકાના ઉત્તરરૂપે નાશનો અર્થ.	૧૦૧-૧૦૨	૧૨૧
કાર્યની અભિવ્યક્તિના કેમની પરપરામાં અનવસ્થાદોષના અભાવનું પ્રતિષાદન.	૧૦૨-૧૦૪	૧૨૨-૧૨૩
પ્રકૃતિના સર્વ કાર્યોનું સાધર્મ્ય. (સમાન-ધર્મવાળાપણુ)	૧૦૪-૧૦૫	૧૨૪
તમે માનેલા પચીસ તત્ત્વોમાં જ્ઞાન, સુખ અને ક્રિયા આવતાં નથી. જે તેનો તમે અભાવ માન્યો હોય તો તમારા સિદ્ધાંતમાં દૃષ્ટપતિભ્રમનો દોષ આવશે, આ શકાનો પરિહાર.	૧૦૫-૧૦૬	૧૧૫

પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોનું સાધર્મ્ય. ...	૧૦૬-૧૦૭	૧૨૬
સત્વાદિ ત્રણ ગુણોના અન્યોન્ય વિરુદ્ધ ધર્મો.	૧૦૭	૧૨૭
તે ગુણોનું સમતીય અન્યથી સાધર્મ્ય અને વિભતીય અન્યથી વૈધર્મ્ય છે. ...	૧૦૭-૧૦૮	૧૨૮
મહદાદિના કાર્યપણાની સિદ્ધિ. ...	૧૦૮-૧૧૧	૧૨૯-૧૩૩
મહત્ત્વના નિત્યપણાનું પાંડન.	૧૧૧	૧૩૪
મહત્ત્વાદિ કાર્યના હોવાથી પ્રકૃતિના સદ્ભાવમાં વિશેષ કથન. ...	૧૧૧-૧૧૨	૧૩૫
મહત્ત્વનું સ્વરૂપ.	૧૧૨-૧૧૩	૧૩૬
પ્રકૃતિની સિદ્ધિ તેના કાર્યોથી છે ...	૧૧૩	૧૩૭
પુરુષના કાર્યના અભાવથી તેની સિદ્ધિ કેવી રીતે માનવી એ શક્યું સમા- ધાન.	૧૧૪	૧૩૮
પુરુષ શરીરાદિથી ભિન્ન છે.	૧૧૫	૧૩૯
તેમાં હેતુ બતાવે છે.	૧૧૫-૧૧૬	૧૪૦
તેને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે.	૧૧૬	૧૪૧
તેમાં બીજો હેતુ બતાવે છે.	૧૧૬-૧૧૭	૧૪૨
એ હેતુમાં મહાકારી યુક્તિ.	૧૧૭	૧૪૩
પુરુષના કૈવલ્યમાટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ છે. ...	૧૧૭-૧૧૮	૧૪૪
પુરુષ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે એવું કથન. ...	૧૧૮	૧૪૫
જ્ઞાન આત્માનો ગુણ નથી, પણ સ્વભાવ છે, એવું નિરૂપણ.	૧૧૯	૧૪૬
તેમાં શ્રુતિનું સખલ પ્રમાણ છે. પુરુષને જડ માનતાં ધણા દોષો આવે છે. ...	૧૧૯-૧૨૧	૧૪૭-૧૪૮
વિચિત્ર સ્થિતિઓની વ્યવસ્થામાટે પુરુષના અનેકપણાનું પ્રતિપાદન. ...	૧૨૧	૧૪૯

ઉપાધિના ભેદથી પુરુષોનો ભેદ છે, વસ્તુ- તાએ તેમનો ભેદ નથી, એમ માન- નાર પૂર્વપક્ષીનું સમાધાન ...	૧૨૨	૧૫૦
ઉપાધિવિશિષ્ટ એતનને કેવલએતનથી ભિન્ન માનવામાં પણ બધાએક્ષની યોગ્ય બંધવરથા થતી નથી. ...	૧૨૩	૧૫૧
એક આત્મામાં વિરુદ્ધ ધર્મનો અધ્યાસ થઈ શકે નહિ એવું પ્રતિપાદન ..	૧૨૪	૧૫૨
આત્માના એકપણામાં સુખદુઃખાદિના જ્ઞાનની બંધવરથા થઈ શકતી નથી. ૧૨૪-૧૨૫	૧૨૪-૧૨૫	૧૫૩
અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરવાની શ્રુતિઓની બંધવરથા.	૧૨૫	૧૫૪
પુરુષોનું સન્નતીયપણું પ્રત્યક્ષ નથી, માટે તે કથન અયોગ્ય છે એવી શકાનું સમાધાન	૧૨૬	૧૫૫
પુરુષોના સન્નતીયપણાનું પ્રતિપાદન ... ૧૨૬-૧૨૭	૧૨૬-૧૨૭	૧૫૬
અદ્વૈતમતમાં દ્વષણ-એક પુરુષની મુક્તિથી બધા પુરુષોની મુક્તિ થવી જોઈએ. ૧૨૭	૧૨૭	૧૫૭
વામદેવાદિને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ નથી એવી શકાનું સમાધાન ૧૨૭	૧૨૭	૧૫૮
જ્ઞાનવડે ક્રમથી બધા પુરુષોની મુક્તિ થતાં મક્ષારનો ઉગ્રહેદ થશે એ શકાનું સમાધાન ૧૨૮-૧૨૯	૧૨૮-૧૨૯	૧૫૯
આત્મા બદ્ધ છે કે મુક્ત છે તેના સંબંધમાં વિચાર ૧૨૯	૧૨૯	૧૬૦
આત્માના સાક્ષીપણાની પૂર્વાભિપ્રાયના .. ૧૩૦	૧૩૦	૧૬૧
પુરુષ નિલમુક્ત તથા ઉદારીન છે એવું કથન ૧૩૦-૧૩૧ ૧૬૨-૧૬૩	૧૩૦-૧૩૧	૧૬૨-૧૬૩

પુરુષના કર્તાપણની પ્રતીતિનું કારણ...	૧૩૧	૧૬૪
--------------------------------------	-----	-----

૨ પ્રધાનકાર્યાધ્યાય પૃષ્ઠ ૧૩૨ થી ૧૬૩

જગતની ઉત્પત્તિનું પ્રયોજન	૧૩૨-૧૩૪	૧
મોક્ષાધિકારીનાં લક્ષણો	૧૩૪	૨
વૈરાગ્ય તથા મોક્ષ બંધા પુરુષોને પ્રાપ્ત થતાં નથી તેનું કારણ. ...	૧૩૫-૧૩૭	૩-૪
જગતની ઉત્પત્તિ આત્મામયી થતી નથી	૧૩૭	૫
સ્વપ્નના જેવા મિથ્યા જગતનું કારણ પ્રકૃતિ ન હોઈ શકે એ સકાતુ સમાધાન	૧૩૮	૬
પોતાના કુખની નિવૃત્તિમાટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ છો તો યુક્તપુરુષપ્રતિ પશ્ય તે પ્રવૃત્તિ થતી જોઈએ એ સકાતુ સમાધાન.	૧૩૮-૧૩૯	૭
આત્મામા વાસ્તવિક બંધના અભાવનું કથન	૧૩૯-૧૪૦	૮
પુરુષમા બંધમોક્ષ શાવડે પ્રતીત થાય છે તેનું કથન	૧૪૦	૯
જગતની ઉત્પત્તિનો ક્રમ	૧૪૦-૧૪૧	૧૦
જગતની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિના સ્વાર્થમાટે છે કે પુરુષને માટે છે તેનો વિચાર	૧૪૧-૧૪૨	૧૧
ન્યાયમાં માનેલા નવ દ્રવ્યોમાન્ય કાલ અને દિશા એ બેના આ (સાખ્ય) શાસ્ત્રમાં શામાં સમાવેશ થાય છે તેનું કથન	૧૪૨-૧૪૩	૧૨
મહત્તરપણ સ્વરૂપ... ..	૧૪૩-૧૪૪	૧૩

મહત્તરવનાં કાર્યોનું-ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તે ઐશ્વર્યનું-પ્રતિષાદન. ...	૧૪૩	૧૪
શુદ્ધિમાં અધર્માદિ સાથી દેખાય છે તેનું કથન. ...	૧૪૪	૧૫
અહંકારનું લક્ષણ ...	૧૪૪-૧૪૫	૧૬
અહંકારનાં સોળ કાર્યો. ...	૧૪૫	૧૭
તેઓ એકજ અહંકારમાથી શી રીતે ઉપજે છે તેની સમજ. ...	૧૪૫-૧૪૬	૧૮
એકાદશ ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ. ...	૧૪૬	૧૯
ઇન્દ્રિયો પાંચ મહાબૂતોનું કાર્ય છે એ મતનું ખડન. ...	૧૪૭	૨૦
ઇન્દ્રિયનું ઉપાદાનકારણ તેના દેવો છે, કેમકે મરણકાલે તેઓનો સ્વયં તે તે દેવોમાં યાય છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, એ શકાનું સમાધાન. ...	૧૪૮	૨૧
મનની નિરપતા માનનાર તાર્કિકોના મતનું ખડન. ...	૧૪૮-૧૪૯	૨૨
બાહ્યગોલકોને ઇન્દ્રિયો માનનારના મતનું ખંડન. ...	૧૪૯	૨૩
ઇન્દ્રિય એક છે એ મતનું ખડન. ઇન્દ્રિ- યોના બહુપણામાં ગૌરવરોષ નથી. મનનું લક્ષણ....	૧૫૦-૧૫૧ ૨૪-૨૫ ૧૫૧	૨૬
એક અહંકારમાથી બિન્ન બિન્ન ઇન્દ્રિયો ઉપજનારનું કારણ. ...	૧૫૧-૧૫૨	૨૭
જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અને કર્મેન્દ્રિયોના વિષયોનું નિરૂપણ. ...	૧૫૨-૧૫૩	૨૮
આત્માના અને ઇન્દ્રિયોના વિરુદ્ધધર્મોનું કથન. ...	૧૫૩	૨૯

શુદ્ધિ, અહંકાર અને મનના વિરુદ્ધમાંનું પ્રતિપાદન. ...	૧૫૩-૧૫૪	૩૦
શુદ્ધિ, અહંકાર ને મનોરૂપ ત્રણ અંત - કરણોની સામાન્ય વૃત્તિરૂપ પાંચ પ્રાણો છે એવું વર્ણન. ...	૧૫૪	૩૧
ઇદ્રિયોની વૃત્તિઓનું ક્રમથી ને અક્રમથી ઉત્પન્ન થવું ...	૧૫૪-૧૫૫	૩૨
અંત કરણની વૃત્તિઓની સખ્યા અને તેમના વિલાસો. ...	૧૫૫-૧૫૬	૩૩
વૃત્તિનિરાધારી પુરુષનું સ્વરૂપાવસ્થાન યાવ છે. ...	૧૫૬-૧૫૭	૩૪-૩૫
કરણોની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરકનું કથન ...	૧૫૭-૧૫૮	૩૬
પુરુષમાટે ઇદ્રિયોની પ્રવૃત્તિમાં દર્શાવેલ. ...	૧૫૮	૩૭
ઇદ્રિયસમૂહની સંખ્યા. ...	૧૫૮-૧૫૯	૩૮
ઇદ્રિયોને કરણ કહેવાનું કારણ... ..	૧૫૯	૩૯
જ્ઞાનેદ્રિયો, કર્મેદ્રિયો ને મન એમાં કોની શ્રેષ્ઠતા છે તેનું કથન ...	૧૫૯-૧૬૧	૪૦-૪૩
જ્ઞાનના અને કર્મના સંસ્કારોનો પુરુષમાં અસંભવ. ...	૧૬૧	૪૪
ઇદ્રિયોમાં મનના પ્રધાનપણાનું કારણ... ..	૧૬૧-૧૬૨	૪૫
પુરુષમાટે કરણોની પ્રવૃત્તિનું કારણ... ..	૧૬૨	૪૬
તેર કરણોમાં શુદ્ધિના પ્રધાનપણાનું કથન.	૧૬૩	૪૭

૩ વૈરાગ્યાધ્યાય પૃષ્ઠ ૧૬૪ થી ૨૧૭

સ્થૂલભૂતોની ઉત્પત્તિ. ...	૧૮૪	૧
સ્થૂલચરીત્રી તથા સૂક્ષ્મચરીત્રી ઉત્પત્તિ	૧૮૫	૨
પુરુષને સમારપ્રાપ્તિનું કારણ. ...	૧૮૫	૩

પુરુષના સંસારનો અવધિ...	...	૧૧૧	૪
વિવેકીને ફરી જન્માદિનો અભાવ...	...	૧૧૬-૧૧૭	૫
અવિવેકી પુરુષને સ્થૂલસૂક્ષ્મશરીરની સાથે જોડાઈ રહેવાનું કારણ...	...	૧૧૭	૬
સ્થૂલશરીરની અને સૂક્ષ્મશરીરની વિલક્ષણતા...	...	૧૧૭-૧૧૮	૭
બંને શરીરોમાં બોગ કેને થાય છે...	...	૧૧૮	૮
સૂક્ષ્મશરીરનું સ્વરૂપ...	...	૧૧૮-૧૧૯	૯
જો સૂક્ષ્મદેહનું સર્વજ્ઞ તુલ્યપણું છે તો પુરુષોનો બોગ બિન કેમ છે એવી સંકાત સમાધાન...	...	૧૧૯	૧૦
સ્થૂલશરીરથી આક્રમ્મા બિન છતાં તેમાં હુંપણું કેવી રીતે પ્રતીત થાય છે	...	૧૭૦-૧૭૧	૧૧-૧૨
સૂક્ષ્મશરીરના અનાત્મપણાનું પ્રતિપાદન...	...	૧૭૧	૧૩
મનના જડપણાનું પ્રતિપાદન...	...	૧૭૧-૧૭૩	૧૪-૧૫
જડ સિંગદેહના મનનાગમનનું કારણ...	...	૧૭૩	૧૬
સ્થૂલશરીરનું સ્વરૂપ અને તેના સ્પર્શમાં બિન બિન્ન મતો...	...	૧૭૩-૧૭૪	૧૭-૧૮
ચૈતન્ય સ્થૂલશરીરનો ધર્મ નથી, પણ તે તેનાથી સ્વતંત્ર છે...	...	૧૭૪-૧૭૬	૨૦-૨૧
આરે જુતોના સંયોગથી પણ ચૈતન્ય વિત્પન્ન થતું નથી...	...	૧૭૬-૧૭૭	૨૨
મુક્તિના સાક્ષાત્ સાધન જ્ઞાનનું નિરૂપણ...	...	૧૭૭	૨૩
બધના હેતુનું નિરૂપણ...	...	૧૭૭	૨૪
શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી, તથા જ્ઞાન ને કર્મના સમુચ્ચયથી, અને તેમના વિકલ્પથી મુક્તિના અભાવનું પ્રતિપાદન...	...	૧૭૮-૧૭૯	૨૫-૨૬

જ્ઞાનપણથી, સ્વખના જ્ઞાનની પેઠે, જાગૃત્વ- ના જ્ઞાનના વાસ્તવપણાનું કથન	૧૭૯-૧૮૦	૨૭
યોગીના સકલ્પની વસ્તુ સત્ય હોય છે.	૧૮૦	૨૮-૨૯
જ્ઞાનના સાધન ધ્યાનનું સ્વરૂપ, તેમાંથી ભાવનાશક્તિનું ઉત્પન્ન થવું...	૧૮૧-૧૮૨	૩૦
ધ્યાનસિદ્ધિનો ઉપાય. ...	૧૮૨	૩૧
વૃત્તિના નિરોધના ઉપાયોનું કથન ...	૧૮૨-૧૮૩	૩૨
ધારણાનું લક્ષણ. ...	૧૮૩	૩૩
આસનનું લક્ષણ ...	૧૮૩-૧૮૪	૩૪
સ્વકર્મેનું લક્ષણ ...	૧૮૪	૩૫
વૃત્તિના નિરોધનો મુખ્ય ઉપાય. ..	૧૮૫	૩૬
વિપર્યયવૃત્તિના બેદોની સંખ્યા ...	૧૮૫-૧૮૬	૩૭
વિપર્યયના કારણરૂપ અશક્તિના પ્રકાર.	૧૮૬	૩૮
તુષ્ટિના (સંતોષના) નવ પ્રકાર ...	૧૮૬	૩૯
સિદ્ધિઓના પ્રકાર ...	૧૮૭	૪૦
વિપર્યયના અવાંતરબેદો. ...	૧૮૭-૧૮૮	૪૧
અશક્તિના બેદોનું પુનઃ કથન ...	૧૮૮-૧૮૯	૪૨
આધ્યાત્મિકાદિ બેદથી નવ પ્રકારની તુષ્ટિ.	૧૮૯-૧૯૦	૪૩
આત્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગી સિદ્ધિઓના બેદોનું કથન. ...	૧૯૦-૧૯૨	૪૪
વિપર્યય, અશક્તિ ને તુષ્ટિના પરિણામથી પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિઓનું વર્ણન .	૧૯૩-૧૯૪	૪૫
પ્રાણીઓના બેદોનું કથન. .	૧૯૪	૪૬
કેવા પુરુષભણી પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ વિરામ પામે છે તેનું કથન ...	૧૯૫	૪૭
સાવધાન જીવેનું સ્થાન ...	૧૯૫	૪૮

તમ પ્રધાન જીવેતુ સ્થાન...	૧૯૫-૧૯૬	૪૯
રજસપ્રધાન જીવેતું સ્થાન ...	૧૯૬	૫૦
એક પ્રકૃતિથી સૃષ્ટિની વિચિત્રતાનો હેતુ	૧૯૬-૧૯૭	૫૧
કર્મબલથી ઉત્તમલોક મળતા કૃતકૃત્ય થવાય છે તો પછી સામ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા મોક્ષનું સુ પ્રયોજન ■ એ શક્યનું સમાધાન	૧૯૭-૧૯૮	૫૨-૫૩
પ્રકૃતિમાં લીન થનારાઓને મોક્ષનો અભાવ.	૧૯૮	૫૪
પ્રકૃતિનો કોઈ પ્રેરક ન હોવા તેના ઉપા- સકને કુખના કારણરૂપ ઉત્થાન થી રીતે થાય છે તેનું ઉત્તર...	૧૯૯	૫૫
પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા પુરુષની ઉત્થાનમાં કેવી સ્થિતિ થાય છે તેનું વર્ણન.	૧૯૯-૨૦૦	૫૬
જન્મભવિષ્યા ઇન્ધરને સામ્યશાસ્ત્રમાં સ્વીકાર્યા ■ તેનું કથન ...	૨૦૦	૫૭
પ્રધાનની પુરુષોમાદિની પ્રવૃત્તિનું કથન...	૨૦૦-૨૦૧	૫૮
અમેતન પ્રધાનની સ્વતત્ર પ્રવૃત્તિમાં દૃષ્ટાતાદિ. ...	૨૦૧-૨૦૩	૫૯-૬૨
પ્રધાનની નિજકૃતિથી પુરુષના મોક્ષનું કથન.	૨૦૩-૨૦૪	૬૩
વિવેકરહિત પુરુષની મુક્તિ મળી નથી; તે સંસારી રહે છે. ...	૨૦૪	૬૪
મોક્ષનું સ્વરૂપ ...	૨૦૪-૨૦૫	૬૫
મુખ્યપુરુષપ્રતિજ પ્રકૃતિના ઉદ્ધાસીનપણાથી અન્ય પુરુષોના મોક્ષના અભાવનું કથન	૨૦૫-૨૦૬	૬૬
કર્મરૂપ નિમિત્તથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ. ...	૨૦૬	૬૭

પ્રકૃતિના સૃષ્ટિરૂપ કાર્યમાં ધર્માધર્મના સરકારોના સહકારીપણાનું પ્રતિ- પાદન.	૨૦૬-૨૦૭	૬૮
પ્રકૃતિની સમાર ઉપજાવવાની નિવૃત્તિમાં દૃષ્ટાંત.	૨૦૭-૨૦૮	૬૯-૭૦
બધમોક્ષ પુરુષમાં વાસ્તવિક નથી. ...	૨૦૮-૨૦૯	૭૧
યથાર્થ બધમોક્ષ પ્રકૃતિમાં છે. ...	૨૦૯	૭૨
પ્રકૃતિના બધમોક્ષના કારણોનું કથન...	૨૦૯-૨૧૦	૭૩
પુરુષને કર્મવડે ભોગમોક્ષ યાવ ■ જોમ કહેનારી શ્રુતિના તાત્પર્યનું કથન, ને કર્મના ત્યાગથી શ્રુતિની મર્યાદા- નો નાશ થવાની શકાનું સમાધાન.	૨૧૦-૨૧૧	૭૪
વિવેકની પ્રાપ્તિના મુખ્ય ઉપાયનું કથન.	૨૧૧	૭૫
વિવેકની સિદ્ધિમાં સમયનો નિયમ નથી	૨૧૧-૨૧૨	૭૬
જ્ઞાનીને ભોગના બંધનથી શકાનું સમાધાન .. .	૨૧૨-૨૧૩	૭૭
મધ્યમ વિવેકીનું સ્વરૂપ. ...	૨૧૩	૭૮
જીવન-મુક્તાના સદ્ભાવમાં પ્રમાણો ...	૨૧૩-૨૧૪	૭૯-૮૦
મહાવિવેકી ઉપદેશો ન થઈ શકે તેનું કારણ.	૨૧૪	૮૧
જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાનીનું શરીર રહેનાનું કારણ.	૨૧૪-૨૧૬	૮૨-૮૩
પુરુષને પરમગુપ્ત વિવેકજ્ઞાનથી યાવ છે	૨૧૭	૮૪

૪ આખ્યાયિકાદ્યાવ પૃષ્ઠ ૨૧૮ થી ૨૭૫

તત્ત્વોપદેશથી સ્વરૂપનો બોધ થવામાં રાજપુત્રની આખ્યાયિકા. ...	૨૧૮-૨૧૯	૧
--	---------	---

અન્યને કરશે ઉપદેશ અન્ય અધિકારી સાંભળે તો તેને મુક્તિ મળે છે તેમા પિરામની કથા ...	૨૧૯-૨૨૦	૨
વારવારના ઉપદેશથી આવૃત્તિ કરવી જોઈએ.	૨૨૦	૩
મુહૂર્તના ઉપદેશથી પણ તત્ત્વબોધ થાય છે. તેમા પિતાપુત્રની કથા ..	૨૨૦-૨૨૧	૪
અશ્વસમજીને સસારભાગથી સુખ અને દુઃખ બંને થાય છે	૨૨૧-૨૨૨	૫
મોક્ષસાધકે મર્ત્ય પણ અન્નિય વસ્તુમાં મમતા રાખવી નહીં ..	૨૨૨-૨૨૩	૬-૭
મોક્ષસાધકે મોક્ષવિધાતક અનિષ્ટ પદાર્થનું ચિંતન ત્યજવું જોઈએ તેમા રાજર્ષિ લક્ષરતનું દર્શાવે .	૨૨૪	૮
મોક્ષેશ્વરને સમનો ત્યાગ કરવો ..	૨૨૪-૨૨૬	૯-૧૦
નિરાશા મુખનું કારણ છે તેમાં પિંગનાનું દર્શાવે.	૨૨૬-૨૨૭	૧૧
મુમુક્ષુને ધરનો આરભ દુઃખ આપે છે તેમા સાપનું દર્શાવે ...	૨૨૭-૨૨૮	૧૨
બહુ રાત્રિ અને બહુ ચુરબોથી પણ મુમુક્ષુએ સાર લેવો તેમાં લામ રાનું દર્શાવે .	૨૨૮-૨૨૯	૧૩
સમાપિની સિદ્ધિનો ઉપાય ..	૨૨૯	૧૪
સાધકને નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવાથી દુઃખ થાય છે ...	૨૩૦	૧૫
નિયમોના વિરમરણથી પણ દુઃખપ્રાપ્તિનું કથન તેમાં દેવકાના રાજાની પુત્રીનું દર્શાવે ...	૨૩૦-૨૩૨	૧૬

સર્વ મુમુક્ષુને શ્રવણમાત્રથી મુક્તિ થતી નથી	૨૩૨-૨૩૩	૧૭-૧૮
આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનોનું વર્ણન	૨૩૩	૧૯
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સમયનો નિયમ નથી.	૨૩૪	૨૦
ઉપાસનાથી સાક્ષાત્ જ્ઞાનનો અભાવ...	૨૩૪-૨૩૫	૨૧
શ્રદ્ધાબોધની પ્રાપ્તિથી આત્મજ્ઞાન થાય		
એવો નિયમ નથી.	૨૩૫-૨૩૬	૨૨
વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વિરક્તનોજ અધિ-		
કાર છે.	૨૩૬-૨૩૭	૨૩-૨૪
વિષયાનુરાગીને મુક્તિનો અભાવ છે	૨૩૭-૨૩૮	૨૫
પુરુષને બંધન થવાનું કારણ.	૨૩૮	૨૬
બોમથી રાગની શાંતિ થતી નથી ...	૨૩૮-૨૩૯	૨૭
શબ્દાદિ વિનયોમાં વૈરાગ્ય થવાનો ઉપાય.	૨૩૯	૨૮
મહિનચિત્તવાળા જ્ઞાનોપદેશના અધિકારી		
નથી. તેમાં અજરાજનનું દર્શન	૨૩૯-૨૪૦	૨૯
મહિનચિત્તમાં જ્ઞાનનો આભાસ પણ ન		
પડે તેમાં મહિનદર્પણનું દર્શન.	૨૪૦	૩૦
અંત કરણની અયોગ્યતાથી ઉપદિષ્ટ જ્ઞાન-		
માં ફેરફાર થાય છે. તેમાં કમલનું		
દર્શન	૨૪૧	૩૧
અશ્વિમાદિ સિદ્ધિથી પુરુષને કૃતાર્થતા		
થતી નથી.	૨૪૧	૩૨

૫ પરપક્ષનિર્જ્યાધ્યાય ચૃષ્ટ ૨૪૧ થી ૩૩૩

અધારકામાં મગધાયરણની અગત્યના		
કારણો.	૨૪૩	૧
ઈશ્વરવિના પણ જીવોને કર્મથી તેનું ફલ		
મળી શકે છે.	૨૪૪	૨
ઈશ્વરમાં કર્મફલદાતૃત્વ સંભવતુ નથી ...	૨૪૪-૨૪૫	૩

પ્રયોજનની અપેક્ષાવાળા ઇશ્વરમાં ઇશ્વર- પણ સંભવે નહિ ...	૨૪૫	૪
તેવા ઇશ્વરમાં નિત્યપણું ને સ્વતંત્રપણું સંભવે નહિ	૨૪૫-૨૪૬	૫
સગી ઇશ્વરનું ઇશ્વરપણું પણ યોગ્ય ન ગણાય.	૨૪૬	૬
સગી ઇશ્વર નિત્યમુક્ત હોઈ શકે નહિ પ્રધાનશક્તિના સંબંધથી પણ સગીપણા- રૂપ હોયને લીધે ઇશ્વરમાં કર્તા- પણાનો અસંભવ છે. ...	૨૪૬-૨૪૭	૭
પ્રધાનની સત્તામાત્રથી પણ તે કર્તા થઈ શકે નહિ.	૨૪૭-૨૪૮	૮
પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ઇશ્વરની અસિદ્ધિ ...	૨૪૮	૧૦
અનુમાન ,, ,, ,, ...	૨૪૯	૧૧
શ્રુતિથી પણ ,, ,, ...	૨૪૯-૨૫૦	૧૨
અવિદ્યાના સંબંધથી પણ આત્માનું કર્તાપણું નથી	૨૫૦	૧૩
આત્મા ને અવિદ્યાના કલ્પિતસંબંધથી પણ આત્મા કર્તા નથી ...	૨૫૦-૨૫૧	૧૪
બીજાંકુરન્યાયથી પણ અન્યોન્યાશ્રયદોષનો સંભવ છે. ...	૨૫૧	૧૫
અવિદ્યાનું સ્વરૂપ તેને વિદ્યાથી ભિન્ન કહેતાં બદાનો પણ બાધ થાય છે	૨૫૧-૨૫૨	૧૬-૧૭
એવા લક્ષણને સહ્ય માનતાં જગતનો પણ બાધ થશે .	૨૫૨-૨૫૩	૧૮
જગતને અવિદ્યારૂપ કહેતાં અવિદ્યા ઉત્પત્તિ વાળી દરેકે	૨૫૩	૧૯

સ્વભાવને જગતનું કારણ માનનારાના		
મતનું ખંડન	૨૫૪	૨૦
ધર્માધર્મના અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ .	૨૫૪-૨૫૫	૨૧
વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં અદૃષ્ટિના ખીલ		
માણુ કારણો પણ હોય છે.	૨૫૫	૨૨
જગતના દુ ખબદ્ધપણાથી અધર્મના		
કારણપણાની શકાનું સમાધાન .	૨૫૬-૨૫૭	૨૩-૨૪
ધર્માધર્મ આત્માના ધર્મ નથી, પણ અત -		
કરણના ધર્મ છે.	૨૫૭	૨૫
અત કરણના ત્રણ સુણોનો તથા તેના		
સુખાદિ ધર્મોનો પણ અત્યત		
બાધ નથી .	૨૫૭-૨૫૮	૨૬
મુખ એ દુ ખાભાવરૂપ નથી ..	૨૫૮-૨૫૯	૨૭
વ્યાસિદ્ધાંત એ પદાર્થોને એકજ વાર સાથે		
જોવાથી થતુ નથી .	૨૫૯-૨૬૦	૨૮
વ્યાસિદ્ધ સ્વરૂપ.	૨૬૦	૨૯
વ્યાસિ એ સામ્યસાધકથી ખીલુ તત્ત્વ		
નથી ...	૨૬૧	૩૦
વ્યાસિના સ્વભાવ સામ્યાચાર્યોના મતો	૨૬૧-૨૬૨	૩૧
તેમાં પંચશિખાચાર્યનો મત ...	૨૬૨	૩૨
સ્વરૂપબદ્ધ શક્તિને વ્યાસિ માનવામાં દોષ	૨૬૨-૨૬૩	૩૩
તેમાં પુનરુક્તિદોષનું દર્શન	૨૬૩	૩૪
એમાં ખીલ દૂષણનું કથન .	૨૬૩-૨૬૪	૩૫
૩૧ મા ને ૩૨ મા સૂત્રમાં બતાવેના બને		
મતોનું સમાધાન .	૨૬૪-૨૬૫	૩૬
શબ્દનો તથા અર્થનો વાચ્યવાચકભાવસબધ	૨૬૫	૩૭
વાચ્યવાચકભાવમાં ત્રણ સ્વભાવનું કથન...	૨૬૫-૨૬૬	૩૮

શબ્દશક્તિ કેવળ કાર્યમાજ નથી હોતી. સિદ્ધ અર્થમાં પણ તે હોય છે. આથી ક્રિયામાં શબ્દની શક્તિ માનનારા મીમાંસકોનું માનવું ખોટું છે...	૨૬૭	૩૯
વેદમાં સિદ્ધ અર્થના જ્ઞાનનું વ્યર્થપણ હોવાથી ક્રિયારૂપ કાર્યમાજ શબ્દ- શક્તિ માનવી યોગ્ય છે એ શકેનું સમાધાન ...	૨૬૮	૪૦
વેદનું અપૌરુષેયપણુ અને તેમાં કહેલા પદાર્થોનું અતીન્દ્રિયપણુ હોવાથી આગળ કહેલા ત્રણ સંબંધથી વેદ- ના અર્થનો ખોલ થાય નહિ એ સંકાત સમાધાન, તથા વેદમાં કહેલા પદાર્થોના અતીન્દ્રિયપણુના નિયમનો નિરેધ ...	૨૬૮-૨૬૯	૪૧-૪૨
વેદના શબ્દોનો અર્થ કરવામાં વ્યુત્પનિ- નો ઉપયોગ. ..	૨૭૦	૪૩
શબ્દોના અર્થના જ્ઞાનની સિદ્ધિ કેવી રીતે જાણવામાં આવે છે ? ...	૨૭૦	૪૪
વેદના નિત્યપણુનું નિરાકરણ ...	૨૭૧-૨૭૨	૪૫
વેદોનું અપૌરુષેયપણુ . .	૨૭૨	૪૬
વેદોના કર્તા મુક્ત કે અમુક્ત ન સમવે. વેદો અપૌરુષેય કર્તા નિત્ય નથી -- કાર્યરૂપ અકુરાદિ પણ અપૌરુષેય છે --	૨૭૩-૨૭૪	૪૯
વેદો આદિપુરુષના નિઃશ્વાસરૂપ કર્તા પણ તેનું અપૌરુષેયપણુ છે. પૌરુષેયશબ્દનો અર્થ. ...	૨૭૪-૨૭૫	૫૦

ચેદા રતતઃસિદ્ધ પ્રમાણરૂપ છે. ...	૨૭૫-૨૭૬	૫૧
અસત્પ્રયાતિનું ખંડન. ...	૨૭૬-૨૭૭	૫૨
સત્પ્રયાતિનું " ...	૨૭૭	૫૩
અનિર્વચનીયપ્રયાતિનું ખંડન. ...	૨૭૮	૫૪
અન્યથાપ્રયાતિનું ખંડન. ...	૨૭૯	૫૫
સદસત્પ્રયાતિનું-પોતાના મતનું-ખંડન ...	૨૭૯-૨૮૦	૫૬
વૈમાકરણ્યે માનેલા રજોટનું નિરાકરણ. ...	૨૮૦-૨૮૧	૫૭
રાખ્દના નિત્યપણાનું ખંડન ...	૨૮૧	૫૮
તેમા પૂર્વપક્ષ. ...	૨૮૨	૫૯
તે પૂર્વપક્ષનું સમાધાન. ...	૨૮૨-૨૮૩	૬૦
અદ્વૈતવાદનું ખંડન ...	૨૮૩	૬૧
આત્માના અનાત્માની સાથેના અભેદમા પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ બાધક છે. ...	૨૮૩-૨૮૪	૬૨-૬૩
અદ્વૈતનો બોધ કરનારી શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા. ...	૨૮૪-૨૮૫	૬૪
એક આત્મા માનવામા જન્મતા ઉપાદાન-કારણનો અસંભવ થાય છે. ...	૨૮૫	૬૫
આત્મા આનંદરૂપ નથી, યાનરૂપ છે. ...	૨૮૬-૨૮૮	૬૬
આત્માના આનંદરૂપનું પ્રતિષાદન કરનારી શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા ...	૨૮૮	૬૭
આત્માના આનંદરૂપની બોધક શ્રુતિઓના ગૌણ પ્રયોગનો હેતુ. ...	૨૮૮-૨૮૯	૬૮
મનના વ્યાપકપણાનું ખંડન. ...	૨૮૯-૨૯૦	૬૯
મનના પરિચિત્તપણામા હેતુ. ...	૨૯૦	૭૦
મનના નિરવયવપણાનું ખંડન. ...	૨૯૦-૨૯૧	૭૧
નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોના વિભાગ. ...	૨૯૧	૭૨
પુરુષ અને પ્રકૃતિના નિરવયવપણાનું કથન ...	૨૯૧-૨૯૨	૭૩

આત્માના આનંદની અભિવ્યક્તિ એ મોક્ષ નથી.	૨૯૨	૭૪
આત્માના વિશેષગુણોનો નાશ તે મોક્ષ નથી.	૨૯૨-૨૯૩	૭૫
આત્માની ઉપરના લોકમાં ગતિ તે મોક્ષ નથી.	૨૯૩	૭૬
દાણિકવિરાનવાદીએ માનેલી મુક્તિમાં દૂષણ.	૨૯૪	૭૭
અભાવવાદીએ માનેલા મોક્ષનું ખંડન. શત્રુની પ્રાપ્તિ પણ મુક્તિ નથી. ...	૨૯૪-૨૯૫	૭૮
ઉત્તમ દેશાદિની પ્રાપ્તિ એ મોક્ષ નથી....	૨૯૫-૨૯૬	૮૦
જીવનો પ્રથમમાં ભય એ પણ મુક્તિ નથી.	૨૯૬-૨૯૭	૮૧
અશ્વિમાદિની પ્રાપ્તિ એ મોક્ષ નથી....	૨૯૭	૮૨
ઈંદ્રાદિ પદની પ્રાપ્તિ એ મોક્ષ નથી...	૨૯૭-૨૯૮	૮૩
ઈંદ્રિયોનું ભૌતિકપણ નથી... ..	૨૯૮	૮૪
૭ પદાર્થોના જ્ઞાનથી મુક્તિ થવી નથી સોળ પદાર્થોના જ્ઞાનથી મુક્તિ થતી નથી.	૨૯૮-૩૦૦	૮૫
પરમાણુઓના નિત્યપણાનું ખંડન ...	૩૦૪-૩૦૫	૮૭
પરમાણુઓના નિરવયવપણાનું ખંડન. ...	૩૦૫	૮૮
રૂપરહિત પ્રકૃતિપુરુષનો પણ સંસ્પર્શકાર સંભવે છે.	૩૦૫-૩૦૬	૮૯
પરિમાણની સંખ્યાનો નિર્ણય. ...	૩૦૬	૯૦
પદાર્થોમાં રહેલી જાતિના અભાવનું ખંડન અન્યનું પ્રયોગ પણ કરવા માટે અત્યંતિજ્ઞ છે, તેથી વ્યક્તિથી વિજ જાતિ	૩૦૬-૩૦૭	૯૧-૯૨

નથી એવી શંકાનું સમાધાન. ...	૩૦૬-૩૦૭	૯૩
સાદૃશ્ય એ પદાર્થથી ભિન્ન તત્ત્વ નથી.	૩૦૮	૯૪
તેનું અન્ય પ્રકારે પ્રતિપાદન. ...	૩૦૮-૩૦૯	૯૫
વાચ્યવાચકનો સંબંધ એ સાદૃશ્ય નથી.	૩૦૯	૯૬
શબ્દનો અને તેના અર્થનો સંબંધ નિત્ય નથી.	૩૦૯-૩૧૦	૯૭
એ સંબંધ ઉત્પત્તિવાળો છે.	૩૧૦	૯૮
પ્રમાણના અભાવથી શબ્દ અને તેના અર્થનો સમવાયસંબંધ પણ નથી.	૩૧૧	૯૯
અનુમાનપ્રમાણથી સમવાયસંબંધ સિદ્ધ થતો નથી.	૩૧૧-૩૧૨	૧૦૦
સર્વ વસ્તુઓ દાણિક હોવાથી પ્રકૃતિમાં ક્રિયા સંભવતી નથી એવી દાણિક-વાદીની શંકાનું સમાધાન. ...	૩૧૨-૩૧૩	૧૦૧
સ્વૂહશરીરના ઉપાદાનકારણરૂપ ભૂતનું કથન.	૩૧૩-૩૧૪	૧૦૨
ભિન્નશરીર નથી એમ કહેનારના મતનું ખડન.	૩૧૪	૧૦૩
નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સંબંધવાળા પદાર્થોનેજ પ્રકાશે છે.	૩૧૪-૩૧૫	૧૦૪
અક્ષુ તેજસ્તત્ત્વનું કાર્ય નથી એવું કથન.	૩૧૬	૧૦૫
ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓના સદ્ભાવમાં પ્રમાણ.	૩૧૬	૧૦૬
ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓનું સ્વરૂપ.	૩૧૭	૧૦૭
ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ પ્રસરી વિષયોની સાથે ભેડાય છે.	૩૧૭-૩૧૮	૧૦૮
લોકાંતરમાં પણ ઇન્દ્રિયોનું ભૌતિકપણ નથી.	૩૧૮	૧૦૯

ધ્વિયોનું લૌનિકપણું કહેનારી શ્રુતિઓની		
વ્યવસ્થા.	૩૧૮-૩૧૯	૧૧૦
સ્થૂળશરીરોના બેદો.	૩૧૯-૩૨૦	૧૧૧
પૃથિવીભૂતના કાર્યરૂપ સ્થૂળશરીર છે.		
એણે નિરૂપણું	૩૨૦	૧૧૨
પ્રાણ એ સ્થૂળદેહનો આરભક નથી ...	૩૨૧	૧૧૩
પ્રાણવિના સ્થૂળશરીર ઉપજી શકતું નથી,		
માટે પ્રાણ સ્થૂળશરીરનું ઉપાદાન-		
કારણ છે એવી શકાતું સમાધાન.	૩૨૧-૩૨૨	૧૧૪
આત્મા પ્રાણદ્વારા સ્થૂળશરીરનો અધિ-		
કાતા છે.	૩૨૨-૩૨૩	૧૧૫
પુરુષની નિત્યપ્રકૃતતાનું વધારે નિરૂપણું.	૩૨૩	૧૧૬
સુષુપ્તિ તથા સમાધિથી મોક્ષના વિશેષ-		
પણાતું કથન	૩૨૪	૧૧૭
સુષુપ્તિ અને સમાધિ પ્રમથ્નપ્રમાણથી અતુ-		
લવાય છે, અને મોક્ષ શબ્દપ્રમા-		
ણથી અને અતુભાવપ્રમાણથી		
સમગ્રાય છે.	૩૨૪-૩૨૫	૧૧૮
રાગાદિની પેઠે તેની વાસના પણ બધનો		
હેતુ છે	૩૨૫	૧૧૯
એક મુખ્ય સંસ્કાર સર્વ ક્રિયાઓને સિદ્ધ		
કરે છે	૩૨૬	૧૨૦
આસપદાર્યોના યાગથી રહિત ઉદ્દમિભ્ય		
પણ શરીર છે.	૩૨૭-૩૨૮	૧૨૧-૧૨૨
સર્વ શરીરોને કર્મનો અધિકાર નથી ...	૩૨૮-૩૨૯	૧૨૩
ત્રણ પ્રકારના સ્થૂળદેહોની ત્રણ પ્રકારે		
વ્યવસ્થા	૩૨૯	૧૨૪

સર્વ અધિકારથી રહિત યોથા દેહનુ કથન	૩૨૦	૧૨૫
શુદ્ધિ આદિનું અનિત્યપણુ	૩૩૦-૩૩૧	૧૨૬-૧૨૭
મણિ, મંત્ર અને ઔષધાદિની સિદ્ધિઓની પેઠે યોગની સિદ્ધિઓ પણ જોવામાં આવે છે તેનું કથન. ...	૩૩૧-૩૩૨	૧૨૮
પાંચ બૂતોને ચૈતન્ય માનનારાના મતનું ખડન	૩૩૨-૩૩૩	૧૨૯
૬ તંત્રાર્થસંક્ષેપાધ્યાય પૃષ્ઠ ૩૩૪ થી ૪૩૨.		
આત્માના અસ્તિત્વનું નિરૂપણ ...	૩૩૪	૧
આત્માનુ શરીરાદિથી જિત્રપણુ. ...	૩૩૪-૩૩૭	૨-૪
ચેતાના માનેલા મોક્ષના સ્વરૂપનું નિરૂપણ	૩૩૭-૩૪૦	૫-૧૦
પુરુષને અવિવેકથી સ્વર્ગનરકની પ્રાપ્તિ.	૩૪૧	૧૧
અવિવેકના અનાદિપણાનું કથન ...	૩૪૧-૩૪૨	૧૨
અવિવેકનુ અનાદિપણુ છતાં તેનું નિત્ય- પણુ નથી... ..	૩૪૨-૩૪૩	૧૩
વિવેકવડે અવિવેકના નાશનું પ્રતિપાદન.	૩૪૩-૩૪૪	૧૪-૧૫
બધનુ મૂલ અવિવેક છે એવું કથન ..	૩૪૪	૧૬
મુક્તને પુનરાવૃત્તિનો અભાવ. ...	૩૪૪-૩૪૫	૧૭
મુક્તિના પુરુષાર્થપણાનું પ્રતિપાદન ...	૩૪૫-૩૪૬	૧૮-૧૯
બધમોક્ષના બ્યાવહારિકપણાનું વર્ણન.	૩૪૬-૩૪૭	૨૦-૨૧
અધિકારીના ત્રિવિધપણાથી સર્વને શ્રવણ- માત્રથી મોક્ષની સિદ્ધિ થતી નથી. ..	૩૪૭-૩૪૮	૨૨
વિવેકમાનની દૃઢતામાટે મનનનિદિધ્યાસનનું મોક્ષમા નિયમરૂપે હેતુપણુ ..	૩૪૮	૨૩
આસનનું સ્વરૂપ	૩૪૮-૩૪૯	૨૪
ધ્યાનનું સ્વરૂપ	૩૪૯	૨૫
સુપ્રતિમા અને સમાધિમા બેઠ ...	૩૪૯-૩૫૦	૨૬

અવિવેકથી સગરહિત પુરુષમાં પ્રકૃતિ આદિના સબંધની પ્રાપ્તિ. ...	૩૫૦-૩૫૧	૨૭-૨૮
અવિવેકવડે થયેલા તે સબંધની નિવૃત્તિના ઉપાયરૂપ કારણા, બ્યાન, સમાધાન ને વૈરાગ્યનું કથન. ...	૩૫૧-૩૫૨	૨૯-૩૦
બ્યાનાદિના અભ્યાસમાં સ્થાનનો અનિયમ.	૩૫૨	૩૧
આત્મા આ જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી.	૩૫૩	૩૨
પુરુષના ઉપાદાનકારણરૂપણાની શકાના પરિ- હારસહિત શ્રુતિયુક્તિથી પ્રકૃતિના ઉપાદાનકારણરૂપણાની સિદ્ધિ. ...	૩૫૪-૩૫૬	૩૩-૩૭
પ્રકૃતિનું આસ્થિત્ય ને તેનું સ્વરૂપ ...	૩૫૬-૩૫૭	૩૮-૩૯
જડપ્રધાનની પ્રવૃત્તિમાં હેતુનું કથન ...	૩૫૭-૩૫૮	૪૦
સૃષ્ટિના વિચિત્રપણાનું કારણ. ...	૩૫૮	૪૧
પ્રકૃતિના સમપણાથી જગતનો પ્રથમ અને તેના વિપ્રમપણાથી જગતની ઉત્પત્તિ ...	૩૫૮-૩૫૯	૪૨
પ્રધાનનો જગત રચવાનો સ્વભાવ હોવાથી તે મુક્તપ્રતિ પશુ પ્રવૃત્ત થશે એ શકાનું સમાધાન. ...	૩૫૯-૩૬૦	૪૩-૪૪
પુરુષના બદુપણાનું પ્રતિષાદન. ...	૩૬૦	૪૫
ઉપાધિના બેદરથી બધાઓની વ્યવસ્થા સમયે છે તો પુરુષના બદુપણાનો સ્વીકાર શાચાટે કરવો જોઈએ એ શકાનું સમાધાન ...	૩૬૧-૩૬૨	૪૬-૪૮
આત્માના સ્વપ્રકાશપણાથી પશુ અદ્વૈત આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી. ...	૩૬૨-૩૬૩	૪૯-૫૦

દ્વૈતની સિદ્ધિમાં પણ અદ્વૈતશ્રુતિની વ્ય-		
વરથા થઈ શકે છે....	૩૬૫	૫૧
જગતનુ વ્યાવહારિક સત્યપણું...	૩૬૫-૩૬૬	૫૨
સતતીજ અભિવ્યક્તિ થાય છે...	૩૬૭	૫૩
અહંકાર કર્તા છે, પુરુષ કર્તા નથી, પણ ભોગ પુરુષને થાય છે...	૩૬૭-૩૬૮	૫૪-૫૫
અંદ્રાદિલોકમાં ગયેલાની પણ પુનરાવૃત્તિ થાય છે. ...	૩૬૮-૩૬૯	૫૬
સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેમના ઉપદેશમાત્રથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો નિયમ નથી. ...	૩૬૯	૫૭
સદ્ગુરુના ઉપદેશમાત્રથી મોક્ષ કહેનારી શ્રુતિનું તાત્પર્ય...	૩૭૦	૫૮
વ્યાપક આત્માને ઉપાધિના યોગથી ભોગા- દિનો ભાગ થાય છે. ...	૩૭૦-૩૭૧	૫૯
ભોક્તાના અધિકાનપણાથી શરીરની ઉત્પ- ત્તિની સિદ્ધિ ...	૩૭૨-૩૭૩	૬૦
અધિકાનવિના માત્ર ભોક્તાના અદૃષ્ટી શરીર ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી.	૩૭૨-૩૭૩	૬૧
આત્માના અદૃષ્ટ્ય ધર્માદિનો અભાવ છે.	૩૭૪	૬૨
અહંકારવિસિષ્ટ ચેતનના શ્રવણાનુ કથન.	૩૭૪	૬૩
કાર્યસિદ્ધિના અહંકારાધીનપણાનું નિરૂપણ.	૩૭૫	૬૪
તે અહંકારની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત. ...	૩૭૫-૩૭૬	૬૫
સૃષ્ટિનું પાલનાદિ કરનારની મહત્તાસ્વથી ઉત્પત્તિ થાય છે. ...	૩૭૬	૬૬
મૃતિપુરુષનો સ્વસ્વામિભાવસંબંધ (ભોગ્ય- ભોક્તૃભાવસંબંધ) કર્મવડે છે. ...	૩૭૬-૩૭૭	૬૭

તે અવિવેકને લીધે છે એવો ધીપ્ત્યશિખા- ચાર્યનો મત	૩૭૭	૬૮
તે લિંગશરીરરૂપ નિમિત્તવાળો છે એવો શ્રીસનદનાચાર્યનો મત. .	૩૭૮	૬૯
અવિવેક ગમે તે નિમિત્તવાળો હોય તો ધણુ કેમધણુ રીતે તેની નિવૃત્તિ કરવી એજ પુરુષાર્થ છે એવું પ્રતિપાદન	૩૭૮-૩૭૯	૭૦

अगत्यनुं शुद्धिपत्र

पृ०.	पंक्त्यं०.	अशुद्धि.	शुद्धि.
१६	४	कित्ववेकाद्वन्धः	कित्वविवेकाद्वन्धः
६१	१	तत्सिद्धेः	तत्सिद्धे.
१०२	१७	वर्तमानास्था	वर्तमानावस्था
११५	८	शरीरादि	शरीरादि
११५	२	मिक्षाचर्य	मिक्षाचर्य
२२३	१२	त्वंमिति	त्वमिति
२३४	१०	त्थादे	त्थादे
२३६	१०	दोषदर्शनादुभयोः	दोषदर्शनादुभयोः
२३६	२२	अजनामि	अजनामि
२४१	२०	चतुषः	चतुर्थः
२६८	१४	अलौकिक	अलौकिक
२६८	१६	महापातकिभिः	महापातकिभिः
२६८	४	विशेषः	विशेषा
३०३	१६	प्रतिआधि	प्रतिअधि
३१८	८	स्वर्गादि	स्वर्गादि
३२४	१	द्वयोः	द्वयोः
३३७	७	सुखोत्कर्षस्य	सुखोत्कर्षस्य

અહનિષ્ઠ મહારાજ શ્રીનથુરામશર્મા-કૃત પુસ્તકો (સઘળાં પુસ્તકો છાપેલી કિંમતથી પાણી કિંમતે વેચાય છે.)

ઉપનિષદો શ. ૬-૪-૦ વેદાંતદર્શન પાકા પુકાનું શ. ૩-૮-૦
કાચા પુકાનું. શ. ૪-૦-૦ સાંખ્યપ્રવચન સંસ્કૃત તથા મુજરાતી ટીકા
સાથે. ૧-૨-૦ યોગકોસ્તુબ. શ. ૧-૦-૦ પાતંજલયોગદર્શન.
શ. ૨-૧૦-૦ પરમપદબોધિની શ. ૦-૧૪-૦ સંખ્યાનો વેદાંતાનુસાર
વિચાર. શ. ૦-૧-૦ નાથસ્વરોદય શ. ૦-૩-૦ ભિમટી વાણીનું
રપણીકરણ શ. ૦-૧-૬ મનુષ્યમિત્ર. શ. ૦-૫-૦ સ્વાભાવિકધર્મ.
શ. ૦-૩-૦ સુબોધકપસતા. શ. ૦-૭-૦ સદુપદેશદિવાકર પ્રથમ
કિરણ. શ. ૦-૬-૦ સદુપદેશદિવાકર દ્વિતીય કિરણ શ. ૦-૧૦-૦
સદુપદેશદિવાકર તૃતીય કિરણ. શ. ૦-૧૨-૦ સદુપદેશદિવાકર ચતુર્થ કિરણ
શ. ૧-૨-૦ પંચમ કિરણ શ. ૦-૧૩-૦ ઉપદેશઅંથાવલિના અંક ૧ થી ૧૦
શ. ૦-૭-૬ ઉપદેશઅંથાવલિના અંક ૧૧ થી ૨૫ શ. ૦-૬-૦ ઉપદેશઅં-
થાવલિના અંક ૨૬ થી ૩૫ શ. ૦-૮-૦ ઉપદેશઅંથાવલિના અંક ૩૬ થી ૫૮
શ. ૧-૨-૦ ઉપદેશઅંથાવલિ અંક ૫૯ થી ૭૩ શ. ૦-૮-૦ યોગમંત્રાકર શ.
૦-૪-૦ પ્રભોતરણપે (વિવિધ ઉપદેશ શ. ૦-૫-૬ ગીતાદિ પંચરત્ન સટીક શ.
૧-૦-૦ રાસ પંચાખ્યાયી ભક્તિપક્ષની તથા જ્ઞાનપક્ષની વિસ્તૃત ટીકાસહિત.
શ. ૦-૫-૬ પ્રણવપદ શ. ૦-૨-૦ પ્રણવિસ્તારપદ શ. ૦-૧-૦ નાથકાવ્ય.
ભાગ ૧ ભો. શ. ૦-૫-૦ નાથકાવ્ય ભાગ ૨ ભો. શ. ૦-૧૪-૦ સદુપદેશ
માલા પ્રથમ ભાગ શ. ૦-૩-૬ પત્રકલ્પમંજરી શ. ૦-૪-૦ વિનોદમાલા
શ. ૦-૬-૦ દુરાચારગિરિવજ્ર શ. ૦-૪-૬ રુદ્રસૂક્ત પુરુષસૂક્ત ને
હયાવાસ્થાદિ સટીક શ. ૦-૪-૬ શ્રીસૂક્ત સટીક. શ. ૦-૦-૬ વૈરાગ્ય-
સુધાકર. શ. ૦-૧-૬ ભક્તિસુધા. શ. ૦-૦-૪ શ્રીયલુપ્તેદીય આહનિક
પ્રકાશ શ. ૦-૮-૦ શ્રીસનાતનધર્મનું નિરૂપણ શ. ૦-૧-૬ મુનિચાર-
ચંદ્રિકા. શ. ૦-૫-૦ મહામંત્રમાલિકા. શ. ૦-૪-૦ શ્રીશંકરાચાર્યના
અષ્ટાદશરત્નો સટીક શ. ૧-૮-૦ વિવેકભાસ્કર પ્રથમરશ્મિ શ. ૦-૬-૦
દ્વિ. શ. ૦-૮-૦ અહ્યાનની પ્રાપ્તિના પીઠ સાધનો. શ. ૦-૬-૦ આશૈય-
વિવેક શ. ૦-૧-૦ નૈમિત્તિકકર્મપ્રકાશ શ. ૧-૧૨-૦ ત્રીજી આવૃત્તિ

ઉપરનાં પુસ્તકો ગળગાનું ડેઠાકુઠું-ત્રિશુવન ચિહ્નસહ દેવે

અવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ, બીલખા

શ્રીઆનંદાશ્રમતરફથી પ્રસિદ્ધ થતું ધાર્મિક માસિક પત્ર.

॥ આનંદાશ્રમ ॥

આનંદાશ્રમના અધિષ્ઠાતા પૂજ્યચરણ સદ્ગુરુદેવ આચાર્યશ્રી
શ્રીમત્પ્રયુગમશર્મા-આચાર્યજીનું પરમપુનીત લીલાતનુ આ પૃથ્વીને પાવન
કરતું હતું ત્યાંસુધીમાં તે તેઓશ્રીના દર્શનનો, સમાગમનો ને દિવ્ય
ઉપદેશપ્રાપ્તિનો લાભ કાઢિયાવાડ, કનક, ગુજરાત, મુમુષુ ને દરમ્યા
આદિ રથજોનાં જનોને અનારત્નવાર મળ્યા કરતો હતો એ લાભ જે
જે સુભાગી જનોએ મેળવ્યો હતો તેમના હૃદયમાં તેના સ્પર્શથી
અઘાપિપતે તાત્પર્ય દર્શો. એ પરમપૂજનીય મહાત્માશ્રીનો ઉપદેશ-
સમદ પુષ્કળ છે તેનો તેમજ અન્ય શાસ્ત્રીય વિષયનો લાભ વર્તમાનમાં
પણ જિજ્ઞાસુઓને મળ્યા કરે એ હેતુ ધ્યાનમાં લઈ આનંદાશ્રમતર-
ફથી આ “આનંદાશ્રમ” માસિક બહાર પાડવામાં આવે છે અત્યારે
તેનું છઠ્ઠું વર્ષ ચાલે છે.

મનાતનપત્રનો પ્રચાર કરતા આ રાસલ અષ્ટપત્રી ચોવીસ પૃષ્ઠના
માસિકનું પૌરોષ સહિત વાર્ષિક લવાજમ પડત મૂલ્યથી પણ ઓછું
૧) ૧-૦-૦ ૫૨દેશખાટે શિશિંગ ૨ એ

માદક થવા ઈચ્છનારે નીચેના સિરનામે લખવું:—

વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ,

બીલખા (કાઠિયાવાડ)

શ્રીઆનંદાશ્રમ બીલખાનાં પુસ્તકો તથા મોડ સૂચીપત્ર
મળવાનાં રથજો:—

- ૧ શ્રી વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ-બીલખા-કાઠિયાવાડ
- ૨ બૃહસેવર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે, ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ
- ૩ પદ્મિત નારાયણ મૂળજી. કાલ્યાણેવી રોડ, કવેરબાજ-મુમુષુ ૨
- ૪ શ્રી, રમણિકવાલ એન્ડ ઉત્તમરાત્રી કુપતી મોડર્ન સીઝન રેડાર્સ
ધર્મદ્રોહ સાકમારકીટ સામે-રાજકોટ-કાઠિયાવાડ
- ૫ કરુણાચક્ર કામેશ્વર બૃહસેવર અમરેલી-(કાઠિયાવાડ)

पूज्यपाद प्रसन्न महाराजश्री श्री १०८
श्रीमन्नृगमशर्मा आचार्यजी

प्राकृत्य मयत् १९१४
आश्विन शुद्ध ४

मवउपावस्थान मयत्
८७ ना आश्विन व ११

॥ શ્રીકપિલમગવત્પ્રણીત શ્રીસાંખ્યપ્રવચન ॥

શ્રીમદ્ અનિરુદ્ધભટ્ટકૃત સાંખ્યપ્રવચનસૂત્રવૃત્તિનામની
સંસ્કૃતટીકા તથા શ્લોકનિષ્ઠ ચંદાત્મા શ્રીમત્કુરામ-
શર્મકૃત સાંખ્યતાત્પર્યબોધનીનામની
શુભરાતીભાષાની ટીકાસહિત

॥ ૧ વિષયાધ્યાય ॥

અવિદ્યાદિ ઠલેશોથી, શુભાશુભકર્મોથી, શુભાશુભ-
કર્મોના વિપ્રાકથી, ને વાસનારૂપ આશયથી ત્રણે ઠાણમાં
રહિત, સર્વવિદ્યાઓના નિધિ, પરમપવિત્ર, સર્વેશ, સર્વેશ્વર,
પૂજ્યપાદ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિભગવાનના ચરણાર-
વિંદમાં પરમભક્તિપૂર્વક નમન કરી, ભગવાન્ કપિલમુનિને,
શ્રીઆસુરિમુનિને ને શ્રીપંચશિખાચાર્યને વંદન કરી,
અને સર્વ અસંગસ્વભાવવાળા પુરુષોનું તથા પુરુષોના
મોક્ષમાં પોતાની પ્રવૃત્તિવટે સાહાય્ય કરનારી પ્રકૃતિનું

સ્મરણ કરી, પરમકારણિક મહાસુનિ કેપિલજગવત્પ્રણીત શ્રીસાંખ્યપ્રવચનનામના મોક્ષશાસ્ત્રની સાંખ્યતાત્પર્યબોધિનીનામની ગુચ્છરાતીલાવાની ટીકા લખવાનો આરંભ કરાય છે.

સુસુક્ષ્મોનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીકેપિલજગવાન્, ફલના સુંદરપણાના જ્ઞાનનું ફલેન્છાદાર સાધનની પ્રવૃત્તિમા કારણપણું ભેતા છતાં આ શાસ્ત્રના ફલના સુંદરપણાને નીચેના સૂત્રથી કહે છે—

અથ ત્રિવિધદુઃસ્વાત્યન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થઃ ॥૧॥

અથેત્યર્થ મજ્જલાર્થો, ન તુ કર્માન્તર્યર્થઃ, “યદહરેવ”
 इत्यादिश्रुतेरानन्तर्यस्याप्रयोजनत्वात् । कर्मारम्भे च मज्जलकर्ण
 न्याय्यं, अथगद्वय मज्जलवाचको दृश्यते “ओंकारश्चाथशब्दश्च
 द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलि-
 काबुभौ” इति ॥ ‘त्रिविधदुःखे’ ति शरीरमानसिकयोराध्या-
 त्मिकत्वेन संग्रहणादेकत्वम् । आधिभौतिकं पशुपक्ष्मादिजनितं,
 आधिदैविकं ग्रहभूतादिजनितं । नन्वेवं तेषां निवृत्तिः स्वत एव,
 दुःखानां द्वित्रक्षणावस्थायित्वात्, अत आह ‘अत्यन्ते’ ति ।
 न दुःखविशेषाणां निवृत्तिरभिमतः, किंतु दुःखजातीयानाम् ।
 भविष्यतामपि हि निवृत्तिरत्यन्तशब्दार्थः ॥ धर्मार्यकाममोक्षाणां
 पुरुषार्थत्वं, न तु त्रयाणामत्यन्तत्वम्, क्षयित्वाद्विषयज्ञमुपत्त्वात् ।
 मोक्षस्य च न तथा, नित्यत्वात्प्रकाशरूपत्वात् । अत उक्तं
 ‘अत्यन्तपुरुषार्थ’ इति ॥ १ ।’

સૂત્રાર્થ:—અથ ત્રિવિધદુષ્ખની [જે] અત્યંતનિવૃત્તિ
[તે] અત્યંતપુરુષાર્થ [છે.] ૧

વિવેચન:—સૂત્રમાનો અર્થ સજ્જ મંગલનો વાચક છે, અનંતર-
પણા આદિ અન્ય અર્થનો વાચક નથી તથા પ્રકારના દુષ્ખની
એકાતિક એટલે અવગ્રંથાવિ ને આત્યંતિક એટલે અવિનાશી નિવૃ-
ત્તિનું નામ આત્યંતિક પુરુષાર્થ છે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને
આધિદૈવિક એ ત્રણ પ્રતિકૂલ મનાતા દુષ્ખના પ્રકાર છે જ્યારાદિ
સ્વલક્ષરીરના રાગોથી અને કામાદિ મનના રાગોથી પ્રાપ્ત થતુ દુષ્ખ
આધ્યાત્મિક દુષ્ખ કહેવાય છે પ્રતિકૂલ મનુષ્ય, પશુ ને પક્ષી
આદિથી ઉત્પન્ન થતુ દુષ્ખ આધિભૌતિક દુષ્ખ કહેવાય છે; અને
પ્રાતિકૂલ દેવ, અગ્નિ, વાયુ, ગ્રહ અને ભૂતાદિથી પ્રાપ્ત થતુ દુષ્ખ
આધિદૈવિક દુષ્ખ કહેવાય છે પ્રતિકૂલ જાણનારું દુષ્ખ એક પ્રકારતુ
છતાં અહીં તેના જે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા તે દુષ્ખના નિમિત્તના ભેદથી
કહ્યા છે એમ જાણવું પુરુષની ઈચ્છાનો વિષય પુરુષાર્થ કહેવાય છે.
હાવિ દુષ્ખની નિવૃત્તિ કરવાની પ્રાણિમાત્રને ન્યૂનાધિક ઇચ્છા છે, ને
તે ઇચ્છાસ્વ પુરુષાર્થ પાર પાડવા માટે તેઓ જે જે પ્રયત્ન કરે છે
તે સર્વ પશુ પુરુષાર્થ કહેવાય છે ભૂતકાલનુ દુષ્ખ ભોગદ્વારા નાશ
પામી ગયેલું છે એટલે તે ત્યજવાયોગ્ય રહ્યું નથી, વર્તમાનકાલનું
દુષ્ખ ખીછા જાણુમા પોતાની મેળેજ નાશ પામશે એટલે તે પશુ
ત્યજવાયોગ્ય રહેતું નથી, માત્ર આગામિ એટલે અવિચ્છેદનું દુષ્ખ તેજ
નાશ કરવાયોગ્ય રહે છે. પુરુષોની ઇચ્છાના વિષય હોવાથી ધર્મ, અર્થ,
કામ ને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ કહેવાય છે તેમા ધર્મ, અર્થ અને
કામ એ સામાન્ય પુરુષાર્થ ગણાય છે, કારણ કે તેદ્વારા દુષ્ખની
અત્યંત (નિ શેષ) નિવૃત્તિ થતી નથી દુષ્ખની અત્યંત નિવૃત્તિ
મોક્ષદ્વારા (કેવલ્યદ્વારા) થાય છે, માટે તે અત્યંત (પરમ) પુરુષાર્થ
કહેવાય છે જ્યાસુધી ચિત્ત રહે ત્યાંસુધી પુરુષને અનાગત (અવિ-

ખત) દુઃખ પણ રહે, અને તેના (ચિત્તના) નાશથી પુરુષના અનાગત દુઃખનો પણ નાશ થાય. આ શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતે પ્રયત્ન કરી વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાવડે પુરુષને કૈવલ્ય થવાથી તેનું ચિત્ત પોતાના કારણમાં (પ્રકૃતિમાં) લય પામી જાય છે, તેથી પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થનારા અનાગત દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

મંગલરૂપ પ્રસસ્તનું ઉચ્ચારણ મંગલ કહેવાય છે, પણ અમંગલરૂપ અપ્રસસ્તનું ઉચ્ચારણ મંગલ કહેવાતું નથી; છતાં આ મંથના આરંભમાં એટલે પ્રથમ સૂત્રમાં જય શબ્દપછી ત્રિવિધબુદ્ધિ એવો અમંગલ શબ્દ શામાટે મૂક્યો હશે ? એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન એવું છે કે તે શબ્દ તેની અત્યંત નિવૃત્તિ જણાવવા માટે કહેલો હોવાથી, ને તેની અત્યંત નિવૃત્તિ મંગલરૂપ હોવાથી, તે શબ્દ મંગલના એટલે પ્રસસ્તના ઉચ્ચારણુત્ત્વ છે. ૧

સ્થૂલશરીરનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ આયુર્વેદમાં કહેલાં ઔષધાદિના સેવનથી થાય છે, કામક્રુધાદિ માનસિક દુઃખોની નિવૃત્તિ શુદ્ધર સ્ત્રીના અને મિષ્ટાન્નાદિના સેવનથી થાય છે, આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિના ઉપાયો નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનારાઓએ નાનાપ્રકારના બતાવ્યા છે, તેના અનુદાનથી આધિભૌતિક દુઃખો દૂર થઈ શકે છે, અને આધિદેવિક દુઃખોનો નાશ મણિ, મંત્ર અને મહૌષધાદિથી થઈ શકે છે; તો પછી એવા સહેલા ઉપાયોને પડતા મૂકી અનેકજનમપરંપરાવડે અત્યંત પ્રયત્નથી સિદ્ધ થનાર આ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે કાણુ પ્રવૃત્ત થશે ? એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

ન દૃષ્ટાત્તત્તિદ્ધિર્નિવૃત્તેરપ્યનુવૃત્તિર્દર્શનાત્ ॥ ૨ ॥

ન વયં નિવૃત્તિમાત્રં પુરુષાર્થં इति ब्रूमः, किंतूत्पत्तिनि-
वृत्तिः । औषधादिना च नावश्यं दुःखं निवर्तते, यदि वा कथं-
चिन्निवर्तत पुनरन्येन न भवितव्यमिति नास्ति नियमः ॥ २ ॥

સૂત્રઃ—દૃષ્ટ [ઉપાય] થી તેની સિદ્ધિ [થતી] નથી,
નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ [તેની] અનુવૃત્તિના દેખવાથી. ૨

વિઠ્ઠલઃ—કહેલા ઔષધાદિ૩૫ ઉપાયોથી ત્રિવિધ દુઃખોની અત્યંત
નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, કારણ કે કોઈ ઉપાયવડે કોઈ એક દુઃખની
નિવૃત્તિ થયા પછી પણ પુનઃ તે કે અન્ય દુઃખની ઉત્પત્તિ થતી
જોવામાં આવે છે. વળી અમુક ઔષધાદિદ્વારા અમુક દુઃખની અવશ્ય
નિવૃત્તિ થાય છે એમ પણ કહી શકાતું નથી. કદાપિ કોઈ યોગ્ય
ઉપાયવડે પુરુષના કોઈ દુઃખની નિવૃત્તિ થઈ તો પુનઃ તે દુઃખ તેને
દલે નહિજ પ્રાપ્ત થાય એવો નિયમ કરી શકાતો નથી, માટે વિવેકી
મનુષ્યે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે કોઈ પણ યોગ્ય બૌદ્ધિક ઉપાયદ્વારા
બહુધા અ/પ્રકાશ દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, પણ ફરીથી નજ ઉપજે
એથી દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી પ્રકૃતિથી લિપ્ત આત્માના
યથાર્થ જ્ઞાનવિના દુઃખની ઐકાતિક અને આત્યંતિક નિવૃત્તિ
થઈ શકેજ નહિ ૨

જ્યારે ઔષધાદિદ્વારા દુઃખની નહીં ને ફરીથી ન
ઉપજે એવી નિવૃત્તિ નથી થતી ત્યારે તેમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ
કેમ થાય છે ? એમ આશંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં લગ-
વાનું સૂત્રકાર કહે છે:—

પ્રાત્યહિક્ષુરપ્રતીકારવત્પ્રતીકારચેષ્ટના-
ત્પુરુષાર્થત્વમ્ ॥ ૩ ॥

યથા પ્રત્યહં ક્ષુત્રતીકારાય વરાન્નમક્ષણાદિના ત્વસ્ય
પુરુષાર્થતા, તથા દુઃસ્વનિવૃત્તયે ઔષધાદિના પુનઃ પુનઃ પ્રતીકારા-
ત્પુરુષાર્થતેતિ ॥ ૩ ॥

સૂ૦ — પ્રતિદિનની બ્રૂખના ઉપાયની પેઠે તેના ઉપાય
ના અત્નથી [તેનું] પુરુષાર્થપણું [છે] ૩

વિ૦ — મનુષ્યને પ્રત્યેક દિવસે લાગતી બ્રૂખના નિવારણમાટે
નેમ મુદર અનાદિના ભોજનરૂઠે તમ થતા મનુષ્યની ભૌતિક પુરુષાર્થ-
તા (પ્રજાતુ સશ્વપાતુ) માનવામા આવે છે તેમ પુરુષને
પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખની નિવૃત્તિમા ઔષધાદિરૂઠે તેના પુનઃ પુનઃ
નિવારણથી નેમા ક્ષુદ્ર પુરુષાર્થતા માનવામા આવે કે આમ હોવાથી
લોકાની ચેતાને પ્રાપ્ત થયેના દુઃખની નિવૃત્તિમાટે ઔષધાદિમા
પ્રવૃત્તિ થાય છે તે દૃષ્ટ સાધનોથી મનુષ્યના દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ
યતી નથા માટે તેમા અત્યંત પુરુષાર્થતા માનવામા આવતી નથી ૩

એ દૃષ્ટસાધનવાળો મદ પુરુષાર્થ પુરુષને વાસ્તવિક
ઉપયોગી ન હોવાથી સમસ્તુઓએ તે ત્યજવાયોગ્ય છે
એમ કહે છે —

સર્વાસંમવાત્સંભવેऽપિ સત્વાત્સંભવાદ્દેયં

પ્રમાણકુશલૈઃ ॥ ૪ ॥

ન હિ સર્વદેશે સર્વકાલે વા વૈવાદયઃ સંભવન્તિ । સંભવેઽપિ
નાત્યન્તત્રિપિપ્પદુઃસ્વનિવૃત્તિઃ સ્થાત્ । અમદય હિ દેહનિગ્ધના-
દ્રોગાદીના સંભવઃ, દેહી સુખીતિ ન દૃષ્ટમિતિ । તસ્માદેપ
પુરુષાર્થઃ પ્રામાણિકર્હેયઃ, શાસ્ત્રગમ્યશ્લોકાદેયઃ ॥ ૪ ॥

સૂ૦:—સર્વના અસંભવથી, સંભવમાં પણ અત્યંતના અસંભવથી, [તે] પ્રમાણમાં કુશલોવડે હેય [છે.] ૪

વિઃ—બધા દેશમાં અને બધા કાલમાં સર્વ દુ ખી મનુષ્યને દુ ખનિવારક લૌકિક ઉપાય પ્રાપ્ત થવો સંભવતો નથી, એટલે સર્વ દુ ખોના નિવારણમાટે દૃષ્ટસાધનનો ઉપયોગ થવાનો અસંભવ છે. કદાપિ તેની પ્રાપ્તિ અને ઉપયોગ થવાનો આપણે સંભવ માનીએ તોપણ તેદ્વારા દુ ખીના પ્રાપ્ત દુ ખની અત્યંતનિવૃત્તિ થતી નથી, માટે પ્રમાણને વિષે કુશલ એવા-શાસ્ત્રનું રહસ્ય બાણનારા—મનુષ્યો તે દુ ખનિવારક લૌકિક ઉપાયોને હેય એટલે તુચ્છ સમજે છે. પરિણામ, તાપ અને સંસ્કાર એ વિષયોના દુ ખોથી, તથા અંત કરણની શુષ્કોત્તી ન્યૂતાધિકતાથી ધનારી પ્રધાન ને મોંઘે એ વૃત્તિનાજ વિરોધથી અંત કરણ પણ રજેશુષ્કવડે ન્યૂતાધિક દુ ખમુક્ત રહે તેથી વિવેકીને સર્વ દૃશ્ય વિષયો ને દુ ખનિવૃત્તિના લૌકિક ઉપાયો દુ ખરૂપણ પ્રતીત થાય છે. ૪

વળી એ વિષયમાં ખીલ મુક્તિ કહે છે:—

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

અથવા દુઃસગ્રયનિવૃત્તેરન્યોઽન્યમુત્કર્ષો દૃષ્ટો, મોક્ષથ સર્વોત્કૃષ્ટો, નિત્યત્વાદેકત્વાત્સર્વદુઃસોચ્છેદરૂપત્વાત્ ॥ ૫ ॥

સૂ૦:—મોક્ષના સર્વોત્કર્ષની શ્રુતિથી [તે] ઉત્કર્ષથી પણ [ઉત્કર્ષરૂપ છે.] ૫

વિઃ—લૌકિક ઉપાયોવડે જે દુ ખનિવૃત્તિ થાય છે તેનું તારતમ્ય એટલે ઉત્કર્ષ (અધિકપણ) તથા અપકર્ષ (ન્યૂનપણું) દેખવામાં આવે છે, પરંતુ ત્રણે પ્રકારનાં દુ ખોની અત્યંતનિવૃત્તિરૂપ

મોક્ષમાં (કૈવલ્યમાં) તેના નિત્યપણાથી, એકપણાથી ને સર્વદુ ખના ઉચ્છેદરૂપપણાથી તે તારતમ્ય નથી; માટે મુક્તિજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. મોક્ષની સર્વોત્કૃષ્ટતા “સા કાશ્ચ સા પરા ગતિઃ ।” (તે અત્યધિ છે, તે પરમ ગતિ છે,) ને “અશરીરં વાવ સન્ત ત્રિયાગ્રિયે ન સ્પૃશતઃ ॥” (શરીરશરિત પુરુષને સુખ-દુઃખ સ્પર્શ કરતા નથી,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમા કહી છે ૫

જલે ધનાદિ દૃષ્ટસાધનોથી ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિ ન થાય, પણ અદૃષ્ટ એટલે વૈદિકકર્મોથી તો તેની અત્યંતનિવૃત્તિ અવશ્ય થશે એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે—

અવિશેષશ્ચોભયોઃ ॥ ૬ ॥

સ્વપક્ષસિદ્ધ્યા પરપક્ષ ઉપાલભ્યતે, ન ત્વન્યથા । ઉક્તં ચ “યશ્ચોભયોઃ સમો દોષઃ પરિહારોઽપિ તાદૃશઃ । નૈકઃ પર્યતુ-યોક્તવ્યસ્તાદર્થવિચારણે” ॥ ૬ ॥

સૂ૦:—ખંનેનું સમાનપણું [છે.] ૬

વિ૦:—ધનાદિ દૃષ્ટસાધન ને તેના ઉપભોગ તથા વૈદિકક્રિયાઓ અને તત્કળનિત પુરુષપદે યનારો ઉપભોગ એ બંને સમાનજ છે. ધનાદિ ને તેના ઉપભોગ એમ નાશવાન છે તેમ વૈદિકકર્મ અને તેના પુરુષથી થતો સુખોપભોગ પણ નાશવાન છે, એટલે તે બંનેથી ત્રિવિધદુ ખોની અત્યંત નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી; માટે તે બંને અવિશેષ એટલે સમાનજ છે. ૬

આત્મા સ્વભાવથી બદ્ધ નથી, માટેજ તેના કલ્પિત દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિનો ઉપદેશ થાય છે એમ નીચેનાં બે સૂત્રોથી કહે છે:—

ન સ્વભાવતો વદ્ધસ્ય મોક્ષસાધનોપદેશવિધિઃ ॥૭॥

સ્વભાવનાશત્ત્વરૂપનાશપ્રસજ્ઞાત । ઉક્તં ચ “ વસ્તુ-
સ્થિત્યા ન કન્ધોઽસ્તિ તદમાવાન્ન મુક્તતા । વિકલ્પવદિતાવે-
તાવુભાવપિ ન કિંચન ” ॥ ૭ ॥

સૂ૦:—સ્વભાવથી બદ્ધને મોક્ષસાધનના ઉપદેશનો
વિધિ [સંભવતો] નથી. ૭

વિ૦:—ત્રણ પ્રકારનાં દુ ખોની અત્યંત નિવૃત્તિ એ આત્માનો
મોક્ષ, અને તેને ત્રણ પ્રકારનાં દુ ખાનો સંબંધ એ બંધ કહેવાય
છે. એ બંધ આત્માને સ્વાભાવિક નથી. જો આત્મા સ્વાભાવિક
બદ્ધ હોય તો પછી સ્વભાવના અનિવાર્યપણાથી તેને મોક્ષસાધનોનો
ઉપદેશ સંભવી શકતો નથી. જો દુ ખના સંબંધરૂપ બંધ આત્માનો
સ્વાભાવિક ધર્મ હોય તો તે દુ ખની તેને સર્વદા પ્રતીતિ થવી
જોઈએ, પણ તેમ જોવામાં આવતું નથી. સ્વાભાવિક ધર્મનું જ્ઞાન
ધર્મોના સમાનકાલમાં સર્વને ધાય છે; જેમ અગ્નિની ઉષ્ણુત,
અગ્નિના જ્ઞાનના સમાનકાલમાં સર્વને પ્રતીત ધાય છે. આત્માના
પ્રતીતિકાલમાં આત્મામાં દુ:ખ અવસ્થ પ્રતીત ધાય એવો નિયમ
નથી, માટે દુ ખના સંબંધરૂપ બંધ એ આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ
નથી, પણ અવિવેકવડે આત્મામાં તે બંધનો આશય થયો છે. ૭

સ્વભાવસ્યાનપાયિત્વાદનનુષ્ઠાનલક્ષણમપ્રામાણ્યમ્

નિત્યસ્વભાવસ્ય વન્ધસ્યાપ્રચ્યવાત્તન્નાશાર્યમનુષ્ઠાનમશ-
ક્યમિતિ ॥ ૮ ॥

સૂ૦:—સ્વભાવના અવિનાશીપણાથી અનનુષ્ઠાન-
લક્ષણરૂપ અપ્રમાણપણું [થયો.] ૮

વિ०:—વળી ધર્મીના નાશવિના તેના સ્વાભાવિક ધર્મનો નાશ થાય નહિ એવો નિયમ છે, માટે બધા જો આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ હોય તો આત્માના નાશવિના તેનો નાશ નહિ થાય, અને જો આત્માનો નાશ માનીએ તો મોક્ષના સાધનોનું અનુદાન નિર્વ્યર્ક થશે, ને તેથી મોક્ષસાધનોનું વિધાન કરનારી શ્રુતિઓને તથા સ્મૃતિઓ આદિને અપ્રમાણુપણ્ય પ્રાપ્ત થશે જે વાક્યના અર્થનું પુરુષથી અનુદાન ન થઈ શકે તે વાક્યને અનનુદાનરૂપ અપ્રમાણુપણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત સ્પષ્ટ છે ૮

શ્રુતિના પ્રમાણુપણ્યના બલવડેજ પુરુષ મોક્ષસાધનોનું અનુદાન કરશે એમ જો શકા થાય તો તેને નીચેના સૂત્રદ્વારા દૂર કરે છે —

નાશક્યોપદેશવિધિરુપદિષ્ટેઽપ્યનુપદેશઃ ॥૯॥

સપ્ત [અશક્યસ્વોપદેશવિધિઃ ન સમવતિ । ઉપદિષ્ટે અપિ સ ઉપદેશઃ અનુપદેશતુલ્યો નિર્વ્યર્કો ભવતિ] ॥ ૯ ॥

સૂ० —અશક્યનો ઉપદેશવિધિ [સંભવે] નહિ, [તે] ઉપદિષ્ટમા પણ અનુપદેશરૂપ [છે] ૯

વિ० —જે રીત પ્રાપ્ત થયું અશક્ય હોય તેના સાધનોના અનુદાનનો ઉપદેશ સંભવતો નથી જે કદાચ તેવો ઉપદેશ કરવામા આવે તોપણ તે ઉપદેશ નહિ, મિત્ર ઉપદેશભાસ કહેવાય છે અન્ન પ્રમાણુવડે બાધિત અર્થનો પેદા પણ બોધ ન કરે, તેથી અશક્યના ઉપદેશના અસંભવરૂપ ઉપર કહેલો અર્થ સુસ્થિરજ રહે છે ૯

ધર્મીના સ્વાભાવિક ધર્મનો ધર્મીના નાશવિના પણ નાશ થાય છે એવી પૂર્વચક્ષી શક્તિ કરે છે —

શુક્લપટવદ્વીજવચ્ચેત્ ॥ ૧૦ ॥

સ્વભાવસ્યાપિ નાશો દૃશ્યતે, યથા પટે શુક્લત્વસ્ય
રાગાદિભિઃ, વીજસ્ય ચાદ્ધુરજનનાત્ ॥ ૧૦ ॥

સૂ૦:—શંકા:—સ્વેતવસ્ત્રની પેઠે [ને] બીજની પેઠે
[સ્વભાવનો નાશ થઈ શકે છે.] ૧૦

વિ૦:—જેવી રીતે ધોળા લુગડાનો ધોળાપણ એ સ્વાભાવિક
ધર્મ છે, તે ધોળાપણુરૂપ ધર્મ ધર્મા જે લુગડુ તેના નાશવિના પણ
માત્ર તે પરકોષ પણ પ્રકારનો ન જ લગાડવાથી નાશ પામે છે, અને
જેમ બીજમા અંદુરજનકતાશક્તિ એ તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે તેનો
બીજના નાશવિના અગ્નિના સંપર્કવડે ભુંભઈને નાશ થાય છે તેથી
રીતે જે બંધને આક્રમણો સ્વાભાવિક ધર્મ માનીએ તો તેનો પણ
આત્માના નાશ વિનાજ કોઈ સાધનથી નાગ સંભવી શકે છે ૧૦

લગવાન સૂત્રકાર એ શંકાનુ સમાધાન નીચેના સૂત્રમાં
કરે છે:—

શક્ત્યુદ્ભવાનુદ્ભવાભ્યાં નાશક્યોપદેશઃ ॥૧૧॥

સત્કાર્યસિદ્ધેર્ને પટસ્ય શૌક્લ્યં નટં, કિંતુ રાગાદિનાડ-
મિમૃતં, ક્ષાલનાત્પુનરુદ્ભૂતમ્ । અદ્ધુરજનનાદપિ વીજં ન નટં,
કિંત્વામિમૃતં, તસ્ય ચ પુનરુદ્ભવો ન દૃશ્યતે વસ્તુવે-
ચિન્માત્ ॥ ૧૧ ॥

સૂ૦:—શક્તિના ઉદ્ભવથી ને અનુદ્ભવથી અશક્યનો
ઉપદેશ [સંભવતો] નથી. ૧૧

વિઠ્ઠલ—તમે (પૂર્વપક્ષીએ) કહેલા બને દૃષ્ટાંતોમા વસ્ત્રના શુક્લ તારૂં ધર્મનો અને ખીજના અકુરજનકતારાશક્તિરૂપ ધર્મનો નાશ થતો નથી પરંતુ રંગના સખધર્મી વસ્ત્રના શુક્લતારૂં ધર્મનું તિરોધાન થાય છે, ને અગ્નિના સખધર્મી ખીજમા રહેલા અકુરજનકતારાશક્તિરૂપ ધર્મનું પણ તિરોધાન થાય છે જો કદી વસ્ત્રના શુક્લતારૂં ધર્મનો અને ખીજમા રહેલા તેના અકુરજનકતારાશક્તિરૂપ ધર્મનો નાશ માનો તો ધોખીના ધોવાથી તે વસ્ત્રમા ફરીથી શુક્લતા ન આવવી જોઈએ, ને સિદ્ધ યોગીના સકલ્પથી દર્શ્યખીજમાંથી અકુર પણ ન ઉત્પન્ન થવું જોઈએ તેથી રંગના સખધર્મી વસ્ત્રની શુક્લતાનું માત્ર તિરોધાનજ થાય છે ને ધોખીના ધોવાથી પુનઃ તે વસ્ત્રની શુક્લતાનો આવિર્ભાવ થાય છે અને અગ્નિના સખધર્મી ખીજમા રહેલી અકુર ઉપજાવનારી શક્તિનો તિરોધાન થાય છે, ને સિદ્ધ યોગીના સકલ્પથી પુનઃ તે અકુર ઉપજાવવાની શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે એવી રીતે માનવુ એજ યોગ છે જ્યારે સ્વાભાવિક ધર્મનું તિરોધાન થઈ શકે છે ત્યારે પુરુષમા દુષ્ણતા તિરોધાનને જો મોક્ષ માનનામાં આવે તો તેમા કાંઈ દોષ નથી એમ કાંઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન આ રીતે જાણવું અમારાં દુષ્ણોની અત્યત નિવૃત્તિ થાયો, પુનઃ અમને કદાપિ કાંઈ પણ પ્રકારનાં દુષ્ણો નજ થાયો, એવી દુષ્ણોની અત્યત નિવૃત્તિનીજ લોકોને ઇચ્છા થાય છે, અને શુતિસ્મૃતિમા પણ સર્વ દુષ્ણોની અત્યત નિવૃત્તિનીજ મોક્ષરૂપતા નિરૂપણ કરી છે જો દુષ્ણોના તિરોધાનમાત્રનેજ મોક્ષ કહેવામા આવે તો ખીજના દૃષ્ટાંતની જેડે કલ્પિત સિદ્ધ યોગીના સકલ્પથી મુક્ત પુરુષોને પણ દુષ્ણસખધર્મ બધની પ્રાપ્તિ થતી જોઈએ ને જો એમ થાય તો બાવી દુષ્ણની શકાથી કાંઈ પણ પુરુષ મોક્ષસાધનોમાં પ્રવૃત્ત નહિ થાય તેથી પુરુષમા બધના તિરોધાનને મોક્ષસ્વરૂપતા માનવી અથોગ્ય છે ૧૧

સ્વભાવથીજ પુરુષને બધ છે એ મતનું ખડન

કરીને હવે કાલાદિ કોઈ નિમિત્તથી પુરુષને બંધ થાય છે એ મતનું નીચેનાં સૂત્રોદ્વાસ બંડન કરે છે. તેમાં પ્રથમ પુરુષને કાલથી બંધની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ માનનારાના મતનું બંડન કરે છે:—

ન કાલયોગતો વ્યાપિનો નિત્યસ્ય સર્વસંવંધાત્ ॥ ૧૨ ॥

ભવત્વયં, યદિ તસ્ય કદાપિ કાલયોગઃ સ્યાત્ ન સ્યાદ્ વા નિત્યસ્ય વ્યાપિનઃ સર્વકાલસંવંધોપાધિત્વાત્ । નિત્ય-સ્યેતિ સર્વકાલસંવંધે પ્રાપ્તે, વ્યાપિન ઇત્યુત્તરસૂત્રપર્યાલોચનયા સંપાતાયાતમ્ ॥ ૧૨ ॥

સૂ. — વ્યાપકનો [ને] નિત્યનો સર્વની [સાથે] સંબંધ [હોવા] થી [એવા] કાલના સંબંધથી [પુરુષને બંધ સંભવતો] નથી. ૧૨

વિ. — કાલના સંબંધથી જો પુરુષને બંધની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો તે કાલ વ્યાપક છે, નિત્ય છે અને મુક્ત તથા બદ્ધ સર્વની સાથે સર્વદા સંબંધવાળો છે મુક્ત પુરુષને પણ કાલનો સંબંધ છે એ કાલના સંબંધરૂપ નિમિત્ત હોવાથી તે મુક્ત પુરુષને પણ પુનઃ બંધની પ્રાપ્તિ થશે, એ અનિષ્ટ છે. અટિ કાલવડે પુરુષને બંધની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. ૧૨

હવે દેશના સંબંધથી પણ પુરુષને બંધ સંભવે નહિ એમ કહે છે.—

ન દેશયોગતો ઽપ્યસ્માત્ ॥ ૧૩ ॥

વ્યાપિનો નિત્યસ્ય સર્વદેશસંવંધાદિતિ ॥ ૧૩ ॥

સૂ૦—આ[કારણ]થી દેશના સબધથી પણ
[પુરુષને બધ સભવતો] નથી ૧૩

વિ૦—દેશ પણ બ્યાપક, નિત્ય ને સર્વની સાથે સબધવાળો
છે આ દેશના સબધરૂપ નિમિત્તથી પણ પુરુષને બધ સભવે નહિ
કારણ મુક્તને પણ દેશનો સબધ છે તેથી તેમને પણ પુન બધની
પ્રાપ્તિ થાય એ અનિષ્ટ છે ૧૩

શરીરની અવસ્થાથી પણ પુરુષને બધની પ્રાપ્તિ ન
સભવે એમ કહે છે -

નાવસ્થાતો દેહધર્મત્વાત્તસ્યાઃ ॥ ૧૪ ॥

તસ્યાઃ અવસ્થાયાઃ । દેહધર્મત્વાદિત્યુપલક્ષણં, અપરિણામિ-
ત્વાદિતિ પરમાર્થઃ ॥ ૧૪ ॥

સૂ૦—અવસ્થાથી [પુરુષને બધ સભવતો] નથી,
તે [અવસ્થા]ના દેહધર્મપણાથી ૧૪

વિ૦—શરીરના અન્યયોની અધિકતાન્યૂતતારૂપ અવસ્થાથી
પણ પુરુષને બધ થાય નહિ કારણ કે અવસ્થા એ જડદેહનો ધર્મ
છે, આત્માનો ધર્મ નથી અન્યના ધર્મથી અન્યને બધ થાય નહિ
જો કદી અન્યના ધર્મથી અન્યને બધ માનીએ તો બદ્ધ પુરુષના
અવિવેકથી મુક્તને પણ બધ થવો જોઈએ, જે સભવે નહિ ૧૪

પુરુષનોજ ધર્મ અવસ્થા છે એમ માનવામા શેા
દોષ છે ? એમ શકા થાય તો તેનો ઉત્તર કહે છે -

અસંગોડયં પુરુષ ઇતિ ॥ ૧૫ ॥

અસંગોઽયં પુરુષ इति श्रुतिरस्ति, सा बाधिता स्यात् ॥ ૧૫ ॥

સૂત્ર—આ પુરુષ અસંગ [છે] એવી [શ્રુતિ છે.] ૧૫

વિઠ—પુરુષ અસંગ હોવાથી તેનો ધર્મ અવસ્થા મંભવે નહિ, જો અવસ્થાને પુરુષનો ધર્મ માનીએ તો પુરુષને શ્રુતિમાં [જે અસંગ કહ્યો છે તેનો અસંભવ થશે. જો પુરુષમાં અવસ્થાએ વિકાર માનવામાં આવે તો તેનો હેતુ શરીરની સાથેનો સંયોગ પણ માનવો પડશે. જ્યારે અવસ્થાએ વિકારનો હેતુ સંયોગ પુરુષમાં માન્યો ત્યારે પુરુષની અસંગતા નહિ સમજે, ને તેથી “સ યદત્ર ચલ્લિચિષ્ણદ્યત્પન્નવાગતસ્તેન મવતિ અસંગો દ્વયં પુરુષઃ” (તે બંને જો કાંઈ બુદ્ધિ છે તેની સાથે તે સંબંધ પામતો નથી, કારણ કે આ આત્મા અસંગ છે) એ શ્રુતિની સાથે વિરોધ આવશે. વિકારના હેતુએ સંયોગતા ન હોવાથીજ પુરુષને અસંગતા છે. દેશાદિનો સંબોગમાત્ર તો પુરુષમાં છે, પણ તે વિકારના હેતુવાળો નથી. પુરુષને જ્યાંપક દેશ-કાલનો સંબંધ ભગવાન સૂત્રકારે આગળ કહ્યો, છે શ્રુતિશ્રુતિમાં કમલપત્રનું પુરુષની અસંગતામાટે દર્શાવેલું છે, તે દર્શાવમાં જાણે સંયોગ તો કમલપત્રમાં થાય છે, પણ તે વિકારનો હેતુ નથી, એ દર્શાવપ્રમાણે પુરુષમાં પણ વિકારનો હેતુ સંયોગ નથી, માત્ર અવિ-કારી વા કલ્પિત સંયોગ તેમાં છે ૧૫

કર્મથી પણ પુરુષને બંધ થતો નથી એમ જણાવે છે:—

न कर्मणाऽन्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च ॥ ૧૬ ॥

નિર્ગુણત્વાદાત્મનઃ કર્મણોઽનાત્મધર્મત્વમ્ । કિંત્વન્યધર્મે-
ણાપિ કર્મણા બદ્ધો મવિષ્યતિ । તદયુક્તં, નહન્યધર્મેણાન્યત્ર

કિંચિદાધીયતે, વિશ્વસ્ય વૈચિત્ર્યાનુપપત્તેઃ, અતિપ્રસક્તેષ્ટેતિ ।
મુક્તાત્મનામપિ વન્ધપ્રસંગોઽન્યત્વાવિશેષાદિતિ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રઃ—કર્મવડે [પુરુષને બંધ] નથી; બીજાના કર્મ-
પણાથી અને અતિપ્રસક્તિથી. (મુક્તાને બંધની પ્રાપ્તિથી) ૧૬

વિઠઃ—વિશ્વિત અને નિષિદ્ધ કર્મથી પણ પુરુષને બંધ સબંધે
નાહ, કારણ કર્મ એ આત્માનો કર્મ નથી, પરંતુ તે દેહેદિવાદિનો
કર્મ છે જો અન્યના કર્મથી અન્યને બંધન માનવામા આવે તો
બદ્ધપુરુષના બંધરૂપ કર્મથી મુક્તાને પણ બંધની પ્રાપ્તિ થશે, જે
અયોગ્ય છે

શકઃ—જો પોતપોતાના અંત કરણરૂપ ઉપાધિમા રહેલા
કર્મના સંસ્કારોથી પુરુષને બંધ માનવામા આવે તો મુક્તાને બંધની
પ્રાપ્તિ નહિ થાય મુક્તપુરુષનો અંત કરણરૂપ ઉપાધિ નહીં સ્વ-
અપેક્ષા છે, તેથી તેમને ઉપાધિ ને સંસ્કારો નથી, અને બદ્ધપુરુષનો
અંત કરણરૂપ ઉપાધિ ને સંસ્કારો વિવિધમાન છે એ કારણવડે બદ્ધ-
પુરુષને બંધ સબંધે છે, ને મુક્તપુરુષમા તે બંધ સબંધનો નથી
આવી રીતે કર્મના સંસ્કારોથી બંધ માનવામા આવે તો તેમા
કાંઈ દોષ આવતો નથી

સમાધાનઃ—એ શકના નિવારણમાટેજ સૂત્રમા અતિપ્રસક્તેષ્ટ
એ સ્પષ્ટ પ્રકરે છે પોતપોતાના અંત કરણરૂપ ઉપાધિમા રહેલા
કર્મના સંસ્કારોથી જો પુરુષને બંધ માનવામા આવે તો પ્રસવકાલમા
પણ સર્વ પુરુષોનો અંત કરણરૂપ ઉપાધિ પોતપોતામા રહેલા
કર્મના સંસ્કારોસહિત પ્રકૃતિમા લીન થયેલ છે, એથી સર્વ પુરુષોને
પ્રસવકાલમા પણ દુઃખના સમંધરૂપ બંધ થશે, જે અસંભવિત
છે એ કારણથી કર્મના સંસ્કારરૂપ નિમિત્તથી પણ પુરુષને બંધ
સંબંધે નહિ ૧૬

કર્મના સંસ્કારો ચિત્તનો ધર્મ છે. ને તે બંધનું કારણ છે. જે ચિત્તમાં કર્મના સંસ્કારો રહે છે તેમાંજ બંધ માનીશું, પુરુષમાં બંધ માનવો ત્યર્થ છે, એમ શંકા થાય તો તેનું સમ્બધાન કરે છે:—

વિચિત્રભોગાનુપપત્તિરન્યધર્મત્વે ॥ ૧૭ ॥

દૃશ્યતે કેચિત્સુખિનઃ કેચિદ્દુઃખિનઃ । ન ચાનાદૌ સંસારે કેન્તાપિ સુખહેતુ કર્મ દુઃખહેતુ કર્મ વા ન કૃતં, અન્યધર્મેણાન્યત્ર કાર્યજનને સર્વે સુખિનો દુઃખિનો વા સ્યુઃ ॥૧૭॥

સૂ૦:—અન્યના ધર્મપણામાં વિચિત્ર ભોગનો અસં-
લપ [થશે]. ૧૭

વિષ.—દુ ખના સંબંધરૂપ બંધને કદી ચિત્તનોજ ધર્મ માનવામાં આવે તો પુરુષને વિચિત્ર સુખદુઃખાદિના સાક્ષાત્કારરૂપ ભોગ નહિ સંભવે. જે અન્યના સુખ-દુઃખનો અન્યને ભોગ માનવામાં આવે તો સર્વ પુરુષોના સુખદુ ખનો સર્વ પુરુષોને ભોગ થવો જોઈએ, ને એમ થાય તો આ પુરુષ દુઃખનો ભોક્તા છે અને આ પુરુષ સુખનો ભોક્તા છે છતાંકિ વ્યવસ્થા નહિ સંભવે, એ માટે (જોગની વિચિત્રતાની સિદ્ધિમાટે) પુરુષમાં બંધ માનવો જોઈએ. તે દુ ખના સંબંધરૂપ બંધ પુરુષમાં પ્રતિબિંબરૂપ છે, વાસ્તવિક નથી, એ વાત આગળ નિરૂપણ કરવામાં આવશે. એ પ્રતિબિંબ પોતપોતાના ચિત્તરૂપ ઉપાધિમાં રહેલા સુખદુ-ખનુજ પુરુષમાં પડે છે, તેથી સર્વ પુરુષોના સુખ-દુઃખનો સર્વ પુરુષોને ભોગ થતો નથી. ૧૭

એકલી પ્રકૃતિથી પણ પુરુષને બંધ થતો નથી એમ
નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રકૃતિનિવન્ધનાચ્છેદ્ન તસ્યા અપિ પારતંત્ર્યમ્ ॥૧૮॥

પ્રકૃત્તેરપિ વ્યાપિત્વાત્સર્વપુરુષસંબન્ધાવિશેષાત્કર્મણા
વિના ન નિયમ इति तस्या अपि कर्मपारतंत्र्यम् । तत्र
चोक्तो दोषः ॥ १८ ॥

સૂચ:—પ્રકૃતિનાં નિમિત્તથી [પુરુષને બંધ થાય
છે એમ જો કહ્યું] તો નહિ, તેનું પણ પરતંત્રપણું
[છે.] ૧૮

[વિ:—પ્રકૃતિથી પણ પુરુષને સાદાત્ બંધ થાય નહિ, કારણ
કે પ્રકૃતિ પણ સ્વસંયોગદ્વારા પુરુષના બંધનો હેતુ થાય છે, સ્વસંયોગ
ની અપેક્ષા વિના તે પુરુષના બંધનો હેતુ થતી નથી. એ કારણથી
પ્રકૃતિ પણ પુરુષમાં બંધની ઉત્પત્તિ કરવામાં સ્વતંત્ર નથી. જો કેવલ
પ્રકૃતિથીજ પુરુષમાં બંધ માનવામાં આવે, અને તેના સંયોગની
અપેક્ષા ન કરવામાં આવે, તો પ્રથમમાં પણ પુરુષોને કુખના
સંબંધરૂપ બંધનું જ્ઞાન થતું જોઈએ, અને મુક્તને પણ બંધ યથા
જોઈએ આ કારણથી પ્રકૃતિ પણ પુરુષના બંધમાં સ્વતંત્ર હેતુ
નથી. ૧૮

હવે જેમ અગ્નિના સંબંધથી જલમાં ઉષ્ણતા પ્રતીત
થાય છે, સ્વતઃ જલમાં ઉષ્ણતા પ્રતીત થતી નથી, તેમ
પ્રકૃતિનો સંયોગ થવાથી પુરુષમાં બંધ પ્રતીત થાય છે,
તેમાં સ્વતઃ બંધ નથી એમ દર્શાવે છે:—

ન નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવસ્ય તદ્યોગસ્તદ્યોગાદત્તે

શુદ્ધેતિ ગુણાસજ્જી । શુદ્ધેતિ સ્વચ્છઃ । તદ્યોગઃ
વન્ધયોગઃ । તદ્યોગાદત્તે પ્રકૃતિયોગાદત્તે । અવિવેકં વિના
નાત્મનઃ કદાપિ વન્ધઃ, કિંત્વૈકાદ્રન્ધ્ય इत्यभिमानઃ । સ ચ
શાસ્ત્રોપદેશાન્નામાપન્નદિતન્ધ્યઃ ॥ ૧૯ ॥

સૂ૦:—નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવવાળાને તેનો(બંધનો)
સંબંધ તેના (પ્રકૃતિના) સંબંધવિના નથી. ૧૯

વિ૦:—નિત્યશુદ્ધ, નિત્યશુદ્ધ ને નિત્યમુક્તસ્વરૂપવાળા પુરુષમાં
પ્રકૃતિના સંયોગવિના બીજો કોઈ બંધનો હેતુ નથી; અર્થાત્ પ્રકૃતિ-
નો સંયોગજ પુરુષના બંધનો હેતુ છે. બધ પુરુષમાં ઔપાધિક
(ઉપાધિએ પ્રતીત કરાવેલો) છે, સ્વાભાવિક અથવા નૈમિત્તિક
નથી. આ વાત જણાવવા માટે આ સૂત્રમાં ન તથા જ્યેત્તે એ બંને
નિબંધનો બોધ કરનારા પદો મૂકેલા છે ઉપાધિથીજ જેની પ્રતીતિ
આપ તેને ઔપાધિક કહેવામાં આવે છે. જેમ પાકજ (અગ્નિના
સંયોગથી ઉપજેલું) રૂપ અગ્નિના સંયોગરૂપ નિમિત્તથી ઉપજેલું
છે તેમ બંધને પ્રકૃતિના સંયોગરૂપ નિમિત્તથી ઉપજેલો માનસો તો
જેમ અગ્નિના સંયોગની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ પાકજ રૂપ ધટાદિ
પૃથ્વીમાં રહે છે તેમ પ્રકૃતિના સંયોગની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ
પુરુષમાં બંધ રહેવો જોઈએ, એટલે મુક્તિ કોઈને પણ નહિ આપ,
તેથી મોક્ષનાં સાધનોનો ઉપદેશ કરનારાં શાસ્ત્રદિની પણ વ્યર્થતા
થશે. આ કારણથી પુરુષમાં બંધ ઔપાધિક છે, સ્વાભાવિક કે કોઈ
નિમિત્તથી થયેલો નથી. જેવી રીતે નૈમિત્તિકાદિના મતમાં બીજી
દ્રશ્યને દુઃખસુખની વિનાશક માનેલી છે તેવી રીતે સાંખ્યમતમાં
બીજી દ્રશ્યને દુઃખસુખની વિનાશક માનેલી નથી, કિંતુ જેમ કારણ-

નેા વિનાશ થવાથી કાર્યનેા વિનાશ થાય છે એ સર્વ સ્થવમા પ્રસિદ્ધ છે તેમ અહીં પણ દુઃખાદિકના અનુભવનુ ઉપાદાનકારણ ચિત્તની વૃત્તિ છે, તે દીવાની શિખાની જેડે ક્ષણવિનાશી છે, તે ચિત્તવૃત્તિના નાશથીજ દુઃખાદિકના અનુભવનેા પણ નાશ થાય છે, એમ માનેનુ છે આ કારણથી વિવેકવડે પ્રાપ્ત કરેલા પ્રકૃતિના વિયોગકાવમા પુરુષને બધ સભવે નહિ, તેથીજ પુરુષમા બધ ઔપાધિક માનવો જોઈએ આ દર્શનપ્રમાણે પ્રકૃતિના સયોગથી પુરુષને બધ થાય છે, અને પ્રકૃતિના અત્યત વિયોગથી પુરુષને મોક્ષ થાય છે

કાવવડે જે પદાર્થ પરિચિત્ત થાય છે તે પદાર્થ અનિત્ય કહેવાય છે ઘટપટાદિક પદાર્થો અનિત્ય છે એ ઘટપટાદિક પદાર્થો કાલનડે પરિચિત્ત છે એ સ્પષ્ટજ છે જે પદાર્થ પોતાની ઉત્પત્તિથી પહેલાના કાલમાં ન હોય, અને પોતાના નાશની પછીના કાલમા પણ ન હોય, તે પદાર્થ કાનવડે પરિચિત્ત કહેવાય છે પુરુષ સર્વકાલમાં વિષમાન છે, માટે તે કાનવડે અપરિચિત્ત છે એ કારણથી તે નિત્ય છે. જેને કોઈ પણ કાનમા પાપ સ્પર્શ ન કરે તે નિત્યશુદ્ધ કહેવાય છે, તે જેના જ્ઞાનનેા (જ્ઞાનસ્વભાવનેા) કદીપણ નાશ ન થાય તે નિત્યશુદ્ધ કહેવાય છે જેમાં કદીપણ કોઈ પણ પ્રકારનુ સત્ય દુઃખ ન હોય તે નિત્યમુક્ત કહેવાય છે એવો પુરુષજ છે પ્રતિબિંબરૂપ દુઃખ પુરુષમા અવિવેકદશામા છે, માટે નિત્યમુક્તના લક્ષણમાં દુઃખનુ સત્ય એવુ વિશેષણ આપેનુ છે પ્રતિબિંબરૂપ દુઃખ સત્ય નથી, શ્રિ પ્રકૃતિના સયોગરૂપ ઉપાધિવડે કલ્પાયેલુ છે આત્માનુ નિત્ય શુદ્ધ નિત્યશુદ્ધ ને નિત્યમુક્તસ્વભાવવાળાપણુ આ શ્રુતિમાં પણ કહ્યુ છે — “ જયમાત્મા સન્માત્રો નિત્ય શુદ્ધો જુદ્ધ સત્વો મુક્તો નિરજનો વિમુ ॥ ” (આ આત્મા સન્માત્ર નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સત્ય, મુક્ત, નિરંજન ને બ્યાયક છે.) આત્માનુ નિત્યપણુ અને

વિભુપણુ ન્યાયસાસ્ત્રમાં અનેક યુક્તિઓથી સિદ્ધ કરેલું છે, તેથી તેનું અહીં નિરૂપણ કર્યું નથી. તે નિત્ય તથા વિભુ આત્મામાં પ્રકૃતિના કાર્ય ચિત્તના સંયોગવિના દુઃખાદિ વિકાર સંભવે નહિ, માટેજ ચિત્તના સંબંધથી પુરુષને દુઃખરૂપ બધ થાય છે એમ કહ્યું છે. દુઃખાદિકના અનુભવનું ચિત્તજ ઉપાદાનકારણ છે. પુરુષ દુઃખાદિના અનુભવનું ઉપાદાનકારણ છે, ને મન-ચિત્ત-તેનું નિમિત્તકારણ છે, એ નૈયાયિકનો મત ગૌરવયુક્ત છે, માટે ચિત્તનાજ ધર્મો દુઃખાદિ છે, એવો સાંખ્યમતજ લાઘવયુક્ત હોવાથી સમીચીન છે ચિત્તના સુખદુઃખ ધર્મનું પુરુષમાં પ્રતિબિંબ માનવાથી “હુ સુખી છું.” “હુ દુઃખી છું.” એવી પ્રતીતિઓ સભવી રહે છે. એવી પ્રતીતિઓના બલથી પુરુષમાં વાસ્તવિક સુખદુઃખની સિદ્ધિ સભવી શકતી નથી “इष्टदृश्ययोः सयोगो ह्येवेष्टतः॥” (દ્રષ્ટા જે પુરુષ અને દૃશ્ય જે પ્રકૃતિ એ બંનેનો સયોગ હેય-ત્યજવાયોગ્ય-જે દુઃખ તેમાં કારણ છે,) આ યોગસૂત્રમાં પણ પ્રકૃતિપુરુષના સયોગનેજ બધનું હેતુપણું બતાવ્યું છે પ્રકૃતિનો સયોગવિશેષજ પુરુષના બંધનો હેતુ છે, સામાન્યસયોગ પુરુષના બંધનો હેતુ નથી મુક્તને એ સંયોગવિશેષ નથી, તેથી મુક્તને બધની પ્રાપ્તિ થાય નહિ ૧૯

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી કહે છે કે પ્રકૃતિ આદિ કોઈ બાહ્યવસ્તુ નથી, કિંતુ જે બાહ્યવસ્તુઓ પ્રવીણ થાય છે તે બધી બાહ્યવસ્તુઓ ક્ષણિકવિજ્ઞાનના ગતાનરૂપજ છે. એક ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય, અને બીજી ક્ષણમાં નાશ પામે, એવું જે વૃત્તિજ્ઞાન તેના વિજ્ઞાનને ક્ષણિકાવજ્ઞાનનું સંતાન કહે છે. તે ક્ષણિકવિજ્ઞાનના સત્તાનથી અતિરિક્ષત (લિપ્ત) સર્વ વસ્તુ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ સવૃત્તિનુંજ સ્વરૂપ છે. એ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ સંવૃત્તિને અવિદ્યા પણ કહે છે તે અવિદ્યા.

થીજ પુરુષને બધ થાય છે એ મતનુ નીચેના સૂત્રોવડે
બંધન કરે છે —

નાવિદ્યાતોઽપ્યવસ્તુના વન્ધાયોગાત્ ॥ ૨૦ ॥

અવિદ્યા હિ વિદ્યાપ્રાગમાવઃ પ્રચ્વંસાભાગો વા । ઉમયથાપ્ય-
વસ્તુ । ન ચાવસ્તુના વસ્તુનઃ આત્મનઃ સંભવતિ વન્ધઃ ।
તસ્માદવિદ્યાયા વન્ધ ઇતિ વ્યપદેશમાત્રં, ન તત્ત્વમ્ ॥ ૨૦ ॥

સૂ૦ —અવિદ્યાથી પણ [બધ] નથી, અવસ્તુવડે
બધના અસંભવથી ૨૦

વિઠ્ઠ—ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી ક્ષણિકવિજ્ઞાનથી બિન સર્વ પદાર્થો-
ને મિથ્યા માને છે તેના મતમા અવિદ્યા મિથ્યાવસ્તુ છે, તે
મિથ્યાવસ્તુરૂપ અવિદ્યાથી પુરુષને સત્ય બધ સંભવે નહિ એ કહી
મિથ્યા વસ્તુથી પણ સત્ય બધ થાય તો સ્વભક્ષનમા પ્રતીત થયેલી
દોરડીથી પણ પુરુષને જાગ્રદવસ્થામા બધન થવું જોઈએ ૨૦

વસ્તુત્વે સિદ્ધાન્તહાનિઃ ॥ ૨૧ ॥

અસ્માકં તાવદવિદ્યાયાઃ સદૃપત્વે નાશાભાનાદનિર્મોક્ષઃ ।
બદ્ધૈતિના ત્વવિદ્યા ન તાત્ત્વિકી । દ્વૈતવાદિનાં ત્વનાદર્શસ્તુષ્ટતસ્ય
નાશાભાનાદુપદેશાનર્થક્યમ્ ॥ ૨૧ ॥

સૂ૦ —[અવિદ્યાના] સત્યપણુમા સિદ્ધાન્તની હાનિ
[થાય] ૨૧

વિઠ્ઠ—જો કહી બધની સિદ્ધિમાટે અવિદ્યાને તેઓ સત્ય માને
તો તેઓને પોતાના સિદ્ધાન્તની સાથે વિરોધ આવવાથી તેમના

સિદ્ધાંતની હાનિ થશે, કેમકે તેઓ અવિદ્યાને સત્ય નહિ પણ મિથ્યા માને છે. ૨૧

વિજાતીયદ્વૈતાષત્તિશ્ચ ॥ ૨૨ ॥

યદ્યવિદ્યા વસ્તુભૂતાનાદિસ્તદા નિત્યાત્મતુલ્યા । અનાત્મત્વૈ
વિજાતીયદ્વૈતત્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

સૂ૦.—વળી વિજાતીય દ્વૈતની પ્રાપ્તિ [થાય.] ૨૨

વિઃ.—વળી ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીના મતમા ક્ષણિકવિજ્ઞાન અનેક માનેજ છે, તેથી તેમને સજાતીયદ્વૈત ધષ્ટ છે, પરંતુ અવિદ્યાને સત્ય માનવાથી તેમના મતમા વિજાતીયદ્વૈતની પણ પ્રાપ્તિ થશે, તે તેમને અનિષ્ટ છે. જોકે વિષય્યજ્ઞાનરૂપ આવદ્યા ક્ષણિકવિજ્ઞાનની સજાતીય છે, તેથી અવિદ્યાને સત્ય માનવામાં પણ તેમને વિજાતીય-દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, તથાપિ પદાર્થના જ્ઞાનસ્વરૂપ અવિદ્યા બંધથી ઉત્તરકાલમા હોય છે, તેથી વાસનારૂપ અવિદ્યાનેજ તેઓ બંધનો હેતુ માને છે તે વાસનારૂપ અવિદ્યાને સત્ય માનવાથી તેમના મતમાં વિજાતીયદ્વૈતની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાંખ્યમતમા અવિદ્યાને કૃતસ્થનિત્ય માનવામાં આવતી નથી, પરંતુ ધટપટની પેઠે વ્યાપકારિક સત્ય માનવામાં આવે છે, માટે સાંખ્યમતમા એ દોષ સંજયતો નથી ૨૨

હવે ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી શકા કરે છે.—

વિરુદ્ધોભયરૂપા ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

અન્યોઽન્યવિરુદ્ધરૂપા અનાદિરપિ નાશાત્પ્રાગભાવરૂપા ॥૨૩॥

સૂ૦.—શંકા—[તે] વિરુદ્ધ ઉભયરૂપવાળી [છે.] ૨૩

છે જે તમે મુક્તિથી સિદ્ધ નહિ થનારી વસ્તુને પણ સત્ય માનશે તો બાળક અને ગામ્ર આદિએ માનેલા આકાશપુષ્પાદિ પણ તમારે 'સત્ય માનવા પડશે જેમ આકાશમા પુષ્પાદિના હોવામા કોઈ પ્રમાણ નથી તેમ તમારી માનેલી વિરુદ્ધરૂપવાળી અવિદ્યાના હોવામા પણ કોઈ પ્રમાણ નથી વળી કોઈ શ્રુતિ પણ એવી અવિદ્યાના સદ્ભાવનું નિરૂપણ કરતી નથી

માયાનું સ્વરૂપ પુરાણમા આવું કહ્યું 'હે —

“ નાસદ્રૂપા ન સદ્રૂપા, માયા નૈવામયામિકા ।

સવસદ્ભ્યામનિર્વાચ્યા, મિય્યાભૂતા સત્તાતની ॥ ”

ભાવાર્થ:—માયા જે પ્રકૃતિ તે પરિણામી ને જ્ઞાનકાલે બાધ પામનારી હોવાથી વસ્તુતાએ તે સત્ નથી, મહત્તરવાદિકતું કારણ હોવાથી તે સસતતાના શિંગડાએથી અસત્ પણ નથી અને સત્ તથા અસતને પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તે ઉભયરૂપ પણ નથી પણ તે બ્યાનહારિક સત્ છે સર્વ કાર્યનો લય થવાથી પ્રલયકાલમા તેનો બ્યવહાર નથી થતો, તેથી તે મિથ્યા છે, અર્થાત્ લય પામનારી છે, ને અવિવેકી પુરુષોપ્રતિ તે પરિણામીનિત્ય છે તેથી તે બ્યાવહારિક સત્ પણ છે ૨૬

ધીજા કેટલાક વાદીઓનો એવો મત છે કે બાહ્ય પદાર્થ તો છે, પરંતુ તે સર્વે ક્ષણિક છે, ને તેની વાસનાથી પુરુષને બધ થાય છે, તે મતનું ખડન નીચેના સૂત્રવડે કરે છે —

નાનાદિવિષયોપરાગનિમિત્તકોઽપ્યસ્ય ॥ ૨૭ ॥

અસ્યાત્મનોઽનાદિવિષયાસનાનિમિત્તો (નિમિત્તકો)
વન્વો મવિપ્યતીતિ ન । અસ્માકં તામદ્વાસનયા સદાત્મનઃ

संवन्धाभावाद्बन्धाभावः । बौद्धनये स्थिरस्यात्मनोऽस्तत्त्वाद्वा-
सनाया अपि तावत्कालं स्थित्यभावात्को वद्व इति ॥ २७ ॥

शू०:—आने अनादि विषयवासनाना निमित्तथी
पद्यु [अंध] नथी. २७

वि०:—अत्राहृषे अनादि ने विषयवासना छे ते विषयवासनाथी
पद्यु पुरुषने हवे पडीना सूत्रभां कहेवाशे ते हेतुथी अंध
आप नदि. २७

उपरना सूत्रभां कहेली प्रतिज्ञाभां हेतु कहे छे:—

न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरंज्योपरंजकभावोऽपि
देशव्यवधानात्सुध्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥ २८ ॥

यद्युच्येत रविजलभाजनयोरपि दृष्ट उपरंज्योपरंजकभावः,
तत्र रश्मिसंघादुपरगमः, अत्र तत्संबंधो नास्ति । वासनाद्वारेण
चैत, न, तावत्कालासत्त्वात् कथं संवन्धः । संतानस्य चैत,
यदि संतानी व्यतिरिक्तः सिद्धान्तहानिः । अधाव्यतिरिक्त-
स्तथापि तेन किञ्चिदाधेयम् । आधानं त्वशक्यं क्षणिकत्वात् ।
अनाधाने किं तेनासत्कल्पेनेति ॥ २८ ॥

शू०:—बाह्याभ्यन्तरनो उपरंज्योपरंजकभाव पद्यु
देशना अंतरायथी नथी, सुध्नस्थ अने पाटलिपुत्रस्थनी
चेछे. २८

वि०:—तभारा (वादीना) मतभां देखनी अंतरण आत्मा मानेले

વિ૦:—અમે અવિદ્યાને સત્ત્વસત્ત્વરૂપ ઉલ્લેખવાળી માનીશું, અથવા અમે તેને સત્ત્વસત્ત્વથી વિલક્ષણરૂપવાળી માનીશું, એવી શંકા ક્ષણિકવિદ્યાનવાદીએ આ સૂત્રમાં કરી છે. સાંખ્યમતમાં પ્રપંચને સદસરૂપ માનેલ છે. ત્યાં સત્ત્વપદનો અર્થ વ્યક્ત (પ્રકટ) છે, અને અસત્ત્વપદનો અર્થ અવ્યક્ત (અપ્રકટ) છે. આ કારણથી સાંખ્યમતમાં સદસત્ ઉલ્લેખ રૂપ વિરુદ્ધ નથી એવું બતાવવા માટે આ સૂત્રમાં વિરુદ્ધ એવું પદ મૂકેલું છે ૨૩

એ શંકાનું નિવારણ કરે છે—

न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः ॥ २४ ॥

न कुत्रापि केनापि कदापि तादृक् पदार्थः प्रतीतः ॥ २४ ॥

સૂ૦:—તેવા પદાર્થની અપ્રતીતિથી [એમ] નહિ [મનાય.] ૨૪

વિ૦:—એમ પ્રકાશનું અને અધારનું એક વેલા એક સ્થાનમાં એકસાથે રહેવું સભવતું નથી તેમ સત્ત્વસત્ત્વરૂપ (હોવાપણારૂપ તે નદિ-હોવાપણારૂપ) વિરુદ્ધ ધર્મેણી એક અવિદ્યારૂપ ધર્મમાં એક કાળે સમાવેશ મંજવે નહિ. વિરુદ્ધધર્મવાળા કોઈ પણ પદાર્થ આ લોકમાં પ્રતીત થતો નથી, તેથી અવિદ્યાને સદસરૂપ માનવી યોગ્ય નથી. અવિદ્યાને કદી સાક્ષાત્ દુઃખના સંબંધરૂપ બંધનો હેતુ માનશે તો જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થવા પછી કારણરૂપ અવિદ્યાનો નાશ થવાથી કાર્યરૂપ પ્રારબ્ધકર્મનો બોગ જ્ઞાનીને ન થવો જોઈએ એ પણ તેમના મતમાં હોય આવે છે. સાંખ્યમતમાં તો જન્મરૂપ સંયોગપિ-શેષજ બંધનો હેતુ છે. તે જન્મરૂપ સંયોગનો પ્રારબ્ધના બોગવિના નાશ થાય નહિ, એ કારણથી સાંખ્યમતમાં એ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૪

પુનઃ તે વાહી શંકા કરે છે:—

ન વયં પદ્મપદાર્થવાદિનો વૈશેષિકાદિવત્ ॥ ૨૫ ॥

સ્પર્ટ ॥ ૨૫ ॥

સૂ૦:—વૈશેષિકાદિની પેઠે અગે છ પદાર્થવાહી નથી. ૨૫

વિ૦:—જેવી રીતે વૈશેષિકમતમાં ભાવરૂપ છ પદાર્થોજ માનેલા છે, તે નૈપામિકમતમાં સોળ પદાર્થોજ માનેલા છે; વધારે માનેલા નથી. તેવી રીતે અમારા મતમાં પદાર્થોની સંખ્યાનો નિયમ નથી, તેથી સદસદૃષ અથવા સદસત્થી વિલક્ષણરૂપ અવિદ્યાને અમે માનીએ તો અમારા મતમાં દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨૫

એ શંકાતું સમાધાન કરે છે:—

અનિયતત્વેઽપિ નાયૌકિકસ્ય સંગ્રહોઽ-

ન્યથા વાલોન્મત્તાદિસમત્વમ્ ॥ ૨૬ ॥

પહેવ પદાર્થા इति न द्रूमो, न तु युक्तिसिद्धमपि नाङ्गी-
कुर्मः । अन्यथा वालोन्मत्ततुल्यत्वम् । तथा च “ न द्वाप्तवादा-
क्षमसो, निपतन्ति महासुराः । युक्तिमद्वचनं ग्राह्यं, मयान्यश्च
भवद्विधैः ” ॥ ૨૬ ॥

સૂ૦:—અનિયતપદ્ધતિમાં પણ યુક્તિરહિતનું ગ્રાહ્યપણું નથી, અન્યથા બાળક [અને] ઉન્મત્તાદિથી સમપણું [થાય.] ૨૬

વિ૦:—તમારા મતમાં કદાચ પદાર્થોની સંખ્યાનો નિયમ ન હોય તોપણ તમારે યુક્તિથી સિદ્ધ થનારો પદાર્થોજ માનવો યોગ્ય

છે. જે તમે યુક્તિથી સિદ્ધ નહિ થનારી વસ્તુને પણ સત્ય માનશો તો બાળક અને ગાંડા આદિએ માનેલાં આકાશપુષ્પાદિ પણ તમારે સત્ય માનવાં પડશે. જેમ આકાશમાં પુષ્પાદિના હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી તેમ તમારી માનેલી વિરુદ્ધરૂપાણી અવિદ્યાના હોવામાં પણ કોઈ પ્રમાણ નથી. વળી કોઈ શ્રુતિ પણ એવી અવિદ્યાના સહભાવનું નિરૂપણ કરતી નથી.

માપાનું સ્વરૂપ પુરાણમાં આપુ કહ્યું છે:—

“ તાસદ્રૂપા ન સદ્રૂપા, માયા નૈવોભયાત્મિકા ।

સર્વસદ્ભ્યામનિર્વાચ્યા, મિથ્યાભૂતા સનાતની ॥ ”

બાધાર્થ:—માયા જે પ્રકૃતિ તે પરિણામી ને જ્ઞાનકાલે બાધ પામનારી હોવાથી વસ્તુતાએ તે સત નથી, મહત્ત્વવાદિકર્તું કારણ હોવાથી તે સ્વસમાના શિંગડાએવી અસત પણ નથી, અને સત તથા અસતને પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તે હિતસ્વરૂપ પણ નથી; પણ તે બ્યાવહારિક સત છે. સર્વ કાર્યનો લય ચલાથી પ્રલયકાલમાં તેનો બ્યવહાર નથી થતો, તેથી તે મિથ્યા છે, અર્થાત્ લય પામનારી છે, ને અવિવેકી પુરુષોપ્રતિ તે પરિણામીનિત્ય છે, તેથી તે બ્યાવહારિક સત પણ છે. ૨૬

ખીલ કેટલાક વાદીઓનો એવો મત છે કે બાહ્ય-પદાર્થ તો છે, પરંતુ તે સર્વે ક્ષણિક છે, ને તેની વાસનાથી પુરુષને બંધ થાય છે, તે મતનું ખંડન નીચેના સૂત્રપઢે કરે છે:—

નાનાદિવિષયોપરાગાનિમિત્તકોઽપ્યસ્ય ॥ ૨૭ ॥

અસ્માત્મનોજ્ઞાદિવિષયવાસનાનિમિત્તો (નિમિત્તકો)

વન્ધો મવિપ્યતીતિ ન । અસ્માકં તાવદાસનયા સહાત્મનઃ

સંવન્ધાભાવાદ્વન્ધાભાવઃ । ચૌદ્વનયે સ્થિરસ્યાત્મનોઽસત્ત્વાદ્વા-
સનાયા અપિ તાત્કાલં સ્થિત્યભાવાત્કો વદ્વ ઇતિ ॥ ૨૭ ॥

સૂ૦:—આને અનાદિ વિષયવાસનાના નિમિત્તથી
પશુ [બંધ] નથી. ૨૭

વિ૦:—પ્રયાદરૂપે અનાદિ જે વિષયવાસના છે તે વિષયવાસનાથી
પશુ પુરુષને દહે પછીના સૂત્રમાં કહેવાશે તે હેતુથી બંધ
થાપ નહિ. ૨૭

ઉપરના સૂત્રમાં કહેલી પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ કહે છે:—

ન વાહ્યાભ્યન્તરયોરુપરંજ્યોપરંજકભાવોઽપિ

દેશવ્યવધાનાત્સુધ્નસ્થપાટલિપુત્રસ્થયોરિવ ॥ ૨૮ ॥

યદ્યુચ્યેત રવિજલમાનયોરપિ દૃષ્ટ ઉપરંજ્યોપરંજકભાવઃ,
તત્ર રશ્મિસંબંધાદુપરાગઃ, અત્ર તત્સંબંધો નાસ્તિ । વાસનાદ્વારેણ
ચેત, ન, તાત્કાલાસત્ત્વાત્ કથં સંવન્ધઃ । સંતાનસ્ય ચેત,
યદિ સંતાની વ્યતિરિક્તઃ સિદ્ધાન્તહાનિઃ । અથાવ્યતિરિક્ત-
સ્તથાપિ તેન કિંચિદાવેયમ્ । આધાનં ત્વશ્ચક્યં ક્ષણિકત્વાત્ ।
અનાધાને કિં તેનાસત્કલ્પેનેતિ ॥ ૨૮ ॥

સૂ૦:—વાહ્યાભ્યંતરનો ઉપરંજ્યોપરંજકલાવ પશુ
દેશના અંતરાયથી નથી, સુધ્નસ્થ અને પાટલિપુત્રસ્થની
ચેકે. ૨૮

વિ૦:—તમારા (વાહીના) મતમાં દેહની અંતરજ આત્મા માનેલો

છે, આત્માની વ્યવસ્થિતિ માનેલી નથી, તેથી આત્માની દેહની અંતર સ્થિતિ છે, અને ઘટાદિ વિષયોની બહાર એટલે ગૃહાદિમા સ્થિતિ છે, મઘે લિંગ દેશમાં રહેલા આત્માનો અને ઘટાદિનો કાર્ધ પણ સંબંધ સંભવતો નથી જેમ લિંગ લિંગ સ્થાનમાં એટલે સુધ્ધમાં (પટણાથી દૂરના સુધ્ધનામના નગરમાં) અને પટણામાં રહેલા પુરુષોનો કાષ્ઠ પણ સંબંધ સંભવતો વથી તેમ લિંગ લિંગ સ્થાનમાં રહેલા આત્માનો ને વિષયોનો કાષ્ઠ પણ સંબંધ સંભવતો નથી. એ કારણથી લિંગ દેશમાં સ્થિત ને સંબંધવિનાના ઘટાદિની વાસના આત્મામાં સંભવતી નથી ૨૮

આત્મા વ્યાપક છે, તેથી તેના શરીરની બહારના એકદેશથી વસ્તુનો સંબંધ થવાથી આત્મામાં વિષયની વાસના સંભવી શકે છે એવી શંકા વાદી કરે તો તેનું નિવારણ નીચેના સૂત્રદ્વારા કરે છે—

દ્વયોરેકદેશલઘોપરાગાન્ન વ્યવસ્થા ॥ ૨૯ ॥

एकात्मवादिनां सर्वदा लघोपरागादनिर्मोक्ष इति नास्ति व्यवस्था । नानात्मवादिनां तु सर्वेषां सर्वार्थः सम्बन्धादेकदा तुल्यज्ञानोत्पादाच्च व्यवस्था ॥ २९ ॥

સૂ૦.—ખંનેના (બદ્ધના ને સુક્તના) એક દેશમાં થયેલા સંબંધથી [જ્ઞાનાદિની] વ્યવસ્થા નહિ [રહે] ૨૯

વિ૦:—જે એક આત્માને માનનાર વાદી કરે કે આત્મા સર્વવ્યાપક છે, તેથી બહારની વસ્તુઓની સાથે તેનો સંબંધ થયેલો છે, તે સંબંધકારણ તે વાસનાવાળો થાય છે, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે આત્માને વ્યાપક કહી તેની સાથે બહારના વિષયોનો સંબંધ

છે એમ જો સ્વીકારશો તો તેમ ચવાથી બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા રહેશે નહિ-જે હમણા મુક્ત છે તે જીવિષ્માં વિપયના સંબંધથી બદ્ધ થઈ જશે, અને વ્યાપક ધણા આત્મા માનનાર વાદીને મતે પણ કહેલા કારણથી બંધમોક્ષની તથા લૌકિકજ્ઞાનોત્પત્તિની વ્યવસ્થા રહેશે નહિ, અર્થાત્ સર્વ આત્માઓને વિપયોનો સંબંધ રહેવાથી અમુક આત્મા બદ્ધ ને અમુક આત્મા મુક્ત જોવી વ્યવસ્થા રહેશે નહિ, તથા બધા આત્માઓનો બધા વિપયોની સાથે સંબંધ રહેવાથી બધા આત્માઓને બધા વિપયોનું સાથે જ્ઞાન ઉપજવાથી વિપયોના લિપ્ત લિપ્ત જ્ઞાનની વ્યવસ્થા પણ રહેશે નહિ ૨૬

તેમાં વાદી શંકા કરે છે-—

અદૃષ્ટવશાચ્ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

યદપિ સર્વદા સંવન્ધાત્સર્વત્ર જ્ઞાનં પ્રસજ્યેત્, તથાપિ
યસ્યાદૃષ્ટેન ચજ્ઞાનં જન્યતે તદેવ તસ્ય કારણમિતિ ન સર્વત્ર
જ્ઞાનં ॥ ૩૦ ॥

સૂ૦:—શંકા:—અદૃષ્ટને લીધે [વ્યવસ્થા થઈ શકે છે.] ૩૦

વિ૦:—આત્માનું અદૃષ્ટજ વિપયવાસનાની તથા લિપ્ત લિપ્ત પદાર્થોના જ્ઞાનની વ્યવસ્થા કરે છે, અર્થાત્ જે અદૃષ્ટ જે પદાર્થના જ્ઞાનનું ઉત્પાદક હોય તે અદૃષ્ટજ તે પદાર્થના જ્ઞાનનું કારણ થાય છે અદૃષ્ટના અભાવથી મુક્ત આત્માને વિપયવાસના રહેતી નથી અને સંસારી આત્માને અદૃષ્ટ રહે છે, તેથી તે વિપયવાસનાવડે બધન પામે છે. આત્માઓને પોતપોતાના લિપ્ત લિપ્ત અદૃષ્ટથી લિપ્ત લિપ્ત વિપયોનું લિપ્ત લિપ્ત જ્ઞાન પણ સંભવી શકે છે ૩૦

એ શંકામાં નીચેના સૂત્રવડે સૂત્રકર્તાશ્રી દ્વંધણ બતાવે છે:—

ન દ્વયોરેકકાલાયોગાદુપકાર્યોપકારકભાવઃ ॥ ૩૧ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૩૧ ॥

સૂ૦ —એકકાલના અસયોગથી બનેનો ઉપકાર્યોપકારકભાવ (ઉપકાર કરવાયોગ્યનો ને ઉપકાર કરનારનો ભાવ) [સંભવતો] નથી ૩૧

વિ૦ —આત્માને પોતાના અદૃષ્ટથી વિષયોનો ભોગ થાય છે એવો નિયમ આત્માને ક્ષણિક માનનારાના મતમાં સંભવતો નથી કેમકે તેમને મતે આત્મા અને વિષયવાસના એકકાલમાં હોતા નથી જે કાલે જે આત્મા છે તે કાલે તે આત્માને વિષયવાસના ઉપજે નહિ અને બીજી ક્ષણમાં બીજો આત્મા ઉપજે છે તેને અન્યના અદૃષ્ટથી ભોગ માનવો એ ઉચિત ગણાય નહિ અને એકકાલમાં રહેનાર ન હોવાથી કોઈ રીતથી કહેના બનેનો અર્થાત્ આત્માનો તથા વિષયવાસનાનો પરસ્પર ઉપકાર્યોપકારકભાવ સંભવી શકતો નથી

વળી વાદી શકા કરે છે —

પુત્રકર્મવાદિતિ चेत् ॥ ૩૨ ॥

यथा पुत्रेष्ट्यादिनाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य संस्कारद्वारोप-
कारः क्रियते, तथाऽपि भविष्यति ॥ ૩૨ ॥

સૂ૦ —પુત્રકર્મની પેઠે આ [સંભવી] શકે ૩૨

વિ૦ —જેવી રીતે પિતાએ કરેલા ગર્ભધાનાદિકમવડે તે વેળા અવિદ્યમાન પુત્રને તે કર્મના સંસ્કારદ્વારા ઉપકાર થાય તેવી રીતે એક આત્માના કર્મથી બીજા આત્માને પણ ભોગ સંભવી શકે છે ૩૨

તમારા મતમા એ દૃષ્ટાંત સંભવતું નથી એમ સૂત્ર-
કારશ્રી નીચેના સૂત્રવડે પ્રતિપાદન કરે છે:—

નાસ્તિ હિ તત્ર સ્થિર એક આત્મા યો
ગર્ભાધાનાદિના સંસ્ક્રિયતે ॥ ૩૩ ॥

આત્માનાદિર્નિત્યશુદ્ધબુદ્ધઃ તદુદ્દેશેન હવિસ્ત્યાગાદયો
યુજ્યન્તે इति ॥ ૩૩ ॥

સૂ૦:—તેમાં (તમારા મતમા) સ્થિર એક આત્માજ
નથી, જે ગર્ભાધાનાદિવડે સંસ્કારવાળો કરાય છે. ૩૩

વિ૦ —ગર્ભાધાનાદિકર્મવડે સરકાર પામી શકે એવો સ્થાયી
એક આત્મા તમારે મતે નથી, તેથી તમારા મતમા પિતાના કર્મ-
દ્વારા પુત્રને ભોગ થવાનું દૃષ્ટાંત સંભવતું નથી, અને સાંખ્યમતમા
તો આત્માને અવિનાશી માનેલો છે, તથા આત્માના ઉપાધિ ચિત્તને
પશુ મોક્ષપર્યંત સ્થિર માનેલું છે, તેથી પિતાના ગર્ભાધાનાદિ કર્મથી
પુત્રના ચિત્તરૂપ ઉપાધિમા નવું અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તે ઉપાધિ-
મા રહેલા અદૃષ્ટદ્વારા પુત્રને ભોગ થાય છે. એ કારણથી સાંખ્ય
મતમા આ દૃષ્ટાંતનો નિરોધ આવતો નથી ૩૩

હુંખના સખધરૂપ બધા ક્ષણિક છે, તેથી બંધને
કારણની કાઈ અપેક્ષા નથી, અથવા અભાવનેજ અમે
બંધનું કારણ માનીશું, એમ વાદી શકા કરે છે.—

સ્થિરકાર્યાસિદ્ધેઃ ક્ષણિકત્વમ્ ॥ ૩૪ ॥

સત્યમર્થક્રિયાકારિત્વં, તત્ત્વ ક્રમાક્રમાભ્યાં વ્યાપ્તં, તૌ

ચાક્ષણિકે ન સંભવતઃ । અતસ્તૌ ક્ષણિકત્વમાપાદયતઃ ॥૩૪॥

સૂ૦.—સ્થિર કાર્યની અસિદ્ધિથી [આત્માનુ પણ]
ક્ષણિકપણુ [છે.] ૩૪

વિ૦:—ઉપજેલા સર્વ પદાર્થો ક્ષણવિનાશી છે એક ક્ષણપછી
જેનો નાશ થાય તે ક્ષણિક અથવા ક્ષણવિનાશી કહેવાય છે અહીં
કોઈ પણુ વસ્તુના સ્થિરપણાની સિદ્ધિ નથી, એટલે આત્માના સ્થિર-
પણાની પણ સિદ્ધિ નથી આત્મા જેમ ક્ષણિક છે તેમ તેને યથેમે
બધ પણુ ક્ષણિકજ છે, તેથી બધને કોઈ નિયતકારણની અપેક્ષા
નથી, એટલે અમારા મતમા દોષનો અભાવ છે ૩૪

એ શંકાનું સમાધાન કરે છે -

ન પ્રત્યભિજ્ઞાવાધાત્ ॥ ૩૫ ॥

યદ્યપિ સહકારિસદ્માવાસદ્માવામ્યાં કરુણાકરુણન્યાયૈઃ
સ્થિરસિદ્ધિઃ સમાધેયા, તથાપિ સર્વવાદ્યવિરાદસિદ્ધત્વાત્ ‘સ
એવાયમ્’ હત્યગ્રાધિતપ્રત્યભિજ્ઞાવાધુક્તઃ । એતદન્યત્ર પ્રપંચિત-
મિતિ નૈહ પ્રતન્યવે ॥ ૩૫ ॥

સૂ૦:—પ્રત્યભિજ્ઞાના બાધથી [આત્માનું ક્ષણિકપણું]
નથી. ૩૫

વિ૦:—મનુષ્યોને પ્રત્યભિજ્ઞાનામનુ એક પ્રકારનુ સત્યજ્ઞાન
થાય છે તે સત્યજ્ઞાન એવી રીતના સિદ્ધાંતનું (આત્માના ક્ષણિક-
પણાના કથનનું) મિથ્યાપણુ બતાવે છે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી પ્રથમ
ઉપજેલા મથાર્થજ્ઞાનનું નામ અભિજ્ઞા છે પ્રથમ જાણેલી વસ્તુએ
કાજાંતરે બીજાવાર જાણવામાં આવે તેને શાસ્ત્રીયજ્ઞાનમા પ્રત્યભિજ્ઞા

કહે છે. તે પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાન અબાધિત એટલે સત્ય છે, તેથીજ
 “ અમે જેવો કાલે પર્વત જેવો હતો તે અમે આજ નદી જેવો
 છીએ, ” તથા “ કાલે જે માણસની સાથે અમે વાતો કરી હતી તે
 માણસ આજ મારી પાસે આવ્યો છે; ” ઇત્યાદિ રીતનો મથાર્ય અથવા
 અબાધિત અનુભવ આપણને થાય છે આત્માના સ્થાયીપણાવિના કોઈ
 પણ પ્રકારે એવી એવી રીતનું પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાન ઉપજી શકે નહિ એવી
 રીતે આત્માને ક્ષણિક માનનારાનો વાદ ખોટો છે એમ પ્રત્યભિજ્ઞા
 જ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય છે. ૩૫

શ્રુતિથી તથા સુક્તિથી પણ આ વાદ મિથ્યા છે એમ
 નક્કી થાય છે એમ જણાવે છે -

શ્રુતિન્યાયવિરોધાच्च ॥ ૩૬ ॥

શ્રુતિરાહ ‘અસ્તિ જન્માન્તરોપભોગ્યમોક્તા પુરુષ:’, ન્યાય-
 ચ્ ‘કો નામાનુપભોગ્યે કર્મણિ તત્સાધને પ્રવર્તતે ।’ કારુણિ-
 કાનાં વિરાગાત્પ્રવૃત્તિર્દિશ્યતે । ન, તદ્રાપિ તદુપકારેણ સ્વધર્મ-
 લાભાત્, ધર્માનભિસંધાનેઽપિ મોક્ષસાધનત્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

સૂ.૦—અને શ્રુતિ તથા ન્યાયના વિરોધથી [પણ
 પદાર્થોનું ક્ષણિકપણું નથી.] ૩૬

વિ.૦.—“ સદેવ સૌમ્યેદમમ આઘીત્ ” (હે સૌમ્ય ! ઉત્પત્તિની
 પહેલાં આ જગત્ સદૃષ્ય હતું,) ઇત્યાદિ શ્રુતિની સાથે, અને
 “ કમમસત્ સજ્જાયેત ” (અસત્માથી સત્ની ઉત્પત્તિ કેમ થાય ?
 નજ થાય,) એ શ્રુતિમાં કહેલી સુક્તિની સાથે વિરોધ હોવાથી
 બંધા પદાર્થોમાં ક્ષણિકપણાનું અનુમાન સજાવી શકતું નથી, તેથી
 આત્માને ક્ષણિક માનનારાનો વાદ મિથ્યા છે. ૩૬

વળી એ વાદમા દૃષ્ટાતની અસિદ્ધિનો દોષ આવે છે એમ કહે છે —

દૃષ્ટાંતાસિદ્ધેશ્ચ ॥ ૩૭ ॥

સર્વસ્યૈવ પક્ષપ્રવેશાન્નાસ્તિ દૃષ્ટાતઃ । અપ્રવેશે સ એવ સ્થિરઃ । અથ તસ્યાપિ ક્ષણિકત્વમન્યહેતુના પ્રસિદ્ધ્યતામ્ । ત્ત્રાપિ દૃષ્ટાન્તાસિદ્ધિરિતિ ॥ ૩૭ ॥

સૂ૦ — વળી દૃષ્ટાતની અસિદ્ધિથી [પણ પદાર્થોનું ક્ષણિકપણુ નથી] ૩૭

વિ-:—વસ્તુનું ક્ષણિકપણુ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ થતું નથી તેથી અનુમાનપ્રમાણવડે તે સિદ્ધ થાય છે એમ કહીને તેમ પ્રતિપાદન કરવાનો એ તમે પ્રયત્ન કરશો, તો તમારો તે પ્રયત્ન પણ ચિથ્થા ચરો, કારણકે અનુમાનદ્વારા પદાર્થોનું ક્ષણિકપણુ નિર્ણય કરવા માટે દૃષ્ટાત બતાવવાની અગત્ય પડશે પણ બધા પદાર્થોના પક્ષમા પ્રવેશ થઈ જવાથી તે દૃષ્ટાત અન્ય પદાર્થને અલાવે તમને મળશે નહિ ૩૭

ક્ષણિકપક્ષમા પદાર્થનો કારણકાર્યભાવ પણ સંભવતો નથી એમ નીચેના એ સૂત્રોવડે સિદ્ધ કરે છે —

યુગપડજાયમાનયોર્ન કાર્યકારણભાવઃ ॥ ૩૮ ॥

સવ્યેતરનિપાણયોરિવ યુગપજ્જાયમાનયોઃ સ્વલક્ષણાર્થ-ક્રિયયો [ન કાર્યકારણભાવઃ] । એતન્નામકૃદુક્તમ્ ॥ ૩૮ ॥

સૂ૦ — સાથે ઉપજેલાનો કામકારણભાવ [સંભવતો] નથી ૩૮

વિ૦:—અમુક કારણનું અમુક કાર્ય, અર્થે અમુક કાર્યનું અમુક કારણ, એ આ જગતમાં એક નક્કી થયેલો વ્યવહાર છે. જો બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક હોય તો આ કાર્યકારણની વ્યવસ્થા કદીપણ સંભવી શકે નહિ, કારણકે જો એ પદાર્થને લઈને કાર્યકારણ-ભાવનો વ્યવહાર થાય છે; અર્થાત્ અમુક પદાર્થ અમુક પદાર્થનું કારણ તથા અમુક પદાર્થ અમુક પદાર્થનું કાર્ય એવી રીતનો જે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે તે બંને વસ્તુઓ તમારે મતે ક્ષણિક છે,—તે પહેલી ક્ષણે ઉપજે છે અને બીજી ક્ષણે નાશ પામે છે. આમ માનતાં કારણ ને કાર્ય બંને સાથે ઉપજે છે અને સાથે નાશ પામે છે, એમ સિદ્ધ થયું. જો બંનેનો જન્મ થેટાનાં બે શિમડાંની ચેડે સુગપત્ એટલે એકઠાં થાય છે એમ માનીએ તો તે બંનેનો કાષ્ટ પણ રીતે કાર્યકારણભાવસંબંધ સંભવી શકશે નહિ. જેઓ એક સમયે ઉત્પન્ન થાય, જેઓમાં પૂર્વાપરભાવ ન હોય, તેઓમાં કોણ કોનું કારણ ને કોણ કોનું કાર્ય એ નક્કી કરી શકાય નહિ. ૩૮

પૂર્વાપાયે ઉત્તરાયોગાત્ ॥ ૩૯ ॥

મયેવેવં, યદ્યતિશયાધાયક્ત્વં સ્યાત્ । તદેવ ત્વશર્ક્યં
ઘ્ણિકત્વાદિતિ ॥ ૩૯ ॥

સૂ૦:—પૂર્વના નાશમાં ઉત્તરના અસંબંધથી [પણ વસ્તુઓનો કાર્યકારણભાવ સંભવતો નથી.] ૩૯

વિઃ—જો પૂર્વાપરભાવનું રક્ષણ કરવામાટે કારણ તથા કાર્યની કેમપૂર્વક ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવે તોપણ તમારે મતે તેમનો કારણકાર્યભાવ રહેતો નથી, કેમકે ઉપજેલું કારણદ્રવ્ય જો બીજા કણસુધી રહેતું નથી, પણ બીજા કણમાં નાશ પામી જાય છે, તો પછી તેનો કાર્યદ્રવ્યની સાથે સંબંધ થાય છે એ વાત કદી શકાય

નહિ, અર્થાત્ કારણદ્રવ્ય વિદ્યમાન ન રહેવાથી તેને કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ સભવી શકતી નથી ૩૯

એ વાતને વિશેષરીતે સમજાવે છે —

તદ્ભાવે તદ્યોગાદુભયવ્યભિચારાદપિ ન । ૪૦ ।

हेतुहेतुमद्भावकाले कार्याभावादुभयव्यभिचारादपि न कार्यकारणभावः । आस्तां तावदर्थक्रियाकारित्वं, अयं हेतुरिव कार्यमिति व्यवहारोऽपि न स्यात् ॥ ४० ॥

સૂચ—તેના (કારણના) ભાવમાં તેના (કાર્યના) અસંબધથી [અને] ઉભયના વ્યભિચારથી પણ [કાર્ય કારણભાવ સભવે] નહિ ૪૦

વિદ્ય—જો ક્ષણિકવાદ સાચો માનીએ તો કારણની સાથે કાર્યનો અસંયોગ સિદ્ધ થાય તે અસંયોગ સિદ્ધ થયે તથા કાર્ય ઉપજાવવાની પહેલા કારણદ્રવ્યનો વિનાશ થયાનું સિદ્ધ થયે અવશ્ય તેઓમાં કારણકાર્યભાવ રહેતો નથી કારણવિના અથવા કારણની સાથે કાર્યના કોઇપણ પ્રકારના સંયોગવિના કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવી વાત કહેવી તે છેજ્ઞ યુક્તિબદ્ધાર છે કાર્યની ઉત્પત્તિ અકરભાત્ થાય છે એમ કહેવું તે પણ કોઇ રીતે સપ્રમાણ ગણાય નહિ આમ હોવાથી કહેવું જોઇએ કે ક્ષણિકમત “ કારણના રહેવાથી કાર્ય ઉપજે ” એ અન્યથાનામની યુક્તિથી તથા “ કારણના ન રહેવાથી કાર્ય ન ઉપજે ” એ વ્યતિરેકનામની યુક્તિથી બદાર છે, અર્થાત્ યુક્તિરહિત છે વળી જે જે વસ્તુ સાથે ઉપજે તે સાથે નાશ પામે તેમાં કારણમર્પ્ ભાવનો નિયમ રહે નહિ, અર્થાત્ કારણને કાર્ય અને કાર્યને કારણ પણ કદી સમય એવો વ્યભિચારૂપ દોષ પણ તેમાં આવે છે ૪૦

જેમ નિમિત્તકારણની કાર્યના પૂર્વદ્વયમાં સ્થિતિ-
માત્રથી કારણતા થાય છે તેમ ઉપાદાનકારણમાં પણ અમે
માનીશું એમ વાદી શંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

પૂર્વભાવમાત્રે ન નિયમઃ ॥ ૪૧ ॥

• કિં મિત્રસંતાનસ્ય, એકસંતાનસ્ય વા । મિત્રસંતાનસ્ય
ચેદતિપ્રસક્તિઃ । એકસંતાનસ્ય ચેન્નિરન્વયધ્વંસઃ । તસ્ય હિ
મિત્રસંતાનેન તુલ્યત્વાન્ન નિયમઃ । અન્વયશ્ચ નાસ્તીત્યુક્તમ્ ॥
અથાવિદ્યમાનસ્યાપિ હેતુતા દૃશ્યતે, યથેષુદોષકસ્ય ક્ષેપાનન્તરં
મહિષ્યાદિમરણં, પથ્યાદિપુવિદ્વસ્ય મરણકર્તૃત્વમ્ । ન તન્નાપિ
મરણે વ્યાપારદ્વારેણાન્વયાત્ ॥ ૪૧ ॥

સૂ૦:—પૂર્વભાવમાત્રમાં [ઉપાદાનકારણનો ને નિમિત્ત-
કારણનો] નિયમ [રહેતો] નથી. ૪૧

વિ૦:—કાર્યની પહેલાં રહે તેને જો તમે ઉપાદાનકારણ કહેશો
તો નિમિત્તકારણને પણ ઉપાદાનકારણતા પ્રાપ્ત થશે, માટે માત્ર
કાર્યના પૂર્વકાલમાં જેની સ્થિતિ હોય તે નિમિત્તકારણ કહેવાય છે,
અને કાર્યના પૂર્વકાલમાં તથા કાર્યકાલમાં પણ અવસ્થ કરીને જો રહે
છે તે ઉપાદાનકારણ કહેવાય છે, આવી રીતનો નિષ્પાત્મક બ્વહાર
ક્ષણિકવાદીના મતમાં ન હોવાથી કોણ કોનું નિમિત્તકારણ છે, અને
કોણ કોનું ઉપાદાનકારણ છે, તે જાણી શકાતું નથી. ૪૧

જગત્માં વિજ્ઞાનથી ક્ષિત કોઈ પણ પદાર્થ નથી,
બધ પણ વિજ્ઞાનરૂપ હોવાથી સ્વપ્નના પદાર્થની ચેટે મિથ્યા
છે, તેથી બધનું કોઈ કારણ નથી, એવી વિજ્ઞાનવાદી
શંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्रं जगत् । तथा सत्यहं घट इति प्रत्ययः स्यात्, न त्वयं घट इति । वासनाविशेषादिति चेन्न, बाह्याभावे घटवासनाया एवासत्त्वात्कथं विशेषः । किं च वासनाया अपि कारणं वासनैव, उत बाह्यवासनाऽपि । बाह्यवासनाऽपीति पक्षेऽन्यस्यापि सत्त्वात्स एव बाह्योऽर्थः । ननु नास्त्येव बाह्योऽर्थः, अवयवातिरिक्तस्यावयविनोऽभावात्, तथा ह्यवयवावयविनोरेकत्वात् एकत्वप्रतीतेः । चलत्यवयवेऽवयवी चलति, अल्पावयवे न चलत्यवयवी । न चलतीति विरुद्धधर्माध्यासेन भेदान्नैकत्वम् । एवं रक्तारक्तावृतानावृतवद्देशावद्देशत्वादि दोषा उदाहार्याः ॥ माश्रुदवयवी, तथापि न बाह्यार्थापलापः, परमाणुपुंजस्यैव स्थूलत्वेन ग्रहणात् । न, अवयविना हि कार्येण परमाणुरनुमातव्यः । तदभावे केनानुमातव्यः । परमाणुनामतींद्रियत्वात्पुञ्जेऽपि किंचिदविशयानाधानात् स्थूलोऽयमिति प्रत्ययो भ्रान्त इति विज्ञानमात्रं जगदिति । अत्रोच्यते । अवयवावयविनोर्भेदात् । अपि च द्वयोरन्यत्वान्नावयवकम्पेऽवयवी कम्पते, यत्र तु बहुतरावयवकम्पस्तत्रावयवी कम्पत एव । एवं रक्तारक्तादिविरोधेऽपि सिद्धान्तावक्तव्याः । तस्मात्सिद्धो बाह्योऽर्थः । वासनैवेति पक्षे सर्वदा ह्यानोत्पत्तिरिति ॥ ४२ ॥

२५० — बाह्यानी प्रतीति [छेदा] यी विज्ञानमात्र
नथी ४०

વિઃ—અહીં કેવલ વિજ્ઞાનજ સત્ય છે, બહાર પ્રતીત થતી બીજા કોઈ પણ બાબ વસ્તુ સત્ય નથી, એવી રીતનો વિજ્ઞાનવાદ અસત્ય છે, કેમકે અંતરના વિજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને પણ બહાર વિજ્ઞેય પદાર્થો રહ્યાનો અનુભવ સર્વ મનુષ્યોને થાય છે. બહારની બધી વસ્તુઓ અંતરના વિજ્ઞાનનો વિષય છે, વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) અને વિજ્ઞેય (બુદ્ધિ-વડે જાણાતા પદાર્થો) એક અથવા અભિન્ન નથી. ઘટ, પટ, ગૃહ એ બધું વિજ્ઞાન, અને એ વિજ્ઞાનજ આત્મા, એવું તેમનું કથન જો સત્ય હોય તો જોનારને “આ ઘટ” એવી રીતની પ્રતીતિ ન થતાં “હું ઘટ” એવી રીતની પ્રતીતિ થવી જોઈએ. જ્યારે કોઈ પણ જોનારને એવી રીતની પ્રતીતિ થતી નથી ત્યારે વિજ્ઞાનવિના અન્ય કોઈ બાબ પદાર્થ નથી એવી રીતનો તેમનો નિર્ણય બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ છે એમાં કોઈ પણ સંદેહ રહેતો નથી ૪૨

સ્વપ્નાદિના દૃષ્ટાંતથી જમતમાં પ્રતીત થતા જે દૃશ્ય પદાર્થો છે તે સર્વ મિથ્યા છે એવું અનુમાન કરીને બહારની સર્વ વસ્તુઓનો અભાવ સિદ્ધ કરશુ, એવી વિજ્ઞાનવાદી શંકા કરે તો તેનું છેદન કરવા માટે એ વાદમાં બીજું કંઈક કહે છે:-

તદભાવે તદભાવાચ્છૂન્યં તર્હિ ॥ ૪૩ ॥

વિષયાભાવે જ્ઞાનાભાવાચ્છૂન્યં । સ્વવિષયત્વે કર્તૃકર્મ-
વિરોધ ઇતિ ॥ ૪૩ ॥

સૂઃ—તો તેના (બાહ્યપદાર્થોના) અભાવમાં તેના (વિજ્ઞાનના) અભાવથી શૂન્ય [સિદ્ધ થશે.] ૪૩

વિઃ—જો તમે બાહ્યવસ્તુ નહિ માને તો જેમ બાહ્યવિષયની

પ્રતીતિ મિથ્યા છે તેમ વિજ્ઞાનની પ્રતીતિનું પણ વિરોધને અભાવે મિથ્યાપણું સિદ્ધ થવાથી તમારા માનેલા વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ નહિ થાય, તેથી તમારો શૂન્યવાદમાં પ્રવેશ થશે વિજ્ઞાનનું સત્યપણું સિદ્ધ કરવા- માટે તમે જે પ્રમાણ આપશો તે પ્રમાણ વિજ્ઞાનની બહાર હોવાથી મિથ્યા થશે, એટલે મિથ્યાપ્રમાણથી વિજ્ઞાનનું સત્યપણું સિદ્ધ નહિ થાય. જોકે અનુભવમાં ક્રોધપણું વાદીનો વિવાદ સંભવતો નથી, તેથી પ્રમાણ- વિનાજ વિજ્ઞાનની સત્યતા તેમણે સિદ્ધ કરી છે તોપણ શૂન્યવાદીનોજ તેમના સામે વિવાદ છે, માટે પ્રમાણવિના વિજ્ઞાનની સત્યતા તે શૂન્યવાદી માને નહિ જે કદી અસતપ્રમાણથી પણ વસ્તુની સિદ્ધિ માનવામાં આવે તો સર્વ વસ્તુઓમાં અસતપ્રમાણ મળી શકે છે, તેથી સર્વ વસ્તુઓની સિદ્ધિ થવી જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી, માટે પ્રમાણ- ને વ્યાવહારિકસત્ય માનીને વસ્તુનો નિર્ણય થવો જોઈએ. ૪૩

સર્વ શૂન્યજ છે, તેથી બંધના કારણનો નિયમ કશો અયોગ્ય છે, એવી શૂન્યવાદી શક્તિ કરે છે.—

**શૂન્યં તત્ત્વં ભાવો વિનશ્યતિ વસ્તુ-
ધર્મત્વાદ્વિનાશસ્ય ॥ ૪૪ ॥**

યદિ ભાવરૂપં તત્ત્વં સ્યાદ્ભાવસ્ય નાશાત્તત્ત્વનાશોઽનિ-
ર્મોહઃ, વસ્તુધર્મત્વાદ્વિનાશસ્ય વસ્તુનોઽવ્યર્થ વિનાશાત્ ॥ ૪૪ ॥

સૂ૦:—શૂન્ય સત્ય [છે.] વસ્તુ નાશ પામે છે; વિનાશના વસ્તુધર્મપણાથી. ૪૪

વિ૦:—કાઈ વાદી શૂન્યને આ જગતનું યથાર્થ સ્વરૂપ માને છે. જે વસ્તુ ઉપજે છે, ને જે વસ્તુ અનુભવમાં આવે છે, તેનો અંતે અભાવ અથવા વિનાશ થાય છે. તે વિનાશ બધી વસ્તુઓને સ્વભાવ

હોય એમ જણાય છે ઉત્પત્તિની પહેલા સર્વે વસ્તુઓ શૂન્યરૂપ હોય છે, છેવટમાં પણ તેઓ શૂન્યરૂપ થાય છે, ને મધ્યમાં તેમણે જે થોડું વા ઘણું સ્થાપીપણુ જોવામાં આવે છે તે પણ તેમના આદિ ને અંતના રૂપનો વિચાર કરીને જોવાથી શૂન્યરૂપજ જણાય છે પ્રતીત થતા સર્વે પદાર્થો પ્રાતિભાસિક છે, પારમાર્થિક (સત્ય) નથી બધી વસ્તુઓ વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળી છે, તેથી સર્વ વસ્તુઓ શૂન્યરૂપ છે, કોઈ બધું, બધક કે બધ સત્ય નથી ૪૪

ઉપરની શકાનું સિદ્ધાંતી નિવારણ કરે છે —

અપવાદમાત્રમબુદ્ધાનામ્ ॥ ૪૫ ॥

અમાત્રોન નશ્યતીતિ ઘાટમાત્રં, ન તુ તત્ત્વમ્ । અબુદ્ધા-
નાં અજ્ઞાતશાસ્ત્રાણાં । પ્રાગભાવસ્ય વિનાશદર્શનાત્, સત્કાર્ય-
સિદ્ધૌ ભાવસ્યાવિનાશાત્ । તિરોભાવે નાશશબ્દપ્રયોગેઽપિ
પ્રકૃતિપુરુષયોરનાશાત્ ॥ નન્વમાત્ર એવ નાસ્તિ કુતસ્તસ્ય
નાશનાશચિન્તા । કથં તર્હ્યઘટમ્ ભૂતલમિતિ જ્ઞાનમ્ ભૂતલા-
લમ્બનં ચેત્, ઘટવત્યપિ ભૂતલે તદમાત્રજ્ઞાનપ્રસંગઃ, ભૂતલ-
સ્ય તાદવસ્થ્યાત્ । કેવલભૂતલાલમ્બનમભાવજ્ઞાનમ્, ઘટે
સતિ કેવલ્યં નાસ્તીતિ ચેત્, કિં ભૂતલસ્વરૂપમાત્રં કેવલ્યં
તદતિરિક્તં વા । યદિ સ્વરૂપમાત્રં, ઘટે સત્યપિ તસ્ય
સદ્માત્રાદમાત્રજ્ઞાનં સ્યાત્ । અતિરિક્તપક્ષે સ એવામાત્રઃ
અથ ભૂતલસ્યૈકાકિત્વેઽમાત્રવ્યવહારઃ, ઘટે સત્યેકાકિત્વં
નાસ્તીતિ ક્વામાત્રવ્યવહારહેતુઃ । તન્ન એકાકિત્વમેકત્વસંસ્થ્યા
વાન્યદ્વા । એકત્વસંસ્થ્યા ચ ઘટવત્યપિ ભૂતલેઽસ્તિ । અન્ય-

દિતિ પસે સ એવામાનઃ । વિષયવૈલક્ષણ્યે વિજ્ઞાનવૈલક્ષણ્યા-
માનાત્ । નનુ માનામાયોઃ સંબન્ધાભાવાત્કલ્પમભાવજ્ઞાન-
મિતિ । યથા ઘટોઽપમિર્તીદ્રિયાન્વયવ્યતિરેકાત્ જ્ઞાનં,
તથાઽભાવજ્ઞાનમપિ સંકારણમ્ । કાર્યદર્શનાદિ કારણં પરિ-
કલ્પ્યતે, ન તુ દૃષ્ટકાર્યાપલાપઃ શક્યતે વક્તુમ્ । કિં
વાનિયતપદાર્થનાદિત્વાદસ્માક યથોપપન્નઃ સંરન્ધોઽપિ કશ્ચિદ્-
ભવિષ્યતીતિ કા નો હાનિઃ । તસ્માત્સિદ્ધોઽમાન इति ॥ ૪૫ ॥

સૂ૦—[તે] મૂઠાનો માત્ર મિથ્યાવાદ [છે] ૪૫

વિ૦—આત્માદિ નિરવયવ પદાર્થોના નાશતુ કારણ કોઈ પણ
સભવી શક્ય નથી, અને ઘટાદિ સરવયવ પદાર્થોના પણ આવિર્ભાવ
તિરોણાવળ થાય છે એ કારણથી સર્વ પદાર્થોમા શૂન્યતાનુ અનુમાન
સભવતું નથી, માટે સર્વ શૂન્ય છે, એવું તેમનું કથન મિથ્યા છે વળી
પ્રપચના નાશને જો તેઓ મથાર્થ માને તો બધાનો નાશ પણ મથાર્થ
હોવાથી તે પુરુષાર્થ છે એમ માનવું યોગ્ય ? વળી તેમને પ્રજ્ઞ
જોઈએ કે બધી વસ્તુઓને શૂન્ય માનવામા કોઈ પ્રમાણ છે કે નહિ ?
જો તેમના બહુથી પ્રથમ પક્ષ માનનામા આવે તો શૂન્યતાનુ સાધક
પ્રમાણ પોતે શૂન્ય થઈ જતા બધાની શૂન્યતા સિદ્ધ કરવામા સમર્થ
નહિ થાય અને જો તે પ્રમાણને અશૂન્ય (સત્ય) માને તો
બધાની શૂન્યતા સિદ્ધ નહિ થાય તથા જો શૂન્યતાસાધક કોઈ
પ્રમાણ તેઓ નહિ માને તો પ્રમાણવિના બધી વસ્તુઓની શૂન્યતા
સિદ્ધ થશે નહિ ૪૫

હવે શૂન્યવાદમા બીજી દ્રવ્ય બતાવે છે —

उभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि ॥ ૪૬ ॥

અયમપિ શૂન્યવાદઃ ક્ષણિકપક્ષવિજ્ઞાનપક્ષતુલ્યસેમાન્નિરા-
કાર્યઃ । યથા પ્રત્યક્ષપ્રત્યભિજ્ઞયા ક્ષણિકનિરાકરણં, વાહ્યવસ્તુ-
પ્રત્યક્ષાદિજ્ઞાનનિરાકરણં, તથાઽયમપિ પ્રત્યક્ષેણેવ સમસ્તવિશ્વ-
દર્શનાદ્દૃન્યપક્ષો નિરાકાર્યઃ ॥ ૪૬ ॥

સૂ૦:—ઉલ્લેખપક્ષના સમાનશ્લેષપણથી આ પણ
[મૂકેનો માત્ર મિથ્યાવાદ છે.] ૪૬

વિ૦:—ક્ષણિકવાદીના અને વિજ્ઞાનવાદીના મતના ખંડનમાં
જે મુકિત કરી છે,—ક્ષણિકવાદીના મતમાં પ્રત્યક્ષિતાની અસિદ્ધિ,
અને વિજ્ઞાનવાદીના મતમાં બાહ્યવસ્તુની પ્રતીતિની અસિદ્ધિ,—તે શૂન્ય-
વાદીના મતમાં પણ સમાન છે, તેથી આ શૂન્યવાદ અચાનીઓનો
મિથ્યાવાદ છે. જો સર્વ શૂન્ય હોય તો વંધ્યાપુત્રની પેઠે કોઈ પણ
વસ્તુની કોઈને પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ નજ થતી જોઈએ. ૪૬

શૂન્ય દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ હોવાથી અથવા દુઃખની
નિવૃત્તિનું સાધન હોવાથી શૂન્યપણાનેજ શૂન્યવાદી પુરુષાર્થ
માને છે તે અસંગત છે એમ નીચેના સૂત્રથી જતાવે છે:—

અપુરુષાર્થત્વમુભયથા ॥ ૪૭ ॥

યદિ શૂન્યમમાવઃ, કો હિ સ્વસ્થાત્માઽભાવાય યતેત,
મોક્ષઃ પુરુષાર્થઃ ઇતિ માત્રશબ્દપ્રયોગશ્ચાનર્થકઃ । અથ ભાવાભાવ-
વ્યતિરિક્તં શૂન્યમ્ । એવંશૂતસ્ય વસ્તુનોઽર્દ્ધર્શનાદપ્યપુરુષા-
ર્થત્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

સૂ૦:—જંને પ્રકારે અપુરુષાર્થપણું [છે.] ૪૭

વિ૦:—તેઓ શૂન્યપણાને દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ માને કે દુઃખની

નિવૃત્તિનું સાધન માને, બંને રીતે તે શૂન્યપણામાં પુરુષાર્થ સંભવતો નથી. શૂન્ય, અભાવ ને અવસ્તુ એ પર્થાય છે. મારો અભાવ થાય,— હું શૂન્યરૂપ થાઉં,—એવી ઇચ્છા કોઈ પણ સ્વસ્થ પુરુષને થતી નથી, જે પદાર્થમાં બધા સ્વસ્થશુદ્ધિવાળા પુરુષોની ઇચ્છા થાય છે તે પુરુષાર્થ કહેવાય છે. પોતાના અભાવમાં કોઈ પણ સ્વસ્થશુદ્ધિવાળા પુરુષને ઇચ્છા થાય નહિ, માટે સર્વની શૂન્યતા માનવામાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિ સંભવતી નથી ૪૭

હવે બીજા વાકીએ જે બંધનું ગતિ આદિ બીજું કારણ માનનારા છે તેમના મતનું ખંડન કરે ॥ —

ન ગતિવિશેષાત્ ॥ ૪૮ ॥

ન શૂન્યં તત્ત્વં, શૂન્યસ્ય ગત્યમાત્રાત્ । દૃશ્યતે ચ ગતિઃ ।
યથા ચ શ્રુતિઃ “ અંગુષ્ઠમાત્રં પુરુષં નિષ્કર્ષ્ય ચલાદ્યમઃ, ”
“ પાપેન નરકં યાતિ, પુણ્યેન સ્વર્ગાતિ, જ્ઞાનેન બ્રહ્મલોકં
યાતી ” તિ ॥ ૪૮ ॥

સૂ૦:—ગતિવિશેષથી [બધ] નથી. ૪૮

વિ૦:—આત્મા ગતિવિશેષદ્વારા અર્થાત્ શરીરમાં પ્રવેશાદિદ્વારા બંધન પામેલો છે એમ માનવું પણ આગળના સત્રમાં જણાવાશે તે કારણથી યોગ્ય નથી ૪૮

હવે એ પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ કહે છે —

નિષ્ક્રિયસ્ય તદસંભવાત્ ॥ ૪૯ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૪૯ ॥

સૂ૦:—નિષ્ક્રિયમાં તેના (ગતિના) અસંભવથી
[ગતિથી બંધ સંભવતો નથી.] ૪૯

વિ૦:—આત્મા નિષ્ક્રિય છે. જે નિષ્ક્રિય હોય તેને વળી ગતિ કેવી ? નિષ્ક્રિયને વળી જનુ-આવડું શું ? પૂર્ણ અને વ્યાપક આત્માનો ક્યાંઈ પણ પ્રવેશ થવો અને ત્યાંથી બહાર નીકળવું સંભવતું નથી, જે પરિચિત્ત હોય તેનાજ પ્રવેશ અને બહાર નીકળવું સભવે છે, એવી રીતે ગતિરહિત આત્મામાં ગતિયા બંધ સંભવે નહિ. ૪૯

“ પાપેન નરકં યાતિ ” (પાપકર્મવડે નરકમાં જાય છે,) “ પુણ્યેન સ્વર્ગં યાતિ ” (પુણ્યકર્મવડે સ્વર્ગમાં જાય છે,) ને “ જ્ઞાનેન બ્રહ્મલોકં યાતિ ” (જ્ઞાને કરીને-ઉપાસના-વડે-બ્રહ્મલોકમાં જાય છે,) એ શ્રુતિઓ પુરુષની ગતિ બતાવે છે; માટે પુરુષનું મધ્યમપરિમાણ માનીશુ. જે વસ્તુ કોઈની અપેક્ષાએ મોટી અને કોઈની અપેક્ષાએ નાની હોય તે મધ્યમ-પરિમાણવાળી કહેવાય છે. “ અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા ” (પુરુષરૂપ અંતરાત્મા અંગૂઠાના જેવડો છે,) એ શ્રુતિ પણ પુરુષનું અંગુષ્ઠપરિમાણજ કહે છે. એવી રીતે આત્મા પરિચિત્ત હોવાથી તેમાં ગતિ સંભવે છે એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે.—

મૂર્તસ્વાદ્યઘટાદિવત્સમાનધર્માપત્તાવપસિદ્ધાંતઃ ૧૫૦।

મૂર્તા ઘટાદયઃ ક્રિયાવન્તઃ, તત્તુલ્યધર્મત્વે વિનાશાદયમપ-
સિદ્ધાંતઃ । કિં ચ જન્માંતરસંચારે હસ્તિકૃમિદેહપરિમાણત્વાત્
સંકોચવિકાસિત્વેન સાયયવત્વાદનિત્યત્વમિતિ ॥ ૫૦ ॥

સૂ૦ — મૂર્તપદ્ધતી ઘટાદિની પેઠે સમાનધર્મની પ્રાપ્તિમા
[તમારો] અપસિદ્ધાત [થશે] ૫૦

વિ૦ — જો આત્માને મૂર્ત એટલે પરિચિત્ત માનશે તો તે
આત્મા અવશ્ય ખીછ પરિચિત્ત જડવસ્તુઓના સમાનધર્મવાળો થશે,
એટલે ઘટપટાદિની પેઠે તેને સાવચવપણુ પ્રાપ્ત થવાથી તે નાશવાન
થશે આત્મા નાશવાન છે એ અયોગ્ય સિદ્ધાંત સર્વ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ
છે, તેથી આદર આપવાયોગ્ય નથી ૫૦

આત્માનુ પરલોકમા ગમનાદિ કહેનારી શ્રુતિનુ
તાત્પર્ય સમજાવે છે -

ગતિશ્રુતિરપ્યુપાધિયોગાદાકાશ્વત્ ॥ ૫૧ ॥

યથા ઘટાદ્યુપાધિમેદાદ્ ઘટે ગચ્છતિ ઘટાકાશં ગચ્છતીતિ
જ્ઞાનં, તથા શરીરાધનચ્છેદાદાત્મા ગચ્છતીતિ પ્રતીતિઃ ॥ ૫૧ ॥

સૂ૦ — ગતિની શ્રુતિ પણ ઉપાધિના યોગથી આકાશ
ની પેઠે [ગતિ કહે છે] ૫૧

વિ૦ — કોઈ શ્રુતિમા અવિવેકી આત્માની પરલોકમા ગતિ
નહુવેલી છે ખરી ત્રિંતુ તે ગતિ આત્માની ઉપાધિને લઈને કહી છે,
તેમા ગતિ વાસ્તવિક છે, એના અભિપ્રાયથી તેગાંત કહી નથી આત્માનો
નિઃશરીરરૂપ ઉપાધિ આ લોકમા ને પરલોકમા આગમન ને ગમન
કરે છે, તેનો નિચાર કરી શ્રુતિ ગૌણરીતે તદુપદિત આત્માની
પરલોકમા ગતિ વર્ણવે છે. વાસ્તવિકરીતે આત્મા ક્યાર્થ જતો પણ
નથી અને ક્યાર્થથી જ્ઞાનતો પણ નથી જેમ ઘડાને એક ઠેકાણેથી
ખીન્ને ઠેકાણે લઈ જવાથી તદુપદિત આમશ ત્યાં ગયું છે એમ કહેવામા
આવે છે તેમ શ્રુતિમા કહેલી આત્માની ગતિ સમજવી ૫૧

કર્મજન્ય સંસ્કારોય પુરુષને બંધ થતો નથી એમ
બતાવે છે:—

ન કર્મણાઽપ્યતદ્ધર્મત્વાત્ ॥ ૫૨ ॥

ભવેદેવં, યદિ કર્માત્મધર્મઃ સ્યાત્ । ન ત્વાત્મનાઃ કશ્ચિ-
દ્ધર્મોઽસ્તિ, નિર્ગુણત્વાત્ ॥ ૫૨ ॥

સૂ૦:—કર્મવડે પણ [આત્માને બંધ] નથી, બીજાના
ધર્મપણાથી. ૫૨

વિ૦:—આત્મા વિહિતનિર્ગુણકર્મદ્વારા બંધન પામતો નથી,
કેમકે પાપપુણ્યનાગતું કર્મ ચિત્તનો ધર્મ છે, નિર્ગુણ આત્માનો તે
ધર્મ નથી, તે સંસ્કારો ચિત્તમાં પડે છે, અને ચિત્તમાં રહે છે, તેથી
આત્મા તેમાં લેવાતો નથી, અર્થાત્ ચિત્તના ધર્મરૂપ કર્મવડે આત્માને
બંધ સંભવતો નથી. ૫૨

અન્યના ધર્મથી અન્યને બંધ માનીશું એમ વાઢી
કહે તો તેમાં દોષ બતાવે છે:—

અતિપ્રસક્તિરન્યધર્મત્વે ॥ ૫૩ ॥

સર્વસમ્બન્ધાવિશેષાન્મુક્તાત્મનામપિ વન્ધપ્રસક્તિઃ ॥ ૫૩ ॥

સૂ૦:—અન્યના ધર્મપણામાં [બંધ માનતાં] અતિ-
પ્રસક્તિ [થાય છે.] ૫૩

વિ૦:—એકના ધર્મથી બીજાને બધન થાય છે એમ કહેવાંથી
તેમાં અતિવ્યાપ્તિદોષ આવે છે. અલક્ષણાં લક્ષણં બધ તે અતિ-
વ્યાપ્તિદોષ કહેવાય છે. ચિત્તરૂપ એકના ધર્મથી આત્મરૂપ બીજાને

જર્ણ થાય છે એમ કહેવાથી બધનવાળા આત્માના બધનરૂપ ધર્મથી બધનરહિત મુક્ત આત્માને પણ બધન પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવું પડશે, જે અયોગ્ય છે ૫૩

સ્વભાવથી અથવા કર્માદિ કંઈ પણ નિમિત્તથી પુરુષને બધ સંભવતો નથી એમ કહે છે —

નિર્ગુણાદિશ્રુતિવિરોધશ્ચેતિ ॥ ૫૪ ॥

“અસંગો હ્યં પુરુષ” ઇતિ શ્રુતિર્વિરુદ્ધા સ્યાદ્ ॥ ૫૪ ॥

સૂ૦ —અને નિર્ગુણાદિ શ્રુતિને વિરોધ પણ [પ્રાપ્ત થાય છે] ૫૪

વિ૦ —“અસંગો હ્યં પુરુષ” (આ પુરુષ અસંગ છે,) ને ‘જાણી ચેતા કેવલો નિર્ગુણ’ (આત્મા સાક્ષી, ચેતનરૂપ, દેવ ને નિર્ગુણ છે,) એ શ્રુતિઓ પુરુષ અસંગપણ, સાક્ષીપણ, ચેતનપણ અદ્વિતીયપણ અને નિર્ગુણપણ પ્રતિપાદન કરે છે, એથી પુરુષમાં સ્વભાવ, શક્તિ કે કર્મ આદિથી ઉપજેલો વાસ્તવિક બધ નથી, પરંતુ તે આપાધિક બધ છે સૂત્રમાં જે દ્વિ શબ્દ ॥ તે બધની પરીક્ષાની સંભાવિત મુશ્કેલી છે ૫૪

બધના બીજા કારણોનો નિષેધ કરીને પ્રકૃતિપુરુષને સંયોગજ પુરુષના બધનો હેતુ છે એવું આગળ નિરૂપણ કરેલું છે તે પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગને સ્વાભાવિક માને, અથવા કાલાદિ નિમિત્તથી ઉપજેલો માને, તો આગળની પેઠે (પૂર્વની અવિવેકદશાની રીતે) મુક્તને પણ પ્રકૃતિના સંયોગની પ્રાપ્તિ હોવાથી બધ પ્રાપ્ત થશે, આટલે નીચેના સૂત્રમાં અવિવેકનેજ પ્રકૃતિના સંયોગમાં હેતુ કહે છે —

તથોગોઽપ્યવિવેકાન્ન સમાનત્વમ્ ॥ ૫૫ ॥

ધર્માધર્મયોગેઽપિ ન સમાનધર્મત્વં, અવિવેકાત્ । યદિ
તાત્ત્વિકો ધર્માધર્મયોગ આત્મનઃ સ્વાત્તદા તુલ્યત્વમ્ । કિત્વ-
વિવેકાદાત્મનો ધર્માધર્મયોગામિમાન હતિ ક્વ સમાનત્વમ્ ॥૫૫॥

સૂ૦:—તેનો સંયોગ અવિવેકથીજ [છે, તેથી બદ્ધ-
મુક્તાનું] સમાનપણું નથી. ૫૫

વિ૦:—પુરુષને પ્રકૃતિનો સંયોગ પુરુષના અવિવેકથીજ થાય છે.
તે અવિવેક મુક્તપુરુષમાં નથી, તેથી બદ્ધની પેઠે મુક્તને પ્રકૃતિનો
સંયોગ થાય નહિ, એટલે મુક્તને બંધ સહજે નહિ આ સૂત્રમાં જે
અવિવેકશબ્દ છે તેનો અવિવેકની વાસના એવો અર્થ કરવો. તે
અવિવેક પ્રકૃતિના સંયોગદ્વારા પુરુષને બધનું કારણ થાય છે ૫૫

હવે એ અવિવેકના ત્યાગનો ઉપાય નિરૂપણુ કરે છે.—

નિયતકારણાત્તદુષ્ટિચ્છિધ્વાન્તઘત્ ॥ ૫૬ ॥

અન્યવ્યતિરેકાભ્યાં યસ્ય ચત્કારણમગતં તદ્વ્યભિચારે
સર્વતોઽન્નાશ્વાસઃ । યથા ધ્વાન્તનાશાય પ્રકાશઃ, તથાઽત્રાપિ
વિવેકાદવિવેકનાશઃ । વિવેકાર્થં ચ ધર્મસ્વીકારે કા ક્ષતિઃ,
પ્રાકૃતેનાપિ ધર્મેણોપપત્તેઃ ॥ કિમિદં ધ્વાન્તં નામ । અભાવ-
સ્તમ્ હતિ કેચિત્ । તન્ન, વિધિમુસપ્રતીતેઃ । અમાનત્વે
કિમાલોકપ્રાગભાવઃ પ્રજ્વંસામાવો વા । યદિ પ્રાગભાવઃ, તર્હિ
યથા ઘટ ઉત્પન્ને ઘટપ્રાગભાવો નષ્ટઃ, તથાઽલોકે સત્યાલોક-

પ્રાગભાગો નષ્ટ ઇતિ પ્રત્યયઃ સ્યાત્ । મવિષ્યદાલોકપ્રાગભાવસત્ત્વે
 વર્તમાનાલોકે સત્યન્ધકારોઽવિનષ્ટઃ સ્યાત્ ॥ અથ પ્રધ્વંસાભાગઃ ।
 તથાપ્યનશ્વરત્વાદાલોકાન્તરે સત્યન્ધકારપ્રતીતિપ્રસંગઃ, યથા
 ઘટાન્તર ઉત્પન્ને નષ્ટઘટપ્રધ્વંસોઽસ્ત્યેવ ॥ અન્યોન્યાભાવસ્તુ
 વસ્તુનોરપ્યસ્તિ । અત્યન્તાભાવસ્તુ દુષ્ટત્વાન્નાશંકનીયઃ । તદુક્તં
 “ન ચ ભાસામભાવસ્ય તમસ્ત્વં શૂદ્રસંમતમ્ । છાયાયાઃ
 કાષ્ણર્યમિત્યેવં પુરાણેષુ ગુણશ્રુતેઃ ॥ દુરાસન્નપ્રદીપાદ્ધિ મહદલ્પા
 ચલાચલા । દેહાનુનર્તિની છાયા ન વસ્તુત્વાદ્વિના ભવેત્ ॥”
 ભાવસ્તમ ઇતિ તુ વ્યપદેશો ભાવે સતિ પ્રતીયમાનત્વાદિતિ ॥
 આલોકે સતિ વસ્તુગ્રહણં, તદભાવે સતિ કથં ગ્રહણમિતિ વૈધર્મ્ય-
 માનમ્ । યથા કૌશિકો ખાનિરપેક્ષ ઇવ ગૃહ્ણતિ, તથાઽલોકા-
 નપેક્ષમેવ તમોગ્રહણં વૈચિત્ર્યાત્પદાર્થસ્ય । તસ્માદ્રૂપવિશેષોઽયં
 યત્પાત્રકમસ્તિ તત્રારોપ્ય ગૃહ્યતે ॥ દ્રવ્યાન્તરમિતિ કેચિત્ ।
 તદુક્ત “તમઃ સ્થલુ ચલત્રીલં પરાપરવિભાગત્ । પ્રસિદ્ધધર્મ-
 વૈધર્મ્યાન્નમ્યો મેતુમર્હતિ ॥” અથ મનતુ ગુણો વા દ્રવ્યં વા,
 નાસ્માકં સિદ્ધાન્તક્ષતિઃ, અનિયતપદાર્થવાદિત્વાત્ । અભાગસ્તુ
 ન ભવતીતિ શ્રૂમઃ ॥ ૫૬ ॥

૨૫૦ —નિયતકારણથી તેનો નાશ [થાય છે,]
 અધારાની પેઠે ૫૬

વિઃ —જેમ અધારાની નિવૃત્તિ અજવાળાથી થાય છે તેમ
 અવિવેકની નિવૃત્તિ નિવેકથી થાય છે, ખીજા કાષ્ઠ ઉપાયથી તેની
 નિવૃત્તિ થતી નથી આ શાસ્ત્રને મતે અધાર એ શાસ્ત્ર (અશવાયુ)

દ્રવ્ય છે, તેથીજ અજ્ઞાતાવડે તેની નિવૃત્તિ સંગપાન સૂત્રકરે બતાવી છે નૈયાયિકો પ્રકાશના અભાવને અધારુ માને છે તે અસત્ય છે. જે અધારું અભાવરૂપ હોય તો તેની નિવૃત્તિ કરવાની અગત્યજ ન રહે ૫૬

જો અવિવેકને પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગદ્વારા બંધનો હેતુ માનશે તો તે અવિવેકથી ભિન્ન દેહાદિમાં આત્માનું અભિમાન રહેવા છતાં પણ મોક્ષ થવો જોઈએ, એવી શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે—

પ્રધાનાવિવેકાદન્યાવિવેકસ્ય તદ્દાને હાનમ્ ॥૫૭॥

સર્વેષાં મૂલં પ્રધાનમ્ । તસ્યાવિવેકાદન્યાવિવેકસ્ય સંભવઃ ।
પદાર્થાનામન્યોઽન્યં મલત્વવિવેકો વિવેકો વા, ન તેન મન્વમોક્ષૌ,
કિંતુ પ્રધાનવિવેકાવિવેકાભ્યામ્ । અતસ્તદ્દાને પ્રધાનાવિવેક-
હાને સર્વાવિવેકહાનમ્ । ૫૭ ॥

સૂ૦ —પ્રધાનના અવિવેકથી અન્યના અવિવેકની
[ઉત્પત્તિ થાય છે, ને] તેની નિવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ
[થાય છે.] ૫૭

વિ૦ —પ્રધાનના સંબંધમાં અવિવેક રહેવાથી તેના કાર્યોના સંબંધમાં પણ અવિવેક રહે છે, અને પ્રધાનનો (પ્રકૃતિનો) અવિવેક નષ્ટ થવાથી તેની સાથે બીજા (મહત્ત્વ ને અલંકાર આદિને લગતા) બધા અવિવેકો પણ નાશ પામે ॥ શરીરાદિમાં આત્માના અભિમાનમાં પ્રકૃતિની સાથે આત્માનો અવિવેક એ કારણ છે વિવેકજ્ઞાનવડે પ્રકૃતિ-પુરુષના અવિવેકનો નાશ થવાથી તેનું કાર્ય જે શરીરાદિમાં આત્માનો અવિવેક છે તેનો પણ નાશ થઈ જાય છે, તેથી વાદીની શકાને અવકાશ નથી. ૫૭

પુરુષમા બંધમોક્ષ વાસ્તવિક નથી એમ નિરૂપણ કરે છે.—

વાઙ્માત્રં ન તુ તત્ત્વં ચિત્તસ્થિતેઃ ॥ ૫૮ ॥

[વિવેકઃ] આત્મસમ્યંધીતિ વાઙ્માત્રં તુ, ન તાત્ત્વિકઃ સમ્યન્ધઃ । અસંગ્ગ્વેડપિ ચિત્તે વિવેકસ્થિતેઃ ચિત્તસંનિધાના-દાત્મનિ વિવેકામિમાન इति નિવેદયિષ્યામઃ ॥ ૫૮ ॥

સૂ૦.—[પુરુષમા બંધ] કથનમાત્ર [છે,] વાસ્તવિક નહિજ, [તેની] ચિત્તમા સ્થિતિથી ૫૮

વિઠઃ—આત્માને બંધન છે એ કહેવામાત્ર છે, તેને વાસ્તવિક બંધન નથી માત્ર અવિવેકથી એવી રીતે કહેવામા આવે છે જમ્બુદ્વીપ દ્વેષપાસે રાખેલો સ્ફટિકમણિ જેવી રીતે અવિવેકથી રાતો સ્ફટિકમણિ કહેવાય છે તેવીજ રીતે ચિત્તાના સાંનિધ્યમાં રહેલા પુરુષને, ચિત્તાના ધર્મેણુ તેમાં આરોપણ કરી, સુખીદુઃખી આદિ કહેવામા આવે છે ૫૮

બંધાદિકને વાસ્તવિક નહિ માને તો વિવેકજ્ઞાનના શ્રવણમનતથીજ બંધની નિવૃત્તિ થશે, ને તેથી નિદિધ્યાસનો ઉપદેશ વ્યર્થ થશે, એમ શકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે —

યુક્તિતોડપિ ન વાઘ્યતે દિડ્મૂઢવદપરોક્ષાદતે ॥ ૫૯ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૫૯ ॥

સૂ૦ —દિડ્મૂઢની પેઠે પ્રત્યક્ષવિન્યા માત્ર યુક્તિથી [અવિવેકનો] નાશ [થતો] નથી, ૫૯

વિ૦:—જ્યારે કોઈ મનુષ્યને કોઈ કારણથી દિશાની ભ્રાંતિ (માયું ફરી જાય છે તે-એક દિશાને જમથી ળીજી દિશા જાણવી તે) થાય ત્યારે જેમ તેને દિશાનો સાક્ષાત્કાર (માનસપ્રત્યક્ષ) થયાવિના યુક્તિદ્વારા તેની ભ્રાંતિનો નાશ થતો નથી તેમ મનુષ્યના અવિવેકનો નાશ પણ પ્રકૃતિપુરુષના સાક્ષાત્કારવિના માત્ર યુક્તિદ્વારા થતો નથી. યુક્તિનું અને ઉપદેશનું અવલંબન કરી નિદિધ્યાસનવડે (ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિવડે) અવિવેકનો અથવા અજ્ઞાનનો નાશ થઈ શકે છે, માત્ર અવલંબનનરૂઠે અવિવેકનો નાશ થઈ શકતો નથી, તેથી નિદિધ્યાસનનો ઉપદેશ પણ સાર્યક છે, નિરર્થક નથી ૫૯

હવે પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકનું પ્રતિપાદન કરવામાટે પ્રથમ પ્રકૃતિપુરુષની સિદ્ધિમાં પ્રમાણ કહે છે:—

અચાક્ષુષાણામનુમાનેન વોધો ધૂમાદિભિરિવ વહ્ને:૬૦

મયેદેવં, યદિ પ્રત્યક્ષમેવ પ્રમાણં, નાનુમાનાદિકમિતિ ।
પ્રકૃત્યાદીનામદર્શનેઽપિ સામાન્યતો દૃષ્ટાનુમાનાસ્તિદ્વે: ॥ ૬૦ ॥

સૂ૦:—અપ્રત્યક્ષોનો અનુમાનવડે જોઈ [થાય છે,] ધૂમાદિવડે અગ્નિની પેઠે. ૬૦

વિ૦:—આ સૃષ્ટિમાં કેટલાક પદાર્થો સ્પૂર્ણ છે, તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જાણવામા આવે છે, પણ પ્રકૃતિપુરુષાદિ અપ્રત્યક્ષ સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન તો અનુમાનપ્રમાણદ્વારાજ થઈ શકે છે, જેવી રીતે ધૂમાડાનો અગ્નિ આવતો પ્રવાહ તથા તેની નીચેની ધીળાશ ને ઝીણા તણખા જેવાથી દૂરના અદૃશ્ય અગ્નિનું અનુમાન કરવામા આવે છે તેવી રીતે ૬૦

પ્રકૃતિ આદિ પદાર્થોની સંખ્યા કહે છે:—

સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ, પ્રકૃતેર્મ-
હાન્મહતોઽહંકારોઽહંકારાત્પંચતન્માત્રાણ્યુભય-
મિન્દ્રિયં, તન્માત્રેભ્યઃ સ્થૂલભૂતાનિ, પુરુષ ઇતિ
પંચવિંશતિર્ગણઃ ॥ ૬૧ ॥

યદ્યપિ ત્રયાણાં [ગુણાનાં] સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિસ્તથાપ્યેકેક-
સ્મિન્નપિ પ્રકૃતિશબ્દપ્રયોગઃ સાંકેતિકઃ । મહાનિતિ બુદ્ધિતત્ત્વમ્ ।
અહંકાર ઇત્યભિમાનઃ । પञ्ચતન્માત્રાણીતિ શબ્દસ્પર્શરૂપસ-
ગન્ધાઃ । ઉભયમિન્દ્રિયં, બાહ્યં યત્ કર્મેન્દ્રિયાણિ વાકૂપાણિપાદ-
પાયૂપસ્થાશ્ચાનિ યત્ત્વ બુદ્ધીન્દ્રિયાણિ શ્રોત્રત્વકૂચક્ષુરસનાત્રાણા-
શ્ચાનિ, આન્તરં મનઃ । સ્થૂલભૂતાનિ આકાશપ્રાયુતેજોજલ-
મૂમયઃ । તેષાં ચ પञ્ચતન્માત્રેભ્ય ઉત્પત્તિરિતિ બોદ્યવ્યમ્ ।
સ્થૂલં ઇત્યુપલક્ષણં, સૂક્ષ્મભૂતાનામપિ ગ્રહણમ્ । પુરુષ ઇતિ
સંખ્યાપૂર્ણાર્થઃ, ન તુ સૃષ્ટિક્રમાર્થઃ, નિત્યત્વાદાત્મનઃ । ૬૧ ॥

સૂ૦ —સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસની સામ્યાવસ્થા
[તે] પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિથી મહત્તત્ત્વ, મહત્તત્ત્વથી અહંકાર,
અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાઓ [ને] ઉભય ઇન્દ્રિય, [અને]
તન્માત્રાઓથી સ્થૂલભૂતો [ઉપજે છે, ને] પુરુષ એમ
પચીસ [પદાર્થ] સમૂહ [છે] ૬૧

વિ૦:—સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ એ નામના ત્રણ ગુણોની
સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહે છે તે ત્રણ ગુણોના સમભાવને અથવા
સમાનાવસ્થાને તેમની સામ્યાવસ્થા કહે છે એ પ્રકૃતિથી મહત્તત્ત્વ,

મહત્તત્ત્વથી અહંકાર, અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાઓ, (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ) અને અગિયાર ઇન્દ્રિયો, (પાંચ કર્મેન્દ્રિયો-વાણી, હાથ, પગ, ગ્રુદા ને ઉપસ્થ; પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો-કાન, ચામડી, આંખ, જીભ, ને નાક; તથા મન) અને પાંચ તન્માત્રાઓથી પાંચ ભૂતો-આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ ને પૃથ્વી-એ ઉત્પન્ન થાય છે એ ચોવીશ તત્ત્વો પરિણામી છે, એવિના પચીસમું તત્ત્વ જે પુરુષ છે તે અપરિણામી છે.

જોકે ત્રણ ગુણો એ દ્રવ્ય છે, રૂપાદિની પેઠે ગુણ (ધર્મ) નથી, પણ લઘુપણું ભારેપણું આદિ ગુણવાળા છે, આમ છતાં તેમને ગુણ શામાટે કહે છે એમ સંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહેવાય છે-દોરડીને ગુણ કહે છે. દોરડી જેમ પશુને બાધે છે તેમ સત્વાદિક ત્રણ દ્રવ્ય અણની પુરુષરૂપ પશુને બાધે છે, માટે તેમને ગુણ કહે છે. અણની પુરુષમાં વિવેક ન હોવાથી તેવા પુરુષને પશુ કહેલ છે. પ્રકૃતિ ક્રોધનું કાર્ય નથી, તે મહત્તત્ત્વાદિકનું કારણ છે, માટે તેને અવિકૃતિ કહે છે. મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ સાતને કાર્યકારણરૂપ ઉભયપણું છે, એટલે મહત્તત્ત્વ એ પ્રકૃતિનું કાર્ય અને અહંકારનું કારણ છે, અહંકાર એ મહત્તત્ત્વનું કાર્ય અને પાંચ તન્માત્રાઓનું તથા અગિયાર ઇન્દ્રિયોનું કારણ છે, અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ અહંકારનું કાર્ય તથા પાંચ સ્પૃશ્મજૂતોનું કારણ છે, તેથી એ સાતને પ્રકૃતિવિકૃતિ કહે છે. પાંચ ભૂતો અને અગિયાર ઇન્દ્રિયો એ સોળ કાર્યો છે, ક્રોધનું કારણ નથી, તેથી તેમને વિકૃતિ કહે છે. તત્ત્વોના કારણનું નામ પ્રકૃતિ, અને તત્ત્વોના કાર્યનું નામ વિકૃતિ છે સ્ત્રાંખ્યમતમાં પચીસ પદાર્થો માનેલા છે, જે વાત ઉપર કહેવાઈ ગઈ છે આ શાસ્ત્રને મતે ધર્મ-ધર્માતો અબેદ છે, તેથી ગુણકર્માદિનો સમાવેશ એ પદાર્થોમાંજ છે, અને દિશાને તથા કાલને આકાશથી ભિન્ન માનવામાં આવતાં નથી ૬૧

હવે કાર્યથી કારણનું અનુમાન પ્રતિલોભપણાવટ નીચેનાં ચાર સૂત્રોથી જતાવે છે—

સ્થૂલાત્પંચતન્માત્રસ્ય ॥ ૬૨ ॥

સ્થૂલાત્પંચમૃતાત્કાર્યાત્સચરજસ્તમોભેદેન શાંતઘોરમૃદ-
રૂપાત્પંચતન્માત્રસ્ય જ્ઞાનમ્ ॥ ૬૨ ॥

સૂઃ—સ્થૂલ[ભૂતો]થી પાંચ તન્માત્રાનું [અનુમાન
થાય છે.] ૬૨

વિઃ—કાર્યની કારણુવિના ઉત્પત્તિ થાય નહિ, તેથી પૃથિવી
આદિ સ્થૂલ પાંચ મહાભૂતોરૂપ કાર્યદ્વારા તેમના કારણુરૂપ ગંધ આદિ
પાંચ તન્માત્રાઓના હોવાનું અનુમાન થાય છે. શ્રોત્રાદિ બાહ્યેન્દ્રિયોવડે
આલ્લવિશેષગુણવાળાને સ્થૂલ કહે છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે આલ્લવિશેષગુણુ ને
શબ્દ એવાનું હોવાથી આકાશને પણ સ્થૂલતા સંભવે છે. ૬૨

બાહ્યાભ્યંતરાભ્યાં તૈશ્ચાહંકારસ્ય ॥ ૬૩ ॥

બાહ્યામ્યંતરામ્યામિન્દ્રિયામ્યાં તૈઃ પંચતન્માત્રૈશ્ચ કાર્યૈરહં-
કારસ્ય જ્ઞાનમ્ ॥ ૬૩ ॥

સૂઃ—બાહ્યાભ્યંતર[ેન્દ્રિયો]વડે અને તેઓવડે
(તન્માત્રાઓવડે) અહંકારનું [અનુમાન થાય છે.] ૬૩

વિઃ—શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા વાગ્દાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો
એ દશને બાહ્યેન્દ્રિયો કહે છે, ને મનને આંતરેન્દ્રિય કહે છે. એ આંતરેન્દ્રિય-
વડે પુરુષને સુખાદિનું જ્ઞાન થાય છે. એ અગિયાર ઇન્દ્રિયોની તથા પાંચ
તન્માત્રાઓની ઉત્પત્તિ કારણુવિના સંભવે નહિ, તેથી તેનું કારણુ ને
અહંકાર તેના હોવાનું અનુમાનપ્રમાણુથી જ્ઞાન થાય છે. અભિમાન-
વૃત્તિવાળા દ્રવ્યને અહંકાર કહે છે. ૬૩

તેનાન્તઃકરણસ્ય ॥ ૬૪ ॥

તેનાહંકારેણ કાર્યેણાન્તઃકરણસ્ય યુદ્ધેર્જાનમ્ ॥ ૬૪ ॥

સૂ. —તેવડે (અહંકારવડે) અંતઃકરણનું [અનુભિતિ-જ્ઞાન થાય છે.] ૬૪

વિ. —અહંકારનું ઉપાદાનકારણ અતઃકરણ-બુદ્ધિ-મહત્ત્વ-છે, તેથી અહંકારદ્વારા બુદ્ધિના સદ્ભાવનું અનુમાનપ્રમાણવડે જ્ઞાન થાય છે નિશ્ચયવૃત્તિવાળા દ્રવ્યને અતઃકરણ વા બુદ્ધિ કહે છે ૬૪

તતઃ પ્રકૃતેઃ ॥ ૬૫ ॥

તતો મહત્ત્વાત્કાર્માત્મકૃતેર્જાનમ્ ॥ ૬૫ ॥

સૂ. —તેથી (અતઃકરણથી) પ્રકૃતિનું [અનુભિતિ જ્ઞાન થાય છે] ૬૫

વિ. —તે મહત્ત્વરૂપ કાર્યદ્વારા તેના ઉપાદાનકારણ મૂલપ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ અનુભિત થાય છે બુદ્ધિ અહંકાર ને મન એ ત્રણ પ્રકારનું મનુષ્યનું અતઃકરણ મંદમંદપરિમાણવાળું (શરીરજોડણું બ્યાપક) છે, તેથી તે કાર્ય છે

જગત્માના સર્વ પદાર્થો સુખ, દુઃખ તથા મોહનાળા છે સુખ ભરવશુનું કાર્ય છે, દુઃખ રજોશુનું કાર્ય છે અને મોહ એ તમોશુનું કાર્ય છે બુદ્ધિ પણ સુખદુઃખમોહાત્મક છે, તેથી તેનું કારણ ત્રણ ગુણરૂપ પ્રકૃતિથી ભિન્ન સિદ્ધ થાય નહિ એ રીતે પ્રકૃતિનું મહત્ત્વતથા અનુમાનપ્રમાણવડે જ્ઞાન થાય છે

જોકે મુક્તિનો હેતુ જે વિવેકજ્ઞાન છે તેની પ્રાપ્તિમાટે સર્વ જડ પદાર્થોથી પુરુષનો વિવેક કરવો એજ અગત્યનું છે, અન્યનો વિવેક

કરવો અગત્યનો નથી, તથાપ્ર પ્રકૃતિ આદિ તત્ત્વોની ઉપાસનાથી શુદ્ધિની શુદ્ધિમાટે પ્રકૃતિ આદિ જડોનો પણ પુરુષથી વિવેક કરવો અગત્યનો માન્યો છે ૬૫

હવે વિવેકજ્ઞાનમાટે પ્રકૃતિ આદિથી ભિન્ન પુરુષની સિદ્ધિ કરે છે —

સંહતપરાર્થત્વાત્પુરુષસ્ય ॥ ૬૬ ॥

ન પ્રકૃતેઃ કાર્યત્વાત્પુરુષસ્ય જ્ઞાનમ્, પ્રકૃતેર્નિત્યત્વાત્ પુરુષસ્યાકારણત્વાત્ । કિંતુ પ્રકૃતેઃ સંઘાતત્વાત્ ત્રિગુણાત્મક-ત્વાત્પરાર્થત્વમ્ । પરથ્વ પુરુષઃ । અવસ્તસ્ય જ્ઞાનમ્ । સ્વાચાસંહતો વક્તવ્યઃ, અનવસ્થાભયાત્ ॥ ૬૬ ॥

સૂ૦ —મજેલાના (પ્રકૃતિના અને તેના કાર્યોના) પરાર્થપણાથી પુરુષના [હોવાનું અનુમાન થાય છે] ૬૬

[વિ૦.—પ્રકૃતિ આદિ મળીને કામ કરનારા પદાર્થોની પરપ્રયોજનતા (અન્યમાટે પ્રયોજનપણું) જોઈને પુરુષના સદ્ભાવનું અનુભિતિજ્ઞાન થાય છે સયોગપ્રધાનાદિમા છે, પણ પુરુષમા નથી તે સહત એટલે સયોગ-વાળી જડ વસ્તુ પોતાના ભોગમાટે સદ્ભાવવાળી નથી, પણ બીજાના એટલે એતનના ભોગને માટે સદ્ભાવવાળી છે જેને માટે આ સર્વ સહત જડ પદાર્થો છે તે અસહત એતન સ્વપ્રકાશ પુરુષ છે એવી રીતે પ્રકૃતિથી ભિન્ન પુરુષના સદ્ભાવની સિદ્ધિ થાય છે ૬૬

ત્યારે પ્રકૃતિનું પણ કોઈ કારણ હશે એમ શકા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરે છે —

મૂલે મૂલાભાવાદમૂલં મૂલમ્ ॥ ૬૭ ॥

મૂલપ્રકૃતેર્મૂલાભાવાત્કારણાભાવાત્ અમૂલં ચત્કારણં
તન્મૂલં । સા પ્રકૃતિઃ ॥ ૬૭ ॥

સૂ૦ —મૂલમા મૂલના અભાવથી અમૂલ મૂલ [છે.] ૬૭

વિ૦—પ્રકૃતિજ મદતત્ત્વાદિ સર્વે કાર્યોનુ મૂલ (કારણ) છે
એ પ્રકૃતિરૂપ છેલા કારણનુ કોઈ ઉપાદાનકારણ ન હોવાથી તે પ્રકૃતિ
અમૂલ (કારણરહિત) ને સર્વનુ મૂલ (કારણ) છે ૬૭

એમ માનવામા સુક્તિ કહે છે —

પારમ્પર્યેઽપ્યેકત્ર પરિનિષ્ઠેતિ સંજ્ઞામાત્રમ્ ॥ ૬૮ ॥

પ્રકૃતેરન્યત્કારણં, તસ્યાપ્યન્યત્કારણમિત્યનવસ્થાદોષાદ-
ન્તતોઽકારણં મૂલં ચક્તવ્યમ્ । સૈવ પ્રકૃતિરિતિ । પંચવિંશતિ-
તસ્યાદધિકાઙ્ગીકારે ચ ગૌરવં સ્યાત્ ॥ ૬૮ ॥

સૂ૦ —પરપરાપણામા પણ એકમા પર્યવસાન તેથી
[પ્રકૃતિ એ] સજ્ઞામાત્ર [છે] ૬૮

વિ૦ —જો પ્રકૃતિનુ કોઈ ઉપાદાનકારણ માનીએ તો તે ઉપાદાન-
કારણનુ પણ પાછુ અન્ય ઉપાદાનકારણ માનવુ પડે, વળી તેનુ પણ
અન્ય ઉપાદાનકારણ માનવુ પડે, એમ તે ઉપાદાનકારણોનો અત
ન આવવાથી અનવસ્થાદોષ આવે, માટે પ્રકૃતિજ મદતત્ત્વથી બિન
બધા કાર્યોનુ પરપરાવડે ઉપાદાનકારણ ને મદતત્ત્વનું સાક્ષાત્ ઉપાદાન
કારણ છે જો એક વસ્તુમા પરપરાવડે સર્વ ઉપાદાનકારણોની કલ્પનાની
પરિસમાપ્તિ કરવામા આવે તો એક વસ્તુનેજ અમે મૂલપ્રકૃતિ કહીશુ,
એટલે વાદીઓનો વિવાદ નહિ રહે વસ્તુતાએ પ્રકૃતિ એ જડ
પદાર્થોના આદિકારણના નામવિના બીજુ કોઈ સુચવતો નથી ૬૮

પ્રકૃતિ અદૃશ્ય છે, તેથી તેમાં આ જગતનું કારણપણું છે એમ શા ઉપરથી બાણુનું એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

સમાનઃ પ્રકૃતેર્દ્વયોઃ ॥ ૬૧ ॥

દ્વયોર્વાદિપ્રતિવાદિનોસ્તુલ્યત્વમ્ । યથા પરમાણોરપ્રત્યક્ષત્વે-
ડપિ ઘટાદૌ તદ્ગુણદર્શનાત્પરમાણ્વનુમાનં, તથાઽત્રાપિ જગત-
સ્ત્રૈગુણ્યદર્શનાત્કારણં પ્રકૃતિસ્ત્રિગુણાત્મિકેત્યનુમીયત્તે । તથા દ્વિ,
કામિની મર્તુઃ સુસ્વદેતિ સાત્ત્વિકી, અવિનયાદુઃસ્વદેતિ રાજસી,
વિરહાન્મોહદેતિ તામસી । एवं सर्वे भावा द्रष्टव्याः ॥ ૬૧ ॥

સૂ૦:—બંનેનું પ્રકૃતિનું [અનુમાન] સમાન [છે.] ૬૬

વિ૦ —પ્રકૃતિનું એટલે આ જગતના મૂલકારણનું અનુમાન વાદિ-
પ્રતિવાદી બંનેને મતે સરખું છે પરમાણુને આ જગતનું કારણ માનનારા
વાદીઓ એટલે તાદિકા જેમ ધડા ને લૂગડું આદિ સ્થૂળ કાર્યો બોધને
તેના કારણભૂત સૂક્ષ્મ પરમાણુના અસ્તિત્વનું તથા તેના જગતકારણ-
પણાનું અનુમાન કરે છે તેમ અમે પણ આ જગતને ત્રણ સુણવાણું
બોધને તેના કારણભૂત ત્રણ સુણવાણી પ્રકૃતિના અસ્તિત્વનું તથા તેના
જગતકારણપણાનું અનુમાન કરીએ છીએ એવી રીતે પ્રકૃતિ અદૃશ્ય
હતાં પણ તેના અસ્તિત્વનો નિર્ણય અનુમાનપ્રમાણથી થઈ શકે છે. ૬૬

જો વિવેકદર્શનથી યુરુષને સુક્તિ થતી હોય તો
શાસ્ત્રશ્રવણથીજ તેને સુક્તિલાભ થવો જોઈએ, પણ સર્વત્ર
એમ જોવામાં આવતું નથી, એમ શંકા થાય તો તેનું
સમાધાન કરે છે:—

અધિકારિત્રૈવિધ્યાન્ન નિયમઃ ॥ ૭૦ ॥

અધિકારિણસ્ત્રિવિધા ભગન્તિ, ઉત્તમમધ્યમાધમભેદાત્ ।
તદ્ભેદઃ સહકારિણોઽવિદ્યાદેર્મેદાત્ । તદ્ભેદશ્ચાદૃષ્ટભેદાત્ । તેન
શ્રવણમાત્રાદિતિ ન નિયમઃ ॥ ૭૦ ॥

સૂ૦ —અધિકારીના ત્રણ પ્રકારપણાથી [વિવેક
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માત્ર શ્રવણથી થાય એવો] નિયમ નથી ૭૦

વિ૦ —શાસ્ત્ર સામળવાથીજ વિવેકજ્ઞાન એટલે પ્રકૃતિપુરુષના
ભિન્નપણાતુ જ્ઞાન સર્વ અધિકારીઓને થાય એવો નિયમ નથી, કેમકે
ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ પ્રકારના અધિકારીઓ છે તેમા
જે ઉત્તમ અધિકારી હોય તેને શાસ્ત્રશ્રવણદ્વારા શીઘ્ર વિવેકજ્ઞાન
ઉપજે છે મધ્યમ અધિકારીને શ્રવણમનનવડે વિલંબે તે વિવેકજ્ઞાન
ઉપજે છે, અને કનિષ્ઠ અધિકારીને શાસ્ત્રાદિમા ધણા કુતર્કો ઉપજવાથી
શ્રવણ મનન ને ધ્યાનવડે ધણે લાંબે કાલે વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ
થાય છે ૭૦

હવે મહત્તત્ત્વનું ને અહંકારનું સ્વરૂપ નીચેના બે
સૂત્રોવડે કહે છે —

મહાદાસ્થમાયં કાર્યં તન્મનઃ ॥ ૭૧ ॥

પ્રકૃતેરાયં કાર્યં, તન્મહત્તત્ત્વં બુદ્ધિઃ મનનાન્મન હતિ ॥ ૭૧ ॥

સૂ૦ —મહત્તનામનુ આઘ કાર્યં તે મન [છે] ૭૧

વિ૦ —પ્રકૃતિનું જે પ્રથમ કાર્ય (પહેલું પરિણામ અથવા
આઘવિકાર) તે મહત્ત એટલે અહંકારથી મહાન્-એટ એ મહત્તને

મદત્તત્વ પશુ કહે છે. આ મદત્ત મનનવૃત્તિવાણું (નિશ્ચયવૃત્તિવાણું) હોવાથી તેને દેહલોક સ્થાને મન, બુદ્ધિ અથવા ચિત્ત પશુ કહે છે. ૭૧

ચરમોઽહંકારઃ ॥ ૭૨ ॥

અનન્તરં બુદ્ધેઃ કાર્યમહંકારઃ ॥ ૭૨ ॥

સૂ૦:—છેલ્લો (બીજો) અહંકાર [છે.] ૭૨

વિ૦ —પ્રકૃતિનો બીજો અને મદત્તત્વનો પહેલો વિકાર (કાર્ય) અહંકાર છે, તે અહંકાર “ હું કર્તા ” એવી અભિમાનવૃત્તિવાળો છે. ૭૨

તે પછીનાં અન્ય સર્વ કાર્યો અહંકારનાં છે એમ જણાવે છે:—

તત્કાર્યત્વમુત્તરેષામ્ ॥ ૭૩ ॥

અહંકારકાર્યત્વમન્યેષાં એકાદશંદ્રિયાણાં પંચતન્માત્રાણામ્ ।
પારમ્પર્યેણ તન્માત્રકાર્યાણામપિ શૂતાનાં તત્કાર્યત્વમિત્યુ-
ક્તમ્ ॥ ૭૩ ॥

સૂ૦:—પછીનાઓમાં તેનું કાર્યપણું [છે.] ૭૩

વિ૦ —મનસહિત શ્રોત્રવાગાદિ અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને સજ્જાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ એ સોળ વિષયના શૂત્રમાં કહેલા અહંકારરૂપ દ્રવ્યનાં કાર્યો છે. પરંપરાવડે આકાશાદ પાંચ મહાશૂતો પશુ અહંકારનું કાર્ય છે, કારણકે તે પાંચ મહાશૂતો પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી હિપત્ર થાય છે. ૭૩

આમ કારણકાર્યનો નિર્ણય થવાથી પ્રકૃતિ આ જગતનું કારણ છે આ સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચતી નથી એમ કહે છે:—

આદ્યહેતુતા તદ્દ્વારા પારમ્પર્યેઽપ્યણુવત્ ॥ ૭૪ ॥

યથા મૃત્પિણ્ડકાર્યસ્ય ઘટસ્ય પારમ્પર્યેણ પરમાણુકારણતા,
તથા પ્રકૃતેરપિ મૂલકારણતા ॥ ૭૪ ॥

સૂ૦ —તેદ્વારા પરપરાપણુમા પણ આણુના પેઠે
[પ્રકૃતિનુ] આદ્યહેતુપણુ [છે.] ૭૪

નિ૦:—પ્રકૃતિજ સર્વ કાર્યોનુ આદિકારણ છે તે પ્રકૃતિ આ
જગતનુ સાક્ષાત્ કારણ નાદ છતાં પણ અમે કારણની પરપરાનો ક્રમ
ગ્રહણ કરીને તેને આ જગતનુ કારણ કહીએ છીએ પરમાણુઓ આ
જગતનુ સાક્ષાત્ કારણ નાદ છતાં પણ પરમાણુ-રાદીઓ (તાર્કિકો) જેમ
દ્રવ્યભૂકાર્દિ ક્રમને મધ્યવર્તી કરીને પરમાણુસમૂહને આ જગતનુ છેવટ
કારણ કહે છે તેમ અમે પણ મહત્ત્વાદિ ક્રમને મધ્યવર્તી કરીને
પ્રકૃતિને આ જગતનુ છેવટ કારણ કહીએ છીએ ૭૪

પ્રકૃતિ ને પુરુષ એ બંને નિત્ય હોવાથી આ જગતની
ઉત્પત્તિમા બેમાથી કોણુ કારણરૂપ છે એવી શકા થાય
તો તેનુ ઉત્તર આપે છે —

પૂર્વમાવિત્વે દ્વયોરેકતરસ્ય હાનેઽન્યતરયોગઃ ॥ ૭૫ ॥

ન પૂર્વમાવિત્વમાત્રેણ કારણત્વં, કિંત્વન્વપવ્યતિરેકામ્યામ્ ।
દ્વયોર્મધ્યે એકસ્ય પુરુષસ્ય કારણત્વયોગ્યતાહાનિરનિકારિત્વ-
શ્રુતેઃ । અતોઽન્યતરસ્ય પ્રધાનસ્ય કારણત્વયોગઃ ॥ ૭૫ ॥

સૂ૦ —[જગત્કારણપણુમા] બેના પૂર્વભાવિપણુમા
[પણ બેમાના] એકની નિવૃત્તિમા બીજાનો યોગ (સંબંધ)
[છે] ૭૫

વિઠ:—મહત્ત્વની ઉત્પત્તિની પહેલાં પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બંને પદાર્થો હતા; મારે એ બંનેને આ જગત્ના ઉપાદાનકારણ ગણી શકાય નહિ. ૧અન્યવ્યવતિરેકથીર જોતાં તે બેમાંના એકના એટલે પુરુષના આ જગત્ના કારણપણાની યોગ્યતાની નિર્ણય છે, કેમકે તે અસંગ ને અવિકારી છે, એટલે બીજાની—પ્રકૃતિની—આ જગત્ના કારણપણામાં યોગ્યતા ગણાય છે. ૭૫

હવે પરમાણુઓ આ જગત્નું કારણ નથી એમ જણાવે છે:—

परिच्छिन्नत्वाच्च तत्सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

યત્પરિચ્છિન્નં ન તત્સર્વોપાદાનં, યથા ન તન્તુર્ધટસ્ય કારણ-
મ્ । તસ્માત્પદાર્થાનાં પૃથક્પૃથક્ કારણં વક્તવ્યમ્ । એક-
કારણત્વે ચ લાઘવં સ્યાદિતિ ॥ ૭૬ ॥

સૂઠ:—પરિચ્છિન્નપણાથી તે (પરમાણુ) સર્વનું ઉપાદાન નથી. ૭૬

વિઠ:—જે એકદેશમાં રહેલ છે, એટલે પરિચ્છિન્ન કિંવા અભ્યાપક છે, તે કાષ્ઠ કાલે બધી વસ્તુઓનું ઉપાદાનકારણ થઈ શકે નહિ. પરિચ્છિન્ન તંતુઓ કદીપણ વસ્ત્રવિના બીજા કાષ્ઠ પણ પદાર્થનું ઉપાદાનકારણ થઈ શકે ? નજ થઈ શકે. એવીજ રીતે પરિચ્છિન્ન પરમાણુઓ પણ આ વિચિત્ર વિશ્વનું ઉપાદાનકારણ થવાને અયોગ્ય છે. વળી મૂલકારણનું બહુપણું સ્વીકારવું એમાં લાઘવ નથી, પણ

૧ જોના હોવાથી કાર્ય અવસ્થ થાય તે. ૨ જોના ન હોવાથી કાર્ય નજ ઉપજે તે.

ગૌરવ છે, માટે એક ને વ્યાપક એવી પ્રકૃતિજ સર્વ કાર્યોનું સાક્ષાત્
કે પરંપરાયદે ઉપાદાનકારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭૬

પરિચ્છિન્નને શ્રુતિમાં વિનાશી કહેલ છે, તેથી પણ
પરમાણુઓ આ જગતનું કારણ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે,
એમ કહે છે:—

તદુત્પત્તિશ્રુતેશ્ચ ॥ ૭૭ ॥

યુક્તિસ્વાવત્પ્રોક્તા । શ્રુતિરપિ પ્રધાનસ્ય જગત્કારણ-
તામાહ “ પ્રધાનાઙ્ગજ્ઞાયત ” इति ॥ ૭૭ ॥

સૂ.૦:—અને તેની ઉત્પત્તિની શ્રુતિથી [તે અનિત્ય
છે.] ૭૭

વિ.૦:—“ અથ ચદર્શ્યં તન્મર્ત્વમ્ ॥ ” (હવે જે પરિચ્છિન્ન છે
તે મરણધર્મવાળું છે,) આ શ્રુતિમાં જે પરિચ્છિન્ન છે તે અનિત્ય છે
એમ કહેલું છે; તેથી પરિચ્છિન્ન પરમાણુઓ આ જગતનું કારણ નથી,
પણ વ્યાપક પ્રધાન આ જગતનું કારણ છે, જે પરિચ્છિન્ન હોય તે
ઉત્પત્તિવાળું હોય, ને જે ઉત્પત્તિવાળું હોય તે વિનાશી હોય, તેથી તે
આ જગતનું કારણ હોઈ શકે નહિ. જો કદી પ્રધાનને પરિચ્છિન્ન માનશે
તો પ્રધાનમાં અનિત્યતા પ્રાપ્ત થવાથી કારણની પરંપરા માનવાયદે
અનવસ્થાદોષ આવશે, અને પ્રધાનના અનાદિ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર-
નારી શ્રુતિસ્મૃતિની સાથે વિરોધ પણ આવશે ૭૭

હવે પ્રધાનનું જગત્કારણપણું સિદ્ધ કરવા માટે અ-
જાવાદિના કારણપણાનું ખંડન કરે છે:—

નાવસ્તુનો વસ્તુસિદ્ધિઃ ॥ ૭૮ ॥

નાભાગદ્ભાવોત્પત્તિઃ । કારણરૂપં કાર્યં દૃશ્યત ઇતિ
જગતોઽપ્યવસ્તુત્વમ્ ॥ ૭૮ ॥

સૂ૦—અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ [સભવતી] નથી ૭૮

વિ૦:—પૂરે કાંઈ નહોતું તેમાંથી આકસ્મિકરીતે આ જગતનો
પ્રાદુર્ભાવ થયો. એમ કહેવું એ યુગિરદિત વાત છે. અભાવ કાંઈ
વસ્તુ નથી પણ તે શૂન્ય વા અસત્ છે. જો મિથ્યાથી સત્ત્વ
જગતની ઉત્પત્તિ થાય તો સસનાના સિંગડાથી પણ કાંઈ કાર્ય થવું
જોઈએ જગત્ એ ભાવરૂપ સત્ય પદાર્થ છે, માટે એવું મૂનકારણ પણ
ભાવરૂપ સત્યજ દોષ જોઈએ, અભાવરૂપ અસત્ય ન હોવું જોઈએ ૭૮

જગત્ સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા છે એમ જો વાદી
કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે—

અવાધાદ્દુષ્ટકારણજન્યત્વાच्च नावस्तुत्वम् ॥ ૭૯ ॥

શુક્તૌ રજતજ્ઞાને ‘નેદં રજતમિતિ’ જ્ઞાનાદ્રજતવાધઃ ।
ન ચાત્ર ‘નેદં ભાગરૂપ જગદિ’તિ કસ્યાપિ જ્ઞાનમિતિ, યેન
ભાગરૂપવાધઃ સ્યાત્ । દુષ્ટકારણજન્યત્વાच्च મિથ્યેત્યપગમ્યતે,
યથા કામલાદિદોષાત્પીતશૂરજ્ઞાનં કસ્યચિત્ । અત્ર ચ જગ-
જ્ઞાનસ્ય સર્વેષા સર્વદા સત્યત્વાન્ન દોષોઽસ્તિ । તસ્માન્નાવસ્તુ
જગદિતિ ॥ ૭૯ ॥

સૂ૦—બાધ ન થવાથી અને દુષ્ટકારણજન્ય ન
હોવાથી [જગત્] મિથ્યાપણુ [સભવતું] નથી. ૭૯

વિ૦ — જ્યાં છીપમાં રૂપાનું, દોરડીમાં સર્પનું, ને ઝાડના ફૂંડામાં માથસનું જ્ઞાન થાય છે ત્યાં આ રૂપું નથી, આ સર્પ નથી, ને આ માથુસ નથી, એવા જ્ઞાનથી તે રૂપા આદિનો બાધ (મિથ્યાપણનો પ્રત્યક્ષ નિશ્ચય) થાય છે, પણ આ જગત બાવરૂપ નથી, મિથ્યા છે, એવું જ્ઞાન થતું નથી, કે જેથી તેના બાવરૂપનો બાધ થાય દુષ્ટકારણ-દ્વારા ઉપજવાથી પણ વસ્તુનું મિથ્યાપણ જાણવામાં આવે છે, જેમ આખમાં કમળો થયાર્થી ઘોળો સંખ પીળો દેખાય છે, તેમ આ જગતની જે સત્યતા દેખાય છે તેમાં કોઈ દુષ્ટકારણ પણ હેતુ નથી આમ છે, માટે આ જગત અવસ્તુ (મિથ્યા) નથી, પણ વસ્તુ (સત્ય) છે. ૭૬

અવસ્તુથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી એ પ્રતિજ્ઞામાં જગવાન્ સૂત્રકાર હેતુ કહે છે.—

**भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्कुतस्तरां
तत्सिद्धिः ॥ ८० ॥**

માવે ઉપાદાનકારણે 'કારણગુણઃ કાર્ય' શ્વેતિ તદ્યોગેન માવયોગેન તત્સિદ્ધિઃ કાર્યસ્ય વસ્તુત્વસિદ્ધિઃ । અમાવે જગતોઽ-માવત્વે તદમાત્રાજ્જગદમાવસ્વાવશ્યંમાવાત્ કુતસ્તત્સિદ્ધિ-રિતિ, અમાવસ્વામાવરૂપત્વાત્ ॥ ૮૦ ॥

સૂ૦:—ભાવમાં તેના સંબંધથી તેની (કાર્યની) સિદ્ધિ, [કારણના] અભાવમાં તેના અભાવથી શી રીતે તેની (કાર્યની) સિદ્ધિ [થાય ?] ૮૦

વિ૦:—કારણ જ્યારે બાવરૂપ પદાર્થ હોય ત્યારેજ તેમાંથી કોઈ પણ પદાર્થ ઉપજી શકે, અભાવરૂપ શૂન્યમાંથી કોઈ પણ પદાર્થે અત્ય-

રૂપ કાર્ય ઉપજી શકે નહિ કાર્યનું સ્વરૂપ ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન નથી. કારણકે સત્સ્વ માનવાથી કારણથી અભિન્ન હોવાથી કાર્ય પણ સત્સ્વનાજી સિદ્ધ થાય છે એ કદી અભાવને કારણ માનવામા આવે તો અભાવનુ રૂપ અસત્ છે, તેથી કાર્ય પણ કારણથી અભિન્ન હોવાથી અસત્જ સિદ્ધ થતું જોઇએ એવી રીતે અભાવથી કાંઈ પણ કાર્ય થતું નથી, માટે શૂન્યવાદીનો મત અત્યંતભિન્ન છે ૮૦

જીવોના કર્મોથી આ જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે પ્રકૃતિની કટપના મિથ્યા છે, એમ પૂર્વમીમાસક શકા કરે તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

न कर्मण उपादानत्वायोगात् ॥ ૮૧ ॥

નિમિત્તકારણમદૃષ્ટમસ્તુ, ધર્માધર્મયોસ્તૂપાદાનકારણત્વં
ન ક્વચિદ્દૃષ્ટમ્ । પ્રકૃતિપુરુષવિવેકદર્શનાન્મુક્તિરિતિ પ્રકૃતિ-
સ્વીકારઃ ॥ ૮૧ ॥

સૂ૦ — કર્મથી [જગત્ની ઉત્પત્તિ સંભવતી] નથી,
[તેના] ઉપાદાનપણના અસંભવથી. ૮૧

વિભા—પૂર્વમીમાસકો જીવોના અદૃષ્ટથી (તેમણે પોતપોતાના કર્મોવડે પાડેલા સંસ્કારોથી) આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહે છે, પણ કર્મદ્વારા અર્થાત્ જીવોના અદૃષ્ટદ્વારા આ જગત્ની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, કેમકે તે કર્મો આ જગત્ની ઉત્પત્તિમા નિમિત્તકારણરૂપ સંભવી શકે, પણ ઉપાદાનકારણરૂપ સંભવી શકે નહિ તેથી સત્યસ્વરૂપવાળી અને સર્વવ્યાપક એવી પ્રકૃતિના બીજે કાંઈ પણ પદાર્થ આ જગત્ના ઉપાદાનકારણરૂપે સિદ્ધ થતો નથી. ૮૧

વેદમાં કહેલાં કર્મો કરવાથી પુરુષને મોક્ષ થતો નથી એમ જે પૂર્વે કહેલું છે તેનું હવે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે.-

નાનુશ્રાવિકાદપિ તત્સિદ્ધિઃ સાધ્યત્વેનાવૃત્તિ-
યોગાદપુરુષાર્થત્વમ્ ॥ ૮૨ ॥

વેદાદનુશ્રૂયત इत्याનુશ્રાવિકો યાગાદિઃ । તસ્માદપિ ન મોક્ષસિદ્ધિઃ, સાધ્યત્વેનાવૃત્તિયોગાત્ કાર્યત્વેનાનિત્યત્વાનુક્ત-
ત્ય પુનઃ સંસારાનુવૃત્તિયોગઃ । તસ્માદપુરુષાર્થત્વમ્ ॥ ૮૨ ॥

સૂ૦:—વૈદિક [કર્મ] થી પણ તેની (મોક્ષની) સિદ્ધિ નથી, સાધ્યપણાવડે [પુનઃ] આવૃત્તિના સભવથી [તેનું] અપુરુષાર્થપણું [છે.] ૮૨

વિ૦:—અનુશ્રવ એટલે વેદ, ને વેદે કહેલી યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ તે આનુશ્રવિક. એ આનુશ્રવિકના અનુધાનદ્વારા કર્તા પુરુષને મુક્તિનામનો પરમપુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી જો વેદે કહેલાં યજ્ઞાદિ કર્મોથી મોક્ષ માનીએ તો જો કર્મોથી ઉપજેલું હોય છે તે અવસ્થ નારા પામે છે એવો નિયમ હોવાથી મોક્ષને પણ વિનાશી માનવો પડશે જો આમ માનવામા આવે તો પછી ક્રોધ પણ વિવેકીની ઇચ્છા વિનાશી મોક્ષ મેળવનામાટે ઉપજશે નહિ, અને “ ન સ પુનરાવર્તતે ન સ પુનરા-
વર્તતે ” (તે પુનર્જન્મ પામતો નથી, તે પુનર્જન્મ પામતો નથી,) એ શ્રુતિની સાથે પણ વિરોધ આવશે ૮૨

ઉપાસનારૂપ કર્મથી ઉપાસક પુરુષને ઘ્રાક્ષલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ઘ્રાક્ષલોકને પામેલા પુરુષોની પુનરાવૃત્તિ થતી

નથી “ વતસ્માન્ન પુનરાવર્તતે ” (એ બ્રહ્મલોકથી પુરુષ પુનઃ આ સસારમાં આવતો નથી,) એ શ્રુતિમાં પણ એમજ કહેલું છે એ કારણથી જે પદાર્થ કર્મજન્ય હોય તે નાશવાન હોય છે એવો નિયમ સંભવતો નથી એમ શકાય તે તેનું સમાધાન કરે છે —

તત્ર પ્રાપ્તવિવેકસ્યાનાવૃત્તિશ્રુતિઃ ॥ ૮૩ ॥

તત્ર પ્રકૃતિપુરુષયોઃ પ્રાપ્તવિવેકસ્ય વિવેકજ્ઞાનાદનાવૃત્તિશ્રુતિઃ । “ ન સ પુનરાવર્તતે ” इति श्रुतिः ॥ ८३ ॥

સૂ૦—અનાવૃત્તિની શ્રુતિ ત્યા (બ્રહ્મલોકમાં) વિવેક જ્ઞાન પામેલાની [છે] ૮૩

વિ૦—જે માત્ર બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થવાથી પુરુષનું ફરીને અહીં આગમન ન થતું હોય તો “ વાત્સલ્યમુચનાસ્તોષા પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ” ઇત્યાદિ રશ્રુતિઓના સાથે વિરોધ આવે હે અર્જુન । બ્રહ્મલોકસ્થીના સર્વ લોકોમાંથી પુરુષનું ફરી આ સસારમાં આગમન થાય છે એવો એ રશ્રુતિનો ભાવાર્થ છે આ કારણથી તે બ્રહ્મલોકમાં જન્મને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવાથી તેમનું અહીં પુનરાગમન થતું નથી, અને જન્મને ત્યાં વિવેકજ્ઞાન હોવાનું નથી તેમનું અહીં પુનરાગમન થાય છે એમ માનવું ચોક્કસ છે. ઉપર દર્શાવેલા કારણથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મલોકને પામેલા પુરુષોને પણ વિવેક જ્ઞાનથીજ મુક્તિ થાય છે, ઉપાસનાદિ કર્મથી તેમને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી ૮૪

જે વૈદિકકર્મથી કર્મકર્તા પુરુષને મોક્ષ થતો નથી

તો વૈદિકકર્મનું શું ફલ છે ? એમ બાણુવાની ઇચ્છા થાય
તો તેનું ઉત્તર આપે છે.—

દુઃસ્વાદુઃસ્વં જલાભિષેકવન્ન જાઢ્યવિમોક્ષઃ ॥૮૪॥

યદિ કર્મસાધ્યો મોક્ષો મવેત્, કર્મણો દુઃસ્વવદ્વલત્વાત્ત-
ત્કાર્યો મોક્ષોઽપિ દુઃસ્વવદ્વલઃ સ્યાત્ । અંતતઃ ક્ષયિત્યેનાપિ
દુઃસ્વં સ્યાત્ । નહિ જાઢ્યાર્તસ્ય જાઢ્યવિમોક્ષો જલાભિષેકાત્,
પ્રત્યુત જાઢ્યમેવેત્તિ ॥ ૮૪ ॥

સૂત્ર:—[કર્મવડે] દુઃખથી દુઃખ [પ્રાપ્ત થાય છે,]
જલના અભિષેકની પેઠે જડતા (ટાઠ બીજે) પક્ષે અભિષેક
ફર [થતી] નથી. ૮૪

વિઠ:—અયતનસાધ્ય હોવાથી દુઃખનું જેમા બહુપણું છે એવાં
વૈદિક કામ્યકર્મોદ્ધારા તે કામ્યકર્મ કરનારને દુઃખનું જેમા બહુપણું
છે એના ગમનાગમનરૂપ ફલનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને દુઃખરહિત
ફલરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી જેવી રીતે દાઢથી પીકાતા પુરુષના
ઉપર શીતલ પાણીની ધારા વરવાથી તે પુરુષનું દાઢથી ઉપજતું દુઃખ
મટતું નથી, પણ તેને જલદી વધારે દુઃખ થાય છે તેવી રીતે કામ્યકર્મો
કરનારા દુઃખી મનુષ્યો પણ પોતાના તે કર્મોવડે પોતાના દુઃખમા
વધારો કરે છે ૮૪

ત્યારે શાસ્ત્રોક્ત નિષ્ક્રામકર્મથી દુઃખ નહિ થાય અને
મોક્ષ થશે, એવી શંકા ઉપજે તો તેનું નિવારણ કરે છે.—

કામ્યેઽકામ્યેઽપિ સાધ્યત્વાવિશેષાત્ ॥ ૮૫ ॥

મા મૂર્ત્તિષ્કામકર્મસાધ્યં દુઃસં, તથાપિ કામ્યાન્નિષ્કામ-
કર્મવિશેષેઽપિ મોક્ષસ્ય કર્મસાધ્યત્વમવિશિષ્ટમ્ । સાધ્યત્વાત્કાયિ-
ત્વેન પુનરપિ દુઃસં સ્યાત્ । નિષ્કામકર્મણો મોક્ષસાધનત્વશ્રુતિશ્ચ
જ્ઞાનાર્થ, જ્ઞાનાચ્ચ મોક્ષ ઇતિ પારમ્પર્યેણ મોક્ષસાધનત્વમ્ ॥૮૫॥

સૂ૦:—સકામકર્મ [ને] નિષ્કામકર્મ પણ સાધ્ય-
પણાની સમાનતા હોવાથી [મોક્ષ ન થાય] ૮૫

વિ૦—મનુષ્ય ભલે સકામકર્મ કરે અથવા નિષ્કામકર્મ
કરે, તેના સાધ્યપણાથી તેના અનિત્યત્વ ઉપગમવારૂપ પરિણામમા
કાંઈ ભેદ પડતો નથી બધાં કર્મો અનિત્યત્વ ઉપગમે છે, કાંઈ પણ
કર્મ મોક્ષરૂપ નિત્યત્વ ઉપગમી શકતું નથી વળી નિષ્કામકર્મ એ
કાંઈ મુક્તિનું સાક્ષાત્ સાધન નથી, પણ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા અને વિવેક
વૈરાગ્યદ્વારા તે મુક્તિનું પરપરાવડે સાધન થાય છે ૮૫

સાંખ્યમતમાં મોક્ષ વિવેકજ્ઞાનથી જન્ય માનેલો
હોવાથી તે મોક્ષનું પણ વિનાશીપણું થવું જોઈએ, જે
જન્ય હોય ■ તે વિનાશી હોય છે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે.
વળી મુક્તિનું જન્યપણુ થવાથી મુક્તને પણ દુઃખ થવું
જોઈએ, એવી શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે —

નિજમુક્તસ્ય વન્ધધ્વંસમાત્રં પરં ન સમાનત્વમ્ ॥૮૬॥

નિજમુક્તસ્ય સ્વભાવમુક્તસ્ય વન્ધધ્વંસઃ । વન્ધોઽવિવેકઃ,
તદ્વિરોધેનાવિવેકધ્વંસો નાશઃ । અવિવેકનાશસ્ય ચ પ્રધ્વંસત્વાત્
કુતઃ સંસારસ્ય પુનરાવર્તનમિતિ ન સમાનત્વમ્ ॥ ૮૬ ॥

સૂ૦:—સ્વભાવથી મુક્તને બંધનિવૃત્તિમાત્ર [વિવેક-
જ્ઞાનનું ફલ છે, તેથી] બીજાથી સમાનપણું નથી. ૮૬

વિ૦—સર્વદા મુક્તસ્વભાવવાળા આત્માના કલ્પિત બંધનો નાશ થવો એજ મુક્તિ છે. બંધ એટલે દુષ્કર્મના સંબંધના હેતુરૂપ પ્રકૃતિ-પુરુષનો અવિવેક. તે અવિવેકનો અભાવ થનાથી જ્યારે મુક્તિ થાય છે ત્યારે તમે તેને જ-ન્ય-ઉત્પન્ન થાય છે એમ-કહી શકો નહિ અમારે મતે મુક્તિ નથી ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ તમારે મતે તે ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તમારા મતની મુક્તિ નાશનાળી છે, અને અમારા મતની મુક્તિ અવિનાશી એટલે નિત્ય છે દુષ્કારિકનું કારણ જે અવિવેક તેનો નાશ થવાથી મુક્તપુરુષને દુષ્કર્મ થાય નહિ ૮૬

હવે વિવેકજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણના સાક્ષાત્ કારણો જે પ્રમાણો
■ તેમને કહે છે—

द्वयोरेकतरस्य वाऽप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा
तस्साधकतमं यत्तन्निविधं प्रमाणम् ॥ ८७ ॥

‘દ્વયોરિ’ર્ત્તોદ્વિયાર્થયોર્વિધમાનયોઃ પ્રત્યક્ષે । ‘એકતરસ્ય
ચાપી’તિ વિધમાનસ્ય લિઙ્ગસ્ય શબ્દસ્ય વાનુમાને શબ્દે ચ ।
‘અસંનિકૃષ્ટાર્થપરિચ્છિત્તિરિ’તિ અપરિચ્છિનાર્થપરિચ્છિત્તિઃ
પ્રમા પ્રમિતિઃ ફલમ્ । એતેનાનધિગતાર્થગન્તૃપ્રમાણમિત્યુક્તમ્ ।
પ્રમાસાધકતમં યત્તત્પ્રમાણમિતિ પ્રમાણસામાન્યલક્ષણમ્ । પ્રત્યક્ષા-
નુમાનશબ્દાઃ પ્રમાણાનીતિ ॥ ૮૭ ॥

સૂ૦:—નહિ જાણેલા પદાર્થનો નિશ્ચય [તે] પ્રમા.

[તે] જોનો અથવા એકનોજ [ધર્મ છે.] તેનું જે સાધ-
કતમ તે [પ્રમાણ, તે] પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું [છે.] ૮૭

વિઃ—પૂર્વે નહિ જાણેલા ને અબ્યાધિત (અન્ય પ્રમાણવડે
મિથ્યા નહિ કરનારા) અર્થનાં નિશ્ચયને પ્રમા કહે છે. એ પ્રમા
બંનેને (શુદ્ધિને તથા પુરુષને) કિંવા એકને (શુદ્ધિને) આશ્રિત
છે. એ પ્રમાનું જે સાધકતમ—સાક્ષાત્જનક—હોય તે પ્રમાણ કહેવાય
છે. પ્રમાના લક્ષણની સ્મૃતિમાં અતિવ્યાપ્તિ ન થાય તે માટે પ્રમાના
લક્ષણમાં ‘ પૂર્વે નહિ જાણેલા ’ એ શબ્દો કહેલા છે. સ્મૃતિ જાણેલા
અર્થની થાય છે, તેથી પ્રમાનું લક્ષણ સ્મૃતિમાં જતું નથી. જેનું લક્ષણ
કહેવામાં આવે તેનાથી બીજામાં પણ લક્ષણનું જતું થાય તેને
અતિવ્યાપ્તિ કહે છે. ભ્રાતૃજ્ઞાનમાં પ્રમાના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ ન
થાય તે માટે પ્રમાના લક્ષણમાં ‘ અબ્યાધિત ’ એવો શબ્દ મૂકેલો
છે. વધાર્થજ્ઞાનવડે જે પદાર્થનો બાધ ન થાય તેને અબ્યાધિત કહે
છે. સંશયમાં પ્રમાના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ ન થાય તે માટે પ્રમાના
લક્ષણમાં ‘ નિશ્ચય ’ એ શબ્દ મૂકેલો છે. જો શુદ્ધિ તથા પુરુષ એ
બંનેના ધર્મને પ્રમા કહેવામાં આવે તો ક્યારેક ઇદ્રિયસંનિકર્ષણે ને
ક્યારેક બુદ્ધિવૃત્તિને પ્રમાણ કહે છે, ને જો શુદ્ધિના ધર્મને પ્રમા
કહેવામાં આવે તો ઇદ્રિયસંનિકર્ષણે પ્રમાણ કહે છે. બંને પક્ષોમાં સજ્ઞ
આદિમાં પરંપરાએ પ્રમાણવ્યવહાર થાય છે. એ પ્રમાણના ત્રણ પ્રકાર
છે: પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ને આગમ. ૮૭

ત્રણ પ્રમાણોથી વધારે પ્રમાણો સ્વીકારવાની અગત્ય
નથી એમ કહે છે:—

તત્સિદ્ધૌ સર્વસિદ્ધેર્નાધિક્યસિદ્ધિઃ ॥ ૮૮ ॥

કિમુપમાનાર્થાપત્યમાવસંભવૈતિદ્વાનિ ન સ્યુરિતિ । અત્રોક્તં
'તત્તિદ્વાવિ' ત્યાદિ । પ્રમેયવ્યવસ્થાર્થ પ્રમાણસ્વીકારઃ । ત્રિવિધ-
પ્રમાણસિદ્ધૌ સર્વપ્રમાણાનાં પ્રમેયવ્યવસ્થાસિદ્ધેર્નાધિક્યસિદ્ધિઃ
પૃથક્પ્રમાણત્વેન, ત્રિવિધપ્રમાણેષ્વેપામન્તર્ભાગાદિતિ । ઇન્દ્રિયાર્થ-
સંનિકર્પાન્વયવ્યતિરેકાદિના યથાયથં પ્રત્યક્ષાદિપુ સ્થરિમિરન્ત-
ર્ભાગિતત્વાત કેવલમધિકઃ સજ્ઞાભેદઃ કૃત ઇતિ નાધિક્યત્વેન
પ્રમાણસિદ્ધિઃ॥ ૮૮ ॥

સૂ૦ —તેની સિદ્ધિમા સર્વની સિદ્ધિથી [પ્રમાણના]
અધિકપણની સિદ્ધિ નથી ૮૮

વિ૦:—તથા પ્રમાણના પ્રમાણદ્વારા સર્વ પ્રમેયની (પ્રમાણદ્વારા
સિદ્ધ કરવાની વસ્તુની) સિદ્ધિ થઈ શકે છે, માટે એ તથા પ્રમાણોથી
અધિક પ્રમાણો સ્વીકારવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી શાસ્ત્રાતરમા
ને ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અનુપગ્નિષ સહન ઐતિહ્ય ને ચેષ્ટા એ
વધારાના પ્રમાણો સ્વીકારવામા આવ્યા છે, તેમનો આ તથા પ્રમાણોમાં
સમાવેશ થઈ જાય છે આ અર્થ અન્યત્ર પણ પ્રતિપાદન કરનામા આવી
ગયો છે શ્રીમનુસ્મૃતિમા ને શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમા પણ આ તથાજ
પ્રમાણો સ્વીકારવામા આવ્યા છે ૮૮

હવે પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ કહે છે —

યત્સંવન્ધસિદ્ધં તદાકારોક્તેષ્વિ વિજ્ઞાનં

તત્પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૮૯ ॥

‘યત્સંવન્ધસિદ્ધમિત્યનુમાનશબ્દૌ વ્યવચ્છિન્નો । તદા-

કારોલ્લેખિ ઘટાકારોલ્લેખિ । તત્પ્રત્યક્ષમ્ । સવિકલ્પકમપિ પ્રત્યક્ષં સંગૃહીતમ્ । ચૌદાસ્તુ નિર્વિકલ્પકમેવ પ્રત્યક્ષમિતિ વર્ણયન્તિ, કલ્પનાપોઢમધ્રાન્તં પ્રત્યક્ષમિતિ । નામજાત્યાદિ-યોજનાત્મિકા પ્રતીતિઃ કલ્પના, સા ચ સવિકલ્પકેઽપ્યસ્તીતિ ન પ્રત્યક્ષં પ્રમાણમ્ । તન્ન । અદુષ્ટસાક્ષાત્કારિપ્રમાજનકસામગ્રીજ-નિતં પ્રત્યક્ષમ્ । તદુમયં, નિર્વિકલ્પકં સવિકલ્પકં ચ । કિંતુ સા-દૃશ્યાત્સસ્કારોદ્બોધદ્વારેણ સ્મૃત્યા નામજાત્યાદિસંપ્રિદુત્પદ્યતે । અતઃ એવાધિકપ્રાપ્ત્યા સવિકલ્પકમિતિ વિશેષસંજ્ઞા । ન ચ સ્મૃત્યા કશ્ચિદ્દોષઃ સામગ્રીપ્રત્યવાયો વા જનિતઃ । 'અથ સ્મૃ-ત્યા સહિતત્યાન્ન પ્રમાણમ્ । અહો નૈપુણ્યં, યત્સહકારિ પ્રામા-ણ્યં વાધતે । તથા ચ, " સંજ્ઞા હિ સ્મર્યમાણાપિ પ્રત્યક્ષત્વં ન વાધતે । સંક્ષિપ્તઃ શ્વા તદસ્થા હિ ન રૂપાચ્છાદનક્ષમા ॥ તતઃ પરં પુનર્વસ્તુ ધર્મેર્જાત્યાદિભિર્યથા શુદ્ધવાવસીયતે સાપિ પ્રત્યક્ષત્વેન સંમતા " ॥ ૮૯ ॥

સૂ. — તેને આકાર ધારણ કરેલું વિજ્ઞાન જેના સયોગવડે ઉપજ્યુ તે પ્રત્યક્ષ [પ્રમાણ છે] ૮૯

વિ. — આ અમુક અને આ આવી રીતનું એવું વિવિધ વિજ્ઞાન જેના સયોગવડે ઉત્પન્ન થાય તેને શાસ્ત્રમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કહે છે જ્ઞાન, આમડી, આખ, શબ, નાક ને મન એ ૫ ઇન્દ્રિયોવડે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉપજે છે મન આદિ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના શબ્દાદિ વિવિધના જ્ઞાનની સાધક છે માટે તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને તેવડે ઉપજેનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમા કહેવાય છે પ્રત્યક્ષપ્રમા સત્યજ્ઞાન છે,

પણ ધરાતું ધારણે જ્ઞાન ન થતાં જો કંઈ કારણથી તેતું બીજે રૂપે જ્ઞાન થાય તો તે જ્ઞાન અસત્ય અથવા અપ્રમા કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષપ્રમાણતું વિશેષ સ્વરૂપ બાણતું હોય તો શ્રીપાતંજલ્યોગદર્શનની રહસ્યદીપિકા-દીકા જુઓ. ૮૬

યોગીઓને જૂતલવિધ્યની વસ્તુઓતું પણ પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન થાય છે, તેથી યોગીના તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણના આ લક્ષણની અભ્યાસિ (લક્ષ્યના એકદેશમાં લક્ષણતું રહેણું) થાય છે, કારણકે યોગીના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના સમયમાં જૂતલવિધ્યકાલના પદાર્થો નથી હોતા, માટે તે પદાર્થની સાથે યોગીની બુદ્ધિવૃત્તિનો સંબંધ સંભવતો નથી, એવી શંકા થાય તો તેતુ સમાધાન કરે છે:—

યોગિનામવાદ્યપ્રત્યક્ષત્વાદ્દોષઃ ॥ ૯૦ ॥

વાદ્યપ્રત્યક્ષલક્ષણમિદં લૌકિકં, યોગિપ્રત્યક્ષં ત્વવાદ્યમ-
લૌકિકં ચ । અતો નાવ્યાપકત્વદોષઃ ॥ ૯૦ ॥

સૂ૦:—યોગીઓના અબાદ્યપ્રત્યક્ષપણથી [તેમાં] દોષ નથી. ૯૦

વિ૦:—અમે ઇન્દ્રિયોદ્ધારા ઉપજેલા પ્રત્યક્ષજ્ઞાનતુ ને તેના હેતુ-જૂત પ્રત્યક્ષપ્રમાણતું લક્ષણ કહેણું છે. યોગીઓતું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોરૂપ ને બહારના પદાર્થોરૂપ બહારના સાધનોની અપેક્ષાવાણું નથી તેઓ જે જૂતલવિધ્યકાલના પદાર્થો જુએ છે તે તેઓ પોતાની યોગરૂઝે ઉપજેલી અલૌકિક બુદ્ધિશક્તિવડે જુએ છે, માટે યોગીતું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અમારા પ્રત્યક્ષપ્રમાણના લક્ષણતું લક્ષ્ય નથી, તેથી

અમે કહેલું પ્રત્યક્ષપ્રમાણું લક્ષણ નિર્દોષ છે, તેમાં અવ્યાપ્તિદોષ આવતો નથી. ૯૦

પ્રત્યક્ષપ્રમાણના બીજા લક્ષણુત્તરે યોગીના પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાનનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ શકે છે એમ કહે છે:—

લીનિવસ્તુલઘ્વાતિશયસંવન્ધાદ્વા ન દોષઃ ॥૯૧॥

સત્કાર્યસ્થિતેર્નષ્ટમપિ સ્વકારણે લીનં ભૂતત્વેનાસ્તિ,
મધિપ્યદપિ સ્વકારણેઽનાગતત્વેનાસ્તિ । યોગજઘર્માનુગ્રહા-
લ્લઘ્વાતિશયસ્ય યોગિનિ એવ પ્રધાનસંવન્ધાત્સર્વદેશકાલાદિસં-
વન્ધ હતિ નાવ્યાપકત્વદોષઃ ॥ ૯૧ ॥

સૂચ:—અથવા લીન વસ્તુની પ્રાસિદ્ધ સામર્થ્યના સંબંધથી દોષ નથી. ૯૧

વિદ:—હવે એ વાતને અન્ય રીતે સમજાવે છે —અતીત (ભૂતની) અને અનાગત (ભવિષ્યની) વસ્તુ પોતાના ઉપાદાનકારણમાં સૂક્ષ્મરૂપે લીન રહે છે. યોગાભ્યાસ કરવાથી તેના પરિપાકવડે યોગીએના મનમાં એક પ્રકારનું અલૌકિક સામર્થ્ય ઉપજે છે તે સામર્થ્યવડે (મનને) રંગેગુણ તથા તમેગુણ દબાઈ જઈ તેમાં રહેલા સર્વગુણનું પ્રબલપર્યંથવામી ઉપજેલા બલવડે) યોગીએના મનને ભૂતભવિષ્યકાલના અન્યને નહિ પ્રતીત થનારા સૂક્ષ્મપદાર્થોની સાથે સંબંધ થઈ શકે છે, કારણકે તે પદાર્થો પોતપોતાના કારણમાં સૂક્ષ્મભાવે વિદ્યમાન છે. ઉપર કહેલા કારણથી યોગીના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં અવ્યાપ્તિનો લેશ પણ દોષ આવતો નથી. અયોગીએને ઇદ્રિયોવડે સ્પૃશ્યપદાર્થનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થઈ શકે છે, ને યોગીએને ઇદ્રિયોની અપેક્ષાવિના પોતાના મનથી સૂક્ષ્મપદાર્થોનું પણ જ્ઞાન થઈ શકે છે. ૯૧

ઈશ્વરનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નિત્ય હોવાથી તે પદાર્થના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલું નથી, તેથી તેમાં તમે કહેલા પ્રત્યક્ષપ્રમાણના લક્ષણની અભ્યાસિ થાય છે, એવી શંકા થતાં તે શંકાનું સમાધાન પ્રોઢિવાદથી નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

ઈશ્વરાસિદ્ધેઃ ॥ ૯૨ ॥*

યદીશ્વરસિદ્ધૌ પ્રમાણમસ્તિ, તદા તત્પ્રત્યક્ષચિન્તોપ-
પદ્યતે । તદેવ તુ નાસ્તિ । ક્ષિત્યાદિ સર્કર્ત્વકં કાર્યત્વાદિતિ
પ્રમાણમસ્તીતિ ચેત, સર્કિં શરીરી અશરીરી વેત્યુભયથાપિ
કર્ત્વત્વાસંભવાત્, વિશેષવાદિનાં કાર્યત્વસ્થાભાસત્વાત્ । એત-
વન્યત્ર વહુ પ્રવૃચિતમ્ ॥ ૯૨ ॥

સૂ૦:—ઈશ્વરની અસિદ્ધિથી[અભ્યાસિ થતી નથી.] ૯૨

વિઠ:—નિત્યજ્ઞાનવાળા ઈશ્વરના સદ્ભાવમાં કોઈ પણ પ્રમાણ ન હોવાથી કોઈ નિત્યજ્ઞાન પણ નથી, ને તેથી ઉપર કહેલા પ્રત્યક્ષ-
પ્રમાણના લક્ષણમાં કોઈ પણ દોષ આવતો નથી.

આ નિરીશ્વરવાદ પ્રોઢિવાદ છે. તર્કના બલથી પોતાના સિદ્ધાંતને સખલ કરવા, અસતપક્ષને પણ બલવાન બનાવવો તે પ્રોઢિવાદ કહેવાય છે. આ પ્રોઢિવાદમાં પોતાના સિદ્ધાંતના ઉત્કર્ષનું કથન હોય છે. આ વાતનું સૂચન કરવામટે આ સૂત્રમાં લગભગ એવું પદ મૂક્યું નથી. જો ઈશ્વરનો અભાવજ સૂત્રકારથીને ધષ્ટ હોત તો ઈશ્વરાસિદ્ધે.ને સ્થાને ઈશ્વરામાદાત્ એવું સૂત્ર મૂકત. ૯૨

* ત્રેયાધિકાના નિત્યજ્ઞાનવાળા તટસ્થ ઈશ્વરની અસિદ્ધિ આ સૂત્રમાં બતાવી છે.

ધર્મરની. અસિદ્ધિમા બીજી યુક્તિ કહે છે. —

મુક્તવદ્ધયોરન્યતરાભવાન્ન તત્તિસદ્ધિઃ ॥૧૩॥

ત કિં વદ્ધો વા મુક્તો વા । વદ્ધસ્ય ધર્માધર્મયોગાન્નેશ્વર-
ત્ત્વમ્ । મુક્તસ્ય જ્ઞાનાચિકીર્ષાપ્રિયત્વાભવાન્ન કર્તૃત્વમિતિ નેશ્વર-
સિદ્ધિઃ । અથાન્ય એવાસૌ જીવન્મુક્ત ઇતિ । એવં, તર્હિ
દૃષ્ટાન્તાભવાદસાધારણત્વમ્ ॥ ૧૩ ॥

સૂ૦:—મુક્ત [નિ] બદ્ધ બેમાના એકના અભાવથી
તેની (ધર્મરની) સિદ્ધિ નથી. ૬૩

વિ૦:—તટસ્થેશ્વરવાદીને અમે પૂછીએ છીએ કે તમે માનેલા
ધર્મર બદ્ધ છે કે મુક્ત છે ? પ્રમાણતુ અનુસંધાન કરવાથી જાણવામાં
આવે છે કે તમે માનેલા ધર્મર કહેલા બંને પ્રકારના પુરુષમાંથી કોઈ
પણ પ્રકારના પુરુષમા આવતા નથી, ને ત્રીજા પ્રકારના પુરુષનો અભાવ
છે, માટે તમે માનેલા ધર્મરની સ્વરૂપસત્તા પ્રમાણવડે સિદ્ધ થતી નથી
ધર્માધર્મના સરકારના સંબંધથી બદ્ધ પુરુષમા ધર્મરપણ સંભવતુ નથી,
અને મુક્તપુરુષમાં જ્ઞાન, ક્રિયા ને ઇચ્છા આદિનો અભાવ હોવાથી
તેમા કર્તાપિણ્ય ન સંભવવાથી તેમા પણ ધર્મરપણ સંભવતું નથી ૬૩

મુક્ત અને બદ્ધ એ બંનેમા ધર્મરપણું સંભવતું નથી
તેમા હેતુ કહે છે —

ઉભયથાઽપ્યસત્કરત્ત્વમ્ ॥ ૧૪ ॥

ઉક્તવ્યાખ્યાનમેવત્સૂત્રમ્ ॥ ૧૪ ॥

સૂ૦ —બંને પ્રકારે પણ કર્તાપિણ્યાનો અભાવ [છે.] ૬૪

વિઃ—ઈશ્વર બદ્ધ હોય, વા મુક્ત હોય, અર્થાત્ એ બે પ્રકારના પુરુષોમાંથી જમે તે પક્ષમાં તેઓ હોય, તોપણ તેઓમાં જગતના કર્તાપણાનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. બદ્ધને (કલેગાદિયુક્તને) ઈશ્વર માનવાથી તે ઈશ્વર સાધારણ માણસજેવા થયા એટલે તેમનામા આ અચિત્તરચનાવાળું જગત ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય કયાથી હોય ? અને મુક્તને (કલેગાદિરહિતને) ઈશ્વર માનવાથી તેઓ અભિમાનવિનાના તથા રાગાદિકવિનાના થયા, તેથી તેમનાથી પણ આ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ ૯૪

જો તમે ઈશ્વર નહિ માનો તો ઈશ્વરને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિસ્મૃતિની શી વ્યવસ્થા થશે એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે—

મુક્તાત્મનઃ પ્રશંસોપાત્તા સિદ્ધસ્ય વા ॥ ૯૫ ॥

રાગાદ્યભાવાન્મુક્તાત્મનઃ સ્વ મુક્તાત્મનઃ, ન તુ મુક્તસ્ય, તસ્ય સંકલ્પકર્તૃત્વાદ્યભાવાત્ । તત્પ્રશંસા વિધિગ્રામ્યોત્તમ્ભનાય । ‘ઉપાસા સિદ્ધસ્ય વેતિ’ ઉપાસનયા લઘ્વાતિશયસ્ય યોગિનોઽણિમાદિસિદ્ધસ્ય પ્રશંસામ્બાસોત્તમ્ભનાયેતિ ॥ ૯૫ ॥

સૂઃ—મુક્તાત્માઓની પ્રશંસા અથવા સિદ્ધની ઉપાસના [જણાવવા શ્રુતિમાં ઈશ્વરનું કથન છે.] ૯૫

વિઃ — “ય દ્વિ રાત્રિવિત્ત સર્વકર્તા” (તેજ સર્વજ્ઞને તેજ સર્વના કર્તા છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જગતના કર્તા ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન છે ખરું, પરંતુ તેનું તાત્પર્ય સિદ્ધપુરુષોની—મુક્તોના જેવાની—પ્રશંસા જણાવવાવિના ખીલતું કંઈ નથી. મોક્ષસાધકોને પ્રોત્સાહન આપવા

માટે શ્રુતિએ સિદ્ધપુરુષોની એવી રીતની માત્ર પ્રશંસા કરેલી છે સાખ્યમતે શ્રદ્ધા, વિશ્વ ને શિવ એ બધા પૂર્વકલ્પના સિદ્ધપુરુષો અનિત્ય ધર્મર છે. અથવા તે શ્રુતિઓનો બીજો હેતુ પણ કલ્પી રહ્યા. તે આવી રીતે—અનિત્ય ધર્મરૂપ શ્રદ્ધાદિના નિત્યપણાને તથા તેમના જગત્કર્તાપણાને જણાવનારી શ્રુતિઓ તેમની ઉપાસનામાટે પણ દોષ ૬૫

કોઈ ચેતનવાળા સકલપથી આ જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે પરિણામધર્મવાળી જડપ્રકૃતિનો કોઈ ચેતનધર્મવાળો અધિષ્ઠાતા હોવો જોઈએ, તે સકલપ પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા ચેતનરૂપ ધર્મરવિના એકલી જડપ્રકૃતિમા સબંધ નહિ, તેથી ધર્મરનું અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ, એવી શકા થાય તેા તેનું સમાધાન નીચેના સૂત્રવડે કૃત છે —

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ९६ ॥

यथा प्रतिविम्बितशरीरे मणौ चलत्यचलति शरीरे 'शरीरं चलती' त्यभिमानः, तथा तत्सन्निधानात्प्रकृतिप्रतिविम्बितत्वादात्मनः प्रकृतेः कर्तृत्वं मोक्षत्वमधिष्ठातृत्वमात्मनोऽभिमन्यते । तस्माच्चेतनोऽधिष्ठातेति श्रान्तिरिति । तथा च "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा 'कर्ताहमिति' मन्यते" ॥ ९६ ॥

સૂ. — તેનું સન્નિધાનથી અધિષ્ઠાતાપણુ [છે, અચલપણ] મણિની જેઠ ૯૬

વિઃ—જેવી રીતે ચુંબક (અયસ્કાંતમણિ) પોતાની સમીપતા-
માત્રથી લોહને ચેષ્ટા કરાવનારો થાય છે તેવી રીતે પુરુષ પણ પોતાની
સમીપતામાત્રથી જડપ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા થાય છે. જગત્ ક્રોધના
સંકલ્પપૂર્વક સૃજાયેલું નથી, પણ પુરુષની સમીપ રહેલી પ્રકૃતિજ
પુરુષોના ભોગભોક્ષમાટે જગતને આકારે પરિણામ પામેલી છે. ૬૬

જો ચેતનરૂપ પુરુષને વાસ્તવિક અધિષ્ઠાતાપણું નથી
તો મરી ગયેલા શરીરને આહારાદિ ક્રિયાની પ્રાપ્તિ થશે,
અર્થાત્ ચેતનવિનાનાં મૃત શરીરો પણ આહારાદિ કરી શકવાં
જોઈએ, એમ શંકા થાય તો તેના સર્માધાનમાં કહે છે:—

વિશેષકાર્યેષ્વપિ જીવાનામ્ ॥ ૧૭ ॥

વાયુયુક્તો બુદ્ધ્યાદિર્જીવઃ, ન ત્વાત્મા જીવઃ । આહારા-
દિવિશેષકાર્યેષ્વપિ જીવાનામેવ કર્તૃત્વં, આત્મનોઽપરિ-
ણામિત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

સૂઃ—વિશેષકાર્યોમાં પણ જીવોનું [કર્તાપણું છે.] ૬૭

વિઃ—પ્રાણાદિસહિત ચેતન્યના પ્રતિગિબ્યુક્ત બુદ્ધિનું
(અંત કરેલું) નામ જીવ છે. એ જીવજ આહારાદિ કર્મોનો કર્તા
છે, એકલો પુરુષ તેનો કર્તા નથી. પુરુષ અને બુદ્ધિ એ બંનેના
સંનિધાનવિના બેમાંના એકથી કામ પણ ક્રિયા થઈ શકે નહિ, તેથી
મુદ્દામી આહારાદિ ન થઈ શકે તે યોગ્યજ છે ૬૭

જ્યારે પુરુષમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી ત્યારે તેને
જ્ઞાનનો ઉપદેશ થામાટે કરવો જોઈએ એમ શંકા થાય
તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

સિદ્ધરૂપબોદ્ધૃત્વાદ્વાક્યાર્થોપદેશઃ ॥ ૯૮ ॥

ઉત્તરસૂત્રસ્થાંતઃકરણસ્યેતિ પદમનુપંજનીયમ્ । [વાક્યાર્થોપદેશોઽન્તઃકરણસ્યેત્યન્તમેકં સૂત્રં વા] । તેનાયમર્થઃ । સિદ્ધરૂપબોદ્ધૃત્વાત તાત્ત્વિકરૂપબોદ્ધૃત્વાન્મહતોઽન્તઃકરણસ્ય વાક્યાર્થોપદેશઃ । તત્પ્રતિવિમ્બિતત્વાન્ન પુરુષસ્ય બોદ્ધૃત્વાભિમાનઃ ॥ ૯૮ ॥

સૂ૦:—સિદ્ધરૂપના બોધકપણાથી વાક્યાર્થનો ઉપદેશ [સંભવી શકે છે.] ૯૮

વિ૦:—પુરુષના પ્રતિબિંબના તથા ખીલુ વસ્તુઓના સ્વરૂપનું પ્રકાશકપણું અંતઃકરણમાં છે પુરુષ તેમાં (શુદ્ધિમાં) પ્રતિબિંબિત થયેલો હોવાથી પુરુષમાં પણ આભિમાનિક અથવા ઔપચારિક જાણવાપણું મનાય છે, તેથી તેને કરવામાં આવતો વાક્યાર્થનો ઉપદેશ બ્યર્થ નથી પોતાના સદ્ગુરુની ખાસેથી ઉપદેશના વાક્યો સાંભળવાથી શિષ્યના અંતઃકરણમાં પુરુષના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરનારું જ્ઞાન આવિર્ભાવ પામે છે તે જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થવાથી તેના અંતઃકરણમાં તે વેદ્યા ખીલુ જ્ઞાન રહેતું નથી. ક્રમે કરીને તે અંતઃકરણ પણ નિર્મળી ફલના બૂકાની પેઠે પોતાના કારણ પ્રકૃતિમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને પુરુષ શુદ્ધ, શુદ્ધ ને મુક્ત એવા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળો થાય છે ૯૮

જો અતઃકરણાદિની સમીપતામાત્રથી પુરુષને અધિષ્ઠાતાપણુ પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે જોમાં (અતઃકરણમાં ને પુરુષમાં) મુખ્ય અધિષ્ઠાતાપણું કેને છે એવી શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે—

અંતઃકરણસ્ય તદુજ્જ્વલિતત્વાહ્નોહવદધિ- ષ્ટાતૃત્વમ્ ॥ ૯૯ ॥

અંતઃકરણસ્ય યુદ્ધૌ પુરુષચ્છાયાપત્ત્યા તત્ત્વેતન્યેનોજ્જ્વ-
લિતસ્ય ચેતનત્વામિમાનાદધિષ્ટાતૃત્વમ્ । ‘લોહવદિ’ તિ યથા-
કર્પકો લોહો નિષ્ક્રિયોઽપિ સંનિધિમાત્રેણાકર્પતિ ॥ ૯૯ ॥

સૂત્રઃ—અંતઃકરણતું તેના પ્રકાશયુક્તપણાથી અધિ-
ષ્ટાતાપણું લોહાની પેઠે [સંભવે છે.] ૯૯

વિઠઃ—અતઃકરણ સંકલ્પરૂપ ધર્મવાળું હોવાથી તેમાં મુખ્ય
અધિષ્ટાતાપણું સંભવે છે, પુરુષમાં મુખ્ય અધિષ્ટાતાપણું સંભવતું નથી.
જો કે અંતઃકરણતું સ્વરૂપ જડ હોવાથી જડ ધરાની પેઠે તેમાં અધિ-
ષ્ટાતાપણું સંભવે નહીં, તોપણ જેવી રીતે અગ્નિવડે તપેલા લોહમાં
અગ્નિના સંબંધથી પ્રકાશકપણું સંભવે છે તેવી રીતે ચેતનના સંબંધથી
અતઃકરણમાં પણ ચેતનના જેવું પ્રકાશકપણું સંભવે છે. તે કારણથી
અતઃકરણ ધગદિના જેવું જડ નથી, પણ તેનાથી કાંઈક વિલક્ષણું છે. ૯૯

હવે અનુમાનપ્રમાણનું લક્ષણ કહે છે —

પ્રતિવંધદશઃ પ્રતિવદ્વજ્ઞાનમનુમાનમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

અનિનાભાવદર્શિનો વ્યાપ્યજ્ઞાનાદનુ વ્યાપકજ્ઞાનમનુ-
માનમ્ । અનેનાન્વયી વ્યતિરેકી અન્યયવ્યતિરેકી પૂર્વવચ્છેપવ-
ત્સામાન્યતો દૃષ્ટં ચેતિ સંગૃહીતમ્ । વાદિનામપિ લક્ષણાન્યત્રે-
વાન્તર્હિતાનીતિ । તથા ચ “અનુમેયેન સંવદ્ધં પ્રસિદ્ધં ચ
તદન્વિતે । તદમાત્રે ચ નાસ્ત્યેવ તદ્વિદ્યમાનમાપઋમ્” ॥૧૦૦॥

સૂ૦—વ્યાપ્તિજ્ઞાનવાળાને વ્યાપ્તનું જ્ઞાન [તે]
અનુમાન. ૧૦૦

વિ૦—પ્રતિબંધ એટલે વ્યાપ્તિ. (હેતુ ને સાધ્યનું સાથે રહેલું) જોશે વ્યાપ્તિ જોઈ છે, અથવા જાણી છે તે પ્રતિબંધદરે. વ્યાપ્તિ જાણનાર પુરુષને વ્યાપ્ત (સાધ્ય) વસ્તુના વિષયનું જ્ઞાન જે પ્રમાણુવડે થાય તે પ્રમાણુનું નામ અનુમાનપ્રમાણુ કહેવાય છે. અનુમાનપ્રમાણુથી ઉપજતા જ્ઞાનને અનુભિતિજ્ઞાન કહે છે. અદ્વત્ય પદાર્થનું અનુભિતિજ્ઞાન આ પ્રમાણુદ્વારા થાય છે. વિશ્વમાં કાર્યકારણ-ભાવે અથવા નિયમનિયામકસંબંધરૂપે જે અથવા તેનાથી અધિક પદાર્થોના સદચારભાવ જોવામાં આવે છે તેમના તેવી રીતના સદચારીપણાનું નામ પ્રતિબંધ, વ્યાપ્તિ કે અવિનાશાવ કહેવાય. જે અનુમાનપ્રમાણુની વિશેષ સમજભાટે જિજ્ઞાસુએ શ્રીપરાતબ્યયોગ સૂત્રની રહસ્યદીપિકાટીકા જોવી ૧૦૦

હવે શબ્દપ્રમાણુનું લક્ષણ કહે છે -

આપ્તોપદેશઃ શબ્દઃ ॥ ૧૦૧ ॥

આપ્તોપદેશઃ શબ્દઃ, ન ત્વાપ્તેન કૃતઃ, અપૌરુષે-
યત્વાદ્વેદસ્ય । અપૌરુષેયત્વં ચ પંચમાધ્યાયે 'નપૌરુષેયત્વમિતિ'
સૂત્રે પ્રતિપાદયિષ્યામઃ । શબ્દ इति कारणकथनं, फलं
तु शब्दजन्यं ज्ञानं शब्दः, कार्ये कारणोपचारात् । शक्यादि-
वाक्यानां वेदविरोधेनायुक्तत्वादाभासत्वम् ॥ १०१ ॥

સૂ૦ —આપ્તનો ઉપદેશ [તે] શબ્દ. ૧૦૧

વિ૦—અવ્યાપ્તિ અર્થનો બોધ કરનાર જે શબ્દ હોય છે તે શબ્દ ચોગ્યશબ્દ કહેવાય છે એવા ચોગ્યશબ્દવાળા ચોગ્ય ઉપદેશનું

નામ શબ્દપ્રમાણ છે. વેદ શ્રાતિરહિત અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, માટે તે શબ્દપ્રમાણમા ગણાય છે. શ્રાતિ, પ્રમાદ, ક્ષવાતી ઈત્યાદિ, ને બુદ્ધિનું સિથિતપણું એ આર દોષોથી રહિત પુરુષ આત્મ કહેવાય છે તેમના જે બોધ તે પણ આપ્તોપદેશ એટલે શબ્દરૂપ પ્રમાણ કહેવાય છે. આ શબ્દપ્રમાણનું વિશેષ નિરૂપણ શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની રહસ્યદીપિકાત્રીકામાં છે ૧૦૧

હવે પ્રમાણોના પ્રતિપાદનનું ક્ષેત્ર કહે છે:-

उभयसिद्धिः प्रमाणात्तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

वक्ष्यमाणात्प्रमाणात्प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिर्ज्ञानम् ।
तस्मात्तद्वियेकार्थमुपदेशो युक्त इति ॥ १०२ ॥

સૂ. —પ્રમાણથી બંનેની સિદ્ધિ [માટે] તેના ઉપ-
દેશ [છે.] ૧૦૨

વિ. —ઉપર કહેવા પ્રમાણોથી પુરુષ તથા પ્રકૃતિ એ બંનેની તથા પ્રકૃતિના ગર્વોની સિદ્ધિ અર્થાત્ તેમનું જ્ઞાન થાય છે, માટે એ પ્રમાણોના શાસ્ત્રમા મુમુક્ષુના હિતમાટે ઉપદેશ કર્યો છે ૧૦૨

તેમાં પ્રકૃતિપુરુષની સિદ્ધિ અથવા તેમનું જ્ઞાન કયા પ્રમાણવડે થાય તે કહે છે.—

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

प्रकृतेरप्रत्यक्षत्वात् यत्कार्यं तत्कारणगुणपूर्वकं, कार्यं
च त्रिगुणात्मकमिति सामान्येन प्रकृतिसिद्धिः । आत्मनोऽप्र-

ત્યક્ત્વેઽપિ યત્સંહતં તપરાર્થમિત્યમંહતઃ પરઃ સિદ્ધઃ । વક્ષ્યતિ
ચ ' સંહતપરાર્થત્વાત્ ' ॥ ૧૦૩ ॥

મૂ૦ —સામાન્યતો દૃષ્ટી બનેની સિદ્ધિ થાય
[છે.] ૧૦૩

વિઃ—સામાન્યતો દૃષ્ટ નામના અનુમાનપ્રમાણુવડે પ્રકૃતિ તથા
પુરુષ એ બનેની સિદ્ધિ થાય છે

અનુમાનપ્રમાણુના ત્રણ પ્રકાર છે, પૂર્વવત્, સીમવત્ અને
સામાન્યતો દૃષ્ટ પૂર્વે પ્રત્યક્ષ કરેલી વસ્તુની સજ્જતીય વસ્તુને વિનય
કરનારા અનુમાનને પૂર્વવત્ કહે છે, જેમ પર્વતમા ધૂમાડો જોઇને
ત્યાં અગ્નિનુ અનુમાનપ્રમાણુવડે અનુમિતિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામા આવે
■ પૂર્વે રસોડા આદિ સ્થનમા ધૂમાડાની સાથે અગ્નિને જોયેલો છે
તેથી પરિતાદિમા ધૂમાડો જોઇને ત્યાં તે અગ્નિના સજ્જતીય અગ્નિનુ
અનુમિતિજ્ઞાન અનુમાનપ્રમાણુવડે થાય છે. એમનુ બીજાનાથી બેદનુ
સાધક જે અનુમાન તે શેષવત્ કહેનાય છે, જેમ પૃથ્વીમા ગધરૂપ
હેતુથી જાસાદિ અન્ય તત્ત્વોથી તેના બેદનુ અનુમિતિજ્ઞાન થાય છે
એ બનેથી ભિન્ન પ્રકારનુ એમલે કાર્યવડે પ્રાણુનો નિશ્ચય કરાવનારુ
અનુમાન સામાન્યતો દૃષ્ટ કહેનાય છે, જેમ રૂપ આગ્નિના જ્ઞાનવડે
તેત્રાદિ ધર્મિરોરૂપ કરણોનુ અનુમિતિજ્ઞાન થાય છે પ્રકૃતિપુરુષ બનેની
સિદ્ધિ આ સામાન્યતો દૃષ્ટ નામના અનુમાનપ્રમાણુવડે થાય છે
મહત્તત્ત્વરૂપ કાર્યકારા તેના ઉપાદાનકારણુ પ્રકૃતિની સિદ્ધિ થાય છે
અને પ્રકૃતિ આદિ જડ તત્ત્વો પોતાને માટે પ્રવૃત્ત થાય નહિ પણ
તે બધા જડ તત્ત્વો મળીને કોઈ બીજાને માટે (એતનને માટે)
પ્રવૃત્ત થવા જોઈએ, જેમને માટે તે બધા પ્રવૃત્ત થાય છે તે પુરુષ
છે એમ પુરુષના સદ્ભાવની સિદ્ધિ થાય છે આ અર્થ હોઈ ૬૫ મા
તથા ૬૬ મા સૂત્રમા કહેનાઈ મરો છે ૧૦૩

પ્રમાણાનું ક્ષલ જે પ્રમા તેવડે પુરુષને પરિણામીપણું પ્રાપ્ત થશે એવી શંકા થાય તો તેના નિવારણમાટે નીચેના સૂત્રમાં પ્રમાનું સ્વરૂપ કહે છે.—

ચિદવસાનો ભોગઃ ॥ ૧૦૪ ॥

ચિત્ આત્મા । તદ્વિવેકાવસાનો ભોગઃ । યથાજ્ઞાદિ-
રપિ પ્રાગભાવો નશ્યતિ, તથા નિત્યાયાઃ પ્રકૃતેર્વિવેકજ્ઞાન-
પર્યન્તઃ પ્રસવઃ । અથાભાવ એવં, ન તુ ભાવ ઇતિ । ન,
અથાભાવત્વં ન પ્રયોજકં, પ્રજ્વંસાભાવેજ્જથાદર્શનાત્ । અથ
યથાદર્શનં વ્યવસ્યા, અત્રાપ્યેવમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

સૂ.૦:—ચેતન્યમાં પર્યવસાનવાળો ભોગ [છે.] ૧૦૪

વિ.૦:—ચેતનસ્વરૂપવાળા પુરુષને પ્રકૃતિપુરુષના બેદરજ્ઞાનરૂપ વિવેકજ્ઞાન ન હોવાથી ભોગ એટલે સુખદુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે. વસ્તુતાએ ધ્વિયોદ્દાર પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ અંત કરણમાં સુખદુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે, અને ચેતનરૂપ પુરુષ તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેથી અંત કરણના સુખદુઃખાદિનો અનુભવ પુરુષમાં પ્રવેશ પામેલો પ્રતીત થાય છે.

પ્રમાણરૂપ અંત કરણની જરૂરિયા આરૂપ પ્રકૃતિપુરુષાદિ પ્રમેય (પ્રમાણના વિષય) છે, ને પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલા પુરુષમાં પ્રતિ-
બિંબિત પ્રમાવડે પ્રમેયની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી પ્રમાનું સ્વરૂપ પુરુષના અવિકારી સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી, માટે પુરુષમાં પરિણામિતાદોષ સંભવતો નથી ૧૦૪

જે છુદ્ધિ કર્તા છે, તો તેના કર્મનો સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગ પણ તે છુદ્ધિનેજ થવો જોઈએ, અકર્તા

પુરુષને ન થવો જોઈએ, એમ શકા થાય તો તેતુ નિવા
રણ કરે છે —

અર્તુરપિ ફલોપભોગોઽન્નાયવત્ ॥ ૧૦૫ ॥

યથા સ્વપ્કારસ્થાન્નાદિકર્તૃત્વમર્તુરીશ્વરસ્ય ફલોપભોક્તૃ-
ત્વં તથાઽન્નાપિ । અથોદેશ્યત્વેન કર્તૃત્વમીશ્વરસ્ય । અન્નાપ્યા-
ત્મોદેશ્યત્વેન પ્રકૃતેઃ પ્રસન્ન ઇતિ ॥ ૧૦૫ ॥

સૂ૦ —અર્તુરપિ પશુ ફલનો ઉપભોગ અન્નનુ લક્ષણ
કરનારની પેઠે [થાય છે] ૧૦૫

વિ૦ —જેમ રસોવાએ રાધીને સિદ્ધ કરેલા અન્નાદિનો તેના
સ્વામીને ઉપભોગ થાય એ તેમ જુદીના કર્મનું ફળ જે સુખાકાર-
કુખામરવૃત્તિ તેનો અર્તુર પુરુષને ઉપભોગ થાય છે જેમ રાજા
આદિ ચદતી સ્થિતિનાણા પુરુષો પોતાના રસોવાએ પોતાને માટે સિદ્ધ
કરેના અન્નાદિને જમે છે, બીજાના રસોવાએ સિદ્ધ કરેના અન્નાદિને
પ્રાપ્ત જમતા નથી તેવી રીતે પુરુષ જે પોતાની જુદીનો સ્વામી છે
તે પોતાની જુદીની વૃત્તિના પ્રતિબિંબરૂપ ફળને વિભાર પામ્યા વિના
ભોગવે છે, માટે અન્યની જુદીના કર્મથી અન્ય પુરુષને ફલોપભોગ થતો
નથી જે જુદીની સાથે જે પુરુષનો અવિયેક હોય છે તે પુરુષ તે
જુદીની વૃત્તિના પ્રતિબિંબરૂપ ફળને અસ્વરૂપીને પ્રદક્ષ્ય કરે છે ૧૦૫

હવે તેના સળધમા મુખ્ય સિદ્ધાંત કહે છે —

અવિવેકાદ્વા તત્સિદ્ધેઃ કર્તુઃ ફલાવગમઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ન પુરુષઃ કર્તા ન ભોક્તા, કિંતુ મહત્તત્ત્વપ્રતિવિમ્બિત-
ત્વાત્કર્ત્ત્વાભિમાનઃ । ‘ અવિવેકાદે ’ તિ પ્રકૃતિપુરુષપો-

વિવેકાગ્રહાત । તત્સિદ્ધેઃ કર્તુઃ ફલોપભોગામિમાનસિદ્ધે-
રિતિ ॥ ૧૦૬ ॥

સૂ૦ —અથવા અવિવેકથી તેની સિદ્ધિવડે કર્તાને
ફલની પ્રાપ્તિ [થાય છે] ૧૦૬

વિઃ—અથવા પ્રકૃતિ તથા પુરુષના અવિવેકવડે કર્હેલા પ્રકારના
ભોગનો પુરુષને કલ્પિત અનુભવ થાય છે અવિવેકકાલે કર્તાપણાવાળી
બુદ્ધિની સાથે પુરુષ એકીબૂત થયેનાજેવો જણાય છે, તેથી બુદ્ધિમા
રહેલુ ઝમ્ફલ પુરુષમા પ્રતિબિંબાકારે પ્રકાશ પામે છે. ૧૦૬

એ વાતને વ્યતિગ્રહવડે સમજાવે છે —

નોભયં ચ તત્ત્વાણ્યને ॥ ૧૦૭ ॥

વિવેકાત્તત્ત્વજ્ઞાને નોભયં ન કર્તૃત્વં ન મોક્તૃત્વ-
મિતિ ॥ ૧૦૭ ॥

સૂ૦ —અને તત્ત્વજ્ઞાનમા [તે] બને નથી ૧૦૭

વિઃ—પુરુષને વિવેકજ્ઞાન થનાથી—પ્રકૃતિપુરુષના પૃથક્પણાનો
સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર થનાથી—બુદ્ધિનુ કર્તાપણુ ને પુરુષનુ ભોક્તાપણુ એ
બંને દૂર થાય છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પુરુષ વાસ્તવિક ભોક્તા
નથી, પણ માત્ર અવિવેકથી તેમા ભોક્તાપણાનો આરાધ થાય છે ૧૦૭

પ્રમાણનુ નિરૂપણ કઠીને હવે પ્રમેયની વ્યવસ્થા
કહે છે —

વિષયોઽવિષયોઽપ્યતિદૂરાદેર્હાનોપાદાનાભ્યા-
મિન્દ્રિયસ્ય ॥ ૧૦૮ ॥

इन्द्रियस्य उपादानात्संनन्धात् विषयः । इन्द्रियस्य हानात्
संनन्धासंभवात् अविषयः । असंनन्धश्चातिदूरादेरयोग्यत्वात् ॥
अतिदूराद्विपति पक्षी नोपलभ्यते, अतिसामीप्याल्लोचनस्थाजन,
व्यवधानात्कुड्यस्थं वस्तु, मनोऽनवस्थाच्छोकादिग्रस्तस्य
पार्श्वस्थग्रस्त्वग्रहणं, सौक्ष्म्यादणो, अभिमग्नान्मर्दलघ्ननिना
शंस्रघ्ननिरित्यादिः ॥ १०८ ॥

૨૫૦ — ઇન્દ્રિયના અસખધવડે તથા સખધવડે અવિષય
[તથા] વિષય અતિદૂરાદિથી પણ [થાય છે] ૧૦૮

વિ. — શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો શબ્દાદિ નિરયોની સાથે સખધ થરાથા
તે શબ્દાદિ નિરયો જાત થાય છે અને અતિછેટાપણા આદિને લીધે
તેનો સખધ ન થવાથી તે શબ્દાદિ નિરયો અજ્ઞાત રહે છે વિષયનું અતિ
દૂરપણું વિષયનું અતિસમીપપણું, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો નાશ મનનું ક્રોધ
ખીજા વિષયની સાથે જોડાવું વસ્તુનું અતિચક્ષુષપણું વસ્તુનું દેશના ના
કાનના અતરાયવાળાપણું અભિજન, (અન્યપડે તિરોધાન થતું) અને
સમાનબલિહાર (સખતીયની સાથે મળી જવું) એ આઠ દોરા પ્રત્યક્ષજ્ઞાન
જ્ઞાનના પ્રતિમધક છે એ આઠ દોરો કેવી રીતે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન
ઉપજના દેતા નથી તે નીચેના હિદાદરણોથી સ્પષ્ટ સમજાશે ૨
પણુકપ દોરથી આકાશમા અતિદૂર ગયેનું પક્ષી મનુષ્યના જોરામા
આનનું નથી, આખમા આજેનું આજણું તેની અતિસમીપતાને લીધે
પોતાની આખવડે જોઈ શકાતું નથી આધગાપણ ને બહેરાપણ આદિ
પ્રાપ્ત થનારૂં નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના નાશથી તેના માણુસો ક્રોધ પણ પામેને
જોઈ કે શબ્દોને સાંભળી શકના નથી, મન ત્રાઈ ખીજા વિષયમાં લાગતું હોય
તો તે દોરથી બહારની યાંત્ર એ ઇન્દ્રિયની સાથે સખધ થરેના પદાર્થનું
મનુષ્યને જ્ઞાન થતું નથી અતિચક્ષુષપણને લીધે અગોચરને પરમાણુનું
અને પોતાના ઉપાનકારણમા સમ્મતરૂં રહેના કાર્યનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થત

નથી, લીત આદિ આવરણને લીધે ધરની અંતરની વસ્તુઓ મનુષ્યથી જોઈ શકાતી નથી, જૂતકાલની ને લવિષ્યકાલની વસ્તુઓનું જ્ઞાન કાલના અંતરાયથી મતું નથી, સૂર્યના તેજવડે અભિભવ પામવાથી આકાશમા રહેલા તારાઓ દિવસે દેખાતા નથી, અને સમાનાભિહાર-દોષથી મેઘમાંથી પડતાં જલનાં બિંદુઓ નદી આદિના જલમાં ભિન્ન જણાતાં નથી. આ દોષોમા ઔર્ગાદિ ઈંદ્રિયોનો નાશ અને મનનું અનવસ્થાન એ એ દોષો પ્રમાણમાં રહેલા છે, અને બાકીના ૭ દોષો વિવિધમાં રહેલા છે. ૧૦૮

મનુષ્યને પ્રકૃતિની પ્રતીતિ કયા દોષથી થતી નથી તે કહે છે:—

સૌક્મ્યાત્તદનુપલઙ્ઘિઃ ॥ ૧૦૯ ॥

વુરુહત્વં સૌક્મ્યં, ન ત્વણત્વં, પ્રકૃતેર્વિશ્રુત્વાત્ ॥ ૧૦૯ ॥

સૂ૦:—સૂક્ષ્મપણાથી તેની (પ્રકૃતિની) અપ્રતીતિ [છે.] ૧૦૯

વિ૦ —પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે પ્રકૃતિનું મનુષ્યને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું નથી. અહીં સૂક્ષ્મનો અર્થ નિરવયવ થાય છે, અહીં એવો નહિ, કેમકે પ્રકૃતિ અહીં નથી, પણ બ્યાપક છે. યોગીઓના ચિત્તમાંથી રજોગુણનો ને તમોગુણનો અભિભવ થઈ જવાથી તેમને તો તે પ્રકૃતિનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે, પણ અન્ય જે સંસારી મનુષ્યો છે તેમને તેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉપર કહેલા હેતુથી થતું નથી. ૧૦૯

પ્રકૃતિનો અભાવ હોવાથી તેની પ્રતીતિ થતી નથી, ને સૂક્ષ્મ હોવાથી પ્રકૃતિના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો અભાવ તમે માનતા હો તો અમે કલ્પના કરશું કે સસલાના શિંગડાંની

પણ તે સૂક્ષ્મ હોવાથી પ્રતીતિ થતી નથી, બાકી સસલાના શિંગડા એ વસ્તુ તો છે, એવી અમારી કલ્પનાથી સસલાના શિંગડાની પણ સિદ્ધિ થવી એમએ, એવી શંકા પૂર્વપક્ષી કરે તો તેનું નિવારણ કરે છે —

कार्यदर्शनात्तदुपलब्धेः ॥ ११० ॥

यथा घटदर्शनात्परमाणुज्ञानं, तथा त्रिगुणकार्यदर्शना-
त्प्रकृतिज्ञानम् ॥ ११० ॥

મૂં — કાર્યના દર્શનથી તેના જ્ઞાનવડે [તેની સિદ્ધિ થાય છે] ૧૧૦

વિં — કોઈ પણ મર્પેની સિદ્ધિ તેના કારણરિત્ત થઈ શકતી નથી ત્રિગુણાત્મ જગદ્દર્પે કાર્ય એવાથી તેનું મારણ ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ છે એવું અનુમિતિયાન આવે છે સસારીએને-અયોગીએને-કૃતિનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સભવે નહિ, માટે તેના સૂક્ષ્મપણાની ક પના સભવે છે, પણ સસલાના શિંગડાની તો મોટા પણ કાર્યવારા સિદ્ધ થતી નથી માટે તેનો તે અત્યંતલાવળ છે, સૂક્ષ્મરૂપે તેનો સહભાવ નથી ૧૧૦

તેમા પૂર્વપક્ષી સ્પષ્ટ કરે છે —

त्रादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥

तदसिद्धिः प्रधानासिद्धिः ॥ १११ ॥

મૂં — શંકા — વાદીના વિવાદથી તેની અસિદ્ધિ છે] ધતિ ૧૧૧

વિઃ—શંકાઃ—ઉત્પત્તિની પહેલા પોતાના ઉપાધાનકારણમા કાર્યનું હોય તે સત્કાર્ય કહેવાય છે. સત્કાર્યના સંબંધમા તાર્કિકાદિ વાદીઓનો નિવાદ હોવાથી જગદ્ગુપ કાર્યવડે તેના કારણરૂપ પ્રકૃતિનું અનુમાન સિદ્ધ થઇ શકતું નથી, અર્થાત્ ઉત્પત્તિની પહેલા જે જગદ્ગુપ કાર્યની સિદ્ધિ (સત્પણ્ડ) હોય તો આધારવિના કાર્યની સ્થિતિ ન થાય, તેથી કાર્યના આધારરૂપ-ઉપાધાનકારણરૂપ-જે પ્રકૃતિ તેની સિદ્ધિ થાય, પણ તેમ નથી ઉત્પત્તિની પહેલા કાર્યનું સત્પણ્ડ નહિ પણ તે વેળા તેનું અસત્પણ્ડ છે. આના અમારા પૂર્વપક્ષથી પ્રકૃતિની સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી ૧૧૧

હવે એ ગાકાનુ ઉત્તર આપે છે:—

તથાપ્યેકતરદૃષ્ટ્યાઽન્યતરસિદ્ધેર્નાપલાપઃ ॥ ૧૧૨ ॥

યદિ વાદિવિપ્રતિપત્તિમાત્રેણ પક્ષાસિદ્ધત્વં, ત્રિપક્ષેઽપિ વિપ્રતિપત્તિરસ્તીતિ કથં તત્ત્સિદ્ધિઃ । યદિ વ્યાપ્યજ્ઞાનાદ્વા-
પક્ષજ્ઞાનસ્વાગિનાભાવિત્વાત્પક્ષસિદ્ધિઃ, મમાપ્યેવમિતિ ન કાર્યા-
દનુમાનાપલાપઃ ॥ ૧૧૨ ॥

સૂ૦ —તથાપિ [બિમાના] એકની દૃષ્ટિવડે [બિમાના] એકની સિદ્ધિથી [અમારું અનુમાન] મિથ્યા નથી. ૧૧૨

વિઃ—સમાધાન —જે વાદીઓના નિવાદથીજ અમારો પક્ષ અસિદ્ધ થાય, તો તમારા પક્ષમા પણ અમારા જેવા અન્ય વાદી-ઓનો નિવાદ હોનાથી તમારા મતની પણ સિદ્ધિ શી રીતે થશે ? જે પક્ષમાનો એક પક્ષ જે ચોગ્ય હોય તેની સિદ્ધિ થવી જોઇએ. કદાચ ઉત્પત્તિની પહેલા કાર્ય સત્ નથી એમ તમને સતોય આપનામાટે અમે માનીએ તોપણ કારણવિના કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી આ

વાત લગભગ બધા વાદીઓને મતે સિદ્ધ છે, માટે પ્રકૃતિ એ આ જગતનું આદિકારણ છે એમ અનુમાનપ્રમાણુવડે નિર્વિવાદરીતે સિદ્ધ થાય છે. ૧૧૨

જલે જગદ્ગ્રૂપ કાર્યથી તેના કારણનું અનુમાનપ્રમાણુ-
વડે જ્ઞાન થાયો, પણ તે કારણ પ્રકૃતિજ છે એમ શા
ઉપરથી કહેવાય એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે—

ત્રિવિધવિરોધાપત્તેશ્ચ ॥ ૧૧૩ ॥

ત્રિવિધો ગુણઃ, સત્ત્વરજસ્તમાંસિ । તદ્વિરોધસ્તચ્છન્ન્યં
જગદ્ભવેત્ । ન ચૈવં દ્રશ્યત ઇતિ ॥ ૧૧૩ ॥

સૂ૦:—વળી ત્રણ પ્રકારના વિરોધની પ્રાપ્તિથી [પણ
પ્રકૃતિ આ જગતનું કારણ છે.] ૧૧૩

વિ૦—જો ત્રણ ગુણરૂપ પ્રકૃતિ આ જગતનું કારણ ન હોત,
તો તેના કાર્યરૂપ આ જગત ત્રણ ગુણવિનાનું હોત, પણ આ જગત
ન્યારે સુખ, દુઃખ ને મોહવડે સત્ત્વ રજસ્નેતમસ્ એ ત્રણ ગુણવાળું
પ્રતીત થાય છે ત્યારે તેનું ઉપાદાનકારણ પણ અવશ્ય કોઈ ત્રણ
ગુણવાળું નહીં કરવું જોઈએ ત્રણ ગુણ અને પ્રકૃતિ એ એકજ
અર્થવાળા શબ્દો છે. આવી રીતે આ જગતનું ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિ
છે, અન્ય નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૧૩

હવે ઉત્પત્તિની પહેલાં પોતાના ઉપાદાનકારણમાં
કાર્ય હોય છે એમ કહેનારા સત્કાર્યવાદમાં હેતુ કહે છે:—

નાસદુત્પાદો નૃશૃંગવત્ ॥ ૧૧૪ ॥

અસદેકસ્વભાવં નૃશૃંગાદિ, સદેકસ્વભાવમાકાશાદિ,
સદસત્સ્વભાવા ઘટાદય इति कथं नृशृंगतुल्यत्वम् । तन्न, घटा-
दीनां प्रागभावसमयेऽसत्त्वं, नृशृंगादीनां सर्वदाऽसत्त्वमिति
द्वयोः को विशेषः? । घटादीनां जन्मदर्शनं विशेष इति चेत्,
एतदेव चिन्त्यते, एतदेवोत्तरमित्यहो नैपुण्यम् ॥ १૧૪ ॥

સૂ૦.—માણુસના શિંગડાની પેઠે અસત્ત્વની ઉત્પત્તિ
નથી. ૧૧૪

વિ૦—જે તમે ઉપાદાનકારણુમાં કાર્યને અસત્ માને તે જોમ
અસત્ જે માણુસનાં શિંગડા તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ ઘટપટાદિ
કોઈ પણ કાર્યની તેના ઉપાદાનકારણુમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ શકશે નહિ,
તેથી ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનો પોતાના ઉપાદાનકારણુમાં સદ્ભાવ
માનવો જોઈએ. ૧૧૪

અસત્ત્વની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમાં હેતુ કહે છે:—

उपादाननियमात् ॥ ૧૧૫ ॥

कारणसंबन्धात्कार्यस्य । संबंधश्च विद्यमानयोरेव, अन्यथा
सर्वदा सर्वत्र कार्योत्पत्तिः स्यात् ॥ ૧૧૫ ॥

સૂ૦:—ઉપાદાનના નિયમથી [પણ જોમજ સિદ્ધ
થાય છે.] ૧૧૫

વિ૦—માટીમાંથી ઘડો ઉપજે છે અને તંતુઓમાંથી લૂગડું
ઉત્પન્ન થાય છે. આમ પોતપોતાના ઉપાદાનકારણુમાંથીજ કોઈ પણ
કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નિયમપૂર્વક જોવામાં આવે છે. અસદૃશ કાર્યની
ઉત્પત્તિ માનવાથી એ નિયમનો ભંગ થશે. જેમ તંતુઓમાં લૂગડું પૂર્વે

અસત્ છે ને પછી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ માટીમા પણ પૂર્વે લૂગડું અસત્ છે તેમાથી લૂગડાની અને તંતુઓમા પણ પૂર્વે ધડો અસત્ છે તેમાંથી ધડાની ઉત્પત્તિ થી જોઈએ, પણ એમ યતું હોય એવું ક્યાંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી, માટે સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાદાન-કારણમાં ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યની અનાગત (ભાવિ) અવસ્થા છે તે અનાગત અવસ્થા ડાલેક કાર્યની તે તે કાર્યના ઉપાદાનકારણમાં રહે છે, તેથી સત્કાર્યવાદમાં આગળ કહેવો દોષ આવનો નથી. ૧૧૫

કાર્યના ઉપાદાનકારણના નિયમમાં પ્રમાણુ કહે છે:-

સર્વત્ર સર્વદા સર્વાસંભવાત્ ॥ ૧૧૬ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

સૂ૦:-સર્વત્ર સર્વદા સર્વતા અસંભવથી [અસત્કાર્ય-વાદ ખોટો છે.] ૧૧૬

૨૦-જો ઉપાદાનકારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ મંદ શકતી હોય તો સર્વ દેશમાં ને સર્વ કાનમાં સર્વ કાર્યો ઉત્પન્ન થતા જોઈએ, પણ બધા દેશમાં ને બધા કાનમાં બધાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ થવાનો અસંભવ લોકપ્રસિદ્ધ છે, તેથી અસત્કાર્યવાદને ખોટો મણી કાર્યનો પોતાના ઉપાદાનકારણમાં સદ્ભાવ અંગીકાર કરવાની આવશ્યકતા છે. ૧૧૬

વળી સદ્ગુપ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં થીજો હેતુ દેખાડે છે:-

શક્તસ્ય શક્યકરણાત્ ॥ ૧૧૭ ॥

શક્તસ્ય શક્તિઃ શક્યવિષયા વા ન વા । શક્યવિષયા ચેત્, શક્યસ્ય સત્ત્વં વાચ્યમ્ । નેતિપક્ષે તન્તુતો ઘટોત્પત્તિ-સ્તદવસ્થા ॥ ૧૧૭ ॥

સૂ૦:-શક્તિવાળાના શક્યના કરણથી [પણ એમજ નક્કી થાય છે.] ૧૧૭

વિ૦-જે કાર્ય જે ઉપાદાનકારણમા શક્તિરૂપે (સૂક્ષ્મરૂપે) વિદ્યમાન હોય તેજ કાર્ય તે ઉપાદાનકારણમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. માટીમાં ઘડો શક્તિરૂપે રહે ને, તેથીજ ઘડો માટીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે સદૃશ્ય કાર્યનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે, અસદૃશ્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી આ વ્યભિચારવિનાનો નિયમ છે ૧૧૭

વળી તેમાં અન્ય હેતુ કહે છે:-

કારણભાવાच्च ॥૧૧૮॥

कार्यकारणयोरेकत्वात् । घटाकारेण परिणतोऽपि सृद्रूपतां न जहाति । न च सदसतोरेकत्वम् । यदि द्वयोरेकत्वं, मृत्पिण्डेनापि जलाहरणं कर्तव्यम् । भवेदेवं, यद्यत्पन्ताभेदः स्यात्, भेदाभेदपक्षे तु न कश्चिदोप इति । तथा च । “असत्त्वाच्चास्ति संबंधः कारणैः सत्त्वसंगिभिः । असंबद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यग्रस्थितिः ॥” “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपिदृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः” ॥ ११८

સૂ૦:-વળી કારણના ભાવથી [પણ અસતની ઉત્પત્તિ ન થાય.] ૧૧૮

વિ૦:-ઉત્પત્તિની પહેલા કાર્યકારણનું એકપણ હોવાથી ઘડો આદિને આકારે પરિણામ પામ્યા છતાં પણ માટી આદિનું પોતાનું રૂપ જતું નથી, અર્થાત્ કાર્યમા ઉપાદાનકારણ રહે છે. જે ઉપાદાનકારણમા કાર્યનો અભાવ હોય તો કોઈ પણ રીતે તે જનેનું એકજ પ્રતીત થાય નહિ આ હેતુથી પણ અસતકાર્યની ઉત્પત્તિનું નિવારણ થાય છે ૧૧૮

આ શાસ્ત્રે માનેલા સત્કાર્યવાદમા પૂર્વપક્ષી શકા કરે છે -

ન ભાવે भावयोगश्चेत् ॥ ૧૧૯ ॥

યદિ ભાવે કારણે ભાવસ્ય કાર્યસ્ય વિદ્યમાનસ્ય યોગ ઉત્પત્તિઃ, તદા 'ભવિષ્યતિ ઘટઃ, ઉત્પદ્યતે, નદ્ય' ઇતિ વ્યપદેશો ન સ્વાત્ ॥ ૧૧૯ ॥

સૂ૦ — શંકા — ભાવમા ભાવનો સભવ નથી ૧૧૯

વિ૦ — શંકા — અસત્ પદાર્થની તેના ઉપાદાનકારણુમાથી ઉત્પત્તિ થાય છે કાર્ય નો પોતાના ઉપાદાનકારણુમા વિદ્યમાન હોય તો પછી ઘટાદિ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ એમ લોકમા કહેનાય છે તે કેમ કહેનાય ? માટે ઉપાદાનકારણુમા ઉત્પત્તિની પૂર્વે કાર્ય હોવું નથી ૧૧૯

સિદ્ધાવી તેનું ઉત્તર આપે છે -

નાભિવ્યક્તિનિવન્ધનૌ વ્યવહારાવ્યવહારૌ ॥ ૧૨૦ ॥

યથા શુક્લપટસ્ય મલિનસ્ય ક્ષાલનાદિના શુક્લત્વમભિ વ્યજ્યતે, તથા હુલાલવ્યાપારાદ્ઘટોઽભિવ્યજ્યતે, મુદ્રરાભિ-ઘાતાત્તિરોમ્ન્યતે । દૃષ્ટ ચ, અભિવ્યક્તિ પીડનેન તિલેષુ તૈલસ્ય, દોહનેન ગણિ પયસઃ, અપાત્તેન ધાન્યે તળુલાના-મિત્યાદિ । તસ્માદભિવ્યક્તિનિવન્ધનૌ શબ્દપ્રયોગાર્થક્રિયા-મેદાવિતિ । ૧૨૦ ॥

સૂ૦ — વ્યવહાર ને અવ્યવહાર અભિવ્યક્તિના નિમિત્તથી [થાય છે, તેથી એમ] નથી ૧૨૦

વિ૦:—કાર્યને પ્રકટ કરનારાં નિમિત્તકારણોવડે કોઈ પણ કાર્યની પોતાના ઉપાદાનકારણમાંથી અભિવ્યક્તિ (પ્રકટતા) થવાથી તેની ઉત્પત્તિ યદ્ય એવો વ્યવહાર લોકોમાં થાય છે, ને ઉત્પત્તિની પહેલાં તેનો પોતાના ઉપાદાનકારણમાં તિરોભાવ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિના વ્યવહારનો લોકોમાં અભાવ રહે છે. અભિવ્યક્તિ એટલે વર્તમાનકાલમાં કાર્યની પ્રકટ અવસ્થા. કુંભારની ક્રિયાથી માટીમાં અપ્રકટ રહેલા ધડાની અભિવ્યક્તિ થાય છે, અને તે ધડાને ભાંગી નાંખવાથી કુંભધી તેનો માટીમાં તિરોભાવ થાય છે. તલને પીસવાથી તે તલમાંથી તેલની અભિવ્યક્તિ થાય છે, ને ગાય આદિને દોવાથી ગાય આદિ પશુઓનાં આંચળામાંથી દૂધની અભિવ્યક્તિ થાય છે. એવી રીતે સત્કાર્યની અભિવ્યક્તિ થવાનેજ લોકમાં ઉત્પન્ન થવું કહે છે. અસત્ની અભિવ્યક્તિ થવી સર્વત્ર સર્વદા અસંભવિત છે. ૧૨૦

તમે જો ઉત્પત્તિની પહેલાં પણ કાર્યને સત્ માનશો તો તે કાર્ય અનાદિ હોવાથી કોઈ પણ કાર્યનો નાશ ન થવો જોઈએ, પણ કાર્યનો નાશ તો આપણા જોવામાં આવે છે, એવી શંકા વાઢી કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે.—

નાશઃ કારણલયઃ ॥ ૧૨૧ ॥

મુદ્રરામિવાતાદ્વટસ્ય કારણે લયઃ, તન્નિવન્ધનો નાશ
 इति शब्दार्थक्रियामेदौ । यदि लयः पुनरुद्भवो दृश्येत, न
 च दृश्यत इति । मूर्तैर्न दृश्यते, विवेचकैर्दृश्यत एव । तथा
 हि, तन्तौ नष्टे मृद्रूपेण परिणामः, मृदश्च कार्पासवृक्षरूपेण
 परिणामः, तस्य पुष्पफलतन्तुरूपेण परिणामः । एवं सर्वे
 भावाः ॥ १२१ ॥

સૂ૦:—કારણમાં લય [જો] નાશ [છે.] ૧૨૧

વિ૦:—કાર્યનો પોતાના ઉપાદાનકારણુમા લય થવાને લોકો નાશ કહે છે. ક્રાંતિ પણ કાર્યનો આત્યતિક (અન્વયવિના) નાશ થતો નથી, પણ સર્વ કાર્યો પોતપોતાના કાર્યરૂપ આકારનો પરિત્યાગ કરીને પોતપોતાના ઉપાદાનકારણરૂપ ભાવને પામીને રહે છે જે અતીત તથા અનાગત વસ્તુ ન હોય તો પોતાના ચિત્તની વૃત્તિનો તે વસ્તુની સાથે સંબંધ ન થનાથી સિદ્ધ યોગીઓને અતીત ને અનાગત વસ્તુઓનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેમને ન થવું જોઈએ, માટે પ્રત્યેક વસ્તુનો નાશ થવા પછી પણ તેની અતિસૂક્ષ્મરૂપે પોતાના ઉપાદાનકારણુમા સ્થિતિ રહે છે એમ માનવું જોઈએ.

સાકા:—કાર્યની અલિંબ્યકિત સત્ છે ? કિંવા સત્ નથી ? જે તે સત્ છે એમ કહેશે તો તે કાર્યની ઉત્પત્તિની પહેલાં પણ તેની અલિંબ્યકિત હોવાથી તે કાર્યનું મનુષ્યોને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવું જોઈએ, અને ઘટ આદિને માટે કુભાર આદિ નિમિત્તકારણોના વ્યાપારની પણ અગત્ય ન રહેવી જોઈએ અને તમે જે અલિંબ્યકિતને અસત્ કહેશે તો તેથી તમારા સત્કાર્યવાદની સિદ્ધિ નહિ થાય.

મમાધાન:—અધા કાર્યોની સર્વદા સૂક્ષ્મ અલિંબ્યકિત માનનાથી સત્કાર્યવાદની હાનિ થતી નથી, અને તે અલિંબ્યકિતની વર્તમાનાવસ્થા કાર્યના નિમિત્તકારણુના વ્યાપારથી થાય છે, માટે તેમનો વ્યાપાર પણ મિથ્યા નથી આમ હોનાથી તમારી શકા નિરર્થક છે ૧૨૧.

તમારો સત્કાર્યવાદ છે, તેની સિદ્ધિમાટે જે તમે અલિંબ્યકિતની અલિંબ્યકિત, ને તેની પણ અલિંબ્યકિત એમ પરપરા માનશે તો તમારા મતમા અનવસ્થાદોષ આવશે, એમ જે વાદી શકા કરે તો તે શકાનું સમાધાન જગવાનું સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે કરે છે —

પારમ્પર્યતોઽન્વેષણા વીજાંકુરવત્ ॥ ૧૨૨ ॥

મવત્વમિવ્યક્તિસહસ્રં, તથાપિ ન દોષોઽનાદિત્વા-
દ્વીજાંકુરવદિતિ ॥ ૧૨૨ ॥

સૂ૦:—બીજ ને અંકુરની જેઠે પરપરાવડે આવડોકન
[૪૨૬.] ૧૨૨

વિ૦:—અમારા મતમા અભિવ્યક્તિના ક્રમની પરંપરા માનવામાં
આવે છે, તેથી તેમાં અનવસ્થાદોષ આવતો નથી. જેમ બીજમાથી
અંકુરની અને અંકુરમાંથી પરિણામે બીજની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાં
અનવસ્થાદોષ માનવામાં આવતો નથી તેમ આ અનવસ્થા પશુ
પ્રમાણ્યવડે સિદ્ધ હોવાથી તેમાં અનવસ્થાદોષ માનવામાં આવતો
નથી ૧૨૨

સત્કાર્યવાદમાં અનવસ્થાદોષ આવતો નથી એમ બીજી
શુદ્ધિદ્વારા સિદ્ધ કરે છે.—

ઉત્પત્તિવદ્વાઽદોષઃ ॥ ૧૨૩ ॥

કિમુત્પત્તિરુત્પદ્યતે ન વા । ઉત્પદ્યતે ચેત્ , અસ્યા અપ્યુ-
ત્પત્તિરિત્યનવસ્થા । નોત્પદ્યતે ચેત્ , કિમસત્ચાન્નિત્યત્વાદ્વા ।
યદ્યસત્ચાત્ , કદાચિદપ્યુત્પત્તિર્નાસ્તીતિ સર્વદાનુપલભ્યમ્ સ્યાત્ ।
અથ નિત્યત્વાત્ , સર્વદા કાર્યોત્પત્તિઃ સ્યાત્ ॥ અથોત્પત્તેઃ-
સ્વયમેવોત્પત્તિરૂપત્વાત્ કિમુત્પત્ત્યન્તરકલ્પનયેતિ, તર્હમિવ્યક્તે-
રપ્યમિવ્યક્તિરૂપત્વાત્ કિમમિવ્યક્ત્યન્તરકલ્પનયેતિ તુલ્યમ્ ।
તત્ર યસ્તવ સિદ્ધાન્તઃ સોઽસ્માકમપિ ॥ ૧૨૩ ॥

સૂ૦:—અથવા ઉત્પત્તિની જેઠે નિર્દોષ [છે.] ૧૨૩

વિ૦:—તમે અસત્કાર્યવાદી ઉત્પત્તિની પહેલા કાર્યનો અભાવ

માનો છે, અને અમે સત્કાર્યવાદી ઉત્પત્તિની પહેલા કાર્યની અનાગતા વસ્થા માનીએ છીએ તમે અસત્કાર્યવાદી જેવી રીતે ઘટાદિક કાર્યોની ઉત્પત્તિને ઉત્પત્તિયું સ્વરૂપ માનો છે, તેનાથી જિજ્ઞાસુ તેનું સ્વરૂપ માનતા નથી, તેવી રીતે અમે સત્કાર્યવાદી કાર્યની અભિવ્યક્તિને અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ કહેશું તેથી અમારા સિદ્ધાંતમાં પણ તમારા સિદ્ધાંતની અનવસ્થાદોષની પ્રાપ્તિ નહિ થાય ૧૨૩

હવે પ્રકૃતિના સર્વ કાર્યોનું સાધાર્ય જણાવે છે —

**हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमा-
श्रितं लिंगम् ॥ १२४ ॥**

हेतुमत् कारणत् । अनित्यं विनाशि । सक्रियं उपात्तं
वेहं त्यजत् [पृथिवी शरीरादयश्च स्यन्दन्ते] । अनेकं पुरुष-
भेदात् । आश्रितं स्वकारणे । लिंगं स्वकारणे त्वयं गच्छ-
तीति ॥ १२४ ॥

સૂઠ:—[વ્યક્ત] કારણવાળું, અનિત્ય, અવ્યાપિ,
સક્રિય, અનેક, આશ્રિત, [પ્રકૃતિને] જણાવનાર, [સયોગ
વાળું ને પરતત્ર છે] ૧૨૪

વિઠ:—અવ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિ, અને વ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિના બુદ્ધિ
આદિ કાર્યો. અવ્યક્તના એટલે પ્રકૃતિના જ્યાં કાર્યો કારણવાળા, વિનાશ
(પોતાના કારણમાં તિરોબાવ) પામનારા, ત્યાં દેશમાં નહિ રહેનારા
એટલે પોતાના કારણમાં નહિ વ્યાપી શકનારા, પેસવા-નીકળવા
આદિરૂપ પોતપોતાની ક્રિયાવાળા, સમ્પત્તીયબેદવડે ને વિજ્ઞતીયબેદવડે
અનેક, પોતાના કારણને આશરે રહેલાં, પ્રકૃતિને જણાવનારા, સયોગી ને
પરતત્ર છે પ્રકૃતિ પોતાના જ્યાં કાર્યોની જ્યાં ક્રિયાઓમાં કારણ

હોવાથી તેનામાં માત્ર પોતાની ક્રિયામાંજ કારણપણું નથી. પુરુષોના બહુપણાથી જુદી આદિ કાર્યો સમતીયબેદવડે ને વિગતીયબેદવડે અનેક છે. બધાં કાર્યોમાં પ્રધાન એકજ રહે છે, તેનો કોઇ પણ કાર્યમાં બેદ થતો નથી; માટે પ્રધાનમાં અનેકપણુનો ધર્મ સ્વીકારવામાં આવતો નથી. પ્રત્યેક કાર્ય પોતપોતાના કારણને આશરે રહે છે. સાક્ષાત્ પા પરંપરાવડે તે કાર્યો પોતાના કારણરૂપ પ્રકૃતિનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરે છે. તેઓ પ્રયોજનવશાત્ એકખીજની સાથે સંયોગ પામનારાં છે. તેઓ પોતાનું કાર્ય ઉપજાવવામાં પોતાના કારણની અપેક્ષા રાખનારાં હોવાથી પરતંત્ર છે. ઉપર કહેલા પ્રકૃતિનાં કાર્યોના ધર્મો પ્રકૃતિનાં બધાં કાર્યોના સમાનધર્મો છે, એટલે તેઓ પ્રકૃતિનાં બધાં કાર્યોમાં રહે છે. તે કાર્યોથી વિપરીતધર્મવાળી પ્રકૃતિ છે ૧૨/

જે તમારા મતમાં યચીશ તત્ત્વો માન્યાં છે, તે જ્ઞાન, મુખ ને ક્રિયા આદિ તત્ત્વોનો તમારા મતમાં અભાવ માન્યો છે કે કેમ ? જે તમારા મતમાં તેમનો અભાવ માન્યો છે એમ કહેશો તો તમારા મતમા દૃષ્ટપરિત્યાગનો દોષ આવશે. કોઈ વસ્તુ કેખાતી હોય છતાં તેની ના કહેવી તે દૃષ્ટપરિત્યાગદોષ કહેવાય છે. કોઈ વાદી ઉપર કહેલી શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

આંજસ્યાભેદતો વા ગુણસામાન્યાદેસ્તત્ત્વિસિદ્ધિઃ

પ્રધાનવ્યપદેશાદ્વા ॥ ૧૨૫ ॥

આંજસ્યાત્સ્વરૂપતઃ ચતુર્વિંશતિતત્ત્વાદમેદસ્તલ્લક્ષણયોગા-
દ્ગુણસામાન્યાદીનામ્ । તત્ત્વિસિદ્ધિઃ સેષેવાંતર્માત્ત્વિસિદ્ધિઃ ।
વાક્ત્વદ્ધઃ પદ્ધાંતરં સૂચયતિ । ‘પ્રધાનવ્યપદેશાદ્વા’ ગુણાદીનાં

પારમ્પર્યેણ પ્રધાનકાર્યત્વેન કાર્યકારણયોરમેદાત્ પ્રધાનવ્યપ-
દેશાદેવ ગુણાદિસિદ્ધિઃ । ન ત્વમાપાદનનુકીર્તનમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

સૂ૦:—વસ્તુતાએ અલેદથી ગુણુસામાન્યાદિવડે પણ
તેની સિદ્ધિ [થાય છે,] અથવા પ્રકૃતિ એવા નામથી
[પણ તેની સિદ્ધિ થાય છે.] ૧૨૫

વિ૦:—પ્રકૃતિ આદિ ચોતીસ તત્ત્વોની ગણતરી કરવામા ગુણ-
સામાન્યતા એટલે જ્ઞાન, સુખ ને ક્રિયાદિ ધર્મોની ગણતરી ન કરેલી
હોય તોપણ વસ્તુતાએ તેઓમા ત્રણ ગુણુના લક્ષણો વિદ્યમાન
હોવાથી ગુણોના અભેદવડે એ બધાની ગણના કરેલી સિદ્ધ થાય છે
પણા ' પ્રધાન ' (સર્વ કાર્યોનું કારણ) એ નામદ્વારા પણ એ જ્ઞાન-
સુખાદિનુ પ્રલભ્ય થઇ જાય છે બીજા મતવાળાના અને અમારા મતના
બધા તત્ત્વો પ્રકૃતિ આદિ ચોતીસ તત્ત્વોની અતરજ આની જાય છે
જેમ સુખમા અને જ્ઞાનમા સત્ત્વગુણનું લક્ષણ વિદ્યમાન હોવાથી તે
બનેનો સત્ત્વગુણમા સમાવેશ થાય છે તેમ ક્રિયા આદિ અન્ય પદાર્થોના
પણ તેમના લક્ષણપ્રમાણે ત્રણ ગુણુમાના કોઇ એક ગુણુની અતર
સમાવેશ થાય છે સતમા દ્વારાજ બીજા પક્ષનુ સ્થાન કરવામાટે
પ્રકેરો છે ૧૨૫

હવે નીચેના સૂત્રવડે પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યોનુ
સાધર્મ્ય (મળતા ધર્મવાળાપણુ) દેખાડે છે —

ત્રિગુણાચેતનત્વાદિ દ્વયોઃ ॥ ૧૨૬ ॥

ત્રિગુણમચેતનમ્ । આદિશબ્દાત્પરાર્થત્વમ્ । દ્વયોરિતિ
કાર્યકારણયોઃ ॥ ૧૨૬ ॥

સૂ૦:—જનેમા ત્રિગુણુવાળાપણુ [ને] અચેતનપણુ
આદિ [છે] ૧૨૬

વિ૦.—સત્વાદિ ત્રણ ગુણવાળાપણું, અચેતનપણું, દસ્યપણું, પરબોઝ્યપણું ને પરણામીપણુ ધત્વાદિ ધર્મો પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના મદદગારિ કાર્યો એ બંનેમા વિષમાન છે. ૧૨૧

હવે સત્વાદિ ત્રણ ગુણોના અન્યોન્યના વિરુદ્ધ ધર્મોને નીચેના મૂત્રમાં કહે છે:—

**પ્રીત્યપ્રીતિવિષાદાયૈર્ગુણાનામન્યોઽન્યં
વૈધર્મ્યમ્ ॥ ૧૨૭ ॥**

પ્રીતિઃ સુરમ્ । આદિશબ્દાદ્દુષ્ટપ્રકાશકં સત્ત્વમ્ । અ-
પ્રીતિઃ દુઃસમ્ । આદિશબ્દાદુપદ્રમ્મકં ચલં રજઃ । વિષાદઃ
મોહઃ । આદિશબ્દાદ્ગુરુ વરણકં તમઃ ॥ ૧૨૭ ॥

સૂ૦.—પ્રીતિ, અપ્રીતિ ને વિષાદ આદિવટે ગુણોનું
અન્યોન્ય વૈધર્મ્ય [છે.] ૧૨૭

વિ૦ —સુખ, લધુપણું ને શાન એ સત્ત્વગુણના કાર્યો છે, દુઃખ, લોભ ને ત્યાગત્ય એ રજોગુણના કાર્યો છે અને મોહ, ભારેપણું ને આવરણ એ તમોગુણના કાર્યો છે એવી રીતે સત્વાદિ ત્રણ ગુણોનું સુખાદિ કાર્યોનહે પરસ્પર વિધર્મીપણું-વિપરીતધર્મવાળાપણું-છે ૧૨૭

તે ગુણોના એકબીજાથી વિપરીતધર્મોને કહીને હવે તેમનું પોતપોતામાં સબ્બતીય અન્યથી સાધર્મ્ય તથા વિ જાતીય અન્યથી વૈધર્મ્ય કહે છે:—

લઘ્વાદિધર્મેઃ સાધર્મ્યં વૈધર્મ્યં ચ ગુણાનામ્ ॥૧૨૮॥

લઘુચલગુરુત્ત્વૈઃ । અનેન વૈધર્મ્યમુક્તમ્ । આદિશબ્દા-

ત્સાધર્મ્યં સચિત્તમ, તત્ત્વ પુરુષાર્થત્વં અન્યોઽન્યાભિમવજનન-
મિથુનવૃત્તિત્વમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

સૂ૦:—લઘુ આદિ ધર્મોવડે ગુણોનું સાધર્મ્ય ને
વૈધર્મ્ય [છે.] ૧૨૮

વિ૦:—સર્વ ગ્રાણિપદાર્થોમા રહેલા સત્ત્વગુણોનું લઘુપણ આદિ
ધર્મોવડે પરસ્પર સાધર્મ્ય (સમાનધર્મવાળાપણ) છે, અને તે ધર્મોથી
સત્ત્વગુણોનું રજોગુણથી તથા તમોગુણથી વૈધર્મ્ય (વિપરીતધર્મવાળાપણ)
છે. અથ્થક્ષતાદિ ધર્મોએ કરીને સર્વ રજોગુણોનું પરસ્પર સાધર્મ્ય છે,
અને બીજા બે ગુણોથી તે ધર્મોવડે તેનું વૈધર્મ્ય છે તેવીજ રીતે
મોહાદિ ધર્મોથી સર્વ તમોગુણોનું પરસ્પર સાધર્મ્ય છે, અને તે ધર્મો-
વડે તેનું બીજા બે ગુણોથી વૈધર્મ્ય છે. વળી એ સત્ત્વાદિ ત્રણે ગુણો
પોતાના બળનાનુપણાવડે બીજા બેનો અભિભવ કરનારા, ગૌણતાવે
રહેલા બેને આશ્રય આપનારા, બલનાનુ ચયેવાને હિતવન્ન થતા દેનારા
(પરિણામ પામતા દેનારા,) અને સાથે મળીને રહેનારા છે ૧૨૮

જોકે મહદાદિનું સ્વરૂપ પૂર્વે મિલ્લ કરેલું છે, તોપણ
તેની હિતવૃત્તિમા પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ન હોવાથી તેનું કાર્યપણ
માનવામા કોઈ પ્રમાણ નથી એમ કોઈને શકા થાય તો
નીચેના સૂત્રવડે તેનું મમાધાન કંઈ છે.—

ઉમયાન્યત્વાત્કાર્યત્વં મહદાદેર્ધટાદિવત્ ॥૧૨૯॥

પ્રકૃતિપુરુષયોર્નિત્યયોગ્યત્વાત્ । શેષ વ્યક્તમ્ ॥૧૨૯॥

સૂ૦:—હલવથી અન્યપણાવડે મહદાદિનું ધટાદિની
પેઠે કાર્યપણું [છે.] ૧૨૯

વિ૦:—મહત્તર પુરુષનું ભોગ્ય હોવાથી પુરુષરૂપ નથી, અને

વિનાશી હોવાથી તે પ્રકૃતિરૂપ પણ નથી. જેમ ઘડાં પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન હોવાથી કાર્ય છે તેમ મહત્ત્વ પણ પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન હોવાથી પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. આવી રીતે અનુમાનપ્રમાણવડે મહત્ત્વથી માંડીને આકાશાદિ પાંચ શૂતોમુધીના પદાર્થોનું તથા ભૌતિક પદાર્થોનું કાર્યપણું સિદ્ધ થાય છે. ૧૨૯

વળી મહત્ત્વના કાર્યપણામાં બીજો હેતુ કહે છે:—

પરિમાણાત્ ॥ ૧૩૦ ॥

પરિમિતત્વાત્ ॥ ૧૩૦ ॥

સૂ૦:—પરિમાણથી [પણ તેનું કાર્યપણું છે.] ૧૩૦

વિ૦:—મહત્ત્વ પરિમિત એટલે પરિમિત (અંશાંશક) હોવાથી પણ કાર્યરૂપ છે. જે પદાર્થ પરિમિત હોય છે તે પદાર્થ કાર્યરૂપ હોય છે, જેમ ઘડાદિ. નિત્યવસ્તુનું પરિમિતપણું—પરિમિત-પણું—તે કાર્યપણું સંભવતું નથી. ૧૩૦

એ સંબંધમાં બીજી યુક્તિ જણાવે છે:—

સમન્વયાત્ ॥ ૧૩૧ ॥

પ્રધાનેન સહ સમ્યગન્વયાત્ પ્રધાનગુણાનાં સર્વપદાર્થેષુ દર્શનાત્ ॥ ૧૩૧ ॥

સૂ૦:—સમન્વયથી [પણ તેનું કાર્યપણું છે.] ૧૩૧

વિ૦:—એ મહત્ત્વમાં તેના કારણરૂપ પ્રકૃતિમાં રહેલા સત્ત્વાદિ તથા ગુણોના સુખાદિ ધર્મેણા સદૃશાવ જોવામાં આવે છે, માટે પણ તે પ્રકૃતિનું કાર્ય છે એમ નક્કી થાય છે. ૧૩૧

વળી તેના કાર્યપણામાં અન્ય હેતુ દર્શાવે છે:—

શક્તિશ્ચેતિ ॥ ૧૩૨ ॥

કારણશક્ત્યા કાર્યં પ્રવર્તત इति महदादयः क्षीणाः मन्तः
प्रकृत्यनुपूरणेन कार्यं जनयन्ति । अन्यथा प्रवृत्तिशीलत्वा-
त्सર્वाद કાર્યં जनयेयુઃ ॥ ૧૩૨ ॥

સૂ૦ — વળી કરણથી [પણ તેનું કાર્યપણુ]
ઇતિ ૧૩૨

વિ૦ — શક્તિ એટલે કરણ જેમ આખ આદિ કરણ (રૂપાદિના
જ્ઞાનનું સાધન) છે, માટે તે કાર્ય છે, તેમ પુરુષને શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયોએ
અર્પણ કરેલા શબ્દાદિ વિષયોનું સાક્ષાત્ત્વેષધન (નિવેદન) કરવાથી,
શુદ્ધિ (મહત્તત્ત્વ) પણ કરણુ છે, માટે તે કાર્ય છે મહત્તત્ત્વનું કાર્યપણુ
સિદ્ધ થવાથી અલકારાદિનું પણ કાર્યપણુ સિદ્ધ થાય છે સૂનમા
ઇતિગ્રન્થ કાર્યપણુના સાધક હેતુઓની સમાપ્તિ જણાવવામાટે છે ૧૩૨

હવે વ્યતિરેકનામની શુક્તિવડે તેનું કાર્યપણુ
સૂચવે છે —

नञ्चाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ ૧૩૩ ॥

કાર્યમકાર્ય ચ કોટિદ્વયમ્ । કાર્યતાહાને પ્રકૃતી પુરુષે
ના મહદાદીનાં પ્રવેશ ઇતિ ॥ ૧૩૩ ॥

સૂ૦ — તેની (કાર્યપણુની) નિવૃત્તિમા [તે]
પ્રકૃતિ અથવા પુરુષ [છે ?] ૧૩૩

વિ૦ — જો તમે મહત્તત્ત્વનું ગ્રંથપણુ ન સ્વીકારો તો તેને શુ
પુરુષ કહેવો ? અથવા પ્રકૃતિ કહેવી ? આ જગતમા પદાર્થોની મારે
અને અકાર્ય એવી ૧ કોટિ જણાય છે મહત્તત્ત્વનો કાર્યતાની
નિવૃત્તિ થયે તેની પ્રકૃતિ કિંવા પુરુષ એ એ અમર્યમાથી એમા

ગણના કરવી પડશે, ને એમ માનવું એ આગળ કહેલા અનુમાન-પ્રમાણથી તથા શબ્દપ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે, માટે તે કાર્યજ છે, પ્રકૃતિ કે પુરુષ નથી, એમ નક્કી થાય છે ૧૩૩

અમે પ્રકૃતિપુરુષથી જિજ્ઞાસુ મહત્ત્વને નિત્ય માનશું એવી શકા વાઢી કરે તો તે શકાનો સૂત્રકારશ્રી પરિહાર કરે છે —

તયોરન્યત્વે તુચ્છત્વમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

તયોઃ કાર્યાકાર્યયોરન્યત્વે મહદાદીનાં તુચ્છરૂપત્વં
અમાનરૂપત્વમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

સૂ. — તેમનાથી (તે બેનાથી) અન્યપણામા [તેનું]
તુચ્છપણું [થાય] ૧૩૪

વિઠ:—આ જગત્મા પ્રકૃતિપુરુષથી જિજ્ઞાસુ કાંઈ પણ વસ્તુ
અકાર્ય (કાર્યભાનથી રહિત) હોજ નહિ અને એ તેમનાથી જિજ્ઞાસુ
કાંઈ પણ વસ્તુને તમે અકાર્ય માનો તો તે વસ્તુ અત્યંત અસત્-
તુચ્છ-છે કારણ અને ભોખ્યા એ બેજ કાર્યથી જિજ્ઞાસુ હોય છે એ
મિનાની ખીજ કાંઈ પણ વસ્તુ કાર્યથી જિજ્ઞાસુ માનવામા કાંઈ પણ
પ્રમાણ નથી એવી રીતે કારણરૂપ પ્રકૃતિથી ને ભોખ્યારૂપ પુરુષથી
જિજ્ઞાસુ મહત્ત્વ કાર્ય હોવાથી તે અનિત્ય છે, નિત્ય નથી ૧૩૪

આગળ મહત્ત્વવાદિના કાર્યને અને સ્વરૂપને વર્ણવેલા
છે, ત્યાં તેવડે પ્રકૃતિના હોવાનું જ અનુમાન કર્યું છે તેમા
હવે વિશેષ કહે છે —

કાર્યાત્કારણાનુમાનં તત્સાહિત્યાત્ ॥ ૧૩૫ ॥

મત્ત્યેયં, યત્ર કારણરૂપં કાર્યં ન દશ્યતે, યથા ચન્દ્રો-

દયાત્સમુદ્રવૃદ્ધ્યનુમાનમ્ । અત્ર તુ પ્રધાનરૂપસ્ય મહદાદૌ
દર્શનાત્કાર્યાત્કારણાનુમાનમેત્ । તત્સાહિત્યાત્મકતિરૂપસ્ય
મહદાદૌ દર્શનાત્ ॥ ૧૩૫ ॥

સૂ૦ —કાર્યથી કારણનું અનુમાન તેની વ્યાપ્તિથી
[યાય છે] ૧૩૫

[૧૦ —કાર્યકારણની વ્યાપ્તિ (સહાયસ્થાન-સાથે હોવું) હોવાથી
કોઈ પણ કાર્ય જોવાથી તેના કારણનું અનુમાન યાય છે મહત્ત્વના
દિક કાર્યથી તેના પ્રકૃતિરૂપ કારણનું આગળ જે અનુમાન કહેવામાં
આવ્યું છે ત્યાં કાર્યના તટસ્થપણાના નિવારણમાટે કાર્યસંદિગ્ધ
કારણનું અનુમાન કરવું યોગ્ય છે, જેમ તેનરૂપ કાર્ય પોતાના કારણ
સ્વવિશિષ્ટતાથી થાય છે તેમ મહત્ત્વ પણ પોતાના કારણ સ્વવિ
શિષ્ટપ્રધાનથી ઉપજે છે એવી રીતે સર્વ કાર્યસંદિગ્ધ તેમના
કારણોનું અનુમાન કરી લેવું ૧૩૫

હવે પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યોના વિવેકમાટે મહત્ત્વનું
સ્વરૂપ જણાવે છે —

અવ્યક્તં ત્રિગુણાલિંગાત્ ॥ ૧૩૬ ॥

ત્રિગુણાલિંગાત્, લયં ગચ્છતીતિ, મહત્ત્વાત્ પ્રધાન-
મનુમાતવ્યમ્ । મહત્ત્વં ચાધ્યત્સાયરૂપં વ્યક્તં વિનાશિ
પ્રત્યક્ષમિદ્ધમ્ । તેન લિંગ્યનુમાનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

સૂ૦:—ત્રણ ગુણરૂપ હેતુથી [મહત્ત્વ] અવ્યક્ત
[છે] ૧૩૬

[૧૦ —મહત્ત્વનાં (હુદિનાં) ત્રણ ગુણથી મનારા સુખાદિક
કાર્યો મનુષ્યને પોતાના મનવડે પ્રત્યક્ષ થાય છે, પરંતુ અયોગી

માણુસોને મહત્ત્વનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ ન થવાથી પ્રકૃતિની પેઠે મહત્ત્વ પણ અવ્યક્ત (અપ્રકટ) ગણાય છે. પ્રકૃતિમા રહેલા ત્રણ ગુણો અને પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ એ બનેનું પ્રત્યક્ષપણ સાધારણ માણુસોને-અયોગીને-ન હોવાથી પ્રકૃતિ મહત્ત્વથી પણ વધારે અવ્યક્ત ગણાય છે. સારાશ કે પ્રકૃતિ પરમ અવ્યક્ત મનાય છે, અને મહત્ત્વ તો પ્રકૃતિથી જિતરતુ અવ્યક્ત મનાય છે. બાકીના ફેટલાંક તરવો તેથી જિતરતા અવ્યક્ત ને ફેટલાંક તરવો વ્યક્ત ગણાય છે. આ સૂત્રનો બીજો અર્થ પણ થઈ શકે છે તે આવી રીતે-ત્રણ ગુણવાળા મહત્ત્વથી પ્રકૃતિના સદ્ભાવનું અનુમાન થાય છે. ૧૩૬

પ્રકૃતિના સદ્ભાવમા કોઈ પણ યુક્તિ ન હોવાથી તેનો અભાવ માનવો જોઈએ એમ શકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

તત્કાર્યતસ્તત્સિદ્ધેર્નાપલાપઃ ॥ ૧૩૭ ॥

તત્કારણં કાર્યમકાર્યં વા । કાર્યત્વે તત્કારણસ્યાપિ તથાત્વે સત્યનવસ્થા । મૂલકાર્યત્વે તદેવ સેતિ । ‘તત્કાર્યત’ इति प्रकृतिकार्यतः प्रकृतिसिद्धेर्नापलापः ॥ १३७ ॥

સૂ૦:—તેના કાર્યથી તેની સિદ્ધિથી [પ્રકૃતિનો] અભાવ નથી. ૧૩૭

વિ૦ —પ્રકૃતિનાં મહત્ત્વાદિ કાર્યોથી પ્રકૃતિના (પ્રધાનના) હોવાનું અનુમાન થાય છે, તેથી પ્રકૃતિનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી ૧૩૭

પ્રકૃતિની સિદ્ધિ તેનાં કાર્યોપરથી થાય છે, પણ

પુરુષનું કોઈ કાચ નથી, તો તેની સિદ્ધિ કેવી રીતે થશે એમ શકા થાય તો તે ગ્રંથનું સમાધાન કરે છે —

સામાન્યેન વિવાદાભવાદ્ધર્મવન્ન સાધનમ્ ॥૧૩૮॥

સામાન્યેન તાત્પર્યાત્મનિ વિવાદો નાસ્તિ, વિશેષે હિ વિવાદો ‘ડનેક ઇકો વ્યાપકોઽવ્યાપક’ ઇત્યાદિઃ । યથા સર્વ સ્મિન્દર્શને ધર્મ ઇત્યવિવાદઃ, ધર્મવિશેષે હિ વિપ્રતિપત્તિઃ ॥ ‘ન તત્સાધનં’ ન તત્ર કાર્યકારણભાવઃ સાધનમ્ । અન્યત્સાધનં વક્ષ્યામીત્યમિસન્ધિઃ ॥ ૧૩૮ ॥

સૂ૦ — ધર્મની પેઠે સામાન્યવડે વિવાદના અભાવથી [પ્રમાણરૂપ] સાધનની [અગત્ય] નથી ૧૩૮

વિ૦ — ધર્મની સામાન્યસત્તાની પેઠે આત્માની (પુરુષની-ની) સામાન્યસત્તામાં કોઈ પણ વાદીનો વિવાદ અથવા મતભેદ ન હોવાથી તેનું સાધક પ્રમાણ બતાવવાનું પ્રયોગનું રહેતું નથી આત્માનું સામાન્ય અસ્તિત્વ સર્વ લોકોને દર્શનવાળાઓ સ્વીકારે છે ‘હું છું કે નથી એવો સંશય કોઈ પણ પ્રાતિરહિત માણસ કરતું નથી’ ‘હું છું એમ સૌ કોઈ પોતાનું અસ્તિત્વ માને છે, એટલે આત્માના એ સાધારણ સ્વરૂપમાં કોઈનો કોઈ પણ વિવાદ નથી, પરંતુ તેના વિશેષસ્વરૂપમાં દેહથી એતનસુધીમાં આત્મા કોણ ? ને તેનું સ્વરૂપ કેવું ? એમાં-લિન વિન મતો છે, એટલે તેના વિશેષસ્વરૂપમાં પ્રમાણ બતાવવાની અગત્ય રહે છે ધર્મસંબધમાં પણ એમજ છે ધર્મના સાધારણ સ્વરૂપમાં કોઈનો કોઈ પણ વિવાદ જોવામાં આવતો નથી, પણ ધર્મના વિશેષસ્વરૂપમાં સૌ વાદીઓ નાનાગ્રંથકારના વિવાદ કરે છે વિવાદની વાતમાં પોતાનો મત સત્ય કરવામાટે પ્રમાણ બતાવવાની અગત્ય પડે છે જે નિર્વિવાદ વાત હોય તેમાં કોઈને મત પ્રમાણ બતાવવાની અગત્ય રહેતી નથી ૧૩૮

શરીરાદિક્ષી પુરુષના ભિન્નપણાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:-

શરીરાદિવ્યતિરિક્તઃ પુમાન્ ॥ ૧૩૯ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

સૂ૦:-પુરુષ શરીરાદિથી ભિન્ન [છે.] ૧૩૯

વિદ્-પુરુષ એટલે શરીરરૂપ પુરમાં રહેલો આત્મા રપૂણ શરીરથી માંડીને પ્રકૃતિપર્યંતનાં બોલીશ જડ તત્ત્વોથી ભિન્ન એતનરૂપ છે. જેનો કોઈ અન્ય પદાર્થમાં સમાવેશ ન થાય તે પદાર્થને તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. પુરુષના શરીરાદિથી ભિન્નપણાનો હેતુ આગળના સૂત્રમાં કહેશે '૧૩૯

ઉપરની પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ કહે છે:-

સંહતપરાર્થસ્વાત્ ॥ ૧૪૦ ॥

મત્સંહતં તદસંહતપરાર્થમ્ । સંહતપરાર્થત્વેજનવસ્થા સ્યાત્ ।
સંહતત્વં ચગુણાનામન્યોઽન્યમિથુનભાવેન કાર્યકારણમ્ । અથ-
વા દ્રવ્યકઠિનતા સંહતત્વમ્ । તદ્દ્વ પ્રકૃત્યાદૌ તિરોક્ષતમસ્તિ,
અન્યથા તત્કાર્યેષુ સંહતતાદર્શનપ્રસંગાત્ ॥ ૧૪૦ ॥

સૂ૦:-સંઘાતના પરાર્થપણાથી [પુરુષ પ્રકૃતિ આદિથી ભિન્ન છે.] ૧૪૦

વિદ્-પ્રકૃતિ આદિ બધી સહત (મળીને કામ કરનારી) જોગ્યવસ્તુ અન્યને માટે છે. તે વસ્તુઓ જેને માટે છે તે દેહાદિથી વિલક્ષણ-એતન, અસંહત અને બોક્તા છે. જોકે “સંહતપરાર્થસ્વાત્પુરુષત્” એ આ અધ્યાયના ૬૬ માં સૂત્રમાં આ હેતુ કહેલો છે, તોપણ અહીં

હેતુઓની ગણનીમાટે તેનું સ્મરણ કરેલું છે તેથી અહીં તેની નિર્યંક પુનરુક્તિ થઈ છે એવી શકા ન કરવી ૧૪૦

કહેલી વાતને પુન વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે -

ત્રિગુણાદિવિપર્યયાત્ ॥ ૧૪૧ ॥

પુરુષે ત્રિગુણાદિવિપર્યયાત્ તદદર્શનાત્ । આદિશબ્દાદ-
ન્યેષા પ્રકૃતિધર્માણામપ્યદર્શનાદિતિ ॥ ૧૪૧ ॥

સૂ૦ —ત્રિગુણાદિના વિપર્યયથી [પુરુષ ભિન્ન છે] ૧૪૧

વિ૦ —સર્વદા અપરિણામિસ્વભાવવાળા પુરુષમાં સુખ દુઃખ અને મોહ એ સત્વાદિ ત્રણ ગુણોના ધર્મો કે બીજા કોઈ પણ પ્રકૃતિના ધર્મો નથી માટે તે પ્રકૃતિથી અને પ્રકૃતિના કાર્યોથી ભિન્ન છે 'હુ સુખી છું' ઇત્યાદિ પ્રતીતિઓ શુદ્ધિનિષ્ઠ સુખના સ્વાત્મપણાને લીધે પુરુષમાં થતી જણાય છે એ પ્રતીતિઓથી શુદ્ધિથી ભિન્ન પુરુષમાં સુખાદિ ધર્મોની સિદ્ધિ થતી નથી ૧૪૧

તેમાં બીજો હેતુ કહે છે -

અધિષ્ઠાનાચ્चेति ॥ ૧૪૨ ॥

चेतनो ह्यधिष्ठाता भवति प्रकृतिश्च जडेत्पर्यः ॥ १४२ ॥

સૂ૦ —અને અધિષ્ઠાનથી [પુરુષ ભિન્ન] ઇતિ ૧૪૨

વિ૦ —પુરુષ સરીરાદિનો અધિષ્ઠાતા છે, માટે તે અધિષ્ઠેય (અધિષ્ઠાતાને અધીન વર્તનાર) સરીરાદિથી ભિન્ન છે પ્રેરક ને અધિષ્ઠાતા પર્વાય છે જેમ અધિષ્ઠેય રથથી અધિષ્ઠાતા સારથિ ભિન્ન

છે તેમ અધિષ્ઠેય શરીરાદિથી અધિષ્ઠાતા પુરુષ પણ લિંગજ છે, તે બંને એક નથી ૧૪૨

હવે એ વાતમાં સહકારી સુક્તિ કહે છે:—

મોક્તૃભાવાત્ ॥ ૧૪૩ ॥

મોગ્યા પ્રકૃતિઃ, મોક્તા પુરુષઃ । યદપિ કૃટસ્થત્વાદાત્મનો
મોક્તૃત્વં નાસ્તિ, તથાપિ બુદ્ધિચ્છાયાપત્ત્યેત્યુક્તમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

સૂ૦:—મોક્તૃભાવથી [પણ પુરુષ શરીરાદિથી
લિંગ છે.] ૧૪૩

વિ૦ —મૂતિ મોગ્યા ને પુરુષ મોક્તા કહેવાય છે જોકે પુરુષ
(આત્મા) કૃટસ્થ (અવિકારી) હોવાથી તેમાં વાસ્તવિક મોક્તાપણું
નથી, તોપણુ તેમાં બુદ્ધિનો આભાસ પડવાથી તે મોક્તા કહેવાય છે.
એ કહી શરીરાદિને (શરીર, ઇન્દ્રિય કે અત કરણને) મોક્તા માનવામાં
આવે તો તેમાં કર્મકર્તૃવિરોધ (મોગ્યના ને મોક્તાના એકપણાઈ
દોષ) આવે, માટે શરીરાદિ મોક્તા નથી. ૧૪૩

પુરુષના કેવલ્યમાટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી
પણુ પુરુષ પ્રકૃતથી લિંગ છે એમ કહે છે:—

કૈવલ્યાર્થ પ્રવૃત્તેશ્ચ ॥ ૧૪૪ ॥

ત્રિગુણસ્વભાવત્વાત્પ્રકૃતેર્ન સ્વભાવપ્રચ્ચવઃ, અનિત્યત્ત્વ-
પ્રસજ્ઞાચ । યસ્યૌપાધિકા ગુણાસ્તસ્ય કૈવલ્યં સંભવતિ ।
સ ચાત્મેતિ ॥ ૧૪૪ ॥

સૂ૦:—[પુરુષના] કેવલ્યમાટે [પ્રકૃતિની] પ્રવૃત્તિથી
પણુ [પુરુષ લિંગ છે.] ૧૪૪

સૂ૦—શ્રુતિવડે સિદ્ધનો અભાવ નહિ, તેના
પ્રત્યક્ષવડે બાધથી ૧૪૭

વિગ્રહ—અમે કેવલ યુક્તિથીજ નહિ, પરંતુ ‘કેવલો નિર્ગુણઃ’
(આત્મા કેવળ ને નિર્ગુણ છે,) એ શ્રુતિપ્રમાણથી પણ પુરુષનું
નિર્ગુણપણ સિદ્ધ કર્યું છે શ્રુતિનડે સિદ્ધ થતા પદાર્થનો અન્ય કોઈ
પણ પ્રમાણવડે બાધ થઈ શકતો નથી “હુ જાણુ છું” આવી
પ્રતીતિ જીવને થાય કે, શુદ્ધ આત્માને એવી પ્રતીતિ થતી નથી, તેથી
તેનો ઉપર જણાવેલી શ્રુતિનડે બાધ થાય છે શ્રુતિદ્વારા જો એ પ્રતીતિ
નો બાધ તમે નહિ માનો તો “હુ ધોળો છું” ઇત્યાદિ પ્રતીતિથી
દેહને આત્મા માનવો પડશે, ને જો તેમ થશે તો દેહથી આત્મા ભિન્ન
છે એમ કહેનારી શ્રુતિઓનો ને તેની સાધક યુક્તિઓનો બાધ થવાથી
આવાંકિ માનેના દેહાત્મનાદની પ્રાપ્તિ થશે, જે વિવેકીઓને સ્વીકારવી
થોડી નથી “હુ જાણુ છું” આ પ્રતીતિ આત્માના જ્ઞાનધર્મને
જણાવનારી નથી એમ “હુ ધોળો છું” એવી દેહમા થતી હુપણાની
પ્રત્યક્ષપ્રતીતિવડે બાધ પામવાથી નહીં થાય છે “અન્નિદેકરસો હ્યમમાત્મા”
(આ આત્મા સદૃષ, ચેતનરૂપ ને એકરસ છે) આ શ્રુતિ પણ
આત્માનું ચેતન્યસ્વરૂપ છે એમ કહે છે ૧૪૭

પુરુષને જડ માનવામા બીજી રૂપ છૂટે છે —

સુષુપ્ત્યાદ્યસાક્ષિત્વમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

યદ્યાત્મા જડઃ સ્યાત્, સુષુપ્ત્યાદાવસાક્ષિત્વં અજ્ઞાતૃત્વં
સ્યાત્ । ન ચૈવં સુખમહમસ્વાપ્સમિતિ પ્રવિભાસનાત્ । આદિ-
; શબ્દાત્સ્વપ્નગ્રહણમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

સૂ૦—[પુરુષ જડ હોય તો તેનું] સુષુપ્તિ
આદિનું અસાક્ષીપણ [થાય.] ૧૪૮

વિ०:—જો આત્મા જડ હોય તો સુષુપ્તિકાલે (અત કરણના તથા ઇન્દ્રિયોના વિરામના સમયમા) તેનું (આત્માનું) સાક્ષીપણ સભવી શકે નહિ. સુષુપ્તિકાલમા પણ આત્મા અજ્ઞાનનો તેમજ સુષુપ્તો ચાતા (પ્રકાશક) રહે છે, તેથીજ સુષુપ્તિમાથી જાગૃત્ થયા પછી મનુષ્યને “ આજ હું ગાદનિદ્રામાં મૂક થઈને સુતો હતો, મને કંઈ જ્ઞાન નહોતું, ” ને “ આજ હું સુષુપ્તપૂર્વક સુતો હતો, ” એવી રીતનું અતિજ્ઞાન થાય છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા ચેતનરૂપ છે, જડરૂપ નથી ૧૪૮

હવે પુરુષનું બહુપણું સિદ્ધ કરે છે —

જન્માદિવ્યવસ્થાતઃ પુરુષબहुत्वम् ॥ ૧૪૯ ॥

यद्येक आत्मा, एकस्मिञ्जायमाने सर्वे जायेरन् ॥ ૧૪૯ ॥

સૂ० —જન્માદિની વ્યવસ્થાથી પુરુષનું બહુપણું [છે] ૧૪૯

વિ० —પુરુષના જન્માદિની વ્યવસ્થાની સિદ્ધિ થનામાટે પુરુષોનું બહુપણું માનવું જોઈએ. જો એક આત્મા માનવામા આવે તો એક આત્માનો જન્મ થયે બધા આત્માના જન્મો થવાનો દોષ આવે. વળી પુણ્યવાન જીવ સ્વર્ગમા જાય છે, પાપી જીવ નરકમા જાય છે, અજ્ઞાની જીવ બદ્ધ રહે છે ને જ્ઞાની જીવ મુક્ત થાય છે, આવી જે વ્યવસ્થા શ્રુતિસ્મૃતિથી સિદ્ધ છે તે વ્યવસ્થા પણ આત્માને એક માનવાથી નહિ બને, માટે પણ આત્માનું (પુરુષનું) બહુપણું માનવું જોઈએ ૧૪૯

બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિના લેદથી પુરુષના બધેમોક્ષાદિની વ્યવસ્થા સભવી શકે છે, માટે પુરુષોનું બહુપણું માનવાનું

વિ૦—પુરુના કેવલ્યમાટે ક્રિયાસ્વભાવવાળી પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અક્રિય પુરુષની તેમાટે પ્રવૃત્તિ થતી નથી, આ કારણથી પણ પ્રકૃતિથી પુરુષનું ભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે. પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિવાળી અથવા પરિણામશીના છે, અને પુરુષ પ્રવૃત્તિરહિત અથવા અપરિણામી છે ૧૪૪

હવે પુરુષ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે એમ કહે છે —

જહપ્રકાશાયોગાત્ પ્રકાશઃ ॥ ૧૪૫ ॥

જહો ન પ્રકાશત ઇતિ સિદ્ધમ્ । યદ્યાત્માપિ જહઃ સ્યાત્,
તસ્યાપ્યન્યેન પ્રકાશેન ભવિતવ્યમ્ । લાઘવાચ્છાત્મેવ પ્રકાશ-
રૂપોઽસ્તુ । શ્રુતિશ્ચ “યેનેદં સર્વં વિજાનાતિ તં કેન વિજાની-
યાત્, વિજ્ઞાતાસ્મરે કેન વિજાનીયાદિતિ ” ॥ ૧૪૫ ॥

સૂ૦ —જહમા જ્ઞાનના અસંભવથી [પુરુષ] જ્ઞાન
સ્વરૂપ [છે] ૧૪૫

વિ૦—જાગ્રત્મા ને સ્વપ્નમા મનનો ને આત્માનો સંયોગ થવાથી જીવેલા આત્મામા જ્ઞાનગુણ પ્રકટે છે, અને સુષુપ્તિમા મનનો ને આત્માનો સંયોગ ન હોવાથી તે વેના આત્મા જહરૂપે રહે છે. માટે આત્માનું સ્વરૂપ જહ (અચેતન) છે, ને મનનો તેની સાથે સંયોગ થવાથી તેમા ચેતનગુણ (જ્ઞાનગુણ) ઉત્પન્ન થાય છે, આવે જ તાર્કિકાનો મત છે તે મત ખોટો છે. કારણકે ઘટ આદિ જે જહ વસ્તુ છે તેમા જેમ કોઈના સંયોગથી જ્ઞાનરૂપ ધર્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ જહ આત્મામા પણ મનના સંયોગથી જ્ઞાનરૂપ ધર્મની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ, માટે સૂર્વાદિક પ્રકાશસ્વભાવવાળા પદાર્થોની પેરે આત્મા પણ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો જ છે. પૂર્વમીર્માસિકો આત્માને ખલોતની (આગીઆની) પેરે જહચેતનઉભયરૂપ માને છે તેમનું તે માનનું પણ ખાદુ છે, કેમકે એક ને નિરવયવ આત્મામા વિશેષી ઉભય-રૂપપણ સંભવી શકતું નથી ૧૪૫

જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ નથી, પણ તે તેનો સ્વભાવ છે, એમ કહે છે:—

નિર્ગુણત્વાન્ન ચિદ્ધર્મા ॥ ૧૪૬ ॥

યદ્યાત્મનો ધર્મયોગઃ સ્યાત્, પરિણામિત્વં સ્યાત્, તત્-
થાનિર્મોક્ષં ઇતિ ॥ ૧૪૬ ॥

સૂત્ર:—નિર્ગુણપણથી [પુરુષ] જ્ઞાનધર્મવાળો નથી. ૧૪૬

વિદ્ય:—જ્ઞાન અથવા ચૈતન્ય એ આત્માનો ગુણ નથી, પણ તે તેનો સ્વભાવ છે જે તમે જ્ઞાનને આત્માનો ગુણ માનશો તો “ સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણઃ ” (આત્મા સાક્ષી, ચૈતન્ય, કેવલ ને નિર્ગુણ છે,) ઇત્યાદિ આત્માના નિર્ગુણ સ્વરૂપને કહેનારી શ્રુતિઓની સાથે તમારા મતનો વિરોધ આવશે. બુદ્ધિમા છિત્તમ્મ થતા જ્ઞાન ને ઇચ્છા આદિનું અનિત્યપણ લોકોમાં અત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ છે તે જ્ઞાન ને ઇચ્છા આદિને જો પુરુષના ધર્મો માનવામાં આવે, તો પુરુષને પરિણામીપણીને પરિણામે વિનાશીપણીની પ્રાપ્તિ થાય આવી રીતની ખીણ અનેક યુક્તિઓદ્વારા પુરુષનું નિર્ગુણપણજ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪૬

“ હું જાણુ છું ” આવું જ્ઞાન બધા પુરુષોને થાય છે, તે જ્ઞાનથી જણાય છે કે જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે; માટે જ્ઞાનાદિકને પુરુષના ગુણજ માનવા બેમજો, એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન નીચેના સૂત્રવડે કરે છે:—

શ્રુત્યા સિદ્ધસ્ય નાપલાપસ્તત્પ્રત્યક્ષબાધાત્ ॥૧૪૭॥

“ અસંગો હ્યર્થ પુરુષઃ ” ઇત્યાદિશ્રુતિઃ, ગુણયોગે સા
વાધિતા સ્યાત્ ॥ ૧૪૭ ॥

સૂ૦—શ્રુતિવડે સિદ્ધનો અભાવ નહિ, તેના પ્રત્યક્ષવડે બાધથી ૧૪૭

વિઃ—અમે કેવળ મુક્તિથીજ નહિ, પરંતુ ‘ કેવલો નિર્ગુણથ ’ (આત્મા કેવળ ને નિર્ગુણ છે,) એ શ્રુતિપ્રમાણથી પણ પુરુષનું નિર્ગુણપણ સિદ્ધ કરું છે શ્રુતિવડે સિદ્ધ થતા પદાર્થનો અન્ય કોઈ પણ પ્રમાણવડે બાધ થઈ શકતો નથી ‘ હું જાણ છું આવી પ્રતીતિ જીવને થાય છે, શુદ્ધ આત્માને એવી પ્રતીતિ થતી નથી તેથી તેનો ઉપર જણાવેલી શ્રુતિવડે બાધ થાય છે શ્રુતિદ્વારા જો એ પ્રતીતિ નો બાધ તમે નહિ માનો તો “ હું ધોળા છું ” ઈલાદિ પ્રતીતિથી દેહને આત્મા માનવો પડશે ને જો તેમ યશે તો દેહથી આત્મા ભિન્ન છે એમ કહેનારી શ્રુતિઓનો ને તેની સાધક મુક્તિઓનો બાધ થનારો આવાદિ માનેના દેહાત્મનાદની પ્રાપ્તિ થશે, જે વિવેકીઓને સ્વીકારવી યોગ્ય નથી ‘ હું જાણ છું ’ આ પ્રતીતિ આત્માના જ્ઞાનધર્મને જણાવનારી નથી એમ ‘ હું ધોળા છું ’ એવી દેહમા થતી દુપણાની પ્રત્યક્ષપ્રતીતિવડે બાધ પામવાથી નક્કી થાય છે સચ્ચિદ્કરણો કાયમાત્મા (આ આત્મા સદૃશ, ચેતનરૂપ ને એકરસ છે) આ શ્રુતિ પણ આત્માનું ચેતન્યસ્વરૂપ છે એમ કહે છે ૧૪૭

પુરુષને જડ માનવામા બીજી દ્રવ્ય કહે છે —

સુપુત્યાવસાક્ષિત્વમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

યદાત્મા જડઃ સ્યાત્, સુપુત્યાદાવસાક્ષિત્વં અજ્ઞાતત્વ સ્યાત્ । ન ચૈવં સુખમહમસ્વાપ્નમિતિ પ્રતિભાસનાત્ । આદિ-શબ્દાત્સ્વપ્નગ્રહણમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

સૂ૦—[પુરુષ જડ હોય તો તેનું] સુપ્તિ આદિનું અસાક્ષીપણ [થાય] ૧૪૮

વિઠ:—જો આત્મા જડ હોય તો સુષુપ્તિકાલે (અત ક્ષણના તથા ઘડિયોના વિરામના સમયમા) તેનું (આત્માનું) સાક્ષીપદ્ધ સંભવી શકે નહિ. સુષુપ્તિકાલમાં પણ આત્મા અજ્ઞાનનો તેમજ સુષુપ્તોગ્રાતા (પ્રકાશક) રહે છે, તેથીજ સુષુપ્તિમાથી જાગતુ થયા પછી મનુષ્યને “ આજ હું ગાદનિદ્રામાં મૂક થઈને સુતો હતો, મને કંઈ જ્ઞાન નહોતુ, ” ને “ આજ હું સુષુપ્તપૂર્વક સુતો હતો, ” એવી રીતનું અનુભૂતિજ્ઞાન થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા ચેતનરૂપ છે, જડરૂપ નથી. ૧૪૮

હવે પુરુષનું બહુપણું સિદ્ધ કરે છે:—

જન્માદિવ્યવસ્થાતઃ પુરુષવદ્વત્ત્વમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

યદેક આત્મા, એકસ્મિન્નાયમાને સર્વે જાયેરન્ ॥ ૧૪૯ ॥

સૂ૦.—જન્માદિની વ્યવસ્થાથી પુરુષનું બહુપણું [છે.] ૧૪૯

વિઠ:—પુરુષના જન્માદિની વ્યવસ્થાની સિદ્ધિ થરામાટે પુરુષોનું બહુપણું માનવું જોઈએ. જો એક આત્મા માનવામાં આવે તો એક આત્માનો જન્મ થયે બધા આત્માના જન્મો થવાનો દોષ આવે. વળી પુણ્યવાન્ જીવ સ્વર્ગમાં જાય છે, પાપી જીવ નરકમાં જાય છે, અજ્ઞાની જીવ બદ્ધ રહે છે ને જ્ઞાની જીવ મુક્ત થાય છે, આવી જે વ્યવસ્થા શ્રુતિસ્મૃતિથી સિદ્ધ છે તે વ્યવસ્થા પણ આત્માને એક માનવાથી નહિ જને; માટે પણ આત્માનું (પુરુષનું) બહુપણું માનવું જોઈએ. ૧૪૯

બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિના લેદથી પુરુષના બંધમોક્ષાદિની વ્યવસ્થા સંભવી શકે છે, માટે પુરુષોનું બહુપણું માનવાનું

કાંઈ પ્રયોજન નથી એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે.—

उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः ॥ १५० ॥

પૈકમાકાશં, ઘટાદ્યુપાધિભેદાદ્ઘટે નદે ‘ઘટાકાશં નદમિ’ તિ વ્યપદિશ્યતે, તથૈકાત્મપક્ષેઽપિ દેહાવચ્છેદાત્તનાશે ‘આત્મા નદ’ ઇતિ વ્યપદેશમાત્રમ્ । નાનાત્મપક્ષેઽપ્યન્યથાઽઽત્મનો નિત્યત્વાત્કથં જન્મમરણવ્યવસ્યેતિ ॥ ૧૫૦ ॥

સૂ. — ઉપાધિના ભેદમા પણ એકનો ઘણાની સાથે સંબંધ ઘટાદિની [સાથે] આકાશની જેઠે [છે.] ૧૫૦

વિ. — જેમ એક જ આકાશને ઘટાદિના સંબંધથી ઘટાદિરૂપ ઉપાધિનો સંયોગ અને મહાદ્વિના નાશથી મહાદ્વિરૂપ ઉપાધિનો વિયોગ થાય છે તેમ પુરુષને એક જ માનવામાં એક પુરુષને એક અંત કરણનો સંયોગ થવાથી તેને બંધ થવો જોઈએ, અને તેને જ બીજા અંત કરણના નાશવડે તે અંત કરણનો વિયોગ થવાથી તેની મુક્તિ થવી જોઈએ. આમ હોય તો પછી એક પુરુષ બદલ છે ને બીજો પુરુષ મુક્ત છે, એવી જે પ્રતીતિ થાય છે તે પ્રતીતિ ન થવી જોઈએ, પણ એક જ પુરુષ બદલ છે, અને તે જ પુરુષ મુક્ત પણ છે, એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ, પરંતુ એવી પ્રતીતિ થતી નથી જો એક જ આત્માની એક જ કાલે પરસ્પર વિરોધવાળી બે સ્થિતિ માનસો તો મુક્તને પણ બંધની અત્યંત નિવ્રત્તિ નહિ સ્વીકારી શકાય. ૧૫૦

જોકે ચેતન એક છે તોપણ ઉપાધિવિશિષ્ટચેતનને કેવલચેતનથી જિજ્ઞાસુ માનવાથી બંધબોલાદિની વ્યવસ્થા

સંભવી શકે છે, આવી શકા થાય તો તે થકાનો ઉત્તર આપે છે —

ઉપાધિર્ભિવ્યતે ન તુ તદ્વાન્ ॥ ૧૫૧ ॥

ઉપાધિર્ભિવ્યતે । ન ચાન્યનાશાદન્યત્ર નાશવ્યગ્હારોઽતિપ્રસંગાત્ । એકાત્મપક્ષે ચ વ્યક્ત એવ વિરુદ્ધધર્માધ્યાયઃ, એકસ્ય વન્ધમોક્ષાભાવાત્ । આકાશસ્ય તુ ધ્રુમાદિયોગાયોગાવિરુદ્ધૌ, સંયોગસ્યાવ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ ॥ ૧૫૧ ॥

સૂ૦.—ઉપાધિ ભેદ પામે છે, પણ તેવાળે [ભેદ પામતો] નથી. ૧૫૧

एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्ध-
धर्माध्यासः ॥ १५२ ॥

न विरुद्धधर्माध्यासो भवति ॥ १५२ ॥

સૂ૦:—એવી રીતે એકપણાવડે રહેલાના વિરુદ્ધધર્મનો અધ્યાસ [સંભવે] નહિ. ૧૫૨

વિ૦—જે વસ્તુ એકપણાના ભાવથી રહેલી હોય તેમા ઝાઝ પણ રીતે વિરુદ્ધધર્મનો અધ્યાસ થઇ શકે નહિ. જો આત્મા બહુ હોય તોજ તેમાં તેના દેહાદિમા રહેલા ઉત્પત્તિવિનાશાદિ આરોપિત થઇ શકે, કિન્તુ જો આત્મા એકજ હોય તો તેમા ઝાઝ પણ રીતે બહુ દેહાદિનાં બહુ ઉત્પત્તિવિનાશાદિ આરોપિત થઈ શકે નહિ. આમ હોવાથી આત્મા બહુ છે, એક નથી. ૧૫૨

એક આત્મા માનવામાં તેના સુખદુઃખાદિના જ્ઞાનની વ્યવસ્થા પણ નહિ સંભવી શકે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात्तस्त्रिरेकत्वात् ॥ १५३ ॥

पुरुषकर्तृत्वं भ्रान्तं, अत्र पुरुषकर्तृत्वस्य सत्यत्वात्,
आरोपस्यासत्यत्वात् । न च सत्यासत्ययोः संबन्धस्तात्त्विको
भवति । असङ्गित्वादात्मनो न जन्ममरणादि संभवति ॥ १५३ ॥

સૂ૦:—અન્યના ધર્મપણામા પણ [આત્માના] એકપણાથી આરોપથી તેની સિદ્ધિ [સંભવે] નહિ. ૧૫૩

વિ૦:—જો સુખદુઃખાદિને અન્યના એટલે અત કરણના ધર્મો માને, અને તેમનો એક પુરુષમા આરોપ માને, તોપણ એક પુરુ

સુખી છે, ને બીજો પુરુષ દુઃખી છે, એવી વ્યવસ્થા આ જગતમા
જોવામા આવે છે તે નહિ સહી શકે ઘટાકારને અને શૂદ્ધાકારને
ઉપાધિવડે ભિન્ન માનવાથી તેમના ઉપાધનાનિમિત્તથી તેમની ભિન્નતાની
વ્યવસ્થા સહી શકે જો જીવપણા આદિ ધર્મેની ઉપાધિવિસિદ્ધમા
ગણુશો તો ધટ્ઠપ ઉપાધિના નાશથી જોમ ઘટાકારનો નાશ થાય છે
તેમ આત્મરૂપ ઉપાધિના નાશથી જીવનો પણ નાશ થશે, ને
જીવનો નાશ થાય છે એમ કહેતુ એ શ્રુતિસ્મૃતિથી બિયટુ '૬, અને
એમ માનવાથી મોક્ષનો ને તેના સાધનોનો ઉપદેશ પણ નકામો થઈ
પડે છે ૧૫૩

જો આત્માને ઘણા માનશે તો અદ્વૈતતુ પ્રતિપાદન
કરનારી શ્રુતિસ્મૃતિની સાથે વિરોધ આવશે એમ શકા થાય
તો તેનું સમાધાન કરે છે —

નાદ્વૈતશ્રુતિવિરોધો જાતિપરત્વાત્ ॥ ૧૫૪ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

મૂળ—[અદ્વૈતશ્રુતિના] જાતિપરત્વાથી અદ્વૈતશ્રુતિનો
વિરોધ નથી. ૧૫૪

વિ. —“આત્મા (પુરુષો) ઘણા છે ” એ અમારું કથન
શ્રુતિથી વિરુદ્ધ નથી, પણ શ્રુતિસમત છે “ રાદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્
એકમેવાદિતીયમ્ ” (હે પ્રિયદર્શન ! આ જગત આગળ સતજ હતુ,
એકજ અદિતીય હતુ,) અને “ આત્મા વા દ્વદમેક એવામ આસીત્ ”
(પ્રસિદ્ધ આ જગત આગળ એકજ આત્મરૂપ હતુ,) ઇત્યાદિ
શ્રુતિઓ પુરપતુ એકપણ કહેતી નથી, પણ તેમની આત્મપણારૂપ
એકજાતિ કહી તેમના વિભતીયપણાનો નિમેષ કરે છે સર્વ પુરુષો
વિરુદ્ધધર્મેનો અભાવ હોવાથી શ્રુતિઓમા તેમનું સ્થાનરૂપ સમાનસ્વભા-
વાળાપણુ કહે છે, એકજ આત્મા છે એમ કહે નથી. ૧૫૪

પુરુષોત્ત સંભવીયપણ પ્રત્યક્ષ ન થવાથી પુરુષોત્ત
સંભવીયપણાતુ કથન વિરુદ્ધ છે એમ શકા થાય તો તેતુ
અમાધાન કરે છે —

વિદિતબંધકારણસ્ય દૃષ્ટ્યાઽતદ્રૂપમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

વિદિતં બંધકારણં પ્રકૃતિપુરુષપ્રતિષેદાદર્શનં યસ્ય, તસ્ય
દૃષ્ટ્યા વિષેકજ્ઞાનેન તદ્રૂપ કૈવલ્યરૂપમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

સૂ૦ — જોનામા પ્રસિદ્ધ બધતુ કારણ [અવિવેક]
જે એનાની દૃષ્ટિવડે તે રૂપ નથી ૧૫૫

વિ૦ — પ્રસિદ્ધ બધતુ [રૂપ] જે અવિવેક તે જોનામા કે
એવા અવિવેકી પુરુષોત્તે પુરુષોત્ત વિભાવીયપણાની ભાતિ થાય છે
એવી આતિથી વિવેકીઓને પ્રતીત થતા પુરુષના સંભવીયપણાનો બાધ
થતો નથી નેમના યોગ સામર્થ્યમિનાતુ થકા દિવસે સૂર્ય ન દેખતા અધાર
દેખે તેથી કાંઈ સૂર્યા પ્રકાશનો બાધ થાય ? નહીં થાય ૧૫૫

હવે પુરુષોત્ત સંભવીયપણ પ્રતિષ્ઠાદન કરે છે —

નાંવાદૃષ્ટ્યા ચક્ષુઃસ્મતામનુપલંભઃ ॥ ૧૫૬ ॥

અન્યો ન વચસીતિ ચક્ષુષ્માનપિ કિંનોપલભતે । નાનાત્મ
વાદિનામનેકે ત્યાયાઃ સન્તીત્યર્થઃ ॥ ૧૫૬ ॥

સૂ૦ — અધના અદર્શનવડે આજોવાળાને અદર્શન
નથી ૧૫૬

વિ૦ — અધપુરુષ નેત્રને અભાવે દેખી ન શકે તેથી શુ એમ
સિદ્ધ થાય કે નેત્રવાળો દેખતો પુરુષ પણ ન દેખી શકે ? તા ૧૫૫
કે યાનીપુરુષો વિવેકવડે આત્માની સંભવીયતા જોઈ શકે છે અને

અસાનીઓ પોતાના અવિવેકને લીધે આત્માની સમતીયતા ભ્રેષ્ટ
શકતા નથી. ૧૫૬

અદ્વૈતમતમાં દ્રવ્ય કહે છે:—

વામદેવાદિર્મુક્તો નાદ્વૈતમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

પુરાણાદૌ શ્રુતં “વામદેવો મુક્તઃ શુકો મુક્ત” ઇત્યાદિ ।
યદેક એવાત્મા, એકમુક્તૌ સર્વમુક્તેર્મેદશ્રુતિગ્રાધઃ સ્યાત્ ॥૧૫૭॥

સૂ૦:—વામદેવાદિ મુક્ત [થયા છે, તેથી]
અદ્વૈત નથી. ૧૫૭

વિ૦:—વામદેવત્રયિ મોક્ષ પામ્યા છે, ને શુદ્ધદેવજીને મુક્તિ
મળી છે, એમ શાસ્ત્રમાં સાબળવામાં આવે છે. હવે જો એકજ
આત્મા બધા સરીરોમાં સ્થિત હોય તો વામદેવાદિની મુક્તિથી અવશ્ય
બીજાઓની પણ મુક્તિ થાત, પણ તેમ થયું નથી; તેથી અદ્વૈતમત
ચોગ્ય નથી. ૧૫૭

વામદેવાદિને પરમમોક્ષ નથી થયો એમ કોઈ
શંકા કરે તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

અનાદાવદ્ય યાવદ્ભાવાદ્ ભવિષ્યદપ્યેવમ્ ॥૧૫૮॥

અનાદૌ સંસારેઽય યાવજ્જન્યતાયા અદર્શનાદ્ભવિષ્યતિ
મુક્તિરિતિ પક્ષે નાસ્તિ પ્રમાણમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

સૂ૦:—અનાદિથી હમણાંસુધીમાં [મુક્તિના]
અભાવથી ભવિષ્યમાં પણ એમ [થાય.] ૧૫૮

વિ૦:—જો આ અનાદિ સંસારમાં વામદેવાદિ કોઈ પણ
પુરુષને હજીસુધી પરમમુક્તિ મળે નથી એમ કહેો તો હવે પણ પણ

કોઈ પુરુષને પરમમુક્તિ નહિ થાય, આવો ત્રિશય થાય છે, તે જો એમ થશે તો પછી કોઈ પણ પુરુષની પરમમુક્તિના સાધનોમા પ્રગતિ થશે નહિ. વળી જ્ઞાનવટે પુરુષ અવગ્યા મુક્ત થાય છે. આવો જે શ્રુતિસ્મૃતિનો પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંત છે તેની સાથે પણ તમારા કથનનો વિરોધ આવશે ૧૫૮

આ સસારમા જ્ઞાનવટે ક્રમથી જો જાધા પુરુષોની મુક્તિ થઈ જશે તો પછી આ સસારનો ઉચ્છેદ થઈ જશે એવી શક્ય થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે --

હૃદાનીમિવ સર્વત્ર નાત્યન્તોચ્છેદઃ ॥ ૧૫૯ ॥

અનન્તત્વાદાત્મનાં ક્રમેણ મુક્તિરપિ સ્યાત્, સંસારોચ્છેદો ઽપિ ન સ્યાત્ । હૃદાનીમિવ સર્વત્ર મવિપ્યત્કાલેઽપિ મુક્તિર્મવિપ્યતીતિ નાત્યન્તોચ્છેદ સ્યાત્, પ્રવાહનિત્યત્વાત્ ॥ ઉપાધિવિગમો મોક્ષશ્ચિત્તિ પક્ષેઽપિ સર્વશૂન્યતાપ્રસંગશ્ચિત્તિ તુલ્યોજ્જ્વલોગઃ । યથા નાનાત્મના ક્રમેણ મુક્તૌ સર્વોચ્છેદઃ, તથા સર્વકર્મોચ્છેદે સર્વોપાધિનાઘ્રાઙ્ગજ્જ્વલ્યં સ્યાત્ । અથોપાધીનામનન્તત્વાન્ન શૂન્યતા, નાનાત્મપક્ષેઽપિ તુલ્યત્વમ્ । તથા ચ “અત એવ હિ વિદ્રત્સુ મુચ્યમાનેષુ સંતતમ્ । બ્રહ્માણ્ડજીન લોકાનામનન્તત્વાદશૂન્યતા” ॥ ૧૫૯ ॥

સૂ૦ — વર્તમાનની પેઠે સર્વકાલે [સસારનો] અત્યંત અભાવ નથી ૧૫૯

વિ૦—આ સસાર અનાદિ છે, આત્માઓ અસંખ્ય છે, તે કિતની પ્રાપ્તિ ખટ્ટજ દુર્લભ છે એ જાધા કારણથી આ વર્તમાનકાલની

પેઠે ભવિષ્યદાક્ષમાં પણ આ સંસાર ચાલતો રહેજે, તેનો અત્યંત ઉઠેડ નહિ થાય. જો આજસુધી આ મંસાર ચાલુ રહ્યો છે તો દવે પછી તેનો અભાવ થશે તેમાં પ્રમાણ શું ? ૧૫૯

આત્મા બદ્ધ છે કે મુક્ત છે ? જો આત્મા સ્વાભાવિક બદ્ધ હોય તો તેના સ્વરૂપનો નાશ થયા વિના તેનો મોક્ષ નહિ થાય, ને સ્વરૂપનો નાશ માનવાથી તેને અનિત્યપણું પ્રાપ્ત થશે; અને આત્મા જો સ્વાભાવિક મુક્ત હોય તો ધ્યાનાદિને વ્યર્થપણું પ્રાપ્ત થશે, એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકાના ઉત્તરમાં જગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર કહે છે:—

વ્યાવૃત્તોભયરૂપઃ ॥૧૬૦ ॥

ન વદ્ધો નાર્યં મુચ્યતે, કિંતુ નિત્યમુક્તઃ । અજ્ઞાન-
નાશસ્તુ ધ્યાનાદિના ક્રિયત્ત્વે ॥ ૧૬૦ ॥

સૂઃ:—[પુરુષ] બંને રૂપથી લિપ્ત [છે.] ૧૬૦

વિઃ:—સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવડે આત્મસ્વરૂપનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે આત્મા સ્વભાવથી બદ્ધ નથી, તેમ તેને નવી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આત્માને પોતાનું સ્વાભાવિક નિત્યમુક્તપણું અવિરોધને સીધે નથી અનુભવાતું એજ તેને બધ છે, અને એ બધનો વિવેકજ્ઞાનદ્વારા અભાવ થવો એજ તેની મુક્તિ છે. આત્માને પોતાના કલ્પિત બંધનો અભાવ યોગાનુષ્ઠાન કરવાવડે તેના અતઃકરણની શુદ્ધિ થયે વિવેકજ્ઞાન થવાથી અનુભવાય છે. ૧૬૦

જો દૃશ્યથી લિપ્ત આત્મા હોય તો વિવેકજ્ઞાન પામેલાને પણ દૃશ્યનું સાક્ષીપણું રહેવાથી તેનો મોક્ષ નહિ થાય આવી શંકા થાય તો તે શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે:—

સાક્ષાત્સંવન્ધાત્સાક્ષિત્વમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

અક્ષં ઇન્દ્રિયમ્ । તત્સંવન્ધાત્સાક્ષિત્વમ્ । ત્રિવેકે ચ ક્વેન્દ્રિય-
સંવન્ધ ઇતિ ॥ ૧૬૧ ॥

સૂ૦ — ઇન્દ્રિયસાથેના સળધથી [આત્માનું] સાક્ષીપણું
[છે] ૧૬૧

વિ૦ — અક્ષ એટલે ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયો. અક્ષી ઇન્દ્રિયોના કથનરહે
તેના અહમરારાદિ કારણોપણુ સમજવા ઇન્દ્રિયોના અહમરના, મહત્ત્વના
ને પ્રકૃતિના સળધકાલે આત્મા સાક્ષી એટલે પ્રકૃતિ આદિનો દ્રષ્ટા
ગણાય છે. મુક્તિકાતમા તેને ઇન્દ્રિયાદિનો સળધ ન રહેવાથી તે પ્રકૃતિ
આદિનો દ્રષ્ટા રહેતો નથી, પણ પોતાના સ્વરૂપમાજ સ્થિત રહે છે ૧૬૧

હવે પુરુષનું નિત્યમુક્તપણું છે એમ કહે છે —

નિત્યમુક્તત્વમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

સૂ૦ — [પુરુષનું] નિત્યમુક્તપણું [છે] ૧૬૨

વિ૦ — હુ અ સુદ્ધિનું પરિણામ છે પુરુષનું પરિણામ નથી
પુરુષને હુ ખના સળધના અત્મતાભાવરૂપ મુક્તપણું નિત્યસિદ્ધ છે, અને
પ્રતિબિંબરૂપ હુ ખના કોમળી નિવૃત્તિ તો તેને રિવેકચાનના સાધનો
દ્વારા વિવેચનાની પ્રાપ્તિ થયે થાય છે ૧૬૨

ઔદાસીન્યં ચેતિ ॥ ૧૬૩ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

સૂ૦ — અને [તેનું] ઉદાસીનપણું પણ [છે] ૧૬૩

વિ૦:—જ્યાં પુરુષમાં ઉદાસીનપણું રહેતું છે અહીં કર્તાપણુના

અભાવને ઉદ્દાસીનપણું કહેણું છે કર્તાપણું આદિ ધર્મો બુદ્ધિમા છે, પુરુષમા નથી, તેથી પણ પુરુષ નિત્યમુક્ત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૨

હવે પુરુષમાં કર્તાપણાની પ્રતીતિ શાથી થાય છે તે કહે છે.—

उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सा- न्निध्यात् ॥ १६४ ॥

इति श्रीकपिलभगवत्प्रणीते श्रीसांख्यप्रवचने प्रथमो
विषयाध्यायः ॥ १ ॥

चित્સાનિધ્યેન પ્રકૃત્યુપરાગાદાત્મનઃ કર્તૃત્વં કર્તૃત્વાભિ-
માનઃ ॥ ચિત્સાનિધ્યાદિતિ વીપ્સા પરિસમાપ્તૌ, ધૃતૌ તથા
દૃષ્ટ્વાદિતિ ॥ ૧૬૪ ॥

इति श्रीमदनिरुद्धमहविरचितायां श्रीकपिलसांख्यप्र-
वचनसूत्रवृत्तौ विषयाध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

સૂ૦ —[બુદ્ધિના] ઉપરાગથી [પુરુષમા]
કર્તાપણું [આરોપાય છે,] પુરુષતા સમીપપણાથી,
પુરુષના સમીપપણાથી. ૧૬૪

વિ૦:—કર્તાપણાના ધર્મનાથી બુદ્ધિ અકર્તા પુરુષના સમીપમા
રહેલી છે બુદ્ધિની સમીપતાને લીધે પુરુષમા બુદ્ધિનુ પોતાના ધર્મસક્તિ
પ્રતિબિંબિ પડે છે, તેથી તેનું કર્તાપણું પુરુષમા આરોપિત થાય છે
વસ્તુતાએ પુરુષ સર્વદા અકર્તા અને નિત્યમુક્ત છે આ અધ્યાયના
સમાપ્તિ બતાવવામાટે આ સૂત્રમા ચિત્સાનિધ્યાત્ એ પદ બે વાર
મૂકેણું છે. ૧૬૪

इति श्रीमन्नुरामशर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिन्शास्त्रायां
गुर्जरभाषाटीकायां प्रथमो विषयाध्यायः ॥ १ ॥

સાક્ષાત્સંવન્ધાત્સાક્ષિત્વમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

અક્ષે ઇન્દ્રિયમ્ । તત્સંવન્ધાત્સાક્ષિત્વમ્ । વિવેકે ચ ક્વેન્દ્રિય-
સંવન્ધ इति ॥ ૧૬૧ ॥

સૂ૦:—ઇન્દ્રિયસાથેના સંબંધથી [આત્માનું] સાક્ષીપણું
[છે.] ૧૬૧

વિ૦—અક્ષ એટલે ઓગાદિ ઇન્દ્રિયો. અહીં ઇન્દ્રિયોના કથનરૂઠે
તેનાં અહંકારાદિ કારણો પણ સમજવા. ઇન્દ્રિયોના, અહંકારના, મહત્ત્વના
ને પ્રકૃતિના સબંધકાલે આત્મા સાક્ષી એટલે પ્રકૃતિ આદિનો દ્રષ્ટા
ગણાય છે. પ્રકૃતિકાલમા તેને ઇન્દ્રિયાન્નિ સબંધ ન રહેવાથી તે પ્રકૃતિ
આદિનો દ્રષ્ટા રહેતો નથી, પણ પોતાના સ્વરૂપમાજ સ્થિત રહે છે. ૧૬૧

હવે પુરુષનું નિત્યમુક્તપણું છે એમ કહે છે:—

નિત્યમુક્તત્વમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

સૂ૦:—[પુરુષનું] નિત્યમુક્તપણું [છે.] ૧૬૨

વિ૦:—દુઃખ સુહૃદિનું પરિણામ છે, પુરુષનું પરિણામ નથી.
પુરુષને દુઃખના સબંધના અત્યંતાભાવરૂપ મુક્તપણું નિત્યસિદ્ધ છે, અને
પ્રતિબિન્નરૂપ દુઃખના ભોગની નિવૃત્તિ તો તેને વિવેકજ્ઞાનના સાધનો-
દ્વારા નિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયે થાય છે. ૧૬૨

ઔદાસીન્યં ચેતિ ॥ ૧૬૩ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

સૂ૦:—અને [તેનું] ઉદાસીનપણું પણ [છે.] ૧૬૩

વિ૦:—વળી પુરુષમાં ઉદાસીનપણું રહેતું છે. અહીં કતાપિજ્ઞાના

અલાવને ઉદાસીનપણું કહેલું છે. કર્તાપણું આદિ ધર્મો શુદ્ધિમાં છે, પુરુષમાં નથી, તેથી પણ પુરુષ નિત્યમુક્ત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૩

હવે પુરુષમાં કર્તાપણાની પ્રતીતિ શાથી થાય છે તે કહે છે:—

**उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सा-
न्निध्यात् ॥ ૧૬૪ ॥**

इति श्रीकपिलभगवत्प्रणीते धीसांख्यप्रवचने प्रथमो
विषयाध्यायः ॥ १ ॥

चित્સાંનિધ્યેન પ્રકૃત્યુપરાગાદાત્મનઃ કર્તૃત્વં કર્તૃત્વામિ-
માનઃ ॥ ચિત્સાંનિધ્યાદિતિ ધીપ્તા પરિસમાપ્તૌ, શ્રુતૌ તથા
દૃષ્ટ્વાદિતિ ॥ ૧૬૪ ॥

इति श्रीमदनिरुद्धभट्टविरचितायां श्रीकपिलसांख्यप्र-
वचनसूत्रवृत्तौ विषयाध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

સૂ૦.—[શુદ્ધિના] ઉપરાગથી [પુરુષમાં]
કર્તાપણું [આરોપાય છે,] પુરુષના સમીપપણાથી,
પુરુષના સમીપપણાથી. ૧૬૪

વિ૦:—કર્તાપણાના ધર્મવાળી શુદ્ધિ અકર્તા પુરુષના સમીપમાં રહેલી છે. શુદ્ધિની સમીપતાને લીધે પુરુષમાં શુદ્ધિનું પોતાના ધર્મસંદિત પ્રતિબિંબિ પડે છે, તેથી તેનું કર્તાપણું પુરુષમાં આરોપિત થાય છે. વસ્તુતાએ પુરુષ સર્વદા અકર્તા અને નિત્યમુક્ત છે. આ અધ્યાયની સમાપ્તિ બતાવવામાટે આ સુત્રમાં ચિત્સાન્નિધ્યાત્ એ પદ બે વાર મૂકેલું છે. ૧૬૪

इति धीमन्नश्रुरामचर्मणा विरचिताया धीसांख्यतात्पर्यबोधिष्वन्याख्याया
गुर्जरभाषाटीकाया प्रथमो विषयाध्यायः ॥ १ ॥

ૐ

॥ ૨ પ્રધાનકાર્યાધ્યાય ॥

આ અથના પહેલા અધ્યાયમાં સાંખ્યશાસ્ત્રના વિવેચનું વર્ણન થયું. હવે આ શાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં પુરુષનું અપરિણામીપણુ દર્શાવવામાટે પ્રધાનથી (પ્રકૃતિથી) આ જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહેવામાં આવશે. પ્રધાનના કાર્યેનું યથાર્થ જ્ઞાન થયાવિના જિજ્ઞાસુને સ્પર્શીતે પુરુષના સ્વરૂપનો વિવેક થાય નહિ, માટેજ જગવાન્ સૂત્રકાર આ અધ્યાયમાં પ્રધાનનાં કાર્યેનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં નીચેના પહેલા સૂત્રમાં આ જગત્ની ઉત્પત્તિમાં પ્રયોજન કહે છે:-

વિમુક્તમોક્ષાર્થં સ્વાર્થં વા પ્રધાનસ્ય ॥ ૧ ॥

સ્વભાવવિમુક્ત આત્મા । તસ્યાભિમાનિકમન્ધવિમોક્ષાર્થં પ્રધાનસ્ય જગત્કર્તૃત્વમ્ । દુઃસસૃષ્ટૌ સ્વભાવાદેવ વૈરાગ્યાન્મોક્તે વૈ પુરુષઃ પ્રવર્તતે । સુસસૃષ્ટૌ ચ દુઃસસંવલત્વાત્ સુસ્યાપિ દુઃસપક્ષનિક્ષેપાદૈરાગ્યમેવોપજાયતે । તત્તતુર્નિધં, ચતમાનસંજ્ઞા વ્યતિરેકમંજ્ઞા એકેન્દ્રિયસંજ્ઞા વશીકારસંજ્ઞા ચેતિ । હેયં દુઃસ-મનાગતમેકર્વિશતિપ્રકારં, શરીરં પઢિન્દ્રિયાણિ પહ્નિપયાઃ પહ્નુદ્રયઃ સુસં દુઃસં ચેતિ । તત્ત શરીરં દુઃસાપતનત્વાદ્દુઃસં, ઇન્દ્રિયાણિ વિપયા શુદ્ધયશ્ચ તત્માધનમાગત, સુસં દુઃસાનુપદ્ધા-

त, दुःखं यातनापीडासंतापात्मकं मुख्यत एवेति । तस्य निर्वर्तकमसाधारणं कारणमविद्या तृष्णा धर्माधर्माविति । अविद्या विपरीतज्ञानं, तत्संस्कारश्च विद्वद्भिरुक्तस्तृष्णादीनामसाधारणो हेतुः । दुःखहानं च दुःखोत्पत्तिनिवृत्तिरात्यन्तिकी । तस्योपायस्तत्त्वज्ञानमात्मविषयं, ततोऽविद्याया निवृत्तेः । तथा चोक्तं “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” “श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ” ॥ “तरति शोकमात्मविदि ” ति । स द्विविधः परश्चापरश्चेति । तथा चोक्तं “द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये, परं चापरमेव चे ” ति । विद्यैश्वर्यविशिष्टः संसारधर्मेरीपदप्यसंस्पृष्टः परो भगवान्महेश्वरः सर्वज्ञः सकलजननाद्विधाता । स कथं ज्ञातव्यः । अनुमानाद्वा श्रमाद्वा । तथा हि, विवादाध्यासितमुपलब्धं सकारणकं, अभूत्वा भावित्वात्, चित्रवदित्यनुमानम् । ततः सामान्येनावगतस्य योगेन विशेषतो ज्ञानम् । अपरस्य जीवस्य स्वानुभवादेव सिद्धिः । तयोश्च परापरयोर्विवेकज्ञानाय प्रकृतेः प्रवृत्तिः । तत्र परार्थता वक्ष्यते ॥ स्वार्थता च, यं पुरुषं प्रत्यात्मानं विवेकेन दर्शितवती, तं प्रत्युदास्ते ॥ अचेतनायाः प्रकृतेः कथं प्रवृत्तिः । दृष्टमचेतनानामपि वृक्षाणां फलादिद्वारेण प्रवृत्तिरिति ॥ १ ॥

सू०:—आत्माना भोक्षभाटे अथवा प्रधानता स्वार्थभाटे [प्रधानणी प्रवृत्ति छे.] १

वि०:—विमुक्तस्वभाववाणा-अत्यंतमुक्तस्वभाववाणा-आत्माना

આસિમાનિક બધની નિષ્ક્રિયામાં અથવા પોતાના સ્વાભાવિક દુ ખના વિનાશમાં પ્રધાન આ જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે જડ પદાર્થની પ્રવૃત્તિનો કોઈ વાસ્તવિક ઉદ્દેશ કહી શકાય નહિ, પણ તેના ફલનેજ લોકો ઉપચારથી પ્રયોજન અથવા ઉદ્દેશ કહે છે જેમ વૃક્ષની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય પ્રયોજન ફળ મનાય છે તેમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય પ્રયોજન મોક્ષ મનાય છે પ્રકૃતિથી સંહત યજુ એ પુરુષનો મોક્ષ અને પુરુષના સબધથી સંહિત યજુ એ પ્રકૃતિનો મોક્ષ છે આ જગતમા બહુધા સર્વત્ર દુ ખનું બહુપણ જોવામા આવે છે એમ જાણી જપાને પુત્રાને વૈરાગ્ય ઉપજે ત્યારેજ તે પુરુષને પ્રયત્નવડે મોક્ષ થાય છે વૈરાગ્ય એ પ્રકારના છે, અપર ને પર તેમા અપરવૈરાગ્યનાચાર પ્રકાર છે, યતમાન, વ્યતિરેક, એન્દ્રિય અને વશીકાર કામક્રોધાદિ આતરણુઓનો પોતાના મનમાથી ત્યાગ કરવામાં તેમા રહેલા દોષોના જ્ઞાનપૂર્વક જે યત્ન થાય તે યતમાનવૈરાગ્ય કહેવાય છે, કામક્રોધાદિ દોષોમાના આત્મિક દોષોનો મેં આટને અંશે નાશ કર્યો, અને આટલા દોષોનો આટલે અંશે નાશ કરવો હજી બાકી છે એમ નિશ્ચય કરી શેષ રહેલા દોષોનો નાશ કરવામાં જે પ્રયત્ન થાય તે વ્યતિરેકવૈરાગ્ય કહેવાય છે કામક્રોધાદિ દોષોમા ને વિષયોમા દોષદર્શન થઈ તેનો ત્યાગ થાય, પણ માન આદિના સરકારો ને વિષયોની સૂક્ષ્મતાવસા મનમા રહે તે એન્દ્રિયવૈરાગ્ય કહેવાય છે, અને હુ દોષોને કે વિષયોને વશ નથી, પણ તે દોષો ને વિષયો મારે વશ છે, એવી સ્વતંત્ર સમજ પોતાના મનમા ઉપજે તે વશીકારવૈરાગ્ય કહેવાય છે એ વિષયવૈતૃષ્ણરૂપ અપરવૈરાગ્યથી ગુણુવૈતૃષ્ણરૂપ પરવૈરાગ્ય ઉત્પન્ન છે પરવૈરાગ્યમા પુરુષ પોતાના મનનો ને તેમાં પ્રકટતાં સુખ, દુઃખ ને મૃદતાનો દ્રશ્ય રહે છે તેનું વિશેષ વર્ણન શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની રહસ્યદીપિકાનામની ગીકામા છે ૧

હવે મોક્ષાધિકારી કાણ છે તે કહે છે —

વિરક્તસ્ય તત્સિદ્ધેઃ ॥ ૨ ॥

તથા ચ શ્રુતિઃ “ પુત્રૈષ્ણાયાથ વિતૈષ્ણાયાથ લોકૈષ્ણા-
યાથ વ્યુત્થાયાથ મિશ્ણાચર્યં ચરન્તી ” તિ, “ જ્ઞાન્તો દાન્ત ઉપ- [મિ-
રતસ્તિતિશ્ચુઃ સમાહિતો મૃત્વાઽઽત્મન્યેવાત્માનં પશ્યતિ ” ॥ ૨ ॥

સૂ૦:—વિરક્તને તેની (મોક્ષની) સિદ્ધિથી [તે
અધિકારી છે.] ૨

વિ૦:—પરૈરાગ્યની પ્રાપ્તિદ્વારા તે વિરક્ત પુરુષને કૈવલ્યરૂપ
મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે પ્રકૃતિના સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોમા તથા તેનાં
સુખાદિ પરિણામોમા તૃષ્ણારદિતપણુ યાપ તે પરૈરાગ્ય કહેવાય છે
“ પુત્રૈષ્ણાયાથ વિતૈષ્ણાયાથ લોકૈષ્ણાયાથ વ્યુત્થાયાથ મિશ્ણાચર્યં
ચરન્તી ” (પુત્રની વાસના દ્વંચની વાસના, અને લોકની વાસનાનો
પરિત્યાગ કરીને પછી કિક્ષાવડે મરીરનો નિર્વાહ કરે છે,—સંન્યાસી
થાય છે,) તથા “ જ્ઞાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિવિશ્ચુ સમાહિતો મૃત્વાઽઽત્મ-
ન્યેવાત્માનં પશ્યત ” (નિવેદી મનુષ્ય શમવાગો, દમનાગો, ઉપરતિવાગો,
તિતિક્ષાવાગો અને સમાધાનવાગો થઈ પોતાના શુદ્ધ ચિત્તમાજ આત્માને
અનુભવે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમા પણ વિષયતૃષ્ણારદિત વિરક્ત પુરુષનેજ
આત્મસાક્ષાત્કારના અધિકારી કહ્યા છે. ૨

વિષયવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ બધા મનુષ્યોને થતી નથી
તેમાં કારણ કહે છે—

ન શ્રવણમાત્રાત્તત્સિદ્ધિરનાદિવાસનાયા
વલવત્ત્વાત્ ॥ ૩ ॥

ન શ્રવણાનન્તરં મોક્ષઃ, કિંતુ ચસ્યાનાદિવાસના પદુસ્તસ્ય
ક્ષિપ્રં મુક્તિઃ, અન્યસ્ય ચિરમિતિ ॥ ૩ ॥

સૂ૦ — શ્રવણમાત્રથી તેની (વૈરાગ્યની) સિદ્ધિ નથી,
અનાદિ વાસનાના બલવાનપણથી ૩

વિ૦:—પૂર્વના ધણા જન્મોના પુણ્યોના પરિપાકવડે પુરુષના સત્શાસ્ત્રોના શ્રવણમા પ્રવૃત્તિ થાય છે, પણ દેવ સત્શાસ્ત્રોનું તથા વિષયોમા રહેના દોષોનું શ્રવણ કરવાથીજ સર્વ પુરુષોને કાષ્ઠ અપર-વૈરાગ્યની કે પરવૈરાગ્યની સિદ્ધિ થઈ જતી નથી જ્યારે શ્રોતા મનુષ્યને પુરુષનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય ત્યારેજ તે શ્રોતા મનુષ્યને પરવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે અનાદિ કાલની વિષયવાસનાનું પ્રત્યક્ષ હોવાથી ધણા પુરુષોના ચિત્તમા વારંવાર વિષયચિંતનરૂપ વિશ્લેષ હપજી આવે, ને તેથી તેમને નિમવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી જેની વિષયવાસના નિર્મલ થઈ ગઈ હોય તેનેજ વિષયવૈરાગ્યરૂપ અપરવૈરાગ્યની ને શુદ્ધરૂપ તૃણ્યરૂપ પરવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ ઊતારજે થાય છે, અને અન્યને તો તેમના પ્રવૃત્તના પ્રમાણમા તેની પ્રાપ્તિ ન્યૂનાધિક વિરતે થાય છે ૩

તેના સબધમા તથા બોધના સબધમા અન્ય યુક્તિ કહે છે —

बहुभूतवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथैकस्य बहवो भूत्वा आराधनापराधाभ्या केचिन्मुच्यन्ते केचित्प्रसादभाजः केचिद्ब्रह्मन्ते, तथा ग्रहतिरेका पुरुषाश्च बहव इति । येषा स्पष्टं निवेकज्ञानं तेषां शीघ्रं, येषामुपासनामार्गं तेषां क्रमेण, अन्येषा नास्त्येव ॥ ४ ॥

સૂ૦ — અથવા બહુ દાસની જેકે પ્રત્યેકને [ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિમા રાખે છે] ૪

વિ૦ — અથવા જેમ કોઈ માણસને ધણા ચાકરો હોય તેમાથી

કેટલાક આકરોને તેમની યોગ્યતાને લીધે દાસપણમાંથી તે સ્વામી શીઘ્ર મોકળા કરે છે, કેટલાક આકરોને તે પોતાના કૃપાપાત્ર બનાવીને કેટલોક સમય પોતાના કામમાં રાખે છે, અને કેટલાક આકરોને તેમના દોષથી તે બંધનમાં રાખે છે, તેમ એક પ્રકૃતિને બીજા પુરુષોદ્દેશી બહુ જૂલો છે, તેમાંથી જેમને પેરાગ્યદ્વારા સ્પષ્ટવિવેકજ્ઞાન થાય તેમને તે શીઘ્ર મુક્તિ આપે છે, ઉપાસના કરનારા પુરુષોને તે સિદ્ધિલાભ આપી વિધેય મુક્તિ આપે છે, અને અન્ય વિધવાનુરાગી પુરુષોને તે બંધનમાં જ રાખે છે. ૪

ધણી શ્રુતિઓમાં આત્મામાંથી આ જગત્ની ઉત્પત્તિ કથન કરી છે. હવે જો તમે પ્રકૃતિમાંથી આ જગત્ની ઉત્પત્તિ માનશો તો તે શ્રુતિઓની સાથે તમારા ઇશ્વરનો વિરોધ આવશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

પ્રકૃતિવાસ્તવે ચ પુરુષસ્યાધ્યાસસિદ્ધિઃ ॥ ૫ ॥

પ્રકૃતિર્યં પ્રત્યાત્માનં દર્શિતવતી તં પ્રતિ પ્રકૃતેરપ્રવર્તનં મોક્ષઃ । યં પ્રતિ પ્રવર્તેતે તં પ્રતિ પુરુષં છાયાપત્તિરેવાધ્યાસઃ, ન તાત્ત્વિકઃ । તથા ચ “યદ્યાત્મા મલિનોઽસ્વચ્છો વિકારી સ્યાત્સ્વમાવતઃ । નહિ તસ્ય મયેન્મુક્તિર્જન્માન્તરશતૈરપિ ” ॥૫॥

સૂ૦:-પ્રકૃતિની [કર્તાપણની] સત્યતામાંજ પુરુષના [કર્તાપણના] અધ્યાસની સિદ્ધિ [છે.] ૫

વિ૦:-અસંગ ને અપરિણામી સ્વભાવવાળા આત્મામાં આ જડ જગત્નું વાસ્તવિક કર્તાપણ નથી આ જડ જગત્નું વાસ્તવિક કર્તાપણ પરિણામી સ્વભાવવાળા પ્રકૃતિમાં છે. આત્મામાં એ કર્તાપણનો આરોપ કરીને આત્માને આ જગત્નો કર્તા શ્રુતિમાં કહેવ છે, જેમ યોદ્ધાઓના જ્યપરાજયનો તેમના રાજાઓમાં આરોપ થાય છે તેમ પ્રકૃતિના કર્તાપણનો પુરુષમાં માત્ર આરોપ થાય છે એમ સમજવું. ૫

આ જગત્ સ્વપ્નસમાન મિથ્યા હોવાથી તેનું વાસ્તવિક કારણ પ્રકૃતિ છે એમ કહેવાય નહિ એમ શકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

कार्यतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

પ્રકૃતિકાર્યાણાં મહદાદીનામનિષ્કેદર્શનાત્પ્રકૃતેર્ન્ય-
સિદ્ધિઃ ॥ ૬ ॥

સૂ. — કાર્યથી તેની (પ્રકૃતિની) સિદ્ધિથી [તે સત્ય છે.] ૬

વિ. — પ્રકૃતિના કાર્યોમાં બ્યાવધારિક સત્યપણુ જણાવાથી તેમનું કારણ જે પ્રકૃતિ તેમાં આ જડ જગતનું વાસ્તવિક કર્તાપણુ સબધી શકે છે આ જગત્ સ્વપ્નસમાન મિથ્યા છે એમ કહેનારી શ્રુતિઓ આ જગત્માં કૃટસ્થતારૂપ (અપરિણામીપણુરૂપ) સત્ય પણાના અભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેના અત્યત અસત્યપણાને પ્રતિ પાદન કરતી નથી જો તેના અત્યત અસત્યપણાને પ્રતિપાદન કરે છે એમ આપણે માનીએ તો આ જગતની ઉત્પત્તિનું કથન કરનારી શ્રુતિઓને ખોટી માનવી પડશે, જે અયોગ્ય છે ૬

ચોતાનામાં (ચોતાના પરિણામરૂપ બુદ્ધિમાં) રહેલા હુ ખોની નિવૃત્તિમાં પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થાય છે એ પક્ષમાં સુક્તપુરુષશબ્દી પણ તેમાં પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ એમ શકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે —

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

यथा कण्टकं दृष्ट्वा कंचित्कश्चिन्निषेधति “अनेन वर्त्मना

મા ગાઃ, ” ન સર્વાન્પ્રતિ, તથાધિકારાચેતનવિશેષોદેશાત્પ્ર-
વર્તનં, ન સર્વં પ્રતીતિ નિયમઃ ॥ ૭ ॥

સૂ૦:--વિવેકજ્ઞાનવાળાના ઉદ્દેશથી નિયમ [છે,]
કાંટાથી મોકળા થવાની પેઠે. ૭

વિ૦:—જેમ પોતાના માર્ગમાં પડેલા કાંટાને જોઈ જોયો છે
તેને તે કાંટો દુઃખ આપી શકતો નથી, પણ અજાણ્યો માણસ જોઈ
પોતાના માર્ગમાં તે કાંટો જોયો નથી તેને તે કાંટો દુઃખ આપે છે,
તેમ વિવેકજ્ઞાનવડે જોઈ પ્રકૃતિને પોતાનાથી ભિન્ન જાણી છે તેવા
કૃતાર્થ પુરુષને તે દુઃખ દ્રષ્ટ શકતી નથી, પણ માત્ર વિવેકજ્ઞાનશક્તિ
અજ્ઞાનીનેજ તે દુઃખ આપી શકે છે ૭

આત્મામાં વાસ્તવિક બંધ નથી એમ કહે છે:—

અન્યયોગેऽપિ તત્સિદ્ધિર્નાજસ્યેનાયોદાહવત્ ॥૮॥

પ્રવર્તકત્વમેવ પ્રકૃતેર્વન્ધાય । પ્રકૃતિયોગેऽપિ તચ્છાયા-
પત્યા પુરુષસ્ય વન્ધ્યામિમાનસિદ્ધિઃ । નાહસ્યેન ન તત્તતઃ ।
' અયોદાહવદિ ' તિ યથા તપ્તલોહયોગાહ્લોહો દહતીતિ
મન્યતે, ન ચ લોહસ્ય દાહકત્વં, કિંતુ સંયોગાદમેરેવેતિ ॥૮॥

સૂ૦:—બીજાના (પ્રકૃતિના) સંબંધમાં પણ તેની
(બંધની) સિદ્ધિ વાસ્તવિકરીતે નથી, લોહના દાહની પેઠે. ૮

વિ૦:—પુરુષનો અવિવેકવડે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ હોવાથીજ
પુરુષને બંધજેવું જણાય છે -તેનામાં બંધનું અભિમાન પ્રકટે છે,—વાસ્ત
વિકરીતે તેને બંધ નથી. જેમ તપેલા લોહાથી કોઈ પદાર્થ બળતો
હોય તો “ લોહુ બાળે છે ” એમ લોકોમાં કહેવાય છે, પરંતુ તે
લોહમાં પોતાનું દાહકપણ નથી, માત્ર અગ્નિના સંયોગથીજ તેમાં તે

વિઠ્ઠલ—આ જગતની ઉત્પત્તિ અવિવેકવાળા સંસારી પુરુષોના ભોગમાટે તથા સામાન્યવિવેકવાળા મુમુક્ષુ પુરુષોના મોક્ષમાટે થાય છે, પ્રકૃતિના પ્રયોજનમાટે આ જગતની ઉત્પત્તિ થતી નથી જેમ પ્રકૃતિ પોતાના પ્રયોજનમાટે મહત્તરવને ઉત્પન્ન કરતી નથી, પણ પુરુષના ભોગમોક્ષમાટે મહત્તરવને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ મહત્તરવ જે અહંકારને ઉત્પન્ન કરે છે અહંકાર જે પાંચ તન્માત્રાઓને તમા અગિયાર ઇન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરે છે, પાંચ તન્માત્રાઓ જે પાંચ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે, ને પાંચ ભૂતો જે સ્વાચરણગમ્ય પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે સર્વને તેઓ પોતપોતાના પ્રયોજનમાટે ઉત્પન્ન કરતા નથી, પણ સંસારી પુરુષોના ભોગમાટે તથા મુમુક્ષુ પુરુષોના મોક્ષમાટે તેમને ઉત્પન્નવે છે ૧૧

આ સંખ્યમતમા દિશા તથા કાલની ગણના કયા તત્ત્વમા કરવી તે કહે છે —

દિક્કાલાવાકાશાદિભ્યઃ ॥ ૧૨ ॥

તત્તદુપાધિમેદાદાકાશમેવ દિકાલશબ્દવાચ્યમ્ ।
તસ્માદાકાશેઽન્તર્ભૂતૌ ॥ આદિશબ્દઃ સંપાતાયાતઃ । સપ્તમ્યર્થે
પચ્ચમી ॥ ૧૨ ॥

સૂત્ર—દિશા ને કાલ આકાશાદિથી [લિત નથી.] ૧૨

વિઠ્ઠલ—દિશા તથા કાલ એ બંને આકાશતત્ત્વની અંતર આવી જાય છે એ આકાશજ ઉપાધિભેદે કરીને દિશા તથા કાલ એ શબ્દવડે વાચ્ય થાય છે, માટેજ તેમની આગળ કહેલા ચોવીશ જડ તત્ત્વોથી પૃથક્ ગણના કરી નથી. સૂર્યના ઉદય ને અસ્તથી ઉપનાંશત જે આકાશ તે દિશા કહેવાય છે, અને તેના (સૂર્યના) પ્રતિરૂપ ક્રિયાથી ઉપલક્ષિત જે આકાશ તે કાલ કહેવાય છે આકા

સાદિથી એમાંના આદિગુણથી વાયુ આદિ ચાર જૂતો ને ભૌતિક પદાર્થો સમજવા. દિશા ને કાલ માત્ર ચન્દ્રરૂપ હોવાથી-વસ્તુરૂપ ન હોવાથી-વાયુ આદિથી પણ તે જિજ્ઞાસુ નથી. ૧૨

ત્રીથેના સૂત્રપઠે મહત્તત્ત્વના સ્વરૂપને જણાવે છે:—

અધ્યવસાયો બુદ્ધિઃ ॥ ૧૩ ॥

एवमेवेति निश्चयोऽध्यवसायः ॥ ૧૩ ॥

સૂ૦:—નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ [છે.] ૧૩

વિ૦:—નિશ્ચયસ્વભાવવાળી બુદ્ધિનું અન્ય નામ મહત્તત્ત્વ છે. બુદ્ધિની અસાધારણશક્તિને નિશ્ચય કહે છે. આ સર્વોચ્ચમતમાં ધર્મ અને ધર્મોના અભેદ હોવાથી આ સૂત્રમાં બુદ્ધિ તથા તેના નિશ્ચય રૂપ ધર્મનો અભેદ બતાવ્યો છે. ત્રીજી વ્યક્તતત્ત્વોમાં મુખ્ય હોવાથી બુદ્ધિને મહાન્-મહત્તત્ત્વ કહે છે. ૧૩

હવે મહત્તત્ત્વનાં કાર્યોને કહે છે:—

તત્કાર્યં ધર્માદિઃ ॥ ૧૪ ॥

**धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि । तत्कार्यत्वेनात्मधर्मत्वं निर-
स्तम् । कार्यकारणयोरमेदादन्तर्भावो दर्शितः ॥ ૧૪ ॥**

સૂ૦:—તેનું કાર્ય ધર્માદિ [છે.] ૧૪

વિ૦ —ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ ચાર મહત્તત્ત્વનાં કાર્યો ગણાય છે. અદિસાદિ શુભકર્મો ધર્મ કહેવાય છે, પ્રકૃતિપુરુષનો વિવેક જ્ઞાન કહેવાય છે, પ્રકૃતિમાં ને પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં તૃષ્ણારહિત-પણ થાય તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે, અને અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓ ઐશ્વર્ય કહેવાય છે. શુદ્ધસાત્ત્વિકબુદ્ધિ એ ચારેનું ઉપાદાનકારણ હોવાથી એ ચારેને બુદ્ધિનાં કાર્યો કહેવાં છે. ૧૪

દાહકપણ જણાય છે, તેમ પુરુષમા પણ પ્રકૃતિના સયોગથીજ બધું જાન થાય છે, વાસ્તવિકરીતે તેમા બધ નથી ૮

પુરુષમા બધમોક્ષ શાવડે પ્રતીત થાય છે તે કહે છે -

રાગવિરાગયોયોગઃ સૃષ્ટિઃ ॥ ૯ ॥

રાગાદ્યુક્તિઃ, વૈરાગ્યાન્યુક્તિઃ । પરમાર્થતસ્તુ રાગાદપિ
ભોગે વિષયદોષદર્શનાદ્વૈરાગ્યમેવેતિ ॥ ૯ ॥

સૂ૦:—રાગથી સૃષ્ટિ [ને] વિરાગથી યોગ [છે] ૯

નિ૦:—અનિવેકજાને પુરુષમા રાગ-પ્રકૃતિમા ને તેના કાર્યોમા આસક્તિ-હોનાથી તેને જગત્ના ને દુ ખના સમર્પણ બધ થાય છે, અને તેના પુણ્યના ઉદયવડે તેને વૈરાગ્ય ઉપજવાથી તેને અવણાશિવડે યોગરૂપ-ચિત્તની પ્રતિભોના નિરાધરૂપ-મુક્તિ થાય છે ' યોડકામો ન તત્સ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ ' (જે પુરુષ કામનારહિત છે તેના પ્રાણો ઉત્ક્રમણુ-અન્ય જરીરમા ગમન કરતા નથી,) એ શ્રુતિ પણુ પ્રિયવતૃષ્ણાથી રહિત થયેનાને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે વાસ્તવિકરીતે જોઇએ તો રાગ ને વૈરાગ્ય પણુ પ્રકૃતિમાજ (તેના કાર્ય ચિત્તમાજ) છે, પુરુષમા નથી ૮

હવે આ જગત્ની ઉત્પત્તિનો ક્રમ કહે છે —

મહદાદિક્રમેણ પંચભૂતાનામ્ ॥ ૧૦ ॥

સૃષ્ટિરિતિ । ક્રમં વક્ષ્યતિ ॥ ૧૦ ॥

સૂ૦ —મહદાદિ ક્રમવડે પાંચ ભૂતોની [ઉત્પત્તિ થાય છે] ૧૦

વિ૦ —સૃષ્ટિ એ પદની પાછળના સૂત્રમાથી આ સૂત્રમા

અનુવૃત્તિ થાય છે. સૃષ્ટિ એટલે ઉત્પત્તિ. પ્રકૃતિથી મહત્ત્વ, મહત્ત્વથી અહંકાર, અહંકારથી ચળદાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ અને મનસહિત અગિયાર ઈન્દ્રિયો, અને ચળદાદિ પાંચ તન્માત્રાઓથી આકાશાદિ પાંચ મહાબૂતોની ક્રમપૂર્વક ઉત્પત્તિ થાય છે. નીચેની મુંડકશ્રુતિમાં પણ એને મળતીજ તેમની ઉત્પત્તિ કહી છે:—

“ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

सं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ”

ભાવાર્થ:—તે પ્રકૃતિથી પ્રાણ, (મહત્ત્વ.) મન, સર્વે ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ ને સ્થાવરજંગમને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે.

સાંખ્યમતમાં પ્રાણ એ અંત કરણનું સ્વૂત્તરારીરને ધારણ કરનાર પરિણામવિશેષ મનાય છે. માટે આ શ્રુતિમાં મહત્ત્વને પ્રાણગુણ-વડે કહેવું છે. ૧૦

આ જગત્ની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિના સ્વાર્થમાટે થાય છે કે પુરુષને માટે થાય છે તે કહે છે:—

आत्मार्थत्वात्सृष्टेर्नैषામાत्मार्थ आरंभः ॥ ૧૧ ॥

પુરુષાર્થત્વાત્સૃષ્ટેર્નૈષા મહદાદીનામાત્માર્થે સ્વાર્થ આ-રંભઃ । નિત્યત્વાત્પ્રકૃતેઃ સ્વાર્થારંભો યુક્તઃ મહદાદીનાં તુ કારણલયેન નાશાત્સૃષ્ટિમાત્રમિતિ ॥ ૧૧ ॥

સૂ૦:—[જગત્ની] ઉત્પત્તિના પુરુષાર્થપણાથી તેમના (મહદાદિના) સ્વાર્થમાટે [જગત્ને] આરંભ નથી. ૧૧

વિઃ—આ જગત્ની ઉત્પત્તિ અવિવેકવાળા સંસારી પુરુષોના ભોગમાટે તથા સામાન્યવિવેકવાળા મુમુક્ષુ પુરુષોના મોક્ષમાટે થાય છે, પ્રકૃતિના પ્રયોજનમાટે આ જગત્ની ઉત્પત્તિ થતી નથી જેમ પ્રકૃતિ પોતાના પ્રયોજનમાટે મહત્તરવને ઉત્પન્ન કરતી નથી, પણ પુરુષના ભોગમોક્ષમાટે મહત્તરવને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ મહત્તરવ જે અલક્ષરને ઉત્પન્ન કરે છે, અલ્લંકાર જે પાચ તન્માત્રાઓને તથા અગિયાર ધંદિયોને ઉત્પન્ન કરે છે, પાચ તન્માત્રાઓ જે પાચ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે, ને પાચ ભૂતો જે આવરજંગમરૂપ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે સર્વને તેઓ પોતપોતાના પ્રયોજનમાટે ઉત્પન્ન કરતા નથી, પણ સંસારી પુરુષોના ભોગમાટે તથા મુમુક્ષુ પુરુષોના મોક્ષમાટે તેમને ઉત્પન્નવે છે ૧૧

આ સાંખ્યમતમાં દિશા તથા કાલની ગણના કયા તત્ત્વમાં કરવી તે કહે છે:—

દિક્કાલાવાકાશાદિભ્યઃ ॥ ૧૨ ॥

તત્તદુપાધિમેદાદાકાશમેવ દિક્કાલશબ્દવાચ્યમ્ ।
તસ્માદાકાશેઽન્તર્ગતૌ ॥ આદિશબ્દઃ સંપાતાયાતઃ । સસમ્યર્થે
પચ્ચમી ॥ ૧૨ ॥

સૂઃ—દિશા ને કાલ આકાશાદિથી [જિજ્ઞાસુ નથી.] ૧૨

વિઃ—દિશા તથા કાલ એ જાને આકાશતત્ત્વની અંતર આવી જાય ■ જે આકાશજ ઉપાધિમેદે કરીને દિશા તથા કાલ એ શબ્દવડે વાચ્ય થાય છે, માટેજ તેમની આગળ કહેવા યોગીય જડ તત્ત્વોથી થયેલ ગણના કરી નથી. સૂર્યના ઉદય ને અસ્તથી ઉપવાંદાત જે આકાશ તે દિશા કહેવાય છે, અને તેની (સૂર્યની) પ્રતિરૂપ ક્રિયાથી ઉપવશિત જે આકાશ તે કાલ કહેવાય છે. આકા

શાદિથી એમાંના આન્તિશબ્દથી વાયુ આદિ ચાર બૂતો ને કૌતિક પદાર્થો સમજવા. દિશા ને કાલ માત્ર શબ્દરૂપ હોવાથી-વસ્તુરૂપ ન હોવાથી-વાયુ આદિથી પણ તે ભિન્ન નથી. ૧૨

નીચેના સૂત્રવડે મહત્તરવના સ્વરૂપને જણાવે છે:—

અવ્યવસાયો બુદ્ધિઃ ॥ ૧૩ ॥

एवमेवेति निश्चयोऽव्यवसायः ॥ ૧૩ ॥

સૂ૦:—નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ [છે.] ૧૩ .

વિ૦:—નિશ્ચયસ્વભાવવાળી બુદ્ધિનું અન્ય નામ મહત્તર છે. બુદ્ધિની અસાધારણવૃત્તિને નિશ્ચય કહે છે આ સાંખ્યમતમાં ધર્મ અને ધર્મીના અભેદ હોવાથી આ સત્રમા બુદ્ધિ તથા તેના નિશ્ચયરૂપ ધર્મનો અભેદ બતાવ્યો છે. ત્રેવીસ વ્યક્તતત્ત્વોમાં મુખ્ય હોવાથી બુદ્ધિને મહાન્-મહત્તરવ કહે છે. ૧૩

હવે મહત્તરવના કાર્યોને કહે છે:—

तत्कार्यं धर्मादिः ॥ ૧૪ ॥

**धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि । तत्कार्यत्वेनात्मधर्मत्वं निर-
स्तम् । कार्यकारणयोरमेदादन्तर्भावो दर्शितः ॥ ૧૪ ॥**

સૂ૦:—તેનું કાર્ય ધર્માદિ [છે.] ૧૪

વિ૦ —ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ ચાર મહત્તરવના કાર્યો ગણાય છે. અહિંસાદિ શુભકર્મો ધર્મ કહેવાય છે, પ્રકૃતિપુરુષને વિવેક જ્ઞાન કહેવાય છે, પ્રકૃતિમાં ને પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં તૃપ્તિારહિત-પણુ યાવ તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે, અને અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓ અશ્વર્ય કહેવાય છે. શુદ્ધસાત્તિકબુદ્ધિ એ ચારેનું ઉપાદાનકારણ હોવાથી એ ચારેને બુદ્ધિનાં કાર્યો કહેવા છે. ૧૪

જો ધર્માદિકે ચાર મનુષ્યની બુદ્ધિનાં કાર્યો હોય તો ધણા મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં અધર્માદિની અધિકતા કેમ જોવામાં આવે છે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:-

સહદુપરાગાદ્વિપરીતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અધર્માજ્ઞાનાવૈરાગ્યાનૈશ્વર્યાણિ । દૃષ્ટો હિ સહકારિભેદા-
ત્કાર્યભેદઃ । યથા વેત્રચીજસ્ય વેત્રાક્કુરજનકત્વં, વહ્નિસંયોગ-
સહકારિણઃ કદલીકાણ્ડજનકત્વં, તથા સત્ત્વસહકારિણો
મહત્તો ધર્માદિજનકત્વં, તમઃસહકારિણોઽધર્માદિજનકત્વ-
મિતિ ॥ ૧૫ ॥

સૂ૦:-[રજોગુણના તથા તમોગુણના] સંબંધથી
બુદ્ધિ વિપરીત [થાય છે.] ૧૫

વિદ્ય:-મનુષ્યની બુદ્ધિમાં રજોગુણનું તથા તમોગુણનું અધિકપણ
થવાથી સત્ત્વગુણ દબાતાં તેનાં ધર્માદિ કાર્યો તિરોધાન પામી તેમાં
અધર્મ, અજ્ઞાન, અવિરતિ અને અનૈશ્વર્ય એ કાર્યો ઉપજે છે. સહ-
કારીના ભેદથી કાર્યનો ભેદ થાય છે એમ સોઝમાં પણ જોવામાં આવે
છે. જેમ નેતરના બીજમાં નેતરનાં અંકુરો ઉપજાવવાનો ગુણ છે,
પણ દાવાગિના સંયોગના સહકારીપણાને લીધે તેનો તે ગુણ દબાઈ
જઈ તે બીજમાં કેળનાં અંકુરો ઉપજાવવાનો ગુણ આવે છે. ૧૫

હવે અહંકારનું લક્ષણ કહે છે:-

અભિમાનોઽહંકારઃ ॥ ૧૬ ॥

અહમિત્યભિમાનઃ ॥ ૧૬ ॥

સૂ૦:-અભિમાનરૂપ અહંકાર [છે.] ૧૬

વિઃ—“ હું કરુ હું ” એવી અભિમાનવૃત્તિ ઉપજાવનારા દ્રવ્યને અહંકાર કહે છે.—“ હું ” એવા શુદ્ધિના કાર્યને અહંકારદ્રવ્યનું નામ આપવામાં આવે છે. અભિમાન એ અહંકારની અસાધારણ વૃત્તિ છે. જેમ અહંકારદ્રવ્યનું કારણ શુદ્ધિદ્રવ્ય છે તેમ અભિમાન-વૃત્તિનું કારણ નિશ્ચયવૃત્તિ છે એમ જાણવું ૧૬

હવે અહંકારનાં સોળ કાર્યોની કહે છે.—

एकादशं पंचतन्मात्रं तत्कार्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि पौडशकं तत्कार्यम् ॥ १७ ॥

સૂઃ—તેનું કાર્ય અગિયાર [અને] પાંચ તન્માત્રા [છે.] ૧૭

વિઃ—મનસહિત અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને ગજ્ઞદાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ એ સોળ તરનો અહંકારના કાર્યો છે. કાન, આગડી, આંખ, જીભ ને નાક એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે. અને વાણી, હાથ, પગ, ઉપરથી ને મુઠા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે તથા મન એ બંને ઇન્દ્રિયોની સાથે કામ કરનારુ અને સુખદુઃખાદિને જાણનારું છે. એમ અગિયાર ઇન્દ્રિયો છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો તન્માત્રાઓ કહેવાય છે ૧૭

અહંકારરૂપ એકજ કારણુમાંથી તેઓ કેવી રીતે ઉપજે છે તે સમજાવે છે:—

सार्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् ॥ १८ ॥

મહાકારાદહંકારાત્ સાત્ત્વિકં સત્ત્વસહકૃતં એકાદશકં
 એકાદશેન્દ્રિયં પ્રવર્તતે । તમઃસહકૃતં તન્માત્રમ્ ॥ ૧૮ ॥

સૂ૦:—સાત્ત્વિક અહકારથી સાત્ત્વિક અગિયારમું
 [મન] ઉપજે છે. ૧૮

વિ૦:—વૈકૃત એટલે સાત્ત્વિક અહકારમાથી ધ્વંસિયોત્તા સાત્ત્વિક
 ને અગિયારમું જે મન તે ઉત્પન્ન થાય છે, રાજસ અહકારમાથી
 ઓત્રાદિ તથા વાત્રાદિ દશ ધ્વંસિયો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તામસ
 અહકારમાથી શબ્દાદિ થાય તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થાય છે ૧૮

હવે અગિયાર ધ્વંસિયોના ભેદને કહે છે -

કર્મેન્દ્રિયબુદ્ધીન્દ્રિયૈરાંતરમેકાદશકમ્ ॥ ૧૯ ॥

કર્મેન્દ્રિયૈર્વાંગાદિભિઃ પञ્ચમિર્વૃદ્ધીન્દ્રિયૈર્ધાનાદિભિઃ
 પञ્ચમિઃ મહાન્તરં મન હત્યેકાદશમિન્દ્રિયમ્ ॥ ૧૯ ॥

સૂ૦ --કર્મેન્દ્રિયોની [અને] જ્ઞાનેન્દ્રિયોની [સાથે]
 અંતરનું અગિયારમું [મન છે] ૧૯

વિ૦:—વાણી, હાથ, પગ, શ્રાવણે ઉપરથી એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો
 તથા કાન, આંખ, આંખ, શ્રાવણે નાભી એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મગીને
 કેન દશ બદારની ધ્વંસિયો છે, અને અગિયારમું મન એ આંતરેન્દ્રિય
 કહેવાય છે. જે પ્રત્યેક ધ્વંસિયનું એક એક લોકપ્રસિદ્ધ અસાધારણ
 કર્મ છે પુરુષ એટલે છદ્મ તે ધ્વંસિયો શબ્દાદિ જ્ઞાનના તથા બોલના
 આદિ કર્મેના સાધનરૂપ હોવાથી કાન આંતરેન્દ્રિયો કહેવામાં આવે
 છે મનનામની ધ્વંસિય પુરુષના શબ્દાદિના જ્ઞાનના તથા કર્મના સાધન
 કરનાર થાય છે, ને સુખદુઃખાદિના જ્ઞાનના સાધનરૂપ થાય છે ૧૯

એ ઇન્દ્રિયોને પાંચ જૂતોનું કાર્ય માનનારાના મતનું ખંડન કરે છે—

આહંકારિકત્વશ્રુતેર્ન ભૌતિકાનિ ॥ ૨૦ ॥

તત્ર ચ શ્રુતિવાધાદિત્યર્થઃ ॥ ૨૦ ॥

સૂઃ—[ઇન્દ્રિયોના] આહંકારિકપણની શ્રુતિથી [તેઓ] ભૌતિક નથી. ૨૦

વિઃ—આ સૂત્રમાં ઇન્દ્રિયાણિ એ પદનો અર્થાહાર છે. “एकोऽहं बहु इयाम्” (હું એક બહુરૂપે—બધી ઇન્દ્રિયોરૂપે—થાઉં,) એ શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ અહંકારમાંથી કહી છે, માટે તે ઇન્દ્રિયો આહંકારિક એટલે અહંકારના કાર્યરૂપ છે, ભૌતિક એટલે આકાશાદિ જૂતોના કાર્યરૂપ નથી આકાશાદિ જૂતોમાં મલિનપણાની અધિકતા હોવાથી તેમાંથી ઉપજેલા પદાર્થોમાં ચૈતન્યના સ્વભાવનું સંક્રમણ થવાનો અસંભવ છે, માટે પણ તેઓ ભૌતિક નથી પણ આહંકારિક છે. ઇન્દ્રિયો એ અહંકારનું કાર્ય છે એમ મનુસ્મૃતિમાં પણ નીચેના વચનથી કહ્યું છે—

“મહાન્તમેવ ચાત્માનં સર્વાણિ ત્રિગુણાનિ ચ ।

વિપયાણાં ગ્રહીતૃણિ શનૈઃ પન્થેન્દ્રિયાણિ ચ ॥ ”

ભાવાર્થઃ—અહંકારમાંથી મનને, સત્ત્વ, રજસ્ તથા તમસ્સ એ ત્રણ ગુણોને, અને શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરનારી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરી. ૨૦

“આદિત્યં ચૈવ ચક્ષુર્ગન્ધતિ” (મરણકાલે ચક્ષુનો આદિત્યમાં લય થાય છે,) આ શ્રુતિમાં પોતપોતાના દેવોમાં ઇન્દ્રિયોનો લય કહેલો હોવાથી દેવોનેજ ઇન્દ્રિયોના ઉપાદાનકારણરૂપે માનવા જોઈએ; ઉપાદાનકારણમાંજ

કાર્યનો લય થાય છે, એ પ્રસિદ્ધ વાત છે, એવી શકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે —

દેવતાલયશ્રુતિર્નારંભકસ્ય ॥ ૨૧ ॥

कारणे कार्यलय इति स्थितम् । “ आदित्यं वै चक्षु-
र्गच्छती ”ति देवे लयः श्रूयते । तस्मान्नारम्भकस्य नारम्भका
भिमतस्य भूतस्य कारणत्वमिति ॥ २१ ॥

સૂ૦ — દેવતામા લયની શ્રુતિ ઉપાદાનની નથી ૨૧

વિ૦ — મનુષ્યના મરણકાને નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારા દેવોમા લીન થાય છે એમ કહેનારી શ્રુતિ કાંઈ એમ નથી કહેતી કે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાનકારણ સૂર્યાદિ દેવ છે વળી ઉપાદાનકારણમાજ તેના કાર્યનો સાક્ષાત્ લય થાય એવો કાર્ધ નિયમ નથી કારણકે પોતાના ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન પૃથ્વીમા પણ જનબિંદુનો લય થાય છે શ્રુતિમા જે ઇન્દ્રિયોના લયનું કથન છે તે માત્ર તે તે ઇન્દ્રિયોના દેવોનો નિર્ણય કરાવવામાટે છે, તેમનો કાર્યકારણભાવ બતાવવામાટે નથી ૨૧

હવે મનને નિત્ય માનનારા વાર્કિકોના મતનું ખંડન કરે છે —

તદુત્પત્તિઃ શ્રૂયતે વિનાશદર્શનાચ્ચ ॥ ૨૨ ॥

अहंकारादुत्पत्तिः श्रूयते । उत्पन्नस्य विनाशोऽप्यस्य
भावीति ॥ २२ ॥

સૂ૦ — તેની ઉત્પત્તિ સજ્જાય છે, અને વિનાશના દર્શનથી [મન નિત્ય નથી] ૨૨

વિ૦ —“ एतन्माज्जयते ग्रणो मनः सर्वदिशि च ”
(આ પ્રકૃતિમાંથી મદતત્ત્વ, મન ને સર્વે દિશિયો ઉત્પન્ન થાય છે,)
દત્ત્યાદિ શ્રુતિઓમાં મનની ઉત્પત્તિ સાંભળવામાં આવે છે. જે વસ્તુ
ઉત્પત્તિવાળી હોય તે વસ્તુ અવસ્થા વિનાશવાળી પણ હોય છે. વળી
સ્થૂળસૂક્ષ્મરૂપી પદાર્થો અવસ્થામાં શ્રોત્રાદિ અન્ય દિશિયોની પેઠે મનની
પણ સીધી જ નોંધવામાં આવે છે. એ સર્વે કારણોથી મિદ્ધ થાય છે
કે મન નિત્ય નથી, પણ અનિત્યજ છે,—મોક્ષકાળે નાશ પામ-
નારુંજ છે. ૨૨

શ્રોત્રાદિ દિશિયોનાં ગોલકોને દિશિયો માનનારાના
મતનું ખંડન કરે છે:—

अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठाने ॥ २३ ॥

भ्रान्तानामधिष्ठाने चक्षुर्गोलकादाविन्द्रियज्ञानम् ।
अन्यथा छिन्नकर्णस्य श्रवणानुपपत्तिः, पाटलचक्षुषो रूप-
ग्रहणप्रसङ्गः ॥ २३ ॥

સૂ૦:—ઇન્દ્રિય અપ્રત્યક્ષ [છે,] ભ્રાંતોને [તેના]
ગોલકમાં [તે મનાય છે.] ૨૩

વિ૦:—ભ્રાંતિવાળા લોકો શ્રોત્રાદિ દિશિયોનાં ગોલકોને શ્રોત્રાદિ
દિશિયો માને છે, તે તેમની જૂથ છે. વસ્તુતાએ શ્રોત્રાદિ દિશિયો,
શ્રોત્રાદિનાં ગોલકોથી ભિન્ન ને તે દિશિયોથી નહિ જણાય એવી છે,
તેથીજ કપાલ મથેલા કાનવાળો સાંભળી શકે છે, ને ડોળા છતાં
પાંજરાવાળો જોઈ શકતો નથી. ૨૩

શરીરમાં ઇન્દ્રિય એકજ છે, પણ તે ઉપાધિના ભેદથી

જિજ્ઞાસુ લિજ્ઞ કામ કરે છે, એમ માનનારાના મતનુ ખડન કરે છે —

શક્તિભેદેऽપિ ભેદસિદ્ધૌ નૈકત્વમ્ ॥ ૨૪ ॥

મવતૂપાધિભેદઃ, શક્તિભેદસ્ત્વવશ્યં વક્તવ્યઃ, સ ચ સત્ય ઇતિ નાનાત્વમપિ સત્યમ્ ॥ ૨૪ ॥

સૂ૦—શક્તિના ભેદમા પણ [ઇદ્રિયોના] ભેદની સિદ્ધિથી [ઇદ્રિયોનુ એકપણું] નથી ૨૪

વિ૦ — સરીરપરના બિન્ન બિન્ન સ્થાની આમડીરૂપ ઉપાધિના ભેદથી તે મ્યાનની શક્તિના ભેદનો પણ અવશ્ય અંગીકાર કરવો જોઈએ ને જ્યારે ત્યાં બિન્ન બિન્ન શક્તિઓનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે ઇદ્રિયોનુ પણ બહુપણું સિદ્ધ થયું તેનુ એકપણું ન રહ્યું ૨૪

ઇદ્રિયોનુ બહુપણું માનવામા ગૌરવ છે, અને તેમનુ એકપણું માનવામા લાઘવ છે, એમ વાદી શકા કરે તો તેનુ સૂત્રકારશ્રી ઉત્તર આપે છે —

ન કલ્પનાવિરોધઃ પ્રમાણહૃદયસ્ય ॥ ૨૫ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૨૫ ॥

સૂ૦ — પ્રમાણુવડે જોયેલાનો કલ્પનાવડે વિરોધ નથી ૨૫

વિ૦ — જે પ્રમાણુવડે સિદ્ધ થતું હોય — જેનું ફલ અથવા કામ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુવડે સિદ્ધ થતું હોય, — તેમાં કલ્પનાવડે ઉપજતવેલા વિરોધનો દોષ સ્વીકારાતો નથી. અર્થાત્ માત્ર કલ્પનાવડે તેનો (પ્રમાણુવડે સિદ્ધ થતી વાતનો) બાધ ચર્ચ રમ્તો નથી જે ઠેકાણે થોડાની મનાયો

અભીષ્ટની સિદ્ધિ થાય ત્યાં પણાની કલ્પના કરવી એ દોષ ગણાય છે, પણ અન્ય રથને તે દોષ ગણાતો નથી ઇન્દ્રિયોના બહુપણાના અનુમાનના કરતા તેમના એકપણાનું અનુમાન લાઘવનાનું હતા પણ તેથી પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાન તે કર્મ થનારૂપ ઇન્દ્રિયની સિદ્ધિ થતી નથી, અને જ્ઞાનક્રિયાના બહુપણારૂપ ફક્તની પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધિ હોવાથી અહીં બહુપણાની કલ્પના દોષવાળી થતી નથી એકજ ઇન્દ્રિય શ્રોત્રમાં જઈ સાબળવાનું કામ કરે છે, નેત્રમાં જઈ જોવાનું કામ કરે છે, અને અન્ય ગોષ્ઠીકામાં જઈ તે તે ગોષ્ઠીકાને અનુસરતું કામ કરે છે એમ કહેવાને બદલે તે તે ગોષ્ઠીકામાં રહેલી ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનું કામ કરે છે એમ કહેવું તે વધારે યોગ્ય જણાય છે ૨૫

હવે મનનું લક્ષણ કહે છે —

ઉભયાત્મકં મનઃ ॥ ૨૬ ॥

બુદ્ધીન્દ્રિયાત્મકં કર્મેન્દ્રિયાત્મકં મનોઽધિષ્ઠાનાદુભય-
પ્રવૃત્તેઃ ॥ ૨૬ ॥

સૂ૦ —મન ઉભયરૂપ [છે] ૨૬

વિ૦:—આત્મેન્દ્રિય જેને મન કહેવામાં આવે છે તે ઉભયાત્મક છે, અર્થાત્ તે જ્ઞાનેન્દ્રિયની સાથે મળીને કામ કરે છે, અને કર્મેન્દ્રિયની સાથે મળીને પણ કામ કરે છે, પ્રયોજન હોય તે પ્રમાણે તે બંને પ્રકારની ઇન્દ્રિયોમાંની કોઈએક ઇન્દ્રિયની સાથે જોડાઈને કામ કરે ૩.૨૬

અહંકારરૂપ એક કારણમાથી ઇન્દ્રિયોરૂપ અનેક કાર્યો
શા કારણથી ઉપજે છે તે કહે છે —

ગુણપરિણામમેદાન્નાનાત્વમવસ્થાવત્ ॥ ૨૭ ॥

ધર્માધર્મસહકારિસત્ત્વાદિગુણપરિણામમેદાદનેકાનિ ।

“ અવસ્યાવદિ ” તિ યથૈકસ્ય દેહસ્ય ઘાલ્પયૌવનમર્દ્ધ-
કાનીતિ ॥ ૨૭ ॥

સૂ૦:—શુણના પરિણામના બેદથી નાનાપણુ [છે, શરીરની] અવસ્થાની ચેઠે ૨૭

વિ૦ —અહકાર એ એક દ્રવ્ય છે, પરંતુ તેમા તેના મહત્ત્વરૂપ કારણુમાથી આવેલા સત્તાદે તથુ શુણે એકરૂપવાળા નથી, તેથી તેમના પરિણામે પણ એકરૂપવાળા નથી એવી રીતે તથુ શુણના પરિણામના બેદને લીધે ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવવાળી ધણી ધદિયો એકજ અહકારમાથી ઉપજી છે જેમ એકજ દેહમા બધપણુ, જુવાની ને વૃદ્ધાવસ્થા આદિ અવસ્થાઓ થાય છે તેમ એકજ અહકારદ્રવ્યમાથી ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવાળી ધણી ધદિયો પણ શુણના પરિણામના બેદવડે ઉપજે છે ૨૭

નીચેના સૂત્રમા જ્ઞાનેન્દ્રિયોના તથા કર્મેન્દ્રિયોના વિષયોને કહે છે —

રૂપાદિરસમલાંત ઉભયોઃ ॥ ૨૮ ॥

ઉભયોઃ બુદ્ધીન્દ્રિયકર્મેન્દ્રિયયોઃ । બુદ્ધીન્દ્રિયસ્ય વિપયા રૂપરસગન્ધસ્પર્શશબ્દાઃ । કર્મેન્દ્રિયસ્ય વિપયા વચનનિહરણા-
દાનાનન્દરસમલાઃ । રસમલો નામ મલઃ, તદન્તઃ ॥ ૨૮ ॥

સૂ૦ —રૂપાદિ ને રસ [તથા] મલપર્યંત ઉલ્લખના [વિષયો છે] ૨૮

વિ૦ —આગળ કહેલા બે પ્રકારની ઇન્દ્રિયોના રૂપથી માંડીને રસ ને મલત્યાગપર્યંત વિષયો છે રૂપ એ આખનો રાખદ એ કાનનો, સ્પર્શ એ ચામડીનો, ગ્રંથ એ નાકનો, અને રસ એ જીભનો

ખોલસુ એ વાણીનો ચાલસુ એ પગનો, લેવું એ હાથનો, આનંદ એ ઉપસ્થનો, અને મનનો ત્યાગ કરવો એ ગુનનો વિષય છે. એવી રીતે પાંચ જ્ઞાન્દ્રિયોના ને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના બિન લિન વિષયો છે. ૨૮

હવે આત્માના તથા ઇન્દ્રિયોના વિરુદ્ધધર્મેને કહે છે:-

દ્રષ્ટૃત્વાદિરાત્મનઃ કરણત્વમિન્દ્રિયાણામ્ ॥૨૯॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૨૯ ॥

સૂ૦:-દ્રષ્ટાપણુ આદિ પુરુષનું [ને] કરણપણું ઇન્દ્રિયોનું [છે.] ૨૯

વિ૦—આત્માના દ્રષ્ટાપણું આદિ ધર્મો છે, અને ઇન્દ્રિયોનું કરણપણું એ ધર્મ છે. પ્રથમ ઐત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી મનની વિષયાકારવૃત્તિ થાય છે, પછી તે વિષયાકારવૃત્તિને ચેતન્યરૂપ પુરુષ પ્રકાશે છે. ઐત્રાદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા મનની વૃત્તિ સજ્જાદિ વિષયોને આકારે થાય છે, માટે ઐત્રાદિ ઇન્દ્રિયોમા કરણપણું મનાય છે, અને આત્માદ્વારા તે વૃત્તિ પ્રકાશિત થાય છે, માટે આત્મામા દ્રષ્ટાપણુ આદિ કહેવાય છે. આદિશબ્દવડે પુરુષના અસંગ રહીને પ્રેરકપણું ને ઉપબોક્તાપણું એ ધર્મો સમજવા. ૨૯

બુદ્ધિ આદિ ત્રણે અંતઃકરણોના પરસ્પરના વિરુદ્ધ-ધર્મેને કહે છે:-

ત્રયાણાં સ્વાલક્ષણ્યમ્ ॥ ૩૦ ॥

મહદહંકારમનસાં સ્વાલક્ષણ્યં સ્વં સ્વંલક્ષણમ્ । મહતોઽધ્ય-
વસાયઃ, અહંકારસ્યામિમાનઃ, મનસઃ સંકલ્પ इति ॥ ૩૦ ॥

સૂ૦:-[બુદ્ધિ, અહંકાર ને મન એ] ત્રણેનું સ્વલક્ષણપણું [છે.] ૩૦

વિ૦:—મહત્ત્વ, (બુદ્ધિ,) અહકાર અને મન એ ત્રણેનું પોતપોતાનું લક્ષણ તેમના પરસ્પ ના વિપરીત ધર્મોને જણાવે છે નિશ્ચય કરવો એ બુદ્ધિનું પોતાનું લક્ષણ છે અભિમાન એ અહકારનું પોતાનું લક્ષણ છે, અને સકલ્પવિક પ એ મનનું પોતાનું લક્ષણ છે કોઈ કામ કરવાની ઇચ્છાને સકલ્પ અને કોઈ કામ કરવું વા ન કરવું એવી એ કોઈને વિષય કરવારૂપ સગવડને વિકલ્પ કહે છે ૩૦

હવે એ ત્રણના સમાનધર્મને કહે છે —

સામાન્યકરણવૃત્તિઃ પ્રાણાદ્યા વાયવઃ પંચ ॥૩૧॥

પ્રાણાદ્યાઃ પञ्च वायवस्त्रिभिः करणैर्यर्पिन्ते ॥ ૩૧ ॥

સૂ૦ —પ્રાણાદિ પાંચ વાયુઓ અત કરણની સાથે રણવૃત્તિ [છે] ૩૧

વિ૦ —સ્થૂનશરીરની સ્થિતિમા હેતુબૂત પ્રાણ અપાન, સમાન, ઉદાન તે બ્યાન એ નામના પાંચ પ્રાણવાયુઓને આ સુત્રમા પાંચ વાયુઓ જણા છે, કેમકે તેઓ બહારના વાયુની પેઠે ગતિવાળા છે એ પાંચ પ્રાણો પૂર્વે કહેલા ત્રણ અત કરણોની સામાન્યવૃત્તિરૂપ છે, અર્થાત્ એ પાંચે પ્રાણો ત્રણ અત કરણોના પરિણામરૂપ છે પૃથક્ પદાર્થરૂપ વા પૃથક્ તત્ત્વરૂપ નથી ૩૧

નીચેના સૂત્રમા ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ કથારેક ક્રમે અને કથારેક અક્રમે ઉપર છે એમ કહે છે —

ક્રમશોઽક્રમશર્ચેન્દ્રિયવૃત્તિઃ ॥ ૩૨ ॥

‘ક્રમશઃ’ મન્દાલોકે ચૌરં દૃષ્ટેન્દ્રિયેણ વસ્તુ વિચારયતિ, તતઃ ‘ચૌરોઽય મિ’તિ મનસા સંમુલ્લસ્યતિ, તતો ‘વનં મુહુતાતી’ ત્યહકારેણામિમન્યતે, તતઃ ‘ચૌરં મુદ્ધામી’તિ બુદ્ધયા-

ધ્યવસ્યતિ । ‘અક્રમશઃ’ રાત્રૌ વિષ્ણુદાલોકે વ્યાઘ્રં દૃષ્ટ્વા ક્ષટિ-
ત્યપસરતિ । તત્ર ચતુર્ણમેકદા વૃત્તિઃ । યદપિ વૃત્તીનામેકદાઽ-
સંભવાત્તત્રાપિ ક્રમ એવ, તથાપ્યુત્પલશતપત્રવ્યતિભેદવદવમા-
સનાદક્રમ હત્યુક્તમિતિ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્ર:—ઈદ્રિયની વૃત્તિ ક્રમથી અને અક્રમથી [કામ
કરે છે.] ૩૨

ચિ૦ —શ્રોત્રાદિ ઈદ્રિયો કપારેક ક્રમથી અને કપારેક અક્રમથી
એટલે એકીવેલાએ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. જેમ કાષ્ઠ એક
ઈદ્રિયની એક વિષયાકારવૃત્તિ એકકાલમાં થાય છે તેમ દૃઢભીક વેલા
બહુ ઈદ્રિયો એકકાલમાં બેળાં જાને પણ ઉપજાવતી હોય એમ
જણાય છે. જેમ કાષ્ઠ ધાળા કામલ વસ્તુ ખાવાના સમયમાં આ
વસ્તુ અતિકામલ છે, મધુરસચુકત છે, ને મોળા છે, એવાં અનેક
પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો એકકાલમાં તે તે ઈદ્રિયોવડે સાથે ઉત્પન્ન થતાં જણાય
છે. આ સૂત્ર નિર્વાયિકા ને વૈશિષ્ઠિકા મનને અણુ માને છે, ને ક્રમથી
ઈદ્રિયોમાં જ્ઞાન ઉપજે છે એમ કહે છે, તેમના મતના ખંડનમાટે છે.
મનનું અણુપરિમાણ નથી, પણ તેનું શરીરજોટલું એટલે મધ્યમપરિમાણ
છે, માટે અનેક ઈદ્રિયોનું એકસાથે જ્ઞાન પણ સંભવી શકે છે. ૩૨

અંતઃકરણની વૃત્તિઓની સંખ્યા ને તેમના વિભાગ
કહે છે:—

વૃત્તયઃ પંચતય્યઃ ક્ષિપ્રાક્ષિપ્તઃ ॥ ૩૩ ॥

પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયઃ । પ્રત્યક્ષાનુમાનશબ્દાઃ
પ્રમાણાનિ । વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠમ્ । વિકલ્પ
ઉભયસ્પૃગ્જ્ઞાનમ્ । નિદ્રા તમોજ્વલમ્બિ જ્ઞાનમ્ । સ્મૃતિરતીત-

જ્ઞાનમ્ ॥ કિલિષ્ઠાઃ કલેશયુક્તાઃ રજસ્તમોમગ્નયઃ । અકિલિષ્ઠાઃ
સત્ત્વમદ્યો દગ્ધવલેશાઃ ॥ ૩૨ ॥

સૂ૦ —વૃત્તિઓ પાચ પ્રકારની છે [તેઓ] કિલિષ્ઠા
અને અકિલિષ્ઠા [છે] ૩૩

વિ૦ —અતઃ કરણની વૃત્તિઓ પાચ પ્રકારની છે તેઓ પુરુષને
કનેશ આપનારી તથા કનેશ નહિ આપનારી એ પ્રમાણુ વિપર્યય,
વિમુક્ત્ય, નિદ્રા તે સ્મૃતિ એ અતઃ કરણની વૃત્તિઓના પાચ પ્રકારના
નામો છે તેમાં પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને શબ્દ એ ત્રણ પ્રમાણુવૃત્તિના
બેના નામો છે, જેનું વર્ણન આગળ થયું છે વિપર્યય એટલે
મિથ્યાજ્ઞાન નામનિનાના માત્ર વાચક ૧ અને અનુસરનારી અતઃ કરણની
વૃત્તિ તે વિકૃતિ જેમ વધાપુત્રાદિ શબ્દ સાંભળ્યા પછી તે
આકારે થનારી વૃત્તિ સુષુપ્તિતથાની અતઃ કરણની વૃત્તિને નિદ્રા
કહે છે સરનારમાત્રથી જન્ય જે વૃત્તિ તે સ્મૃતિ કહેવાય છે એ પાચ
વૃત્તિઓ રજોગુણના તે તમોગુણના વધારાથી અતઃ કરણને દુષ્પ્રાણુભવ
કરાવનારી તથા સત્ત્વગુણના વધારાથી અતઃ કરણને સુખાણુભવ
કરાવનારી છે ૩૩

એ જાને લેહવાળી પાચ પ્રકારની વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ
થવાથી પુરુષની પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે
એમ કહે છે —

તન્નિવૃત્તાવુપશાંતોપરાગઃ સ્વસ્થઃ ॥ ૩૪ ॥

વૃત્તિનિવૃત્તૌ ક્ષપિતામિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશઃ
સ્વસ્થઃ સ્વસ્થૈર્લેમતે ॥ ૩૪ ॥

સૂ૦ —તેમની નિવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબની નિવૃત્તિવાળો
[પુરુષ] સ્વસ્થ [થાય છે] ૩૪

વિઃ—ગયા મુત્રમાં કહેલી અંતઃકરણની ર્વ વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ યનાથી અવિદ્યા, અરિમતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પંચપનાં અવિદ્યા અથવા એ પાંચ પ્રકારના કષેત્રો ધીલુ થઇ આત્મા અતઃકરણના ને તેની વૃત્તિઓના સંબંધથી રહિત થઇ સ્વસ્થ થાય છે, અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમાં બુદ્ધિવૃત્તિઓના પ્રતિબિંબની નિવૃત્તિ યનાથી પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે. ૩૪

એ વાત દ્વાંત આપીને સમજાવે છે:—

કુસુમવચ્ચ મણિઃ ॥ ૩૫ ॥

યથા જપાકુસુમસંસર્ગાત્સ્ફટિકે લૌહિત્યં, તદપગમાત્સ્ફટિકાઃ સ્વરૂપેનાવતિષ્ઠતે, તથા સોજીયીતિ ॥ ૩૫ ॥

સૂઃ—મણિ અને ફૂલની ચેઢે. ૩૫

વિઃ—રાતારંગવાણુ જાસુદીનું પુષ્પ ઉપાડી લેવાથી તેની સમીપમાં રહેતો સ્ફટિકમણિ જેમ પોતાના વાસ્તવિક ધોળા રૂપમાં સ્થિત થાય છે, રાતારંગવાળો પ્રતીત યતો નથી, તેમ બુદ્ધિવૃત્તિઓના પ્રતિબિંબની નિવૃત્તિ યનાથી પુરુષ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે, બુદ્ધિની વૃત્તિઓના આકારવાળો પ્રતીત યતો નથી. ૩૫

હવે ઠોળી ગ્રેરણાથી કરણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે કહે છે:—

પુરુષાર્થ કરણોન્નવોઽપ્યદ્દષ્ટોહ્લાસાત્ ॥ ૩૬ ॥

ન તુલ્યતા, કરણોન્નવાનુન્નવામ્ભ્યાં વિશેષાત્ । વિશેષશ્ચાદ્દષ્ટોહ્લાસાત્ બલવત્તસ્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

સૂઃ—પુરુષમાટે કરણની પ્રવૃત્તિ [થાય છે,] પણ [તે] અદ્દષ્ટની અભિવ્યક્તિથી [થાય છે.] ૩૬

વિ૦:—પુરુના ભોગમાટે ઓત્રાદિ કર્ણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે એ સાચી વાત છે, પણ તે પ્રવૃત્તિ તે પુરુના અત કરણરૂપ ઉપાધિમાં રહેના સંસ્કારોની જાગૃતિથી થાય. ઈ ઓત્રાદિ ઇદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા આગળ પાડેલા સંસ્કારોની પ્રજ્વન પ્રેરણાનિના ઇદ્રિયસમૂહ પોતપોતાની વૃત્તિ ઉપજાવી શકે નહિ. અત કરણમાં રહેલા તે સધળા સંસ્કારો જો યોગાગ્નિદ્વારા દૃઢબળીજલાનને પામી જાય તો પછી ઇદ્રિયોને વેગરાણી પ્રવૃત્તિ કરાવનારા સંસ્કારોને અભાવે તે ઇદ્રિયો માથી વેગરાણી વૃત્તિ ઉપજી શકે નહિ. ૩૬

પુરુષને માટે ઇદ્રિયોની પ્રવૃત્તિમા દૃષ્ટાત આપે છે -

ધેનુવદ્વત્સાય ॥ ૩૭ ॥

યથા ધેનુત્વેન તુલ્યત્વેઽપિ ચા ક્ષીરિણી સા વર્ત્સ પુ-
ષ્ણાતિ ॥ ૩૭ ॥

સૂ૦ —વાછડામાટે ગાયની પેઠે [ઇદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે] ૩૭

વિ૦:—જેમ દુગ્ધણી ગાય પ્રેમને વશ થઈ પોતાના વાછડાને ધાનવામાટે પોતાના આશ્રયમાં દૂધ જિતારે છે તેમ આત્માદિ ઇદ્રિયો પણ સંસ્કારોને વશ થઈ પુરુષને માટે પોતપોતાની વૃત્તિઓને ઉપજાવે છે. ૩૭

ઇદ્રિયોની અવાતરભેદથી સખ્યા કેટલી છે તે કહે છે -

કરણં ત્રયોદશાવિધમવાંતરમેદાત્ ॥ ૩૮ ॥

અન્તર્બુદ્ધચદ્ધંકારમનાસિ । વાહ્યાનિ દન્નેન્દ્રિયાણિ ॥૩૮॥

સૂ૦ —અવાતરભેદથી કરણ તેર પ્રકારનું [છે] ૩૮

વિ૦ —અવાતરભેદથી હૃદયો તેર પ્રકારની છે. તે આ પ્રમાણે—દશ બાહ્યેન્દ્રિયો (શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ને વાણી આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો) અને ત્રણ આતરેન્દ્રિયો. (બુદ્ધિ, અહંકાર ને મન.) એવી રીતે પુરુષનું તેર પ્રકારનું કરણ (જ્ઞાનનું તથા કર્મનું સાધન) છે. ૩૮

તે હૃદયોમાં કરણપણુ શામાટે કહેવાય છે તે કહે છે:—

इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात्कुठारवत् । ૩૯ ।

યથા સાધકતમત્વેન કુઠારે કરણત્વં, તથેન્દ્રિયેષ્વપીતિ । ૩૯

સૂ૦:—મુખ્યસાધકપણુના ગુણના સંબંધથી કુઠારની જેમ હૃદયોમાં [કરણપણુ છે.] ૩૯

વિ૦ —જેમ લાકડાની જેદનક્રિયાનો મુખ્યસાધક કુવાડો છે, તેથી લોખ તેને લાકડા કાપવાનું કરણ કહે છે, તેમ પુખ્યાના જ્ઞાનની તથા ક્રિયાની મુખ્યસાધક હોવાથી હૃદયોને પણ પુરુષનું કરણ કહેવામાં આવે છે ૩૯

અગિયાર કરણોમાં (મન, જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયમાં) શ્રેષ્ઠ કેણુ છે તે કહે છે —

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद् भृत्यवर्गेषु ॥ ૪૦ ॥

દ્વયોઃ બુદ્ધીન્દ્રિયકર્મેન્દ્રિયયોઃ પ્રધાનં મનઃ, તદધિષ્ઠાનાદે-
વૈર્ષાં પ્રવૃત્તેઃ, યથા લોકે મૃત્યુષુ સ્વામી ॥ ૪૦ ॥

સૂ૦:—દાસસમૂહોમાં લોકની જેમ જનેમાં મન પ્રધાન (મુખ્ય) [છે.] ૪૦

વિ૦ —સેવકોમાં તેમનો સ્વામી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એ લૌકિક

રીતપ્રમાણે મન એ પાંચ યાનેન્દ્રિયોનું તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનું ત્રેરક હોવાથી એ બંનેમા એ મન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૪૦

દશ ઇન્દ્રિયોમાં મનના પ્રધાનપણાને નીચેનાં ત્રણ સૂત્રોવડે કહે છે:—

અવ્યભિચારાત્ ॥ ૪૧ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૪૧ ॥

સૂ૦:—અવ્યભિચારથી [ઇન્દ્રિયોમાં મન શ્રેષ્ઠ છે.] ૪૧

વિ૦—મન અપવાદરિના નિયમપૂર્વક દશે ઇન્દ્રિયોની કાર્પ-સિદ્ધિમાં તેમની સાથે રહે છે, તેથી તે દશ ઇન્દ્રિયોથી શ્રેષ્ઠ છે, અર્થાત્ મનના સાક્ષાત્કારવિના કોઈ પણ ઇન્દ્રિય પોતાનું કામ કરી શકતી નથી, તેમજ તે પોતાના કામમાં પ્રવૃત્ત પણ થઈ શકતી નથી; માટે પૂર્વે કહેલી દશ ઇન્દ્રિયોથી મન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ૪૧

તથાઽશોપસંસ્કારાધારત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

નૅન્દ્રિયાણામપિ સંસ્કારદર્શનાત્ ॥ ૪૨ ॥

સૂ૦:—તથા બધા સંસ્કારના આધારપણાથી [ઇન્દ્રિયોમાં મન શ્રેષ્ઠ છે.] ૪૨

વિ૦:—વળી મન વિચારવડે ને કર્મવડે પોલા બધા સંસ્કારના આધારભૂત હોવાથી પણ ઇન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે પૂર્વે કરેલા વિચારોના ને કર્મોના સંસ્કારો પ્રાણીઓના મનમાં રહે છે એ સમજાણુ વાત છે. એ સંસ્કારોવડે મન દશે ઇન્દ્રિયોનું ત્રેરક થાય છે, તેથી તે ઇન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૪૨

સ્મૃત્યાઽનુમાનાચ્ચ ॥ ૪૩ ॥

इन्द्रियं विनापि स्मृतिदर्शनान्मनोऽनुमीयते ॥ ४३ ॥

સૂ૦ —અને સ્મૃતિવડે [યતા] અનુમાનથી [પણ
મન શ્રેષ્ઠ છે] ૪૩

[૫૦ —અને સ્મૃતિવડે યતા અનુમાનથી પણ અન્ય ઇન્દ્રિયોમા
મન શ્રેષ્ઠ છે એમ નહીં થાય છે પાચ કર્મેન્દ્રિયોમા ? પાચ જાનેન્દ્રિયોમા
કાષ્ટ પણ વિવિધ સ્મરણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી પણ મનમા અતુલ-
વેલા વિવિધ સ્મરણ કરવાનું સામર્થ્ય છે, તેથી અનુમાન થાય છે કે
તે ઇન્દ્રિયોના કરતા મન શ્રેષ્ઠ છે ૪૩

જ્ઞાનના વા કર્મના સસ્કારો પુરુષમા સંભવતા નથી
એમ કહે છે -

संभवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

स्वत आत्मनो न संभवेत्, कूटस्थनिर्गुणत्वात् ॥ ४४ ॥

સૂ૦ —પોતાનો (પુરુષનો) [સ્મૃતિસ્વભાવ]
સંભવે નહિ ૪૪

[૫૦ —અસંગસ્વભાવવાળો પુરુષ જ્ઞાનના વા કર્મના સસ્કારોનો
આશ્રય સંભવતો નથી પુરુષ અસંગ અને નિર્વિકારસ્વરૂપવાળો હોવાથી
તે જ્ઞાનના વા કર્મના સસ્કારોનો આધાર શી રીતે થઈ શકે ? નજ
થઈ શકે ૪૪

કરણપણામા મન ખીલ દશ કરણોની તુલ્ય છે, છતાં
તેઓમા શુભપ્રધાનભાવ કેવી રીતેનો છે, તે કહે છે —

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात् ॥ ४५ ॥

स्पष्टम् ॥ ४५ ॥

સૂ૦:--ક્રિયાવિશેષથી [તેમને] ગુણપ્રધાનભાવ આપેલિક [છે.] ૪૫

વિ:--મન એ પ્રધાન (મુખ્ય) અને બીજી દશ ઇન્દ્રિયે અપ્રધાન (ગૌણ) એવી રીતે તેમને પ્રધાન ને અપ્રધાનનો વ્યવહાર કેવલ તેમની પોતપોતાની ક્રિયાઓની અપેક્ષાવાળો છે. દશ બાહ્યેન્દ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપારની સિદ્ધિમાટે મનની અપેક્ષા રાખે છે, માટે તે અપેક્ષારૂઠે મન બીજી દશ ઇન્દ્રિયોમા મુખ્ય એટલે પ્રધાન છે. ૪૫

પુરુષમાટે કરણોની પ્રવૃત્તિ કેવા કારણથી થાય છે તે કહે છે.—

તત્કર્માર્જિતત્વાત્તદર્થમભિચેષ્ટા લોકવત્ ॥ ૪૬ ॥

બુદ્ધિપ્રતિબિમ્બિતપુરુષકર્માર્જિતત્વાત્ પુરુષાર્થમભિચેષ્ટા પ્રવર્તનં બુદ્ધ્યાદીનામ્ । યથા લોકે યેનાર્જિતો મૃત્યસ્તત્કર્મ કરોતિ ॥ ૪૬ ॥

સૂ૦:--તેના (પુરુષના) કર્મવડે સંપાદન કરેલ-પણાથી તેને (પુરુષને) માટે સર્વ વ્યાપાર લોકની જેમ [છે.] ૪૬

વિ:--જેમ જે માણસે પોતાના કાર્યથી જે કુવાડો લીધો હોય છે તે કુવાડો તે માણસમાટે લાકર્મ છેલ્લાકાપવાની ક્રિયામાં ઉપયોગી થાય છે તેમ જે પુરુષનાં કર્મોદ્વારા જે કરણો ઉપજેલાં હોય છે તે કરણો તે પુરુષમાટે જ્ઞાનમાં તથા ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પુરુષના કરણોથી કર્મો થાય છે, અને કર્મોના સંસ્કારોથી તે કરણો ઉપજે છે, એવો બીજાકરના જેવો પ્રવાહ અનામિશયથી આત્મા કરે છે. ૪૬

હવે છાન્દસુ તેર કરણોમાં પ્રધાનપણું કહે છે.—

સમાનકર્મયોગે બુદ્ધેઃ પ્રાધાન્યં લોકવલ્લોકવત્ ૪૭

इति श्रीकपिलभगवत्प्रणीते श्रीसांख्यप्रवचने द्वितीयः
प्रधानकार्याध्यायः ॥ २ ॥

यथा लोके ग्रामाध्यक्षाद्राज्याध्यक्षः श्रेष्ठः, तस्मादपि
राजेति, तथा मनो बुद्ध्यर्थं प्रवर्तत इति सर्वप्रधाना बुद्धि-
रिति । समानकर्मयोगे पुरुषार्थतुल्यक्रियायोगेऽपि सर्वेषामिति ।
लोकवदिति वीप्साऽध्यायपरिसमाप्तौ ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदनिरुद्धभट्टेन विरचितायां श्रीकपिलप्रवचन-
सूत्रवृत्तौ प्रधानकार્યાध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

સૂત્રઃ—[પુરુષને માટે સર્વ કરણોના] સમાનકર્મ-
યોગમાં (સમાન વ્યાપારના સંભવમાં પણ) બુદ્ધિનું
પ્રધાનપણું લોકની પેઠે [છે,] લોકની પેઠે [છે.] ૪૭

વિગ્રહ—શ્રીનાદિ ને વાગાદિ બાલેંદિયોના વ્યાપારમાં મનનું
પ્રધાનપણું છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે મનના વ્યાપારમાં અહંકારનું
પ્રધાનપણું છે, અને અહંકારના વ્યાપારમાં બુદ્ધિનું પ્રધાનપણું છે
જેમ પટેલથી વહીવટદાર શ્રેષ્ઠ છે, વહીવટદારથી વસુલાતી અધિકારી
શ્રેષ્ઠ છે, અને વસુલાતી અધિકારીથી કારભારી શ્રેષ્ઠ છે, તેમ બાલેં-
દિયોથી મન શ્રેષ્ઠ છે, મનથી અહંકાર શ્રેષ્ઠ છે, અને અહંકારથી
બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે. જો કે સર્વે કરણોનો વ્યાપાર પુરુષમાટે થાય છે, તોપણ
તે બધાં કરણોમાં બુદ્ધિનું પ્રધાનપણું છે. આ બીજા અધ્યાયની
સમાપ્તિ સચવવામાટે આ સૂત્રમાં લોકવત્ એ પદ બે વાર મૂકેલું છે. ૪૭

इति श्रीमद्भगवत्सर्मणा विरचिताया श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिनीयाख्यायां
गुर्जरभाषाटीकायां द्वितीयः प्रधानकार्याध्यायः ॥ २ ॥

ॐ

॥ ૩ વૈરાગ્યાધ્યાય ॥

સાંખ્યશાસ્ત્રના આ ત્રીજા અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય જે પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન છે તે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ જિજ્ઞાસુઓને જે સાધનોવડે થાય છે તે સાધનો કહેવામાં આવશે. પ્રથમ આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતો, સ્થૂલ-શરીર અને સૂક્ષ્મશરીર એ ત્રણેનું વર્ણન કરી, પછી તેમના સંબંધથી નાનાપ્રકારની યોનિઓમાં અવિવેકી પુરુષોના ગમનાગમનની જે પ્રતીતિ થાય છે એ સમજાવી, પુરુષોને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ કરાવવાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ કરવી છે; માટે આ અધ્યાયના નીચેના પહેલા સૂત્રમાં આકાશાદિ સ્થૂલભૂતોની ઉત્પત્તિ શામાંથી થઈ છે તે કહે છે:—

અવિશેષાદ્વિશેષારંભઃ ॥ ૧ ॥

અવિશેષાત્ શ્રુતસૂક્ષ્માત્ વિશેષસ્ય મહાશ્રુતસ્યારંભઃ ॥ ૧ ॥

સૂ૦:—અવિશેષથી વિશેષનો આરંભ [થાય છે.] ૧

વિ૦:—શાંત, ધોર ને મૂઠ એવા વિશેષભાવથી રહિત અ-વિશેષમાંથી એટલેજગદાદિ પાંચ તત્ત્વોમાંથી વા આકાશાદિ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાંથી પાંચ વિશેષોની એટલે આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ૧

સ્થૂલશરીરની તથા સૂક્ષ્મશરીરની ઉત્પત્તિ શામાંથી થઈ છે તે કહે છે:—

તસ્માચ્છરીરસ્ય ॥ ૨ ॥

તસ્ય માંસાદિમયત્રિચારાત્રિવિધતે ॥ ૨ ॥

સૂ૦:—તેનાથી શરીરને [આરંભ થાય છે.] ૨

વિ૦:—મદતત્ત્વ, (જુદી,) અર્દકાર, મનસદિત અગિયાર ઇંદ્રિયો, ને શબ્દાદિ પાંચ તન્માનાઓમાંથી પરપરાએ ને આકાશાદિ પાંચ મહાબૂતોમાંથી સાક્ષાત્ આ પ્રતીત થતા સ્થૂનશરીરની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અને આંકાશાદિ પાંચ સ્થૂનબૂતોચિનાના બાકીના અઢાર તરવો-માંથી સૂક્ષ્મશરીરની (મિઠશરીરની) ઉત્પત્તિ થઈ છે ૨

પુરુષને કયા કારણથી મસારની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહે છે.—

તદ્વૃજાત્સંસ્ટ્વનિઃ ॥ ૩ ॥

તસ્ય ભૂતારંભસ્ય કારણાત્ ધર્માધર્માત્ સંસરણં નાશઃ ॥૩॥

સૂ૦:—તેના બીજથી [તેનું] ગમનાગમન [થાય છે.] ૩

વિ૦:—સ્થૂનશરીરની ને સૂક્ષ્મશરીરની ઉત્પત્તિનું બીજ અથવા નિમિત્તકારણ ધર્માધર્મના સંસ્કારો છે. જ્યાંથી પુરુષની અભિમાનપૂર્વક ધર્માધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, ને તેવી પ્રવૃત્તિવડે પોતાના અંત કરણમાં ધર્માધર્મના સંસ્કારો પાડવામાં આવે છે, ત્યાંથી એ બંને શરીરો ઉત્પન્ન થયા કરે છે, ને તે પુરુષ આ સંસારમાં જન્મ્યા કરે છે. જ્યારે પુરુષની અભિમાનપૂર્વક ધર્માધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી, ને તેના અંત કરણમાં તેવા સંસ્કારો પાડતા નથી ત્યારે તે બંને શરીરો ઉત્પન્ન થતાં નથી, ને તે પુરુષ સંસારમાં જન્મતો અટકે છે ૩

આકાશાદિ પાંચ બૂતોમાં શરીર ઉત્પન્ન કરવાને

સ્વભાવ હોવાથી તેઓ સર્વદા શરીર ઉત્પન્ન કર્યા કરશે, તેથી પુરુષને આશ્વની પ્રાપ્તિ થશે નહિ, એમ શકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે —

આવિવેકાચ્ચ પ્રવર્તનમવિશેષાણામ્ ॥ ૪ ॥

વિવેકજ્ઞાનપર્યંતમારમ્મકસ્વભાવત્ત્વં શ્રુતતન્માનાણામિતિ ॥૪॥

સૂ૦.—વિવેકજ્ઞાનપર્યંત અવિશેષોની પ્રવૃત્તિ [થાય છે] ૪

વિ૦.—જ્ઞાતૃમી પુરુષને પ્રકૃતિપુરુષનું સ્પષ્ટ વિવેકજ્ઞાન ન થાય તન્મામી અવિશેષોની એટલે સર્વદા પામ્ય તન્માત્રાઓની, પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ રહે છે —તેઓ અને શરીરને ઉપજાવે છે જ્ઞાતૃ પુરુષને સ્પષ્ટ વિવેકજ્ઞાન થાય છે ત્વાદૃ તે તન્માત્રાઓ ॥ અને શરીરને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નાશ પામી જાય છે મહાપ્રલયમાં અવિવેકી પુરુષો પ્રતિ તન્માત્રાઓની અને શરીરને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ વિવશ થાય રહે છે, નાશ પામતી નથી ૪

વિવેકજ્ઞાનવાળા પુરુષને ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તકારણને અભાવે પુનઃ જન્મમરણ થતા નથી એમ કહે છે —

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

અવિવેકિન ઉપમોગાન્મહાપ્રલયે શરીરાભાવાત્કુત્ત ઉપ મોગ ઇતિ ન તં પ્રત્યારંભકત્વમ્ ॥ ૫ ॥

સૂ૦ —અન્યનો (આરબ્ધકર્મનો) ઉપભોગથી [નાશ થાય છે] ૫

વિ૦.—અવિવેકી પુરુષોનેજ કરેલાં કર્મોના ફળોની પ્રાપ્તિ થાય

છે. જેમને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ હોય છે તેમનાં સંચિતકર્મો વિવેકજ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે દગ્ધ થઇ જાય છે, તેમનાં ક્રિયમાણકર્મોની સાથે તેમનો સંબંધ થતો નથી, અને તેમનું પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવડે નારા પામે છે, તેથી વિવેકી પુરુષને પુનઃ જન્મભરણ થવાનો સંભવ નથી. ૫

અવિવેકી પુરુષ કયા કારણથી બંને શરીરોની સાથે જોડાયેલો રહે છે તે કહે છે:—

સંપ્રતિ પરિપ્વક્તો દ્વાખ્યામ્ ॥ ૬ ॥

ધર્માધર્માખ્યામ્ । ગમાગમપરિધ્વંગી પ્રલયેઽપિ ધર્માધર્મા-
નુબદ્ધ આત્મેતિ તં પ્રતિ પુનરાસ્મઃ । મુક્તૌ ન તથેતિ ॥૬॥

સૂઠ:—વર્તમાનમાં [તે] બંધી (ધર્માધર્મથી)
જોડાઈ ગયેલો [છે.] ૬

વિઠ:—અવિવેકી પુરુષ અવિવેકદશામાં ધર્માધર્મના સરકારોમાં પરિપ્વક્ત એટલે સર્વબળીથી જોડાઈ ગયેલો રહે છે, મદ્દાપ્રત્યય થાય તોપણ તેનાં ધર્માધર્મના સરકારરૂપ બંને શરીરોનાં બીજો નારા પામતાં નથી, તેથીજ તેને સાગ્રતકાલમાં (પ્રલયના અતમા અથવા સૃષ્ટિકાલમાં) બંને શરીરોની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૬

હવે બંને શરીરોમાં જે વિલક્ષણપણ છે તે કહે છે:—

માતાપિતૃજં સ્થૂલં પ્રાયશ્ચ ઇતરન્ન તથા ॥૭॥

પ્રાયશ્ચ ઇતિ દૃશ્યત્વાત્ । ઇતરત્સૂક્ષ્મશરીરં ન તથા,
દુરૂહત્વાત્ ॥ ૭ ॥

સૂઠ:—સ્થૂલ બહુધા માતાપિતાથી ઉપજેલું [છે,]
તેવી રીતે અન્ય નથી. ૭

વિઠ:—પ્રાણીઓનું સ્થૂનશરીર બહુધા માતાપિતાથી ઉપજેલું હોય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મશરીર માતાપિતાથી ઉપજેલું હોય નથી કેટલાંક પ્રાણીઓના સ્થૂનશરીરો માતાપિતાના સંસ્પર્શવિના પણ ઉપજે છે, તેથી સૂત્રમાં “પ્રાયશ્ચ” એ પદ મૂકેલું છે ૭

એ બે શરીરોમાં સુખદુઃખાદિનો ભોગ કોને થાય છે તે કહે છે —

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ॥ ૮ ॥

पूर्वोत्पत्तेः सूक्ष्मशरीरस्य । भोगादेकस्य तस्य, नेतरस्य स्थूलस्य, तत्कार्यत्वम् । स्थूलशरीरस्य गौणो भोगः, सूक्ष्म-
शरीरे भोगादर्शनात् ॥ ૮ ॥

સૂ૦ —પૂર્વોત્પત્તિથી તેનું કાર્યપણું [છે,] ભોગથી જોકેને [સબધ છે,] અન્યને નથી ૮

વિઠ:—મનુષ્યના આદિકાલમાં ધર્મધર્મોગ્ય નિમિત્તાથી તન્માત્રાઓ આદિવડે (સૂક્ષ્મભૂતઆદિવડે) જે સૂક્ષ્મશરીર ઉત્પન્ન થાય છે તે વડેજ પુરુષને સુખદુઃખાદિનો ભોગ થાય કે મરણ પામેલા વા સૂક્ષ્મશરીરવિનાના સ્થૂનશરીરને સુખદુઃખાદિનો ભોગ થતો નથી સુખદુઃખનો વાસ્તવિક ભોગ સૂક્ષ્મશરીરને થાય છે, પુરુષમાં તો માત્ર તેનું પ્રતિબિંબજ પડે છે. એ સર્વ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે ૮

હવે સૂક્ષ્મશરીરનું સ્વરૂપ કહે છે —

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ૯ ॥

સપ્તદશ ચ એકં ચ અષ્ટાદશ । તેલિંગં સૂક્ષ્મદેહ ઉત્પત્તે ।
પુદ્ગલકારમનાંસિ પંચ સૂક્ષ્મધૃત્વાનિ દનોન્દ્રિયાણીતિ ॥ ૯ ॥

વિ૦:—પ્રાણીઓનું સ્થૂનશરીર બહુધા માતાપિતાથી ઉપજેનું હોય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મશરીર માતાપિતાથી ઉપજેનું હોતું નથી કેટલાંક પ્રાણીઓના સ્થૂનશરીરો માતાપિતાના સસર્ગવિના પણ ઉપજે છે, તેથી મુત્રમા “ પ્રાચય ” એ પદ મૂકેલું છે ॥

એ એ શરીરોમાં સુખદુઃખાદિનો ભોગ કોને થાય છે તે કહે છે —

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ॥८॥

पूर्वोत्पत्तेः सूक्ष्मशरीरस्य । भोगादेकस्य तस्य, नेतरस्य स्थूलस्य, तत्कार्यत्वम् । स्थूलशरीरस्य गौणो भोगः, मृत-
शरीरे भोगादर्शनात् ॥ ८ ॥

સૂ૦ —પૂર્વોત્પત્તિથી તેનું કાર્યપણું [છે,] ભોગથી એકને [સખધ છે,] અન્યને નથી. ૮

વિ૦:—મૃદ્ધિના આદિકાવમા ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તથી તન્માત્રાઓ મુદ્ધિવડે (સૂક્ષ્મશરીરોવડે) જે સૂક્ષ્મશરીર ઉત્પન્ન થાય છે તે-
પરુપને સુખદુઃખાદિનો ભોગ થાય છે મરણ પામેલા વા-
વિનાના સ્થૂનશરીરને સુખદુઃખાદિનો ભોગ થતો નથી
ખતો વાસ્તવિક ભોગ સૂક્ષ્મશરીરને થાય છે, પુરુષમાં તો માત્ર
પ્રતિબિંબજ ખડે છે, એ સર્વ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે ૮

હવે સૂક્ષ્મશરીરનું સ્વરૂપ કહે છે —

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

સપ્તદશ ચ એકં ચ અષ્ટાદશ । તૈલિંગં સૂક્ષ્મદેહ ઉત્પદતે ।
શુદ્ધચદંકારમનાંસિ પંચ સૂક્ષ્મશૂતાનિ દશેન્દ્રિયાણીતિ ॥ ૯ ॥

સૂ૦:—સૂક્ષ્મ [શરીર] અદાર [તત્ત્વતું છે.] ૯

વિ૦:—લિંગ એટલે પ્રાણીઓતું સૂક્ષ્મશરીર સમદશ અને એક એટલે અદાર તત્ત્વોતું બનેતું છે,—શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન, અહંકાર અને બુદ્ધિ એ અદાર તત્ત્વોતું સૂક્ષ્મશરીર થાય છે. ત્રણ અંતઃકરણોની સામાન્યવૃત્તિનેજ આ શાસ્ત્રમાં પ્રાણ કહેવામાં આવે છે, મારે પ્રાણપંચકતો (પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન ને વ્યાનનો) પણ લિંગશરીરમાંજ અતર્ભાવ થાય છે. અહંકારનો મનમાં અંતર્ભાવ ગણીને કાર્ધ શાસ્ત્રમાં સૂક્ષ્મ-શરીરના સત્તર તત્ત્વો પણ કહેવા છે. લિંગદેહમાં બુદ્ધિ પ્રધાન ગણાય છે. ૯

તો સૂક્ષ્મદેહતું સર્વત્ર તુલ્યપણું હોય તો લિન્ન લિન્ન પુરુષોને લિન્ન લિન્ન પ્રકારના ભોગ નહિ થવા જોઈએ એમ શંકા થાય તો તેતું નિવારણ કૈ છે:—

વ્યક્તિભેદઃ કર્મવિશેષાત્ ॥ ૧૦ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૦ ॥

સૂ૦:—કર્મના ભેદથી પ્રત્યેકનો ભેદ [છે.] ૧૦

વિ૦:—અર્ધા લિંગશરીરોની રચના સમાન છતાં પણ તેમાં રહેલા ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તકારણોના બહુ ભેદ હોવાથી સ્થૂલશરીરની રચનામાં તે તે સ્થૂલશરીરવડે ભોગવાતા ભોગમાં ન્યૂનાધિકપણું થાય છે,—અર્ધા સૂક્ષ્મશરીરોના કર્મો લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં હોવાથી તેમને લિન્ન લિન્ન પ્રકારના સ્થૂલદેહની તથા લિન્ન લિન્ન પ્રકારના ભોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૦

ન્યારે આત્મા સ્થૂલદેહથી પૃથક્ છે ત્યારે સ્થૂલદેહમાં

“હું” એવું અભિમાન મનુષ્યોને કેમ ઉપજે છે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે—

તદધિષ્ઠાનાશ્રયે દેહે તદ્વાદાત્તદ્વાદઃ ॥ ૧૧ ॥

આત્માધિષ્ઠાનાશ્રયે દેહે સંમોગાદાત્મવાદાદેહેઽહમિત્ય-
ભિમાનવાદઃ ॥ ૧૧ ॥

સૂ૦:—તે (આત્મરૂપ) અધિષ્ઠાનના આશ્રયરૂપ શરીરમાં તેના (આત્માના) કથનથી તેનું (સ્થૂલશરીરનું) કથન છે. ૧૧

વિ૦—અવિવેકને સ્થૂલદેહમાં પોતાના આત્માની સ્થિતિ માની લેનાથી અવિવેકી લોકો પોતાના સ્થૂલદેહમાં આત્માનું એટલે હૂંપણાનું મિથ્યાભિમાન કરે છે અર્થાત્ આત્મરૂપ અધિષ્ઠાનના આશ્રયરૂપ સ્થૂલશરીરમાં, આત્મામાં હૂંપણાના કથનને સ્થાને, પ્રાતિધી તે અવિવેકી મનુષ્યો હૂંપણાનું કથન કરે છે ૧૧

નીચેના સૂત્રમાં એ વાત સમજાવવામાંટે દર્શાવ કહે છે —

ન સ્વાતંત્ર્યાત્તદ્વતે છાયાવચ્ચિત્રવચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

યદાત્મના વિના દેહેઽહમિતિ પ્રત્યયઃ, તદા મૃતદેહેઽહ-
મિતિ પ્રત્યયઃ સ્યાત્ । ન ચૈવમ્ ॥ યથાઽઽવરકેણ વિના ન
છાયા, મિત્તિ વિના ન ચિત્રમ્, તથાઽપિ ॥ ૧૨ ॥

સૂ૦:—તેના (આત્મા) વિના સ્વતંત્રપણાથી છાયાની પેઠે અને ચિત્રની પેઠે [સ્થૂલદેહમાં હૂંપણાનું અભિમાન] નથી ૧૨

વિ૦:—આત્મા જે સ્વતત્ર એટલે સ્થૂળદેહથી પૃથક વસ્તુ ન હોય તો કોઈ પણ રીતે આ સ્થૂળદેહમાં હું એવું અભિમાન ઉપજે નહિ. આત્માવિના જડ સ્થૂળદેહ કદીપણ હું હું એમ બોલે ? નજ બોલે. મરણ પામેવું સ્થૂળશરીર કાંઈ હું હું એમ બોલે છે ? નથીજ બોલતું. આથી જેમ આનરણ કરનાર પદાર્થવિના છાયા રહેતી નથી, અને જેમ જીવે આદિ વિના ચિત્ર રહેતું નથી તેમ આત્માવિના કેવળ સ્થૂળદેહમાં હુપણતું જ્ઞાન ઉપજી શકતું નથી ૧૨

હવે સૂક્ષ્મદેહ આત્મા નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે.—

મૂર્તત્વેऽપિ ન સંઘાતયોગાત્તરણિવત્ ॥ ૧૩ ॥

સંઘાતત્વાન્મૂર્તઃ, મૂર્તત્વાત્પરાર્થઃ । ‘તરણિવદિ’તિ
યથા પ્રકાશત્વેऽપિ મૂર્તત્વાદિત્યસ્યાત્મત્વમ્ ॥ ૧૩ ॥

સૂ૦:—મૂર્તપણામાં અને સંઘાતના યોગથી [સૂક્ષ્મ-
શરીર આત્મા] નથી, સૂર્યની પેઠે. ૧૩

વિ૦:—અદાર તત્ત્વરૂપ સૂક્ષ્મશરીર જ્ઞાનશક્તિવાળું જણાતાં
છતાં પણ આત્મા નથી, કેમકે તે શરીર મૂર્ત એટલે પરિમિત-
પરિમાણવાળું અને ધણાં તત્ત્વોના સંઘાતરૂપ છે પ્રકાશશક્તિવાળા
છતાં પણ સૂર્ય જેમ મૂર્ત હોવાથી તે પરમાણુઓના સમૂદય હોવાથી
આત્મા નથી તેમ પ્રકાશશક્તિવાળું છતાં પણ સૂક્ષ્મશરીર મૂર્ત હોવાથી
તે અદાર તત્ત્વોના સમૂદય હોવાથી આત્મા નથી ૧૩

મન પણ આત્મા નથી એમ કહે છે.—

અણુપરિમાણં તત્કૃતિશ્રુતેઃ ॥ ૧૪ ॥

મનોઽણુપરિમાણં તન્ક્રિયાયાં શ્રુતિર્દર્શનાત્ । વ્યાપકસ્ય
નિરુપાધેર્નેન્દ્રિયત્વમિત્યુપાધિર્વક્તવ્યઃ । ચદિ કર્ણશ્ચકુલીવ-

ત્રિયતાવયવસ્યોપાધિત્વં, તદા તાન્માને વૃત્તિલાભો નાન્ય-
ત્રેતિ શ્રોત્રવત્પ્રસજ્યેત । તતશ્ચ દેહમાત્રમુપાધિર્વક્તવ્યઃ । તથા ચ
તદવચ્છેદેન વૃત્તિલાભે ‘શિરસિ મે વેદના’ ‘પાદે મે સુસમિ’-
ત્યવ્યાપ્યવૃત્તિત્વપ્રતીતિરોષઃ । યુગપજ્ઞાનાનુત્પત્તેરપિ મન-
સોઽણુત્વમાહ । ન્યાયશ્ચાન્યત્ર પ્રપંચિત ઇતિ ॥ ૧૪ ॥

સૂ૦:—[તેનું] પરિચિન્ન પરિમાણ [છે તેથી,
ને] તેની ક્રિયાની શ્રુતિથી [મન આત્મા નથી] ૧૪

વિ૦:—સકલપરિવર્તપર્ય ધર્મવાગુ મન પણ આત્મા નથી,
કેમકે આત્મા વ્યાપક છે ને મન અણુપરિમાણુ છે અહીં પરિચિન્ન-
પરિમાણુને અણુપરિમાણુ કહેન છે. સાવયવ હોવાથી મન અત્યતસૂક્ષ્મ
નથી તેને વ્યાપક અને ઉપાધિરહિત માને તો તેમા ઈન્દ્રિયપણુ ધટણુ
નથી વળી મન ક્રિયાવાગુ છે એમ ‘અચગ્રમના અમૂલ’ (ખીજે
મનવાળો હતો,) એ શ્રુતિમા કહ્યું છે, ને આત્મા નિષ્ક્રિય છે, તેથી
પણુ સિદ્ધ થાય છે કે મન આત્મા નથી ૧૪

મન આત્મા નથી તેમા ખીજે હેતુ કહે છે:-

તદન્નમયત્વશ્રુતેશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

તસ્ય મનસોઽન્નમયત્વે શ્રુતિરસ્તિ । અન્નમયત્વેન ચ
સૌમ્યત્વં દર્શિતમ્ । સૌમ્યત્વં ચ ચન્દ્રરૂપત્વમિતિ । ન ચાત્મા
ચન્દ્રઃ ॥ શ્રુતિશ્ચ “અન્નં વૈ પ્રાણાઃ” પ્રાણશ્ચ ચંદ્રમયો જ્ઞેયઃ ।
“ચન્દ્રમા મનસો જ્ઞાતઃ,” તસ્યાદણુ મનો, નાત્મેતિ ॥ ૧૫ ॥

સૂ૦:—તેના અન્નમયપણુની શ્રુતિથી પણ [તે
આત્મા નથી.] ૧૫

ચિ૦ — “ અન્નમય દિ સૌમ્ય મન ” (હે પ્રિયદર્શન ! મન અન્નના કાર્યરૂપ છે,) આ શ્રુતિમા મનનુ અન્નમયપણુ પ્રતિપાદન કરેતુ છે અન્નના કાર્યને અન્નમય કહે છે સાંખ્યમતમાં મનને આકાશાદિ પાંચ બૂતોનુ કાર્ય માન્યુ નથી, પણુ તેને અહકારનુ કાર્ય માનેતુ છે, માટે અહીં મનમા જે અન્નમયપણુનો વ્યવહાર કર્યો છે તે ગૌણુ જાણુવેા મન અન્નને અભાવે ક્ષીણુબલવાણુ થાય છે, અને અન્નના બલજુથી મનનુ બલ વધે છે, તેથી તેને અન્નના કાર્યરૂપ કહ્યુ છે આત્મા અન્નના કાર્યરૂપ નથી, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મન આત્મા નથી ૧૫

જડ લિંગદેહના ગમનાગમનમા કારણુ કહે છે -

પુરુષાર્થ સંસૃતિર્લિંગાનાં સૂપકારવદ્દરાજઃ ॥ ૧૬ ॥

યથા પ્રવૃત્તિસ્તથા સસૃતિઃ । સંસૃતૌ ચ મરણદુઃખમિતિ
નિર્વિણ્ણો ભવતિ । ‘સૂપકારવદિ’તિ પરાર્થમેવ પ્રવૃત્તિઃ ॥ ૧૬ ॥

સૂ૦ — પુરુષમાટે સૂક્ષ્મનુ ગમનાગમન રાજના રસોયાની જેઠે [છે] ૧૬

ચિ૦ — રાજનો રસોયો જેમ રાજને માટે પાકશાલામા ગમનાગમન (જાઆવ) કરે છે તેમ પુરુષને માટે લિંગદેહનુ સસારમાં ફરવુ એટલે કર્માનુસાર તેનુ પરલોકમા જવુ ને ત્યાંથી આ લોકમા આવવુ થાય છે ૧૬

હવે સ્થૂલશરીરના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે —

પાંચભૌતિકો દેહઃ ॥ ૧૭ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૧૭ ॥

સૂ૦:— પાંચ બૂતોનુ બનેલુ [સ્થૂલ] શરીર [છે] ૧૭

વિઃ—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ ને આકાશ એ પાંચ સ્થૂળ-
ભૂતોનું પરિણામ-કાર્ય-આ પ્રતીત ચતુ સ્થૂળશરીર છે. ૧૭

સ્થૂળશરીરનો સંબંધમાં બીજા એ વાદીઓના મત
કહે છે:—

ચાતુર્ભૌતિકમિત્યેકે ॥ ૧૮ ॥

આકાશપરિત્યાગેન ચાતુર્ભૌતિકં શરીરમિત્યન્યે ॥ ૧૮ ॥

સૂઃ—કેાઈ ચાર ભૂતોનું બનેલું [સ્થૂળશરીર છે]
એમ [કહે છે.] ૧૮

વિઃ—આકાશનામનું જૂત નિર્વિકારસ્વભાવવાળું હોવાથી તે
કેાઈ સ્થૂળશરીરનું જનક સંભવી શકે નહિ, માટે વાયુ આદિ ચાર
ભૂતોનાં પરમાણુઓનું કાર્ય આ સ્થૂળશરીર છે એમ કેટલાક (તાકિકા
ને ચાર્વાક) માને છે. ૧૮

એકભૌતિકમિત્યપરે ॥ ૧૯ ॥

પાર્થિવં શરીરમિતિ ॥ ૧૯ ॥

સૂઃ—બીજા એક ભૂતનું બનેલું [સ્થૂળશરીર છે]
એમ [કહે છે.] ૧૯

વિઃ—પૃથ્વીનામના ભૂતનાં પરમાણુઓનું પરિણામ આ સ્થૂળ-
શરીર છે, બીજાં ચાર ભૂતો માન સ્થૂળશરીરની સ્થિતિમાં સાહાયક
છે, એમ બીજા કેટલાક ચાર્વાક કહે છે. ૧૯

ચૈતન્ય એ જડ, સ્થૂળશરીરનો ધર્મ નથી એમ
પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન સાંસિદ્ધિકં ચૈતન્યં પ્રત્યેકાદૃષ્ટેઃ ॥ ૨૦ ॥

પૃથક્પૃથક્ગૂઢતેષુ ચૈતન્યાદર્શનાન્ન સ્વભાવચૈતન્યમ્ । અતઃ
 એવ મિલિતાનાં ચ ચૈતન્યં નાશંકનીયમ્ । જન્તરો હિ પ્રત્યેકં
 ક્ષુદ્રજન્તુસંયમનશક્તિમન્તો મિલિતાસ્તે હસ્તિનમપિ સંયમય-
 ન્તિ, ન ચૈવં મૃતાનીતિ । ન દેહચૈતન્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

સૂ૦ — [ભૂતોમા] સ્વાભાવિક ચૈતન્ય નથી, પ્રત્યેક-
 મા [તે] નહિ દેખવાથી ૨૦

વિ૦:—સ્થૂનદેહમા જ્ઞાનના સદ્ભાવને જે ચૈતન્યનામની વસ્તુનું
 અનુમાન કરાય છે એ ચૈતન્ય આ ભૌતિકદેહનો સ્વાભાવિકધર્મ નથી,
 પણ તે આત્માનો સ્વભાવ છે પાત્ર ભૂતોમાના કોઈ પણ ભૂતનો
 ચૈતન્યસ્વભાવ હોવાનું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી ચૈતન્ય પ્રત્યેક ભૂતનો
 અથવા મનુષ્યના પાત્ર ભૂતોનો સ્વભાવ અથવા ધર્મ નથી, પરંતુ તે
 ચૈતન્ય અથવા આત્મા નિત્ય અને ભૂતોથી પૃથક્ પદાર્થ છે ૨૦

ચૈતન્યને સ્થૂલશરીરનો ધર્મ માનવામા બીજું
 ક્ષણ કહે છે —

પ્રપંચમરણાદ્યભાવશ્ચ ॥ ૨૧ ॥

દેહસ્ય ચેતનત્વે પ્રપંચત્વસ્ય મરણસ્યાભાવઃ, ચેતનસ્ય
 નિત્યત્વાત્ । અથ ચેતનસ્યાપિ મરણં મુક્તિરિતિ ॥ ૨૧ ॥

સૂ૦ — અને પ્રપંચરૂપ મરણાદિનો અભાવ [થાય] ૨૧

વિ૦:—વળા જે સ્થૂનદેહનો સ્વભાવ ચૈતન્ય હોય તો કોઈના
 પણ સ્થૂનદેહને અચેતનતારૂપ મરણ, સુષુપ્તિ તથા મૂર્ચ્છા એ ન થવા
 જોઈએ જે પદાર્થોનો જે સ્વભાવ હોય તે પદાર્થમા તે સ્વભાવ તે પદાર્થ
 રહે ત્યામુધી રહે એવો નિયમ છે જેમ ઉજ્યુતા એ અગ્નિનો સ્વભાવ
 હોવાથી જ્યામુધી અગ્નિ રહે ત્યામુધી તેમા ઉજ્યુતા પણ રહે ?

ચેતન્ય જો સ્થૂલદેહનો સ્વભાવ હોય તો ઉપર કહેલા નિયમપ્રમાણે જોડલો સમય સ્થૂલદેહ રહે તેટલો સમય તેમાં ચેતન્ય પણ રહેવું જોઈએ, પણ તેમ થતું હોય એમ મરણાદિના પ્રસંગમાં જોનામાં આવતું નથી, માટે સ્થૂલદેહનો સ્વભાવ ચેતન્ય નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૧

જેમ કેદ ઉત્પન્ન કરવાનું બલ એક એક મદબીજમાં (કેદ ઉપભાવનારા કોઈ પણ જીમાં) નથી. પણ ધણું મદબીજો મળવાથી તેમાં કેદ ઉત્પન્ન કરવાનું બલ ઉપજે છે તેમ એક જૂતમાં ચેતનપણું નથી, પણ પૃથિવી આદિ ચાર જૂતો મળવાથી તેના કાર્યરૂપ સ્થૂલદેહમાં ચેતનપણું ઉપજે છે, એમ કોઈ ચાર્વાકવાદી શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

**મદશક્તિવચ્ચેત્ પ્રત્યેકપરિદ્રષ્ટે સૌક્ષ્મ્યાસાંહત્યે
તદુન્નવઃ ॥ ૨૨ ॥**

યથા મદશક્તિઃ પ્રતિપુરુષે સૂક્ષ્મત્વેન દ્રષ્ટા, સાંહત્યે મહ-
ચ્છવત્પુદ્ગલાદ્યુહચ્છિલામપિ વહન્તિ । ન ચ ભૂતેષ્વપિ પ્રત્યેકં
સૂક્ષ્મચેતન્યં દૃષ્ટં, યેન સાંહત્યે દેહે ચેતન્યં સ્યાત્ ‘ ન સાંસિ-
દ્ધિકમિ’તિ સૂત્રે નિષિદ્ધં નિષેધમુલ્લેન દર્શિતં ભવતિ, इह सूत्रे
विधिमुल्लेनेति न पुनरुक्तम् ॥ ૨૨ ॥

સૂ૦:—મદશક્તિની ચેદ [એમ જો કહેા] તો સૂક્ષ્મપણે પ્રત્યેકમાં દ્રષ્ટ થવાથી એકસપણામાં તેનો ઉદ્ભવ [થાય છે.] ૨૨

વિ૦ —ખસખસ આદિ પ્રત્યેક મદબીજમાં કેદ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ તે પ્રત્યેક મદબીજમાં

સૂક્ષ્મરૂપે માદકશક્તિ રહે છે, એટલે તેમના એકત્ર થનાથી તેનો ઉદ્ભવ-
સ્પષ્ટ વિકાસ-થાય છે પરંતુ પૃથિવી આદિ પ્રત્યેક જૂતમા સૂક્ષ્મરૂપે
ચેત ય રહેનાતુ સપ્રમાણુ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, એટલે તેના સધાતમા
પણુ ચેતનપણુની ઉત્પત્તિ સંભવી શકતી નથી “ ન સાસિદ્ધિક ”
ધત્યાદિ સૂત્રમા નિષેધમુખે પૃથિવી આદિ જૂતોમા ચેતનનો અભાવ
જણાવ્યો છે, અને આ સૂત્રમા વિધિમુખે તે જૂતોમા તેનો અભાવ
જણાવ્યો છે, માટે આ સૂત્રમા પુનરુક્તિનો દોષ આવતો નથી ૨૨

વૈરાગ્યાદિને પરપરાવડે સુક્તિનુ સાધનપણુ કહ્યું,
હવે સુક્તિના સાક્ષાત્ સાધનને કહે છે —

જ્ઞાનાન્મુક્તિઃ ॥ ૨૩ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૨૩ ॥

સૂ૦ — જ્ઞાનથી મુક્તિ [થાય છે] ૨૩

વિ૦ — પુરુષને પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનવડે મુક્તિ એટલે તેના
કરિપત બધનો અભાવ થાય છે ૨૩

હવે પુરુષના બધનો હેતુ કહે છે —

બન્ધો વિપર્યયાત્ ॥ ૨૪ ॥

અજ્ઞાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

સૂ૦ — અજ્ઞાનથી બધ [થાય છે] ૨૪

વિ૦:—પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનની અપ્રાપ્તિરૂપ અજ્ઞાનથી પુરુષને
પોતાના સ્વરૂપમા દુઃખના અનુભવરૂપ બધ થાય છે ૨૪

પુરુષને શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી મુક્તિ થતી નથી
એમ કહે છે —

નિયતકારણત્વાદ સમુચ્ચયવિકલ્પૌ ॥ ૨૫ ॥

નિયતમેવ કારણમ્ । જ્ઞાનાન્મુક્તિઃ, કર્મણો મુક્તિઃ ।
 યત્રાપ્યકામકર્મણઃ સમુચ્ચયઃ શ્રૂયતે, તત્રાપિ જ્ઞાનાર્થ, તસ્માન્ન
 સમુચ્ચયઃ । નાપિ કદાચિજ્ઞાનાત્કદાચિત્કર્મણ इति विकल्पः॥
 શ્રુતિશ્ચ " વેદાદ્યમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાદ્
 તમેવ પ્રિદિત્વાતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેઽયનાય" ॥ ૨૫ ॥

૨૫૦ — નિયતકારણપણથી સમુચ્ચય કે વિકલ્પ
 [મોક્ષમા હેતુ] નથી ૨૫

વિઃ—' જ્ઞાનાદેવ તુ કેવલ્ય " (જ્ઞાનથીજ પુરુષને મુક્તિની
 પ્રાપ્તિ થાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓદ્વારા વિવેકજ્ઞાનજ મુક્તિનું નક્કી
 થયેલું કારણ છે, એટલે એમા કર્મના સમુચ્ચયનો અથવા વિકલ્પનો
 અસંભવ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનકર્મ બનેથી અથવા એકલા કર્મથી પુરુષને
 મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી જ્ઞાન અને કર્મ બને સાથે હોય તેજ મોક્ષમાલ
 થાય એ સમુચ્ચય કહેવાય છે, અને જ્ઞાનથી પણ મોક્ષનાભ થાય,
 તમા કર્મથી પણ મોક્ષનાભ થાય એ વિકલ્પ કહેવાય છે શાસ્ત્રમાં
 કર્મને મુક્તિનું પરપરાવડે કારણ કહેલું છે, પણ તેને મુક્તિનું સાક્ષાત્કારણ
 કહેલું નથી, અર્થાત્ નિષ્કામકર્મદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા
 વિવેકજ્ઞાન અને વિવેકજ્ઞાનદ્વારા પુરુષને મુક્તિ થાય છે ૨૫ ॥

મોક્ષમા જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ
 જ્ઞાનવ ॥ બીજું ફલણ કહે છે —

સ્વપ્નજાગરાભ્યામિવ માયિકામાયિકાભ્યાં
 નોભયોર્મુક્તિઃ પુરુષસ્ય ॥ ૨૬ ॥

માયિકઃ સ્વપ્નઃ, અમાયિકો જાગરઃ। સ્વપ્નવત્કર્મ, જાગર-
વજ્ઞાનમ્। તુલ્યકાલયોર્હિ સમુચ્ચયઃ, ન તુ સ્વપ્નજાગરયો-
સ્તુલ્યકાલત્વં, તસ્માન્ન જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયઃ ॥ ૨૬ ॥

સૂ૦:—સ્વપ્ન અને જાગરના જેવાં માયિક ને
અમાયિક [૩૦ તે] ઉભયથી પુરુષની મુક્તિ નથી. ૨૬

વિ૦:—કર્મ અને જ્ઞાન એ બંને યથાનુક્રમે સ્વપ્ન અને જાગર-
તુલ્ય છે, અર્થાત્ સર્વ કર્મો સ્વપ્નતુલ્ય-માયિક-મિથ્યા-છે, અને જ્ઞાન
જાગરતુલ્ય-અમાયિક-સત્ય-છે, એમ એ બંને પરસ્પર વિરોધી છે,
તેથી કર્મનો અને જ્ઞાનનો સમુચ્ચય સંભવી શકતો નથી; અને તે
બંનેનો સમુચ્ચય ન હોવાથી એકલા કર્મદ્વારા પણ મુક્તિ
સંભવતી નથી. ૨૬

સ્વપ્નના જ્ઞાનની પેઠે જાગરતું જ્ઞાન પણ જ્ઞાન
હોવાથી જાગરના જ્ઞાનને મિથ્યાપણાની પ્રાપ્તિ થશે એવી
શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

સ્વપ્નપ્રત્યયસ્યાપિ નાત્યન્તિકં મિથ્યાત્વં, સ્વપ્નવત્,
ન ચ સ્વાત્મન્યપિ મિથ્યાત્વં, અન્યથા સ્વપ્ન હત્યેવ ન સ્યાત્ ।
ન ચાત્યન્તાદૃષ્ટે સ્વપ્નઃ, કિંતુ જાગ્રદૃષ્ટેર્જ્યે ॥ ૨૭ ॥

સૂ૦:—અન્યનું પણ અત્યંત [મિથ્યાપણું] નથી. ૨૭

વિ૦:—સ્વપ્નનું જ્ઞાન આકાશના ફૂલની પેઠે અત્યંત મિથ્યા
નથી. તે જ્ઞાન વાસ્તવિક છે. અત્યંત અદૃષ્ટ પદાર્થનું સ્વપ્નમાં જ્ઞાન
યનું સંભવતું નથી, કિંતુ જાગ્ર પણ કાવમાં જાગરમાં જે પદાર્થ દૃષ્ટ
થયે હોય તેનું જ્ઞાન સ્વપ્નમાં થાય છે. જીવને પોતાની અનેત જન્મોની

નિયતકારણત્વાદ્વ સમુચ્ચયવિકલ્પૌ ॥ ૨૫ ॥

નિયતમેન કારણમ્ । જ્ઞાનાન્યુક્તિઃ, કર્મણો મુક્તિઃ ।
 ચત્રાપ્યકામકર્મણઃ સમુચ્ચયઃ શ્રૂયતે, તત્રાપિ જ્ઞાનાર્થ, તસ્માન્ન
 સમુચ્ચયઃ । નાપિ કદાચિજ્ઞાનાત્કદાચિત્કર્મણ ઇતિ વિકલ્પઃ ।
 શ્રુતિથ “વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાવ
 તમેન વિદિત્વાતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેઽયનાય” ॥ ૨૫ ॥

સૂ૦ — નિયતકારણપણથી સમુચ્ચય કે વિકલ્પ
 [મોક્ષમા હેતુ] નથી ૨૫

વિ૦:— ‘જ્ઞાનદેવ તુ કૈવલ્ય’ (જ્ઞાનથીજ પુરુષને મુક્તિની
 પ્રાપ્તિ થાય છે,) કદાચિ શ્રુતિઓદ્વારા વિવેકજ્ઞાનજ મુક્તિનું નહી
 થયેલું કારણ છે એવે એમાં કર્મના સમુચ્ચયનો અથવા વિકલ્પનો
 અસંભવ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનકર્મ બનેથી અથવા એકલા કર્મથી પુરુષને
 મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી જ્ઞાન અને કર્મ બને સાથે હોય તોજ મોક્ષપાલ
 થાય એ સમુચ્ચય કહેવાય છે, અને જ્ઞાનથી પણ મોક્ષપાલ થાય
 તથા કર્મથી પણ મોક્ષપાલ થાય એ વિકલ્પ કહેવાય છે શાસ્ત્રમાં
 કર્મને મુક્તિનું પરપરાવડે કારણ કહેલું છે પણ તેને મુક્તિનું સાક્ષાત્કારણ
 કહેલું નથી, અર્થાત્ નિષ્કામકર્મદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા
 વિવેકજ્ઞાન અને વિવેકજ્ઞાનદ્વારા પુરુષને મુક્તિ થાય છે ૨૫ ન

મોક્ષમા જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ
 માનવ । બીજું કશું કહે છે —

સ્વપ્નજાગરાભ્યામિવ માયિકામાયિકાભ્યાં
 નોભયોર્મુક્તિઃ પુરુષસ્ય ॥ ૨૬ ॥

માયિકઃ સ્વપ્નઃ, અમાયિકો જાગરઃ। સ્વપ્નવત્કર્મ, જાગર-
વજ્જ્ઞાનમ્। તુલ્યકાલયોર્હિ સમુદ્ધયઃ, ન તુ સ્વપ્નજાગરયો-
સ્તુલ્યકાલત્વં, તસ્માન્ન જ્ઞાનકર્મસમુદ્ધયઃ ॥ ૨૬ ॥

સૂ૦:—સ્વપ્ન અને જાગરના જેવાં માયિક ને
અમાયિક [૨૬ તે] ઉલ્લેખથી પુરુષની મુક્તિ નથી. ૨૬

વિ૦:—કર્મ અને જ્ઞાન એ બંને વચ્ચેનું સ્વપ્ન અને જાગર
તુલ્ય છે, અર્થાત્ સર્વે કર્મો સ્વપ્નતુલ્ય-માયિક-મિથ્યા-છે, અને જ્ઞાન
જાગરતુલ્ય-અમાયિક-સત્ય-છે, એમ એ બંને પરસ્પર વિરોધી છે,
તેથી કર્મનો અને જ્ઞાનનો સમુદ્ધય સંભવી શકતો નથી, અને તે
બંનેનો સમુદ્ધય ન હોવાથી એકલા કર્મદ્વારા પણ મુક્તિ
સંભવતી નથી ૨૬

સ્વપ્નના જ્ઞાનની પેઠે જાગરનું જ્ઞાન પણ જ્ઞાન
હોવાથી જાગરના જ્ઞાનને મિથ્યાપણની પ્રાપ્તિ થશે એવી
શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે.—

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

સ્વપ્નપ્રત્યયસ્યાપિ નાત્યન્તિકં મિથ્યાત્વં, સ્વપુષ્પવત્,
ન ચ સ્વાત્મન્યપિ મિથ્યાત્વં, અન્યથા સ્વપ્નઃ સ્વપ્નઃ ન સ્પાત્.
ન ચાત્યન્તાદૃષ્ટે સ્વપ્નઃ, કિંતુ જાગ્રદૃષ્ટ્યે ॥ ૨૭ ॥

સૂ૦:—અન્યનું પણ અત્યંત [મિથ્યાપણું] નથી. ૨૭

વિ૦:—સ્વપ્નનું જ્ઞાન આકાશના ફૂલની પેઠે અત્યંત મિથ્યા
નથી તે જ્ઞાન વાસનામય છે અત્યંત અદૃષ્ટ પદાર્થનું સ્વપ્નમાં જ્ઞાન
થવું અસંભવનું નથી, કિંતુ કાષ્ઠ પણ કાવમાં જાગરત્માં જે પદાર્થ દૃષ્ટ
મયો હોય તેનું જ્ઞાન સ્વપ્નમાં થાય છે. જ્ઞાન પોતાની અનંતજ-ભોની

જાગ્રદવસ્થામાં અનંત પદાર્થો દ્રષ્ટ થયા છે, અને તેની સુક્ષ્મવાસના જોનારના હૃદયમાં રહી છે, તે તે વેદા (સ્વપ્નમા) ઉદ્ભવ પામે છે. કોઈ પણ જન્મમા નજ અનુભવવામાં આવે એના વિપરીત પદાર્થોનું જો સ્વપ્ન આવે છે તેમા નિદ્રાદોષને લીધે દ્રષ્ટાને અન્ય પ્રકારના અનુભવનું અન્ય પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે, ગાટે સ્વપ્નના દૃષ્ટાંતથી જાગ્રતને મિથ્યાપણાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨૭

દૃષ્ટકારણના અભાવથી માત્ર સકલ્પવડે યોગીને કોઈ પણ વસ્તુની સિદ્ધિ ન થવી જોઈએ એમ શક્ત થાય તે તેનું સમાધાન નીચેનાં બે સૂત્રોથી કરે છે:—

સંકલ્પિતેऽપ્યેવમ્ ॥ ૨૮ ॥

નાસ્મદાદીનાં સંકલ્પાત્સિદ્ધિરિતિ યોગજઘર્મોપગૃહીતાનાં સિદ્ધાનામપિ ન ભવિત્યવ્યમ્ । તસ્માન્ન મિથ્યેતિ ॥ ૨૮ ॥

સૂ૦:—સંકલ્પિતમાં પણ એ પ્રમાણે [છે.] ૨૮

વિ૦:—મનના સંકલ્પથી પ્રતીત થતી વસ્તુમા પણ સાધારણ રીતે સ્વપ્નની વસ્તુની જેઠે મિથ્યાપણું છે સકલ્પના પદાર્થો મિથ્યા છે એ ખરું, પણ બધા મતુદ્યોના બધા સકલ્પોના પદાર્થો મિથ્યા હોય છે એમ કહેવાય નહિ સિદ્ધયોગીઓના સકલ્પોના પદાર્થો યોગવડે પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ ધર્મના પ્રભાવથી ઉપજેલા હોવાથી સત્યજ હોય છે, મિથ્યા હોતા નથી. ૨૮

માવનોપચયાચ્છુદ્ધસ્ય સર્વં પ્રકૃતિવત્ ॥ ૨૯ ॥

યથા મહદાદીનાં પૂર્વમપેક્ષ્ય કાર્યકરણં, પ્રકૃતેસ્તુ ન કાર્યકરણે કસ્યાપ્યપેક્ષા, તથા દૃષ્ટકારણામાવાદપિ યોગિનાં માવનોપચયાત્સર્વં સંપદ્યતે ॥ ૨૯ ॥

સૂ૦.—ભાવનાના વધારાથી શુદ્ધ [પુરુષ] તું સર્વ
[સિદ્ધ થાય છે,] પ્રકૃતિની ચેઠે ૨૬

વિ૦.—ભાવનાવિશેષના બનથી પરિત્ર ઝૂંત કરજીવાળા યોગીઓના
બધા સકલ્પો સિદ્ધ થાય છે જેમ પ્રકૃતિમાથી મહત્ત્વનો આવિર્ભાવ
થવામાં કોઇ પણ પ્રકારનું દષ્ટ કારણ હોવાનું અનુમાન થતુ નથી,
તેમ યોગીઓના સકલ્પો સિદ્ધ થવામાં પણ કોઇ પણ પ્રકારનું દષ્ટ
કારણ હોવાનું અનુમાન થતુ નથી, માત્ર તેઓ (યોગીઓ) ભાવના-
વિશેષદ્વારા પોતાના સકલ્પને સત્ય એટલે સફલ કરે છે. બધા
કાર્યો દષ્ટકારણદ્વારાજ સિદ્ધ થાય છે એવો નિયમ નથી, કેટલાક કાર્યો
અદષ્ટકારણદ્વારા પણ સિદ્ધ થાય છે યોગીઓના સકલ્પો સિદ્ધ થવાનું
કારણ પણ તેમણે યોગદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું અદષ્ટ બન છે ૨૬

ભાવનાશક્તિ ધ્યાનદ્વારા ઉત્પન્ને છે, માટે નીચેના
સૂત્રમાં ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે —

રાગોપહતિર્ધ્યાનમ્ ॥ ૩૦ ॥

રાગાદ રજોગુણાત્ચલિતત્વં, તદપહતિર્નિશ્ચલિતત્વં
ધ્યાનમ્ ॥ ૩૦ ॥

સૂ૦.—રાગનો નાશ [એ] ધ્યાન [છે] ૩૦

વિ૦.—ભાવનાશક્તિ ધ્યાનનડે ઉત્પન્ન થાય છે. વિષયોના
સખધનો પોતાના ચિત્તમાં જે રાગ રહેનો હોય તે રાગનો નાશ કરવો
એ ધ્યાન છે ચિત્તમાં રહેલા રજોગુણદ્વારા ચિત્તનું ચચનપણુ અથવા
વિચલાલિમુખપણુ થાય છે એ ચચનપણુનું અથવા વિચલાલિમુખપણુનું
નાશ રાગ છે વિષયવૈરાગ્યનડે ને અભાસનડે એ રાગનો અભાવ
થવાથી ધ્યાનની (ચિત્તની નિશ્ચલતાની) સિદ્ધિ થાય ॥ ધ્યાનનું

વિશેષ નિરૂપણ પાતંજલયોગદર્શન, યોગકોસ્તુભ, યોગપ્રભાકર અને પરમપદજોષિની એ પ્રથોમા છે. ૩૦

ધ્યાનની સિદ્ધિ ક્યા ઉપાયથી થાય છે તે કહે છે —

વૃત્તિનિરોધાત્તત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૩૧ ॥

વૃત્તયઃ પ્રમાણાદયઃ પશ્ચ, તન્નિરોધાત્ તત્તિસિદ્ધિઃ
ધ્યાનસિદ્ધિઃ ॥ ૩૧ ॥

સૂ૦:—વૃત્તિના નિરોધથી તેની સિદ્ધિ [થાય છે] ૩૧

વિ૦:—ધ્યેયપદાર્થમિનાના ખીજ પદાર્થોમાથી પોતાના ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો, અર્થાત્ ચિત્તની પ્રમથ્ણાદિ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓને રોકી ચિત્તને ધ્યેયમા એકાગ્ર કરવું એ સમગ્રજ્ઞાતયોગ કહેવાય છે. વૃત્તિઓના નિરોધથી સમગ્રજ્ઞાતયોગરૂપ ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે અહીં ધ્યાનશબ્દવડે ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ને સમગ્રજ્ઞાતયોગ એ ચારે મહત્ત્વ કરવા અન્ય વિષયોમાથી પોતાના ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કર્યા વિના સાધકને ધ્યેયવસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય નહિ, તેથી વિવેક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે વૃત્તિનિરોધ-યોગ-ની આવશ્યકતા માનવામા આવે છે ૩૧

હવે વૃત્તિના નિરોધના સાધનો કહે છે —

ધારણાસનસ્વકર્મણા તત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૩૨ ॥

ધારણા નામ્યાદિદેશે ચિત્તધારણમ્ । આસનં સ્વસ્તિકાદિઃ ।
અનેન યમનિયમપ્રાણાયામપ્રત્યાહારા ઉપલક્ષિતાઃ । સ્વર્કમ્
સ્વજાતિનિહિતકર્માનુષ્ઠાનમ્ । ઇતિ વૃત્તિનિરોધસિદ્ધિઃ ॥૩૨॥

સૂ૦:—ધારણા, આસન અને સ્વકર્મવડે તેની સિદ્ધિ
[થાય છે.] ૩૨

વિ૦:—ધારણા, આસન અને સ્વકર્મના અનુદાનદ્વારા વૃત્તિઓનો નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. એ ત્રણેનાં સ્વરૂપો લગવાનું સૂત્રકાર સૂત્રોત્તરે હવે પછી સમજાવશે. યમ, નિયમ અને પ્રત્યાહાર એ પણ મનોવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના ઉપાયો છે. એ સર્વનું વિશેષ વર્ણન પાતંજલ્યોગ-દર્શનાદિ ગ્રંથોમાં છે. ૩૨

હવે નીચેનાં ત્રણ સૂત્રોત્તરે ક્રમથી ધારણાદિ ત્રણેનાં લક્ષણો કહેવાનાં છે, તેમાં પ્રથમ ધારણાનું લક્ષણ નીચેના સૂત્રથી કહે છે:—

નિરોધચ્છર્દિવિધારણામ્યામ્ ॥ ૩૩ ॥

છર્દિઃ રેચકમ્ । વિધારણં કુંભકમ્ । ઉપલક્ષણમેતત્ ।
પૂરકોઽપિ દ્રષ્ટવ્યઃ ॥ ૩૩ ॥

સૂ૦:—રેચકકુંભકથી નિરોધ [થાય છે.] ૩૩

વિ૦:—છર્દિ એટલે રેચક. વિધારણ એટલે કુંભક. એ બેના ક્યનવડે પૂરકનું પણ ગ્રહણ કરવું. પૂરક, કુંભક અને રેચક એ ત્રણ ક્રિયાથી પ્રાણનો નિરોધ કરવાવડે મનને એકાગ્ર કરવાને અહીં ધારણા કહેવામાં આવેલ છે. પ્રાણનો વિધિપૂર્વક નિરોધ કરવાથી મનની વૃત્તિનો પણ નિરોધ થાય છે. બેમાંના એક નાસાપુટદ્વારા બહારના વાયુને ઉદરમાં પૂરવો તે પૂરક. પૂરેલા વાયુને યથાશક્તિ ઉદરમાં રાકવો તે કુંભક, તે પછી ઉદરમાંના વાયુને બીજા નાસાપુટદ્વારા ધીરે ધીરે બહાર કાઢવો તે રેચક કહેવાય છે. ૩૩

નીચેના સૂત્રમાં આસનનું લક્ષણ કહે છે:—

સ્થિરસુખમાસનમ્ ॥ ૩૪ ॥

યેન સ્થૈર્યં સુખં ચ સ્યાત્તદાસનમનુષ્ઠેયમ્ ॥ ૩૪ ॥

સૂ૦:—સ્થિર ને સુખવાણુ [તે] આસન
[જાણવું.] ૩૪

વિ૦—શરીરને નિષ્ક્રય રાખે અને મનને સુખ આપે એમ બેસવું તે આસન કહેવાય છે. એવા આસનનું અનુદાન પ્રાણુનો તથા ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવામાટે કરવું સિદ્ધ, પણ ને સ્વસ્તિકાદિ ઘણા પ્રકારના આસનો છે. તેમાં સિદ્ધાસન ને પદ્માસન એ બે આસનો યોગાભ્યાસમાં વિશેષ ઉપયોગી ગણાય છે. ડાબા પગની પાનીને શુદ્ધ ને ઉપરચની વચ્ચે રાખી પછી જમણા પગની પાની ઉપરચના મૂલપર રાખીને બેસવું તે સિદ્ધાસન કહેવાય છે જમણા પગની પાની ડાબા સાથળના મૂલપાસે રાખીને તથા ડાબા સાથળની પાની જમણા સાથળના મૂલપાસે રાખીને બેસવું તે પદ્માસન કહેવાય છે તેની વિશેષ સમજ-માટે જોમને ધ્રુજા થાય તેમણે યોગદૌસ્તુભ, પરમપદ્મોદિની ને યોગપ્રભાકર આદિ ત્રયો જોવા ૩૪

હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત સ્વકર્મનું લક્ષણ કહે છે.—

સ્વકર્મ સ્વાશ્રમવિહિતકર્માનુષ્ઠાનમ્ ॥૩૫॥

સપ્તમ્ ॥ ૩૫ ॥

સૂ૦:—પોતાના આશ્રમના વિહિત કર્મનું અનુદાન
[તે] સ્વકર્મ ૩૫

વિ૦:—સ્વકર્મ એટલે વેદાદિ શાસ્ત્રોએ કહેતા પોતપોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મોનું અનુદાન પોતાનો બાહ્યજીવિ જે વર્ણ અને બ્રહ્મ-ચર્યાદિ જે આશ્રમ હોય તેને ઉચિત એવાં વેદ ને સ્મૃતિએ વિધાન કરેલાં કર્મોનું અનુદાન કરનાં કરતાં તે કર્મ કરનારા પુરુષના ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ પછી કરે કરીને તેને જીતિનરોધની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૫

ચિત્તવૃત્તિના નિરોધનો મુખ્ય ઉપાય કહે ૬ —

વૈરાગ્યાદભ્યાસાચ્છ ॥ ૩૬ ॥

વૈરાગ્યાદ્દિવિવાત, અપરાદલમિતિ પ્રત્યયાત્, પરા-
જ્ઞાનપ્રસાદમાત્રાત્ । અભ્યાસાત્ પૌનઃપુન્યેન ધ્યાનાત્ । ચઃ
સમુચ્ચયે ॥ ૩૬ ॥

સૂ૦:—વૈરાગ્યથી અને અભ્યાસથી [ચિત્તનિરોધ
થાય છે.] ૩૬

વિ૦:—અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બંનેનું એકસાથે અનુક્રમ
કરવાથી પ્રમાણાદિ પાંચ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે.
અભ્યાસ એટલે આત્મસ્વરૂપમાં ચિત્તની સ્થિરતા કરવામાં જે પુનઃ પુનઃ
આત્મધ્યાનાદિ કરવું તે. વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ તથા તેના ભેદો પૂર્વે કહેવાઈ
ગયા ॥ ૩૬

વિપર્યયવૃત્તિના મુખ્યભેદો કહે છે—

વિપર્યયભેદાઃ પંચ ॥ ૩૭ ॥

અવિદ્યા મિથ્યાજ્ઞાનં, અસ્મિતા અભિમાનઃ, રાગોઽ-
નુરાગાઃ, દ્વેષઃ ક્રોધઃ, અભિનિવેશઃ શ્રાસૈતિ વિપર્યયેણ
વિપર્યયજ્ઞાનમુપલક્ષિતમ્ ॥ ૩૭ ॥

સૂ૦:—વિપર્યયના ભેદો પાંચ [છે.] ૩૭

વિ૦:—વિપર્યયનામની ચિત્તવૃત્તિના પાંચ પ્રકારો છે. અવિદ્યા,
અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ ને અભિનિવેશ અવિદ્યા એટલે મિથ્યાજ્ઞાન,
જેમ અનિત્ય દેવાદિમાં અમરપણાની શ્રાંતિ, સ્ત્રી આદિના અપવિત્ર
દેહમાં પવિત્રપણાની શ્રાંતિ, વિષયસેરનાદિ કુ બના સંપન્નોમાં સુખની
શ્રાંતિ અને શુદ્ધિ આદિ અનાત્મ (જડ) વસ્તુમાં આત્માની શ્રાંતિ.

પુરુષની-આત્માની-તથા શુદ્ધિની એકતાની સમજને અસ્થિરતા કહેવામાં આવે છે. શાગ એટલે વિષયસુખ ને તેના સાધનોમાં સ્પૃહા, દુઃખ અને તેના કારણોપર ક્રોધ તે દ્વેષ, અને અભિનિવેશ ચિરકાલ જીવવાની ઇચ્છા અર્થાત્ મરણનો ત્રાસ. આ પાંચ પ્રકારની વિપર્યય-વૃત્તિ યોગના પરમ શત્રુરૂપ છે. ૩૭

વિપર્યયવૃત્તિના કારણરૂપ અશક્તિના પ્રકાર કહે છે:-

અશક્તિરષ્ટાવિંશતિષા તુ ॥ ૩૮ ॥

[સુગમમ્ ॥ ૩૮ ॥]

સૂ૦:-વળી અશક્તિ અઠ્ઠાવીશ પ્રકારની [છે.] ૩૮

વિ૦:-વિપર્યયવૃત્તિનું (મિથ્યાજ્ઞાનવાળી મનોવૃત્તિનું) કારણ અશક્તિ છે. તે અશક્તિ અઠ્ઠાવીશ પ્રકારની છે. શ્રોત્રાદિ અગિયાર ઇન્દ્રિયોના અગિયાર દોષોથી અને શુદ્ધિના સત્તર દોષોથી એ અઠ્ઠાવીશ પ્રકારની અશક્તિઓ ઉપજે છે. શ્રોત્ર આદિ અગિયાર ઇન્દ્રિયો પોત-પોતાના કામમાં અશક્ત થાય તે તેમની અશક્તિઓ જાણવી, જેમ બહેરાપણું, આંધળાપણું ને મૂઠપણું આદિ. આઠ સિદ્ધિઓના વિધાત આઠ, અને નવ તુષ્ટિઓના વિધાત નવ, એ સત્તર શુદ્ધિની અશક્તિઓ ગણાય છે. આઠ સિદ્ધિઓનું અને નવ તુષ્ટિઓનું સ્વરૂપ આ અધ્યાયમાં હવે પછીના ૪૩ મા તથા ૪૪ મા સૂત્રમાં કહેવામાં આવશે. ૩૮

હવે તુષ્ટિની સંખ્યા કહે છે:-

તુષ્ટિર્નવધા ॥ ૩૯ ॥

[સુગમમ્ ॥ ૩૯ ॥]

સૂ૦:-તુષ્ટિ નવ પ્રકારની [છે.] ૩૯

વિ૦:-તુષ્ટિ અથવા સંતોષના નવ પ્રકાર છે. તુષ્ટિના નવ પ્રકારની સમજ આ અધ્યાયના ૪૩ મા સૂત્રમાં આપવામાં આવશે. ૩૯

સિદ્ધિની સખ્યા કહે છે:—

સિદ્ધિરષ્ટધા ॥ ૪૦ ॥

[સુગમમ્ ॥ ૪૦ ॥]

સૂ૦:—સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની [છે.] ૪૦

વિ૦:—સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની છે એ આઠ પ્રકારનું સ્વરૂપ
આ અધ્યાયમાં આગળ ૪૪ માં સૂત્રમાં સમજાવવામાં આવશે ૪૦

હવે વિષયધર્મના અવાંતરભેદો કહે છે:—

અવાંતરભેદાઃ પૂર્વવત્ ॥ ૪૧ ॥

પૂર્વવદિતિ પૂર્વાચાર્યેભુક્તાઃ । દ્વાપદિર્વિષયમૈદાઃ ।
પ્રકૃતિમહદહંકારપંચતન્માત્રેષ્વાત્મચુદ્ધિરવિદ્યા તમોઽટ્ટવિષય-
ત્વાદષ્ટધા । વૈવા લ્લણિમાદિકમાત્મીયત્વેનાભિમન્યન્તે, સેયમ-
સ્મિતા મોહોઽટ્ટવિષયત્વાદષ્ટધા । શબ્દાદિષુ તન્માત્રેષુ પંચસુ
દિવ્યાદિવ્યતયા રાગો મહામોહો દશવિષયત્વાદશધા । શબ્દા-
દયો દશ, અણિમાદ્યૈશ્વર્યોપધાનેન સહિતાઃ, તે ચાન્યૈનોપહ-
ન્યમાના इति દ્વેષસ્તામિત્ત અષ્ટાદશવિષયત્વાદષ્ટાદશધા । વૈવા
હોતાનુપમુંજાના અસુરેરુપહન્યન્તે इत्यભિનિવેશસ્ત્રાસ અન્વતા
મિત્તોઽષ્ટાદશવિષયત્વાદષ્ટાદશધા । एवं દ્વાપદિરિતિ ॥૪૧॥

સૂ૦:—અવાંતરભેદો પૂર્વની પેઠે [છે.] ૪૧

વિ૦:—સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રાચીન આચાર્યોએ વિષયધર્મના અવાંતર-
ભેદો બાસડ કહ્યા છે પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્મા-

ત્રાઓ એ આઠ જડ વસ્તુઓમા જે આત્માની શુદ્ધિ તે આઠ પ્રકારની અવિદ્યા કહેવાય છે એ આઠ પ્રકારની અવિદ્યાને આઠ પ્રકારનું તમસ પણ કહેનામા આવે છે અવિદ્યાના આઠ પ્રકાર હોવાથી તેના આઠ વિષયોને અભેદભાવે વિષય કરનારા મોહના (અસ્મિતાના) આઠ પ્રકાર થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ વિષયો દિવ્ય તથા અદિવ્ય એવા બે ભેદથી દશ પ્રકારના થાય છે દેવાને ભોગવવાયોગ્ય જે વિષયો હોય તે દિવ્યવિષયો કહેવાય છે ખીજા લૌકિક વિષયો અદિવ્યવિષયો કહેવાય છે ઉપર કહેલી રીતે વિષયોના દશ પ્રકાર હોવાથી તેમા જે રાગ થાય છે તે પણ દશ પ્રકારનો હોય છે રાગને મહામોહ પણ કહે છે અવિદ્યાના અને અસ્મિતાના આઠ વિષયો તથા રાગના દશ વિષયો મળીને અઠાર પ્રકારના વિષયો થાય છે તે અઠાર પ્રકારના વિષયોના ભોગમાં પ્રતિબંધ કરનારપર અઠાર પ્રકારનો જે દ્વેષ ઉપજે છે તેને તામિસ કહેવામા આવે છે એ અઠાર પ્રકારના પદાર્થોના નાશનો પિચાર કરતાં અઠાર પ્રકારનો અભિનિવેશ ઉપજે છે તેને અધનામિસ કહે ૩. ૪૧

નીચેના સૂત્રમા અશક્તિના ભેદો કહે છે —

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

इतरस्याः अशक्तेः, एवं अनेकघाटानि शक्तिविधा । एकादशेन्द्रियवधाः “ नाधिरेयं कुष्ठितान्धत्वं जडता जिघ्रता तथा । मूकताकौण्ड्यपंगुत्वक्लैव्योदावर्तमुग्धताः ॥ ” एतद्विषया एकादश बुद्धेः । ननु तुष्टयः, अष्ट सिद्धयः, तद्विपर्ययेण नवदश बुद्धेः । एवमष्टाविंशतिरिवि ॥ ४२ ॥

સૂ. - એ પ્રમાણે અન્યના [છે.] ૪૨

વિ૦:—આગળ કહેવામાં આવે તે પ્રમાણે અશક્તિના અટ્ટા વીસ અનાતરબેદો છે જેનું વર્ણન ૩૮ માં સુત્રમાં થઈ ગયું છે ૩૮ માં સુત્રમાં અશક્તિની સંખ્યા જણાવી છે, ને આ સુત્રમાં તેના બેદો જણા છે તેથી પુનરુક્તિનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી ૪૨

હવે તુષ્ટિના બેદો કહે છે:—

આધ્યાત્મિકાદિભેદાશ્નવધા તુષ્ટિઃ ॥ ૪૩ ॥

અનાત્મન્યાત્મગુદ્ધયા પ્રવર્તમાના આધ્યાત્મિકાશ્વત્સઃ ।
આદિશબ્દાદ્વાહ્યાઃ પંચ ॥ પ્રકૃતિવિવેકદર્શનાચેન્મુક્તિઃ, સૈવો-
પાસ્યા, કિમાત્મનેતિ પ્રકૃત્યાख्या एका तुष्टिरम्भ इत्युच्यते ।
વિવેકજ્ઞાનાદપિ ન સાક્ષાત્, અદર્શનાત્, વ્રતગ્રહણાદ્ભવિષ્યતી-
ત્યુપાદાનાख्या द्वितीया तुष्टिः सलिलमुच्यते । व्रतादपि न
સાક્ષાત્, કિંતુ કાલાદ્ભવતીતિ કાલાख्या तृतीया तुष्टिरोष
इत्युच्यते । कालप्रज्ञादपि न सर्वेषा मुक्तिः, किंतु भाग्यादेवेति
भाग्यारण्या चतुर्थी तुष्टिर्वृष्टिरित्युच्यते । आत्मानमधिकृत्यै-
ત્યાધ્યાત્મિકાઃ । पंचधा विषयोपरमाद्वाह्याः पंच । विषयार्जन-
दुःखादुपरमे एका तुष्टिः पारमुच्यते । रक्षणदुःखादुपरमे
દ્વિતીયા તુષ્ટિઃ સુપારમુચ્યતે । क्षयं भावयतो दुःखादुपरमे
તૃતીયા તુષ્ટિઃ પારપારમુચ્યતે । भोगदोषं भाग्यतो दुःखादु-
परमे चतुर्थी तुष्टिरनुत्तमाम्भ उच्यते । नानुपहत्य व्रतानि
ભોગતિદ્ધિરિતિ દુઃખાદુપરમે પંચમી તુષ્ટિરુત્તમામ્ભ ઉચ્યતે ॥
एवं नश्येति ॥ ४३ ॥

સૂ૦.—આધ્યાત્મિક આદિ લેદથી નવ પ્રકારની
તુષ્ટિ [છે] ૪૩

વિ૦ —આધ્યાત્મિકાદિ બેદવડે તુષ્ટિ નવ પ્રકારની છે તેમાં
આધ્યાત્મિકા તુષ્ટિ ચાર પ્રકારની છે, ને બાહ્યતુષ્ટિ પાચ પ્રકારની છે.
અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિએ પ્રજ્ઞ થવું તે આધ્યાત્મિકાતુષ્ટિ કહેવાય છે.
પ્રકૃતિના વિવેકજ્ઞાનથીજ મુક્તિ થાય છે, માટે પ્રકૃતિજ ઉપાસના કરવા-
યોગ્ય છે, આત્માની ઉપાસના કરવાની અગત્ય નથી, આવે
વિચાર કરીને જે સતોષ મેળવવો તે સતોષને આચાર્યો પ્રકૃતિતુષ્ટિ
અથવા અમુલ કહે છે વ્રતધારણાવિના (સન્ન્યાસાદિના અહણવિના)
વિવેકજ્ઞાન અથવા મુક્તિ થાય નહિ, એમ જાણી ફેટલાક મનુષ્યો
માત્ર વ્રતી થઈ સતોષ પામે છે તેમના તેવા સતોષને આચાર્યો
ઉપાધાન અથવા સસિલ કહે ■ અમે વ્રતી થયા છીએ, તેથી હવે
અમારી કાલે કરીને મુક્તિ થશે આવી રીતની તુષ્ટિને સામ્યાચાર્યો
કાલ અથવા એાધ કહે છે અમારા લાગ્યમાં હશે ત્યારે અમારી
મુક્તિ થશે, તેથી અમારે જિતાવળ કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી એવી
રીતની તુષ્ટિને લાગ્ય અથવા લુષ્ટિ કહે છે એવી રીતે ચાર પ્રકારની
આધ્યાત્મિકાતુષ્ટિ કહી હવે નિરપના ત્યાગથી ઉપજતો જે પાચ
પ્રકારનો સતોષ છે, ને જેને બાહ્યતુષ્ટિ કહેવામાં આવે છે, તે કહેવાય
છે બાહ્યવિક્રમાટે ધનનુ ઉપાર્જન કરવું એ જલુજ દુ અપુક્ત છે, માટે
અમારે ધનનુ પ્રયોજન નથી, એમ વિચારી તેની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન નહિ
કરતાં જે સતુષ્ટ રહેવું તેને પાર કહે છે ધનનુ રક્ષણ કરવું એમા જલુજ
કષ્ટ રહેલું છે એમ જાણી ધનાદિના પરિપાત્રપૂરક જે સતુષ્ટ રહેવું તે
સતોષને મુપાર કહે છે ધનનો નાશ થવાથી તેના સ્વામીને મહાદુઃખ
થાય છે, માટે ધન ન હોય તેજ સારુ, એમ વિચારી ધનની મમતાના
રહિતપણાવડેજ સતોષ રાખવો તે સતોષનુ નામ પારપાર છે સપ્તાદિ
બધા વિષયો ને તેના સધનો ભોક્તાના ચિત્તને ભોગમાટે આકર્ષણ કરે
છે, તે નિત્યેનો ભોગ ભોક્તાને પરિણામે દુઃખલતા થાય છે, ને તેને

ત્યાગજી છવનું શ્રેયસ્ કરનાર છે, એની રીતની વિપયના પરિત્યાગની શુદ્ધિદ્વારા વિપયયાગીના ચિત્તમાં જે સંતોષ ઉપજે તેને અનુત્તમાંભ કહે છે. શબ્દાદિ વિપયોની પ્રાપ્તિ કરવામાં ને તેનો ઉપભોગ કરવામાં હિંસાદિ નાનાપ્રકારના દોષો ઉપજે છે, તથા તેના પરિણામમાં દુઃખ પણ થાય છે, એવા દોષદર્શનથી શબ્દાદિ વિપયોનો ત્યાગ કરવાવડે તે મનુષ્યને જે સંતોષ ઉપજે તેને ઉત્તમાંભ કહેવામાં આવે છે, આ નવ પ્રકારની તુષ્ટિઓ વિવેકજ્ઞાનની ઉત્તેજક છે. એને અભાવે વિવેકજ્ઞાનનો નાશ કરનારી તથા યોગનો નાશ કરનારી બધી વિપર્ધ્ય-વૃત્તિઓ પ્રબલ થઈ જાય છે. તુષ્ટિનાં ઉપર જણાવેલા બધા નામો પારિભાષિક (આ શાસ્ત્રના સંકેતરૂપ) છે. ૪૩

હવે સિદ્ધિના ભેદો કહે છે:-

ઝહાદિભિઃ સિદ્ધિઃ ॥ ૪૪ ॥

ઝહસ્તર્કો મનનમિત્યેકા સિદ્ધિસ્તારમુચ્યતે । શબ્દજ્ઞાનં દ્વિતીયા સિદ્ધિઃ સુતારમુચ્યતે । અધ્યયનં તૃતીયા સિદ્ધિસ્તાર- તારમુચ્યતે । ગુરુબ્રહ્મચારિણાં પ્રાપ્તિશ્ચતુર્થી સિદ્ધી રમ્યકમુચ્ય-તે । ઘાશાન્તઃશુદ્ધિઃ પંચમી સિદ્ધિઃ સદામુદિતમુચ્યતે । આધ્યાત્મિકદુઃસ્વવિધાતઃ ષષ્ઠી સિદ્ધિઃ પ્રમોદમુચ્યતે । આધિ- મૌતિકદુઃસ્વવિધાતઃ સપ્તમી સિદ્ધિર્મુદિતમુચ્યતે । આધિદૈવિક- દુઃસ્વવિધાતોષ્ટમી સિદ્ધિર્મોદમાનમુચ્યતે । એવમષ્ટવેતિ ॥ પ્રાધાન્યેન વિપર્યયાશક્તિતુષ્ટિસિદ્ધિરિતિ ચતુષ્ચક્રારા અવા- ન્તરભેદાત્પંચાશત્ ॥ ૪૪ ॥

સૂ૦—ઝહ આદિવડે સિદ્ધિ [આઠ પ્રકારની છે.] ૪૪

વિ૦—ઝહ આદિ ભેદોવડે સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની છે. તે

સિદ્ધિઓનો વ્યાધાત કરનારી અશક્તિઓ પણ આઠ પ્રકારની છે. બિદ, શબ્દ, અધ્યયન, સુહૃદ્દ્યાત્મિ, દાન, (શુદ્ધિ,) આધ્યાત્મિકક્રુઃખનો વિધાત, આધિભૌતિકક્રુઃખનો વિધાત, ને આધિદૈવિકક્રુઃખનો વિધાત એ આઠ સિદ્ધિઓનાં સ્વરૂપો નીચે પ્રમાણે છે—

૧-હિદ એટલે વર્તમાનજન્મમાં પોતાના સદ્ગુણના ઉપદેશવિનાજ પોતાના પૂર્વજન્મમાં કરેલા વિવેકના અભ્યાસથી પોતાનીમેલેજ આ સંસારમાં સત્ય શું છે ? ને મુક્તિ કાને કહેવી ? એવા સુતર્કવાળી મુક્તિવડે સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો તે. આનું ખીજું શાસ્ત્રીય નામ તાર (મર્તાતરે તારતાર) છે. ૨-શબ્દ એટલે ખીજા વિવેકી પુરુષપાસેથી શાસ્ત્રનો યાઠ સાંભળીને અથવા પોતાનીમેલેજ શાસ્ત્રનો વિચાર કરીને અંત કરણની પ્રાપ્ત યોગ્યતાથી સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો તે. આનું અન્ય શાસ્ત્રીય નામ સુતાર છે. ૩-અધ્યયન એટલે પોતાના સદ્ગુણ-પાસેથી યથાવિધિ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને પોતાના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો તે. આનું અન્ય શાસ્ત્રીય નામ તારતાર (મર્તાતરે તાર) છે. ૪-અનાયાસે સુહૃદ્દ્યાત્મિ—અનાયાસે સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ—એટલે પોતાના મદ્દાપુણ્યકર્મોના ઉદય થવાથી સ્વેચ્છાએ પોતાને ઘેર આવેલા પરમકૃપાલુ આત્મચાનીદ્વારા આત્મચાનની પ્રાપ્તિ થવી તે. આનું ખીજું શાસ્ત્રીય નામ રમ્યક છે. ૫-દાન એટલે વિવેકચાનની શુદ્ધિ અથવા પોતાના અંત કરણની શુદ્ધિ. એનું અન્ય શાસ્ત્રીય નામ સદામુદિત છે. આધ્યાત્મિકક્રુઃખનો અભાવ. એનું અન્ય શાસ્ત્રીય નામ પ્રમોદ છે. ૬-આધિભૌતિકક્રુઃખનો નાશ એનું ખીજું શાસ્ત્રીય નામ મુદિત છે; અને ૮-આધિદૈવિકક્રુઃખોની નિવૃત્તિ. એનું અન્ય નામ આ શાસ્ત્રમાં મોદમાન કહ્યું છે. તેમાં ત્રણ દુ ખોની નિવૃત્તિ ત્રણ સિદ્ધિઓ મુખ્ય છે, ને તેના સાધનપણાવડે ખીજા પાંચ સિદ્ધિઓ ગૌણ છે. એવી રીતે આત્મચાનમાં ઉપયોગી સિદ્ધિઓના આઠ ભેદ છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહેલી અષ્ટિમાદિ લૌકિક આઠ સિદ્ધિઓ ખીજા પ્રકારની છે. ૪૪

વિપર્યય, અશક્તિ ને તુષ્ટિના પરિત્યાગથી તે સિદ્ધિ-
ઓનો લાભ થાય છે એમ કહે છે:—

નેતરાદિતરહાનેન વિના ॥ ૪૫ ॥

इतरात् अशक्तिः इतरहानेन विपर्ययहानेन विना न
सिद्धिः । एवं तुष्टितोऽशक्तिहानेन विना न सिद्धिः । एवं
तद्वानेन विनेति ॥ ४५ ॥

સૂ૦:—અન્યથી અન્યના નાશવિના [સિદ્ધિલાભ
થતો] નથી. ૪૫

વિ૦:—એકવડે (વિવેકવડે) અન્યની (તુષ્ટિ આદિ ખણ્ણી)
નિવૃત્તિ અપાવિના પુરુષને પૂર્વોક્ત સિદ્ધિઓનો લાભ થતો નથી,
અર્થાત્ આગળના સૂત્રમાં કહેલી આઠ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિમાટે યથા
યોગ્ય પ્રયત્ન કરી પ્રાપ્ત કરેલા વિવેકવડે તુષ્ટિઓને, અશક્તિઓને
અને વિપર્યયનો નાશ કરવો જોઈએ. તપને મંત્રાદિ સાધનોના પરિપાકથી
અણ્ણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે સિદ્ધિઓ
વિપર્યયજન્ય હોવાથી આ દુઃખમય સંસારની વિરોધી નથી, માટે તે
સિદ્ધિઓ આલાસરૂપ ગણાય છે. અણ્ણિમા, મહિમા, લઘિમા, ગરિમા,
પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, વશિત્વ અને ઇશિત્વ એ આઠ સિદ્ધિઓના નામો છે.
પોતાના સ્થૂળશરીરને પરમાણુના જેવું સૂક્ષ્મ કરી શકવાના સામર્થ્યને
અણ્ણિમા કહે છે. પોતાના સ્થૂળશરીરને આકાશના જેવું અતિવિસ્તાર-
વાળું કરી શકવાના સામર્થ્યને મહિમા કહે છે. પોતાના સ્થૂળશરીરને
રૂના પુમકાળેવું બહુજ દલકુ કરી શકવાના બળને લઘિમા કહે છે.
પોતાના સ્થૂળશરીરને હિમાલયપર્વતના જેવું બહુ ભારે કરી શકવાના
સામર્થ્યને ગરિમા કહે છે. બહુ દૂર રહેલી વસ્તુને પોતાને સ્થલે રહીને

પોતાના હાથવડે પહોંચી શકવાના બલને પ્રાપ્તિ કહે છે. પોતાના સંકલ્પને સત્ય કરવાના સામર્થ્યને પ્રાકાશ્ય કહે છે. આકાશાદિ પાંચ બૂતોને નિયમમાં ચલાવવાના સામર્થ્યને વશિત્વ કહે છે, અને ઇચ્છાનુસાર આકાશાદિ પાંચ બૂતોની ને ભૌતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કરવાના સામર્થ્યને ઇશિત્વ કહે છે. કેાઇ અંશેમાં ગરિમાનામની સિદ્ધિને ભાદિમામાં અંતર્ભાવ કરીને યત્રકામાવસાપિત્વ એટલે સત્યસંકલ્પતાને આઠમી સિદ્ધિ કહી છે. આ સિદ્ધિવડે યોગી પોતાના નિશ્ચયપ્રમાણે પદાર્થોના સામર્થ્યનો ફેરફાર કરી શકે છે. આ આઠ સિદ્ધિઓ લૌકિક કહેવાય છે, ને તે સમાધિમાં વિદ્યનરૂપ ગણાય છે. શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાં પણ એમજ કહ્યું છે. માત્ર આ બાજી વા લૌકિક સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિથી કૃતકૃત્ય થવાતું નથી, કિંતુ આત્માના અપરાક્ષણાનધીજ કૃતકૃત્ય થવાય છે; માટે મુમુક્ષુ-પુરુષોએ આ બાજી સિદ્ધિઓની અપેક્ષા રાખવી યોગ્ય નથી ૪૫

પ્રાણીઓના ભેદો ઠેટલા છે તે કહે છે:—

દૈવાદિપ્રભેદા ॥ ૪૬ ॥

આદિશબ્દાત્ પદ્મભેદાઃ । તથા ચ “દૈવાદૌ પૃથિવિથ ચ
સ્વાત્સંતારઃ કર્મસંમયઃ । સુરોઽસુરો નરઃ પ્રેતો નારકસ્તિર્યક-
સ્તથા ॥ ” સ્વાવરાણાં નારકેર્જ્વતર્માનઃ ॥ ૪૬ ॥

સૂ૦:—[પ્રાણીઓ] દેવ આદિ અવાંતરભેદોવાળાં
[છે.] ૪૬

વિ૦:—આ સંસારમાં દેવાદિ ભેદે પ્રાણીઓ છ પ્રકારનાં છે; દેવ, અસુર, માણસ, નારકીય, તિર્યક્ ને સ્વાવર. બ્રહ્મલોકમાં રહેનારા, પ્રજા-પતિલોકમાં રહેનારા, સ્વર્ગલોકમાં રહેનારા, પિતૃઓ, ગ્રાંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો ને પિશાચો એ દેવો કહેવાય છે. પશુઓ, પક્ષીઓ, જલચરો ને સર્પ આદિ તિર્યક્ કહેવાય છે. રક્ષાદિક સ્વાવર કહેવાય છે. ૪૬

પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળી હોવાથી સર્વદા જગત્ ઉપજ્યા કરશે, ને પુરુષને સુકૃતિની પ્રાપ્તિ નહિ થાય, એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

આવ્રહ્મસ્તંબપર્યંતં તત્કૃતે સૃષ્ટિરાવિવેકાત્ ॥ ૪૭ ॥

તત્કૃતે પુરુષકૃતે મોક્ષાર્થ સૃષ્ટિઃ વિવેકપર્યંતં પ્રકૃતેઃ શીલ-
મિદં વિવેકજ્ઞાનં યાવત્પ્રવર્તતે, સ્વભાવસ્યાનપાયિત્વાત્ ॥૪૭॥

સૂ૦:—વિવેકજ્ઞાનપર્યંત તેને માટે બ્રહ્માથી શુંબદા-
સુધી સૃષ્ટિ [થાય છે.] ૪૭

વિ૦:—જ્યાંસુધી પુરુષને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી તે પુરુષના ભોગમાટે તથા મોક્ષમાટે ખડના નાના શુંબડાથી માંડીને બ્રહ્માસુધીનું સર્વ જગત્ પ્રકૃતિના પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ તે અકૃતાર્થ પુરુષના સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી. વિવેકજ્ઞાન થયાથી પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે,—તેના ભોગમોક્ષની સમાપ્તિ થાય છે, પણ તેને ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળી અપલા પ્રકૃતિ પોતાનું પરિણામ દેખાડતી નથી. તેના પ્રતિ તે અદર્શનભાવને પામે છે. ૪૭

કયે સ્થલે કેવાં શરીરો છે તે કહે છે:—

ઉર્ધ્વં સત્ત્વવિશાલા ॥ ૪૮ ॥

દેવલોકે ॥ ૪૮ ॥

સૂ૦:—સત્ત્વની અધિકતાવાળા ઉર્ધ્વમાં [રહે છે.] ૪૮

વિ૦ —ઉર્ધ્વમાં એટલે સ્વલોકમાં—દેવલોકમાં—સાત્ત્વિક (સત્ત્વ-
ગુણના વધારાવાળા) દેહો ઉત્પન્ન થાય છે, ને રહે છે. ૪૮

તમોવિશાલા મૂળતઃ ॥ ૪૯ ॥

પાતાલે ॥ ૪૯ ॥

સૂં—તમસૂની અધિકતાવાળા મૂલમાં [રહે છે.] ૪૯

વિં—મૂલમાં એટલે મનુષ્યોથી નીચેના ભાગમાં અર્થાત્ પશ્વાદિથી માડીને વૃક્ષાદિ સ્થાવરપર્વતના શરીરમાં અથવા પાતાલમાં તમોચ્ચની અધિકતાવાળા શરીરો ઉપર છે, ને રહે છે. ૪૯

મધ્યે રજોવિશાલા ॥ ૫૦ ॥

વિશાલા ઉદ્રિકા ॥ ૫૦ ॥

સૂં—રજસૂની અધિકતાવાળા મધ્યમાં [રહે છે.] ૫૦

વિં—મધ્યે એટલે મત્સ્યલોકમાં (અથવા પૃથ્વીપર) રજોચ્ચ-વાળા મદુષ્યપ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ને રહે છે શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતામાં ઋષુ નીચેના વચનોથી એમજ કહ્યું છે—

“કર્મં ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થા, મધ્યે તિष्ठન્તિ રાજસાઃ ।

જવન્યગુણવૃત્તિસ્થા, અઘો ગચ્છન્તિ તામસાઃ ॥”

ભાવાર્થ—મત્સ્યગુણમાં ગહેલા જીવો ઉપર એટલે સ્વર્ગલોકમાં જાય છે, રજોચ્ચવાળા મધ્યે રહે છે, એટલે આ લોકમાં મનુષ્યો થાય છે, અને કનિઠગુણરૂપ તમોચ્ચની વૃત્તિમાં રહેલા તમોચ્ચ-વાળા નીચે જાય છે, અર્થાત્ અધોગતિને પામે છે ૫૦

એક પ્રકૃતિથી આવી વિચિત્ર સૃષ્ટિ થવામાં કયો હેતુ છે તે કહે છે —

કર્મવૈચિત્રયાત્પ્રધાનવેષ્ટા ગર્મદાસવત્ ॥ ૫૧ ॥

યયા ગર્મદાસો વિચક્ષ્ણો વિચિત્રં કર્મ કુર્ત્વે પ્રમોર-

થાય, તથા પ્રધાનં પુરુષાર્થં વિચિત્રા સૃષ્ટિ કુરુતે કર્મધૈવિ-
જ્યાત્ કર્મલાભાત્ ॥ ૫૧ ॥

સૂ૦ —ગર્ભદાસની પેઠે કર્મના વિચિત્રપદ્ધતી પ્રધાનની
ચેષ્ટા [છે] ૫૧

વિ૦ —જ-મથીજ જે કાંઈના સેવક હોય તે જેમ પોતાના
સ્વામીની પોતાના ઉપર પ્રસન્નતા થનામાટે તેમની સેવા કરનામા બધા
પ્રકારની ચતુરાઈ વાપરે છે તેમ પ્રકૃતિ પણ પોતાના સ્વામી પુરુષના
ભોગ તથા મોક્ષમાટે અનેક પ્રકારની (વિચિત્ર) સૃષ્ટિ ઉપજાવે છે
આ વિચિત્રસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમા પુરુષોના વિચિત્ર ઈર્ષ્યોજ કારણરૂપ છે ૫૧

કર્મના બલથી એકએકથી અભિચારા લોકો પ્રાપ્ત
થવાથી પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે, માટે મોક્ષનું શુ પ્રયોજન
છે, એમ શકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે —

આવૃત્તિસ્તત્રાપ્યુત્તરોત્તરયોનિયોગાદ્દેયઃ ॥ ૫૨ ॥

ઉત્તરોત્તરવિશિષ્ટજન્મલાભેઽપિ સસારે આવૃત્તિઃ ।
તસ્માદ્દેયઃ સંસારઃ ॥ ૫૨ ॥

સૂ૦ —ત્યાથી પણ ઉત્તરોત્તરયોનિના યોગથી આગમન
[છે, માટે તે] હેય [છે] ૫૨

વિ૦ —શુભઋષડે પ્રાપ્ત થયેના પૃથિવીની ઉપરના ઐકતોમ્ભાથી
પણ કર્મનો ક્ષય થમે પાણુ લિંગ લિંગ યોનિઓમા પુરુષનું આગમન
થાય છે, પણ તેને મોક્ષવાળા થતો નથી, માટે સકામકર્મો ને તેવડે પ્રાપ્ત
થતા લોકો પુરુષોને પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય છે ૫૨

સમાનં જરામરણાદિજં દુઃખમ્ ॥ ૫૩ ॥

આવહાસ્તમ્વર્ષન્તમ્ ॥ ૫૩ ॥

સૂ. — જરામરણ્યાદિવડે ઉપજનારુ દુઃખ સમાન
[છે] ૫૩

વિ. — જીવને જધા લોકેમા જરા ને મરણુ વ્યાદિથી ઉત્પન્ન થતુ દુઃખ સરખુ છે, માટે પણ તે ચદિષાતા મનાતા લોકે દુઃખરહિત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારે ત્યાગ કરવાયોગ્ય છે, ને વિવેકજ્ઞાનદ્વારા એક મોક્ષજ સપાદન કરવાયોગ્ય છે ૫૪

પ્રકૃતિમા લીન થવાથી પણ પુરુષને કૃતાર્થતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ કહે છે —

ન કારણસ્યાત્ કૃતકૃત્યતા મગ્નવદુસ્થાનાત્ ॥ ૫૪ ॥

મવેદેવં, યદિ પ્રકૃતિલીનસ્ય ન પુનરાવૃત્તિઃ । ન ત્વેવં, પુનરાવૃત્તિશ્રુતેઃ । તથા ચ “દશમન્વન્તરાણીદ્ તિષ્ઠન્તીંદ્રિયચિત્તકાઃ । મૌલિકાસ્તુ શ્વતે પૂર્ણ, સહસ્રં ત્યામિમાનિકાઃ ॥ બૌદ્ધા દશ સહસ્રાણિ તિષ્ઠન્તિ વિગતજ્વરાઃ । પૂર્ણશ્વતસહસ્રં તુ તિષ્ઠન્ત્યવ્યક્તચિન્તકાઃ । નિર્ગુણ પુરુષં પ્રાપ્ય કાલસંખ્યા ન વિદ્યતે ” ॥ યથા સ્નાનાર્થ મગ્નસ્ય પુનસ્થાનં, તથા પ્રકૃતિલીનસ્યેત્યર્થઃ ॥ ૫૪ ॥

સૂ. — કારણમા લયથી કૃતાર્થપણુ નથી, [જલમા] પડેલાની પેઠે [પુન] ઉત્થાનથી ૫૪

વિ. — પ્રકૃતિમા આત્માની શુદ્ધિ રાખી તેની ઉપાસના કરવાથી તે ઉપાસનાનો પરિભાગ થયે તે ઉપાસકપુરુષનો પ્રકૃતિમા લય થાય છે. પ્રકૃતિમા લીન થવાથી પણ તે પુરુષને કૃતકૃત્યપણાની પ્રાપ્તિ થતી

નથી. જ્યેમ સ્નાનમાં જલમાં ડૂબેલો માણસ તે જલમાંથી પાછો બહાર નીકળે છે તેમ પ્રકૃતિમાં લીન થયેલો પુરુષ પણ તે ઉપાસના-
તું ફલ સમાપ્ત થયે કાલાતરે સસારી થાય છે, કેમકે તેને વિવેક-
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી ૫૪

પ્રકૃતિનો કોઈ પણ પ્રેરક ન હોવાથી તે પોતાના ઉપા-
સકના દુઃખના કારણરૂપ તેના ઉત્થાનને શામાંટે કરશે જ્યેમ
શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અકાર્યત્વેऽપિ તદ્યોગઃ પારવશ્યાત્ ॥ ૫૫ ॥

અકાર્યત્વમપ્રયોજકં, કિંતુ પરત્વત્ત્વં, તત્ત્વ પ્રકૃતાવસ્તી-
તિ । તદ્યોગાચ્ચ બન્ધયોગઃ ॥ ૫૫ ॥

સૂ૦ —પ્રેરણારહિતપણામાં પણ તેનો યોગ પર-
વશપણથી [છે.] ૫૫

વિ૦ —જ્યે કે પ્રકૃતિનો કોઈ પણ સાક્ષાત્ પ્રેરક નથી, તોપણ
પ્રકૃતિ પુરુષના વિવેકજ્ઞાનાદિ પુરુષાર્થને અધીન હોવાથી તે પોતાનામાં
લીન થયેલા (પ્રકૃતિલીન) પુરુષને પાછા સસારી કરે છે. વિવેક-
જ્ઞાનાદિ પુરુષાર્થ પ્રકૃતિના ઉત્થાનમાં સાક્ષાત્ પ્રેરક નથી, કિંતુ તેમાં
તે નિમિત્તમાત્ર છે, તેથી સિદ્ધાન્તમાં માનેથી પ્રકૃતિની સ્વતંત્રતાનો
નાશ પણ થતો નથી ૫૫

પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા પુરુષની ઉત્થાનમાં કેવી
સ્થિતિ થાય છે તે કહે છે —

સ હિ સર્વવિત્સર્વકર્તા ॥ ૫૬ ॥

પ્રકૃતિપ્રતિનિશ્ચિતત્વાદેવમભિમાનઃ ॥ ૫૬ ॥

સૂ૦—તેજ સર્વજ્ઞ [ને] સર્વકર્તા [થાય છે.] ૫૬

વિઃ—પૂર્વસર્ગમાં પ્રકૃતિની ઉપાસનાથી જે પુરુષ પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા હોય છે તે પુરુષ પુનઃ નવા સ્વર્ગના આદિકાલમાં સર્વ વસ્તુઓને યથાયોગ્ય જાણનારા અને સર્વ પદાર્થોના કર્તા આદિપુરુષ થાય છે, અર્થાત્ નવા સર્ગમાં તે મહાસિદ્ધ થાય છે તે અવિદ્યાદિ ક્યેશો, શુભાશુભ કર્મો, સુખદુઃખરૂપિષાક, અને વાસનાઓરૂપ આસપથી રહિત, ને ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને જ્યૈશ્વર્ય એ ચારેથી યુક્ત હોય છે ૫૬

જે તમે સર્વજ્ઞ આદિપુરુષનો અગીકાર કરશો તો તમે ઈશ્વરનું જે ખડન કર્યું છે તે અસંગત થશે એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે —

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

यद्यस्मदभिमत आत्मेश्वरो, भवतु । न्यायाभिमते च प्रमाणं नास्ति । एतच्च प्रथमाध्याये ‘ईश्वरासिद्धेरि’ ति सूत्रे वर्णितम् । द्वितीयाध्याये ‘विमुक्तविमोक्षार्थमि’ ति सूत्रे स्वार्थ परार्थ च प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तम् । अत्र स्वार्थस्य गौणत्वम् ॥ ५७ ॥

સૂ૦—આવા ઈશ્વરની સિદ્ધિ સિદ્ધ [છે] ૫૭

વિ૦—‘ય સર્વજ્ઞ સર્વવિત્’ (જે સર્વ વસ્તુઓને સામાન્ય રૂપે જાણનારા તથા સર્વ વસ્તુઓને વિશેષરૂપે જાણનારા છે,) ઈત્યાદિ શ્રુતિથી સૃષ્ટિના આદિકાલમાં ઉત્પન્ન થતા ઈશ્વરની સિદ્ધિ અમારા મતમાં માનવામાં આવે છે નિવાદમાત્ર નિત્યસિદ્ધ ઈશ્વર માનવામાં છે કહેલી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા ઈશ્વરનું હોવું પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, તેથી તેમાં અમારો વિરોધ નથી ૫૭

હવે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિમાં પરાર્થપણું કહે છે —

**प्रधानसृष्टिः परार्थ स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुष्ट्रकुंकुम-
वहनवत् ॥ ५८ ॥**

चेतनस्यापि परार्थं प्रवृत्तिर्दृश्यते, ययोष्टूः कुंकुमं वहति ।
अचेतनायास्तु प्रकृतेरभोक्तृत्वात्परार्थमेव प्रवर्तनमिति ॥ ५८ ॥

સૂ૦ — પોતાનું અભોક્તાપણું છતાં પુરુષમાટે પ્રકૃતિની
સૃષ્ટિ [છે,] ઉદના કેસરના વહનની પેઠે ૫૮

વિ૦:—જડ પ્રકૃતિમા કોઈ પણ રીતનું ભોક્તાપણું નહિ હતા
પણ તે પ્રકૃતિ પુરુષના ભોગમાટે તથા અપનર્ગમાટે કમપૂર્વક આ સૃષ્ટિની
ઉત્પત્તિ કરે છે. જેમ ઉદ ખીજના એટલે પોતાના સ્વામીના ભોગમાટે
કુંકુમના (કેસરના) ભારનું વહન કરે છે તેમ પ્રધાન પુરુષના ભોગ
ભોક્ષમાટે આ જગતની ઉત્પત્તિ કરવાનું કામ કરે છે ૫૮

કોઈ અચેતનની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ જોવામા આવતી
નથી, માટે અચેતન પ્રધાનની પણ સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ સંભવી
શકતી નથી, એમ શકા થાય તો તે શકાને દૂર કરે છે —

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५९ ॥

यथा क्षीरमचेतनं वत्सार्थं प्रवर्तते, तथा प्रधानं
पुरुषार्थं प्रवर्तते ॥ ५९ ॥

સૂ૦ — અચેતનમણુમા પણ દૂધની પેઠે પ્રધાનની
પ્રવૃત્તિ [છે] ૫૯

વિ૦:—જેમ પુરુષના પ્રયત્નવિનાજ જડ દૂધ પોતાનીમેળે
દિદિરપ પરિણામને પામે છે તેમ ખીજકોઈના પ્રયત્નવિનાજ અચેતન
પ્રધાન પણ પોતાનીમેળેજ મહત્તરનાદિરપ પરિણામને પામે છે ૫૯

તેમા અન્ય દષ્ટાંત કહે છે —

કર્મવદ્રદષ્ટેર્વા કાલાદેઃ ॥ ૬૦ ॥

યથા કૃપીવલેન કૃતં કર્મ ધાન્યારોપણાદિ કાલાદેવ
ફલતિ, ન ચ વૃક્ષાચેતનાઃ । આદિશબ્દાદદૃષ્ટં ગ્રાહ્યમ્ ॥૬૦॥

સૂ૦:—અથવા સમય આદિના કર્મની પેઠે જોવાથી. ૬૦

વિ૦:—માણી વૃક્ષો વાવવારૂપ કર્મ કરે છે, અને તે વૃક્ષો
સમય આવે તેઓમાં ફલો ઉપજાવે છે, એ વાત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે.
જેમ અચેતન જગ્ગ વૃક્ષ ફલો ઉપજાવે છે તેમ અચેતન પ્રધાન
આ જગત્ ઉપજાવે છે. અથવા જેમ વસંત આદિ એક ઋતુ બપોતીત
થાઈને ગ્રીષ્મ આદિ બીજી ઋતુ આવે છે આવા બ્યવહારથી કાલનું
જે કર્મ છે તે કોઈની પ્રેરણાવિના સ્વતઃ જ થાય છે તેમ પ્રધાનની એટલા
પણ કોઈની પ્રેરણાવિના સ્વતઃ જ થાય છે. ૬૦

આ વસ્તુ મારા જોગનું સાધન ॥ એવા જ્ઞાનથી
મનુષ્યાદિની કોઈ પણ કામમા પ્રવૃત્તિ થાય છે, એવું
જ્ઞાન અચેતન પ્રધાનમાં સંભવે નહિ, તેથી અચેતન
પ્રધાનની જગત્ને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રવૃત્તિ ન થવી જોઈએ,
એમાં શકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

સ્વભાવાચ્છેષ્ટિતમનભિસંધાનાદ્ ભૂત્યવત્ ॥૬૧॥

યથા ગર્મદાસમૃત્યઃ સ્વામિન્યભિસંધાનશૂન્યઃ સ્વભાવા-
દેવ કાર્યં કરોતિ, તથા પ્રકૃતિરિતિ ॥ ૬૧ ॥

સૂ૦:—હાસની પેઠે સ્વજોગની ઈચ્છાવિના સ્વભાવથી
પ્રવૃત્તિ [કરે છે.] ૬૧

વિ૦:—જેમ સ્વકર્તવ્ય સમજનારો તે પાળનારો કોઇ ઉત્તમ સેવક પોતાના ભોગની છંછાવિના પણ પોતાના દાસપણાના સ્વભાવને વશ થઇને અભિમાનવિના પોતાના સ્વામીની સેવામાં પ્રવૃત્તિવાળો થાય છે તેમ જડસ્વભાવવાળું પ્રધાન પણ પોતાના પ્રવૃત્તિ કરવાના સ્વભાવને વશ થઇને પોતાના ભોગનો વિચાર કર્યાવિના માત્ર પુરુષના ભોગભોક્ષ-માટે આ જગત્ ઉપજનવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૬૧

એમાં બીજો પક્ષ કહે છે:—

કર્માકૃષ્ટેર્વાઽનાદિતઃ ॥ ૬૨ ॥

અનાદિત્વાત્સંસારસ્ય ધર્માધર્માકર્પણાત્રધાનં પ્રવર્તતે, યથા પુંસાં કર્મવશાદ્વેતના અપિ ધૃત્વાઃ ફલન્તીતિ ॥ ૬૨ ॥

સૂ૦:—અથવા અનાદિથી કર્મના આકર્ષણથી
[પ્રવૃત્તિ છે.] ૬૨

વિ૦:—અથવા આ સંસાર અનાદિ હોવાથી જીવોનાં ધર્મા-ધર્મનામનાં કર્મોનું આકર્ષણ થવાથી જડ પ્રધાનની આ સંસારની ઉત્પત્તિ કરવામાટે પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૬૨

પ્રધાનની નિવૃત્તિથી પુરુષના ભોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે એમ કહે છે:—

**વિવિક્તવોધાત્સૃષ્ટિનિવૃત્તિઃ પ્રધાનસ્ય
સૂદવત્પાકે ॥ ૬૩ ॥**

પુરુષાર્થ સૃષ્ટિઃ । તન્નિવૃત્તિસ્તુ પ્રકૃતિપુરુષવિવેકજ્ઞાનાત્,
યથા દ્વંષકારઃ પાકં કૃત્વા નિવર્તતે ॥ ૬૩ ॥

સૂ૦:—જિતપણાના બોધથી પ્રધાનની સૃષ્ટિની નિવૃત્તિ [થાય છે,] રસોઈ થવાથી રસોયાની પેઠે. ૬૩

વિ૦:—વિવેકજ્ઞાનદ્વારા પુરુષનું પ્રકૃતિથી જિતપણું સમજવાથી તે પુરુષના સંબંધમાં સૃષ્ટિની નિવૃત્તિ થાય છે. જોમ ધમ્મિત પાકની સિદ્ધિ થઈ ગયા પછી રસોયે પોતાના રસોઈના કામથી નિવૃત્ત થાય છે તેમ પુરુષ પ્રધાનના સંબંધથી મોકળો થવાથી પ્રધાન પણ તે પુરુષને માટે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ નહિ કરતાં તે પુરુષના સંબંધમાં નિવૃત્ત થાય છે. ૬૩

વિવેકજ્ઞાનરહિત પુરુષની સુક્તિ થતી નથી, પણ તે સંસારી રહે છે, જોમ નીચેના સૂત્રમાં કહે છે:—

इतर इतरवत्तदोषात् ॥ ૬૪ ॥

ન યથા કથંચિદ્બોધમાત્રાન્મુક્તિઃ, કિંત્વિન્દ્રિયાદિતર આત્મા इतरत्प्रधानं जहाति ध्यानादिना पृथक्करोति, तदोषात् प्रकृतेश्चलत्वादोषदर्शनात् ॥ ૬૪ ॥

સૂ૦:—અન્ય અન્યની પેઠે તેના દોષથી [રહે છે.] ૬૪

વિ૦:—વિવેકજ્ઞાનરહિત પુરુષ પ્રકૃતિના ચપપણા આદિ દોષને લીધે બંધન પામેલા પુરુષની પેઠે સંસારી રહે છે, તેથી તેના સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે. ૬૪

હવે મોક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે:—

द्वयोरेकतरस्य बौदासीन्यमपवर्गः ॥ ૬૫ ॥

द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः । प्रकृतेरौदासीन्यं विवेकिनं

પ્રત્યપ્રવર્તનં પુરુષસ્વીદાસીન્યં પ્રકૃત્યનભિવદ્ધઃ । ‘એકતરસ્યે’-
ત્યાત્મનઃ, તસ્યૈવ મુખ્યત્વાત્ ॥ ૬૫ ॥

સૂ૦:—એનું અથવા = [એમાંના] એકનું ઉદાસીનપણું
[તે] મોક્ષ [છે.] ૬૫

વિ૦:—પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બંનેનું અથવા એકવા પુરુષનું
ઉદાસીનપણું તે મોક્ષ કહેવાય છે. સૃષ્ટિષ્ઠ પોતાનું પરિણામ પુરુષને
ન દેખાડવું એ પ્રકૃતિનું ઉદાસીનપણું કહેવાય છે, અને પ્રકૃતિના સંબંધથી
રહિત થવું એ પુરુષનું ઉદાસીનપણું કહેવાય છે. ૬૫

પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળી પ્રકૃતિના ઉદાસીનપણાથી બંધા પુરુષો-
ને મોક્ષ થશે એમ શકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

અન્યસૃષ્ટ્યુપરાગેऽપિ ન વિરજ્યતે પ્રવુદ્ધરજ્જુ-
તત્ત્વસ્યૈવોરગઃ ॥ ૬૬ ॥

ન પ્રવૃત્તિશીલાયા ઓદાસીન્યં, સ્વભાવત્યાગદોષાત્ ।
કિંતુ વિવેકિનં પ્રત્યપ્રવર્તનેઽજ્ઞાન્યતિ સૃષ્ટ્યુપરાગેઽપિ સૃષ્ટિકર-
ણેઽપિ ન વિરજ્યતે સૃષ્ટૌ ન પ્રવર્તતે । યથા રજ્જૌ સર્પમૃતે
પ્રવુદ્ધરજ્જુતત્ત્વકસ્યૈવોરગઃ સર્પમ્મો નિવર્તતે, ન ત્વજાતરજ્જુ-
તત્ત્વસ્ય ॥ ૬૬ ॥

સૂ૦:—પણ અન્યપ્રતિ સૃષ્ટિના આરોપમાં [પ્રકૃતિ]
ઉપરામ પામતી નથી, દોરડીનું સ્વરૂપ બાજુનારનોન
સર્પ [દૂર થાય છે.] ૬૬

વિ૦:—શબ્દે શબ્દે પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળી પ્રકૃતિ

અગ્રાની પુરુષોની આગળ પ્રવૃત્તિ-ગણી રહે છે, અર્થાત્ તેના પુરુષને તે પોતાનું પરિણામ એટલે સત્કાર દેખાડે છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષની આગળ તે પોતાનો સૃષ્ટિકર્મ દેખાડતી નથી, જેમ દોરડીને જાણનારા પુરુષના સર્પની જાતિ નિજ સ્થાય છે તેમ પ્રકૃતિને જાણનારા પુરુષને પ્રકૃતિનો ઉપરામ (પ્રધાનનો પુરુષની સાથેનો સબધ) દૂર થાય છે ૧૬

એના સબધમાં અન્ય સુક્તિ પ્રતિપાદન કરે છે —

કર્મનિમિત્તયોગાચ્ચ ॥ ૬૭ ॥

વિવેકિનં પ્રતિ કર્મણો નિમિત્તસ્યામાવાત્ ન ધીર્જ
વિનાઙ્કુરો ભરતિ । શ્રુતિરપિ “ મિથ્યતે હૃદયગ્રન્થિઽચ્છિયતે
સર્વસંશયાઃ । ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे यरावरे ” ॥ ૬૭ ॥

સૂ૦ — ને કર્મરૂપ નિમિત્તના યોગથી ૬૭

વિઃ—વિવેકી પુરુષનું કર્મરૂપ (ધર્માધર્મરૂપ) શરીરની ઉત્પત્તિનું નિમિત્તકારણ રહેતું નથી, માટે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, પુનર્જન્મ થતો નથી, પણ અન્ય પુરુષોને ધર્માધર્મના સરકારરૂપ શરીરની ઉત્પત્તિનું નિમિત્તકારણ રહેવાથી મોક્ષનાલ યતો નથી ૬૭

પ્રકૃતિ પોતાનું કાર્ય કરે છે તેમાં અદૃષ્ટ (ધર્માધર્મના સરકારે) સહકારી (પ્રધાનકારણને સાહાય્ય કરનાર) કારણ છે એમ કહે છે —

નૈરપેક્ષ્યેऽપિ પ્રકૃત્યુપકારેऽવિવેકો નિમિત્તમ્ ॥ ૬૮ ॥

અદૃષ્ટનૈરપેક્ષ્યેऽપિ પ્રકૃતેરવિવેકઃ સહકારીતિ ॥ ૬૮ ॥

સૂ૦ — નિરપેક્ષપણામાં પણ પ્રકૃતિના ઉપકારમાં અવિવેક નિમિત્ત [છે] ૬૮

વિઃ—પ્રકૃતિને આ સંસારની ઉત્પત્તિ કરવારૂપ કાર્યમાં પુરુષોના ધર્માધર્મના સંસ્કારોની મુખ્ય અપેક્ષા નથી, પરંતુ પુરુષમાં રહેલા અવિવેકની મુખ્ય અપેક્ષા છે તત્પર્યં કે પ્રકૃતિ પુરુષોના અવિવેકથી પ્રેરાઈને તેમના ભોગ મોક્ષમાટે આ સૃષ્ટિ ઉપજાવે છે, માટે આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં પુરુષોનો અવિવેકજ મુખ્ય કારણ છે, અને જીવોનાં અદૃષ્ટ એટલે તેમના ધર્માધર્મના સંસ્કાર એ તેનું સદકારિકારણ છે. ૬૮

પ્રકૃતિની સંસાર ઉપજાવવાની નિવૃત્તિમાં દૃષ્ટાંત કહે છે:—

નર્તકીવત્ પ્રવૃત્તસ્યાપિ નિવૃત્તિશ્ચારિતાર્થ્યાત્ ।૬૯।

યથા નર્તકી પરિપચારિતાર્થ્યાન્નિવર્તતે, તથા પ્રકૃતિરપિ પુરુષસ્ય વિવેકચારિતાર્થ્યાત્સર્ગાન્નિવર્તતે ॥ ૬૯ ॥

સૂઃ—નર્તકીની પેઠે કૃતાર્થપણાથી પ્રવૃત્તની (પ્રવૃત્તિ કરનાર પ્રકૃતિની) પણ નિવૃત્તિ [થાય છે.] ૬૯

વિઃ—પ્રકૃતિ કરવાના સ્વભાવવાળી પ્રકૃતિ પુરુષોના ભોગ-મોક્ષમાટે આ સૃષ્ટિ ઉપજાવે છે ખરી, પરંતુ તે નૃત્ય કરનારી સ્ત્રીની પેઠે પોતાના તે કામથી નિવૃત્ત પણ થાય છે રાજા આંદિને પ્રસન્ન કરવા-માટે નૃત્ય કરનારી સ્ત્રી જેમ પોતાના નૃત્યવડે તેમને પ્રસન્ન કરી પછી પોતાના નૃત્યના કામથી નિવૃત્ત થાય છે તેમજ પ્રકૃતિ પણ પોતાનું સ્વરૂપ પુરુષને દેખાડી પછી પોતાના જગત્ ઉપજાવવાના કાર્યથી નિવૃત્ત થાય છે, -તે પુરુષને પછી તે પોતાના પરિણામરૂપ સૃષ્ટિ દેખાડતી નથી. ૬૯

પ્રકૃતિની સંસાર ઉપજાવવાની પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થવામાં જીનું દૃષ્ટાંત આપે છે:—

દોષબોધેऽપિ નોપસર્પણં પ્રધાનસ્ય કુલવધૂવત્ ।૭૦।

સ્વદોષવિજ્ઞાનાદિવેકેન પ્રકૃતેર્નોપસર્પણં, યથા કુલવધુઃ
પરપુરુષેણ દૃષ્ટા 'ન પુનસ્તદર્શનં મે ભવિષ્યતી'ત્યવહિત્યાં
કુરુતે ॥ ૭૦ ॥

સૂ૦ — દોષનો બોધ ચવાથી પણ કુલીન સ્ત્રીની
ચેતે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૭૦

વિ૦ — મારા ચતુર પતિએ મારા જમીર પ્રકારના દોષો જોયા
છે એવો નિશ્ચય કરીને પછી કોઈ કુલીન સ્ત્રી જેમ બહુ લજ્જા પામીને
પુનઃ પોતાના પતિની સમીપ જતી નથી તેમ પરિણામીપણું તથા
દુઃખદાતાપણું આદિ મારા અનેક પ્રકારના દોષો આ વિવેકજ્ઞાન પામેલા
પુરુષે જાણ્યા છે એવો નિશ્ચય કરીને બહુ લજ્જા પામી પ્રકૃતિ પણ
તેવા વિવેકજ્ઞાન પામેલા પુરુષપ્રતિ પછી પોતાના પરિણામો દેખાડવામાં
પ્રવૃત્ત થતી નથી ૭૦

પુરુષમાં બંધ તથા મોક્ષ અવિવેકથી આરાપાય છે,
તે બધ તથા મોક્ષ પુરુષમાં સ્વાભાવિક નથી, એમ
કહે છે,—

નૈકાંતતો વંધમોક્ષૌ પુરુષસ્યાવિવેકાદૃતે ॥ ૭૧ ॥

પ્રકૃતિપુરુષાવિવેકાદ્વિન્યમોક્ષાવિત્યમિમાનમાત્રમિતિ ॥ ૭૧ ॥

સૂ૦ — અવિવેકવિના પુરુષને સ્વાભાવિક બધમોક્ષ
નથી. ૭૧

વિ૦:—પ્રકૃતિપુરુષના અવિવેકને લીધેજ અવિવેકી પુરુષને બધની
પ્રાપ્તિ પાપ છે, વસ્તુતાએ તો તે સદા મુક્તજ છે, એટલે તેને સ્વાભાવિક
બધમોક્ષ નથી, પણ તેને કલ્પિત બધમોક્ષ છે, એમ સ્વીકારાય છે
અવિવેકકાલે પ્રકૃતિની સાથે તેનું અભેદભાવે રહેતું તે તેને બધ અને

ત્રિવેકશાનદ્વારા પ્રકૃતિથી તેનું પૃથક્ થવું તે તેની મુક્તિ. એ બંધ સત્ય નથી, પણ માત્ર એક પ્રકારનું અધ્યાભિમાનજ છે. ૭૧

યથાર્થ બંધમોક્ષ પ્રકૃતિને છે એમ જણાવે છે:—

પ્રકૃતેરાજસ્યાત્સંગત્વાત્પશુવત્ ॥ ૭૨ ॥

આંજસ્યાત્તત્વતઃ । સસંગત્વાત્ ગુણયોગાત્ । યથા પશુઃ
સંગાદ્ગુણયોગાદ્વચ્યતે । તસ્માત્પ્રકૃતેર્વન્ધમોક્ષૌ સત્યૌ । અવિ-
યેકિનં પ્રતિ પ્રવર્તનમેવ બન્ધઃ, મોક્ષઃ પુનર્વિવેકિનં પ્રત્યપ્રવર્તનમ્ ।
તેન ચ ન સ્વભાવપ્રચ્યુતિદોષ इति ॥ ૭૨ ॥

સૂ૦:—સંગપણાથી પશુની પેઠે વસ્તુતાએ પ્રકૃતિને
[બંધમોક્ષ છે.] ૭૨

વિ૦:—ત્રણ ગુણના સંયોગ પામવાના સ્વભાવથી વસ્તુતાએ
પ્રકૃતિને બંધમોક્ષ છે જેમ દોરડાના સંબંધથી પશુને બંધ અને દોરડાના
વિયોગથી પશુને મોક્ષ (મોક્ષાપાથ) થાય છે તેમ ત્રણ ગુણના
સંયોગ પામવાના સ્વભાવથી અવિવેકી પુરુષપ્રતિ પ્રગત્તિ કરવાથી પ્રકૃતિને
બંધ માય છે, ને તે ત્રણ ગુણના સંયોગ પામવાના સ્વભાવથી રહિત
થઈ વિવેકી પુરુષપ્રતિ નહિ પ્રવૃત્ત થવાથી પ્રકૃતિને મોક્ષ થાય છે. ૭૨

કયાં કારણોથી પ્રકૃતિને બંધ અને કયાં કારણોથી
પ્રકૃતિને મોક્ષ થાય છે તે કહે છે:—

**રૂપૈઃ સત્તમિરાત્માનં વદ્ધનાતિ પ્રધાનં કોશકાર-
વદ્ધિમોચયત્યેકરૂપેણ ॥ ૭૩ ॥**

રૂપૈઃ સપ્તભિર્ધર્મૈરાગ્યૈશ્વર્યાધર્માજ્ઞાનાવૈરાગ્યાનૈશ્વર્યૈર્વધ્નાતિ
વિમોચયત્પ્રેકેન રૂપેણ જ્ઞાનેન ॥ ૭૨ ॥

સૂ૦:—કોશેટો કરનારની પેઠે પ્રધાન સાત રૂપોવડે
પોતાને બાંધે છે, [અને] એક રૂપવડે સુક્તિ પમાડે છે. ૭૨

વિ૦:—જેમ કોશેટો કરનાર કીડે કોશેટો બનાવીને પોતેજ
તેમાં બંધન પામે છે તેમ પ્રકૃતિ પણ ધર્મ, વૈરાગ્ય, અૈશ્વર્ય, અધર્મ,
અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય એ સાત રૂપોથી દુઃખને પામીને
પોતેજ બંધ પામે છે, તે તેજ પ્રકૃતિ જ્ઞાનરૂપથી પોતાનેજ દુઃખથી
રહિત કરી મોક્ષ પામે છે. ૭૩

પુરુષને કર્મવડે ભોગ તથા મોક્ષ થાય છે એમ
શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તો તેના ત્યાગથી શ્રુતિની મર્યાદાનો નાશ
થશે, એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે.—

નિમિત્તત્વમવિવેકસ્ય ન દૃષ્ટહાનિઃ ॥ ૭૪ ॥

અદૃશસ્ય જ્ઞાનદ્વારેણ પરંપરયા કારણત્વં મુક્તી । સંસાર-
સ્ય તુ કારણમવિવેકઃ । તસ્માન્ન દૃષ્ટહાનિરિવિ ॥ ૭૪ ॥

સૂ૦:—અવિવેકનું નિમિત્તપણું [છે, તેથી] દૃષ્ટની
હાનિ નથી. ૭૪

વિ૦:—બંધનું નિમિત્તકારણ અવિવેકજ છે, તેથી દૃષ્ટની
હાનિ એટલે શ્રુતિની મર્યાદાનો નાશ થતો નથી શ્રુતિમાં પુરુષને
કર્મદ્વારા ભોગ તથા મોક્ષ થવાનું કહ્યું છે ખરું, પરંતુ કર્મદ્વારા
મોક્ષ થાય છે એમ જાણનાં શ્રુતિવચનો પરંપરાવડે અંતરવાર્તા
થાય છે, અર્થાત્ નિષ્કામકર્મદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા વિવેક-
જ્ઞાન, ને વિવેકજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ થાય છે, એમ નિષ્કામકર્મ પરંપરાવડે

મુક્તિનું કારણ છે, સાક્ષાત્કારણ નથી. આથી સકામકર્મદ્વારા ભોગ, અને નિષ્કામકર્મદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ, તથા જ્ઞાનદ્વારા મુક્તિ એજ શુક્તિ-વાળો સિદ્ધાંત છે. ૭૪

નીચેના સૂત્રમાં વિવેકની પ્રાપ્તિના સુખ્ય ઉપાયને કહે છે:—

તત્ત્વાભ્યાસાન્નેતિ નેતીતિ ત્યાગાદિવેકસિદ્ધિઃ ॥ ૭૫ ॥

સ્પષ્ટમ્ । શ્રુતિચ “સ એવ નેતિ નેતીત્યાત્માઽપૃક્ષો ન હિ ગૃહ્યવેડશીર્યો ન હિ શીર્યતે ” इत्यादि ॥ ७५ ॥

સૂ૦:—તત્ત્વાભ્યાસથી [ને] નેતિ નેતિ એમ ત્યાગથી વિવેકની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૭૫

વિ૦:—અસંગસ્થભાવવાળા આત્મસ્વરૂપના વારંવારના વિચાર-થી અને આ આત્મા નદિ, આ આત્મા નદિ, એવી રીતે દુસરું જડ પદાર્થોના પરિભ્રામથી વિવેકની સિદ્ધિ થાય છે; અર્થાત્ હું હેલ નદિ હું હૃદયો નદિ, ને હું અંતઃકરણ (મન, અહંકાર ને બુદ્ધિ) નદિ; એ બધાની સાથે વસ્તુતાએ મારો લેશ પણ સત્ય સંબંધ નથી, હું તો નિઃસંગ એતનરૂપ છું, પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિમાંથી ઉપજેલી સર્વ વસ્તુઓ મારાથી અત્યંત ભિન્ન છે; એવી રીતનો જ્ઞાનપ્રવાહ પોતાના અંતઃકરણમાં વારંવાર ઉપજાવતાં ઉપજાવતાં—વારે વારે તેનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં—કમે કરીને એ બધાનો પોતાના આત્મસ્વરૂપમાંથી પરિત્યાગ થાય છે, અને છેવટ પોતાના અંતઃકરણમાં ઉત્તમ વિવેકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૯ી ક્રમે કરીને તે વિવેકજ્ઞાન ૬૯ એટલે અવિચલ થાય છે. ૭૫

તે વિવેકની સિદ્ધિમાં સમયનો અનિયમ જણાવે છે:—

અધિકારિપ્રભેદાન્ન નિયમઃ ॥ ૭૬ ॥

ઉત્તમમધ્યમાધમશક્તિમેદાદેકદેતિ ન નિયમઃ ॥ ૭૬ ॥

સૂ૦ —અધિકારીના પ્રલેદથી [વિવેકની સિદ્ધિમાં સમયનો] નિયમ નથી ૭૬

વિ૦—વિવેકજ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારા અધિકારીઓના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ આમ હોવાથી બધા અધિકારીઓને સરખા સમયમાં કિંવા આ જન્મમાં જ વિવેકજ્ઞાનની દૃઢતા થાય એવો નિયમ નથી અધિકારપ્રમાણે કાંઈને શીઘ્ર ને કાંઈને નિનબે વિવેકજ્ઞાન ઉપજે છે, અર્થાત્ ઉત્તમાધિકારીને થોડા સમયમાં વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે મધ્યમાધિકારીને વધારે સમય વ્યતીત થયા પછી વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને કનિષ્ઠાધિકારીને બહુ લાંબે કાળે વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૭૬

જો વિવેકજ્ઞાનથી સુદૃઢ થાય છે, તો વિવેકજ્ઞાનીને ભોગનું દર્શન કેવી રીતે સમજે ? એમ શકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે —

વાધિતાનુવૃત્ત્યા મધ્યવિવેકતોઽપ્યુપભોગઃ ॥૭૭॥

તીવ્રવિવેકસ્યોપભોગો નાસ્તિ । મધ્યવિવેકસ્યાપ્યુપભોગો રાગાભાગાદલમિતિ જ્ઞાનેન વાધિત્વાદ્રાસનાનુવૃત્તિમાત્રમ્ ।
ઉપારૂઢફલં કર્મોપભોગાત્ક્ષીણોમીત્યુપમુદ્ધૃત્ત્વમિતિ ॥ ૭૭ ॥

મૂ૦ —મધ્યવિવેકથી વાધિતાનુવૃત્તિવડે ઉપભોગ પશ્ય [થાય છે] ૭૭

વિ૦.—ઉત્તમ વિવેકવાળાને રાગદ્વેષપૂર્વક વિચારોનો ઉપભોગ થતો નથી મધ્યમવિવેકવાળાને પણ રાગના અભાવને લીધે સ્વપ્નાની શુદ્ધિથી રાગપૂર્વક વિચારોનો ઉપભોગ સમજતો નથી પણ

ભોગવવામાં બાકી રહેવા પ્રારબ્ધને લીધે વિવેકજ્ઞાનવડે બાધિત (મિથ્યા જીણાણેલા પદાર્થોની) વાસનાની અનુવૃત્તિમાત્ર તેઓમાં હોય છે, તેથી હું કૃષ્ણ દેવાને તત્પર થયેલા પ્રારબ્ધકર્મને કૃષ્ણના ઉપભોગ-વડે ક્ષય કરું છું, એમ તેમના પ્રારબ્ધની સમાપ્તિપર્યંત તેમને-મધ્યમવિવેકીને-જીણાવ છે, અર્થાત્ મધ્યમવિવેકીને જે વિષયોનું દર્શન ને ઉપભોગ થાય છે તે બાધિતાનુવૃત્તિવડે થાય છે, સત્પથજ્ઞાની બુદ્ધિવડે વિષયોનું દર્શન ને ઉપભોગ તેમને થતાં નથી. ૭૭

હવે મધ્યમવિવેકીનું સ્વરૂપ કહે છે:—

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

मुक्त इव मुक्तो रागामावाद्धर्मानुत्पत्तेश्च । श्रुतिरपि
“आत्मानं चैद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य
कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ” ॥ ७८ ॥

સૂ૦:—અને [તે] જીવન્મુક્ત [છે.] ૭૮

વિ૦:—જ્યાસુધી તે મધ્યમવિવેકીનું સ્થૂળશરીર ન પડે ત્યાં-સુધી તે મધ્યમવિવેકી જીવન્મુક્તાવસ્થામાં રહે છે. તેમના પ્રારબ્ધકર્મને જ્યારે ક્ષય થાય ત્યારે તેમની બાધિતાનુવૃત્તિ પણ અદમ્ય થાય છે, તેથી તે મધ્યમવિવેકી પણ ઉત્તમ વિવેકને પાળી નિર્દેહમુક્ત થાય છે. ૭૮

જીવન્મુક્તાના સદ્ભાવમાં પ્રમાણ કહે છે:—

उपदेक्ष्योपदेष्टृत्वात्तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥

तीव्रविवेकिनो बाह्यासंवेदिन उपदेष्टृत्वमेव नास्ति । मन्द-
विवेकिनोऽप्यज्ञानाग्रोपदेष्टृत्वं किंतु स उपदेक्ष्यः । उपदेष्टा
मध्यविवेकी । अतस्तत्सिद्धिः जीवन्मुक्तसिद्धिः ॥ ७९ ॥

સૂ૦:—ઉપદેશ્યપણ્થી ને ઉપદેશ્યપણ્થી તેની સિદ્ધિ
[છે.] ૭૬

વિ૦—મોક્ષશાસ્ત્રોમા વિવેકજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા સદ્ગુરુઓનું તથા વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનોના ઉપદેશનું શ્રવણ કરનારા શિષ્યોનું નિરૂપણ કરેલું જોવામા આવે છે, તે ઉપદેશ કરનારા સદ્ગુરુ જો અજ્ઞાની હોય તો તેમનાથી વિવેકજ્ઞાનનો માર્ગ ઉપદેશ નિઃસાસુઓને આપી શકાય નહિ, તેથી વિવેકજ્ઞાનનાજ્ઞા સદ્ગુરુ એટલે જીવન્મુક્તનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે. ૭૬

તેમા શ્રુતિનુ પ્રમાણુ પણ છે એમ કહે છે:—

શ્રુતિશ્ચ ॥ ૮૦ ॥

ઉવાચ “જીવન્નૈવ હિ વિદ્વાન્હર્ષાયાસામ્યાં વિમુચ્યત”
इति ॥ ૮૦ ॥

સૂ૦:—[તેમા] શ્રુતિ પણ [છે.] ૮૦

વિ૦:—જીવન્મુક્તના અસ્તિત્વમા આ શ્રુતિઓ પણ પ્રમાણરૂપે વિષમાન છે —“ વીક્ષ્યૈવ નરો મુચ્યેત્ તિષ્ઠન્મુક્તોઽપિ વિમ્રેહ ।
કુલ્લલચક્રમપ્યસ્યો વિચ્છિન્નોઽપિ ભ્રમેદ્દયત ” ॥ “ “ જીવન્નૈવ હિ વિદ્વાન્
હર્ષાયાસામ્યા વિમુચ્યતે ॥ ” (વિવેકજ્ઞાનથીજ પુરુષ મોક્ષને પામે છે, તે મુક્ત થયા છતાં પણ શરીરમા સ્થિત રહે છે, જેમ કુલારના આકાશ પર રહેલો ધડો ઘેરીવડે કપાયા છતાં પણ બગણુ કરે છે) તેમ અવિવેકની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ જીવન્મુક્તના શરીરની મિથિ તથા બાધિતાનુ-
વૃત્તિથી તે શરીરવડે જોત એ સર્વ સંભવે છે (વિદ્વાન્ (જીવન્મુક્ત) જીવતાજ હર્ષ તથા ખેદથી મોકળો થાય છે.) ૮૦

જીવન્મુક્ત થયાવિના મંદવિવેકી પણ શામાટે

વિવેકજ્ઞાનના ઉપદેશ ન થઈ શકે ? એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે.—

इतरथाऽन्धपरंपरा ॥ ८१ ॥

अज्ञानी गुरुः, किं च शिष्योऽज्ञातेति ॥ ८१ ॥

સૂ૦ —બીજે પ્રકારે અધપરંપરા [થાય.] ૮૧

વિ૦:—જો અવિદેહી-અજ્ઞાની-ગુરુ થશે તો તે પોતાના શિષ્યોને ભ્રાંતિ ઉપજાવશે, તેઓ વળી બીજાઓને ભ્રાંતિ ઉપજાવશે, એમ અધપરંપરા ચાલશે જેમ કોઈ આધળા પુરુષની પછવાડે બીજો આધળો પુરુષ ગમન કરે, તેની પછવાડે વળી કોઈ બીજો આધળો પુરુષ આવે, તો અંતે તે બધા આધળાઓ આગળ જતા કોઈ દૂષમાન પડે છે, ઇચ્છિત દેશને પામતા નથી, તેમ જો કોઈ પશુ પુરુષને જીવનકાલમા મુક્ત નહિ માને તો બધા ગુરુશિષ્યો અજ્ઞાની હોવાથી તેમાના કોઈની પણ મુક્તિ નહિ થાય, અને સર્વ પુરુષો આત્માનુ યથાર્થ જ્ઞાન ન થાયથી સસારરૂપી દૂષમાન પડ્યા રહેશે ૮૧

વિવેકજ્ઞાનપટે પુરુષના બધા કર્મેની નાશ થવાથી તે જ્ઞાનીનું શરીર પડી જવું જોઈએ એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે —

चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः ॥ ८२ ॥

यथा दण्डापगमे संस्कारवशाच्चक्रं भ्रमति, तथा विवेकि-
नामपि देहधारणकर्मणोऽक्षीणत्वान्न तत्क्षणान्मुक्तिः, किं-
त्पमोगादिना कर्मक्षयादिति । तथा च श्रुतिः “ दीक्षयैव
नरो मुच्येत तिष्ठेन्मुक्तोऽपि निग्रहे । कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नो-
ऽपि भ्रमेद्दण्डः ” ॥ ८२ ॥

સૂ૦ —ચાકડાના જ્રમણની પેઠે ધારણ કરેલા શરીરવાળા [રહે છે.] ૮૨

વિ૦—જેમ કુભારે ચાકડો ફેરવાવતી ક્રિયા મુકી દીધી હોય તોપણ પૂર્વની ક્રિયાના વેગથી કુભારના તે ચાકડાનું જમણું અમુક સમયમુધી ચાલુ રહે છે તેમ પુરુષને વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછી પણ તેમના પ્રારબ્ધકર્મના વેગથી તે જીવન્મુક્તનું શરીર સ્થિત રહે છે. ૮૨

વિવેકજ્ઞાનવડે ભોગોની વાસનાનો નાશ થવાથી જીવન્મુક્તના શરીરની સ્થિતિ સજવતી નથી એમ શકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે —

તંસ્કારણેશતસ્તત્સિદ્ધિઃ ॥ ૮૩ ॥

જીવન્મુક્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૮૩ ॥

સૂ૦ —સસ્કારના લેશથી તેની સિદ્ધિ [છે] ૮૩

વિ૦ —જીવન્મુક્તના અતઃપરણમ મ્યુરહેદને ધારણ કરનારા સસ્કારો અતિસૂક્ષ્મરૂપે રહે છે, તેથી તે જીવન્મુક્તના સ્થૂતશરીરની સ્થિતિ રહે છે, ને તેમને ભોગાભાસનો અનુભવ થાય છે અવિદ્યાથી પરાભવ પામી, વિચોમા આસક્ત થઈ અજ્ઞાની પુરુષો શમ્ભાદિ વિષયોને ભોગવે છે તેમ જીવન્મુક્તો વિચો ભોગવતા નથી તેમની અવિદ્યાનો નાશ થવાથી તેઓ આસક્તિવિનાશ પ્રાપ્ત વિચોને સમ ભાવવડે પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરના ભોગવે છે તેથી વિવેકજ્ઞાનીના ભોગો ભોગાભાસ કહેવાય છે ૮૩

પુરુષને પરમમુક્તિ ક્યારે થાય છે એમ સશય થાય તો તેનું છેદન કરે છે —

વિવેકાન્નિઃશેષદુઃખાનિવૃત્તૌ કૃતકૃત્યતા નેતરાન્નેતરાત્ ॥ ૮૪ ॥

इति श्रीकपिलभगवत्प्रणीते श्रीसांख्यप्रवचने तृतीयो
वैराग्याध्यायः ॥ ३ ॥

નિઃશેષેણ ત્રિવિધદુઃખસ્યાત્યન્તનિવૃત્તૌ કૃતકૃત્યઃ, પર-
મુક્તિપ્રાપ્તૈઃ । નેતરાત્ કર્મણ ઇતિ । નેતરાદિતિ વીંપ્સાધ્યાય-
પરિસમાપ્તૌ ॥ ૮૪ ॥

इति श्रीमद्भगवद्भट्टेन विरचितायां श्रीकपिलसांख्यप्र-
वचनसूत्रवृत्तौ वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

સૂ૦.—વિવેકથી નિશેષ દુઃખાનિવૃત્તિમા કૃતકૃત્યપણુ
[છે,] અન્યથી નહિ, અન્યથી નહિ ૮૪

વિ૦:—જ્યારે પુરુષના વિવેકજ્ઞાનને અત્યત પરિપાક થાય
ત્યારે પરવૈરાગ્યની ઉત્પત્તિદ્વારા તેના ચિત્તની બધી વૃત્તિઓનો
નિરોધ થઈ તેના બધા દુઃખોની અત્યત નિવૃત્તિ થાયથી તે પુરુષને
કૃતકૃત્યપણુ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તેમને પરમમુક્તિ મળે છે બીજા
કોઈ ઉપાયથી પુરુષને કૃતકૃત્યપણુ પ્રાપ્ત થતું નથી પરમમુક્તિ,
કૈવલ્ય, નિર્વાણુ ને વિદેહમુક્તિ એ બધા એક અર્થનું બોધન કર-
નારા શબ્દો છે નેતરાત્ એ પદોનું બે વાર ઉચ્ચારણ આ ત્રીજી
અધ્યાયની સમાપ્તિ બતાવવામાટે છે ૮૪

इति श्रीमद्भगवत्प्रवचनसूत्रे विरचितायां श्रीकपिलवृत्तार्पणोपनिषत्प्रवच-
नसूत्रमाप्ताटीकया तृतीयो वैराग्याध्यायः ॥ ३ ॥

ૐ

॥ ૪ આર્યાયિકાધ્યાય ॥

આ ચોથા અધ્યાયમાં શાસ્ત્રાદિમાની પ્રસિદ્ધ કથાઓ-
દ્વારા વિવેકજ્ઞાનના સાધનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે
તેમાં પ્રથમ ઉપદેશ સાબળવાથી જ્ઞાન થવાના સંબંધમાં
રાજપુત્રની કથા કહે છે —

રાજપુત્રવત્તત્વોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

કશ્ચિદ્રાજપુત્રો ગણ્ડક્ષણજન્મા નિઃસારિતઃ શવરાધિપેન
ગૃહીતઃ પુત્રત્વેન તદાચારમાત્ર જાનાતિ । અયાપુત્રસ્ય રાજ્ઞો
મરણેઽમાતૈરનીય પ્રવોધિતો “ ન ત્વં શવરઃ, રાજપુત્રોઽસી ”-
ત્યુક્તો ક્ષતિત્વેષ્વ પૂર્વસસ્કારવશાદ્રાજપુત્રાચારં ગૃહીતવાન્ ।
एव मन्दानामपि प्रबोधायोपदेशो देय इति ॥ ૧ ॥

સૂ૦ — રાજપુત્રની પેઠે તત્વોપદેશથી [વિવેકજ્ઞાન
થાય છે] ૧

વિ૦ — સદ્ગુરુદ્વારા તત્ત્વનો ઉપદેશ સાબળવાથી રાજપુત્રની પેઠે
યોગ્ય જિજ્ઞાસુ પુરુષને આત્માનું મથાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઇ શકે છે કોઇ
રાજપુત્રને કોઇ પ્રશ્નથી તેની બાહ્યાવસ્થામાં તેના બાપે એકલો વનમાં
મોત્લાલી દીધો હતો ત્યાં બીલના રાખના બેનામાં તે બાગ્યે
બીલના રાખએ તેને પાળીપોષીને મોટો કર્યો તથા તે રાજપુત્ર હ

બીન છુ એવુ સમજવા લાગ્યો રાજના મત્રીઓને આ વાતના સમાચાર મળ્યા હતા. સમય જતા તે રાજનું મરણ થવા પડી તે રાજને અન્ય પુત્ર ન હોવાથી તે મત્રીઓએ બીજાનું અગિમાન ધરનાર તે રાજપુત્રને નગરમાં આણી, “આપ બીવ નથી, પણ રાજપુત્ર (મરનાર મહારાજના પુત્ર) છો” એમ ઉપદેશ કર્યો ત્યારે તે રાજપુત્રે પોતાની સાચી જાતિ જાણી, અને બીનના પ્રસંગથી આવી પડેલા આચારનો તેણે ત્યાગ કર્યો તાત્પર્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ નિરર્થક નહોતો, અને અજ્ઞાને ઉપદેશ કરનારી આનત્યકતા છે, ઉપદેશનુ ફન પાત્રની યોગ્યતાપ્રમાણે રહેલું કે મોકુ થાય છે ૧

બ્રાહ્મણને આગળ કરીને શ્રીશૂદ્રાદિ પણ મોક્ષશાસ્ત્રનો ઉપદેશ શ્રવણ કરી સુક્ત થઈ શકે છે એના અબધમાં પિશાચની કથા કહે છે —

પિશાચવદન્યાર્થોપદેશેऽપિ ॥ ૨ ॥

કથિદાચાર્યો “વિજને ઉપદેશં ગૃહાણે”તિ શિષ્યમાદા-
યાટયીં પ્રતિશ્યોપદેશં દત્તવાન્ । શુભાન્તરિત્તેન પિશાચેન
શ્રુતમ્ । તસ્યાપિ મુક્તિરશ્રુત । પ્રસન્નેનાવ્યાત્મગ્નાનાન્મુક્તિરિતિ
વાક્યાર્થઃ ॥ ૨ ॥

ગૂ૦ — પિશાચની પેઠે બીજાને માટેના ઉપદેશમાં પણ [શ્રીતાને વિવેકજ્ઞાન થાય છે.] ૨

નિ૦ — એક આત્મવેત્તા આત્માર્ય પોતાના જિજ્ઞાસુ શિષ્યને આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનામાટે નિર્જન નનમાં લઈ ગયા હતા ત્યાં તેમણે તે જિજ્ઞાસુ શિષ્યને આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કર્યો તે ઉપદેશ સમીપના ડોહ વૃક્ષપર રહેના એક પિશાચે આદરપૂર્વક સાંભળ્યો, તેથી તેને પણ આત્મજ્ઞાનદ્વારા મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ તાત્પર્ય કે બીજાને માટે

થયેલો આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ પણ અન્ય અધિકારીને આત્માનું જ્ઞાન આપી શકે, જેમ શિષ્યને થયેલો ઉપદેશ આદરપૂર્વક પિતાને સાબિત્યો, ને તે કૃતાર્થ થયો ૨

જો કદી એકવાર આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ ક્યાંથી શિષ્યને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તેને તેને વારવાર ઉપદેશ કરવો જોઈએ એમ નીચેના સૂત્રવડે પ્રતિપાદન કરે છે —

આવૃત્તિરસક્રુદુપદેશાત્ ॥ ૩ ॥

તીર્થવૈરાગ્યાણાં શ્રુતિમાત્રાન્મોક્ષો ભવતુ । મન્દાનાં નિર-
ન્તરોપદેશાદાવૃત્તિઃ કર્ણીયા ॥ ૩ ॥

સુ૦ — વારવારના ઉપદેશથી [આત્મજ્ઞાન થાય છે માટે ઉપદેશની] આવૃત્તિ [કરવી જોઈએ] ૩

વિ ૦ — તીર્થવૈરાગ્યવાન મુમુક્ષુને એક વાર આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવાથી આત્મસ્વરૂપનો બોધ થાય છે, પણ મદ્વૈરાગ્યવાન મુમુક્ષુને એકવારના ઉપદેશથી આત્મતત્ત્વનો બોધ ન થાય માટે તેવા મુમુક્ષુને જ્યાંસુધી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી તેને વારે વારે તેના સદ્ગુરુએ આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ, જેમ પ્રવૈતકેતુને તેના પિતા ભગવાન ઉદ્ધતે પુનઃ પુનઃ (નવ વાર) આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો હતો ૩

સદ્ગુરુથી ભિન્ન સુહૃદ્દના ઉપદેશથી પણ જિજ્ઞાસુને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે એમ કહે છે —

પિતાપુત્રવદુભયોર્દૃષ્ટત્વાત્ ॥ ૪ ॥

કશ્ચિદ્બ્રાહ્મણો દારિદ્ર્યાદ્ગુર્વિર્ણી માર્યાં તત્પિતૃગૃહે નિશ્ચિપ્ય
પ્રતિગ્રહાર્થં વેશાન્તરં ગતો बहुना कालेन गृहमागतः पुत्रं दृष्ट्वा
न જ્ઞાતવાન્, તન્માતા મર્તારં પુત્રં ચ વિજ્ઞાપિતવતી । તત
ઉભયોરપિ જ્ઞાનમશ્નત । ગુરું વિના સુહૃદુપદેશાદપિ તત્ત્વજ્ઞાનં
મવતીત્યર્થઃ ॥ ૬ ॥

સૂ૦:—પિતાપુત્રની જેઠે બનેના [જ્ઞાનના] દષ્ટ-
પણ્થાથી [સુહૃતથી] પણ જ્ઞાનલાભ થાય છે.] ૪

વિ૦ —એક બ્રાહ્મણ પોતાની ગર્ભિણી ભાર્યાને તેના પિતાને
ઘેર મૂકી ધન મેળવવામાટે પરદેશ ગયો. સમય આવે તે સ્ત્રીએ પુત્રને
જન્મ આપ્યો. દ્રૌપદ સપાદન કરી તે લાગે કાલે ઘેર આપ્યો, તો
તેણે પોતાના નવા જન્મેલા તે પુત્રને ઓળખ્યો નહિ, તેમ તે પુત્ર
પણ પોતાના પરદેશથી આવેલા પિતાને ન ઓળખ્યા પછી તેની
સ્ત્રીના ઓળખાવવાથી તે બનેએ બનેને ઓળખ્યા અભિપ્રાય એવો
છે કે સદ્ગુરુવિના અન્ય સુહૃદના (વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય દિતેન્દ્રુ
મનુષ્યના) ઉપદેશથી પણ મુમુક્ષુને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. ૪

અણુસમણ મનુષ્યને સંસારના ત્યાગમા કેવલ મુખ
નથી, દુઃખ પણ છે, એમ નીચેના સૂત્રથી પ્રતિપાદન
કરે છે.—

इयेनवत्सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

કેનાપિ પુંસા શ્યેનશાવકઃ પ્રાપ્તઃ खण्डगुडादिनाहारेण
સમાનેન ચ પુષ્ટઃ । કાલેન યૌવનમવાપ । કથમહમેનં दुःखिनं
કરોમીતિ પુંસા વને ત્યક્તઃ । શ્યેનશ્ચ ધન્ધત્યાગાત્સુखी पुरुष-
વિયોગાદુःखीति । दुःखशबलत्वात्सुखस्य द्वयमपि हेयमिति॥૫॥

સૂ૦ — [અજ્ઞાની] ત્યાગથી ને વિયોગથી
સિંચાણની પેઠે સુખી ને દુખી [થાય છે] ૫

વિ૦ — અણસમજી મનુષ્ય સસારનો ત્યાગ તથા સગાવડાણોને
વિયોગ એ બનેદ્વારા સ્થેનપક્ષીની પેઠે સુખી તથા દુખી થાય છે
કેાઇ એક માણસે એક સિંચાણનું જીવ્ય પાણ્ય હતું તેને તે નિત્ય
સારે સારે આદાર પ્રીતિપૂર્વક પાપતો, તેથી તે ખુદ થયું કે જેનેક
સમય વિતરા પછી તે માથુસના મનમાં આવ્યું ને આ નિરપરાધી
પખીને મારે શામાટે બધનમાં રાખવું જોઇએ ? એમ વિચારી તેણે
તે સિંચાણને સમીપના નનમાં બેઠાડી મુખ્યો સિંચાણો બધનથી
મોકળો થનાથી સુખી થયો, અને પોતાના પાનકના વિયોગથી
દુખી થયો. આ મુખનો ભારાર્થ એવો છે કે અણસમજી મનુષ્યને
સસારના ત્યાગથી કેટલેક અંશે સુખ થાય છે, અને સગાવડાણો
આદિના વિયોગથી તેને દુખ પશુ થાય છે ૫

મોક્ષસાધકે કેાઇ પણ અનિત્ય પદાર્થમાં મમતા
રાખવી નહિ એમ દૃષ્ટાંત આપીને પ્રતિપાદન કરે છે —

અહિનિર્લવ્યિનીવત્ ॥ ૬ ॥

નિર્લવ્યિની નિર્મોકઃ । કશ્ચિદહિર્નિરદ્વારે નિર્મોક ત્યક્ત્વા
મમેદમિતિ ધૂલીપક્ષાત્કં દૃષ્ટ્વા શોચતિ, સ્નેહાચ ન સંત્યક્તવાન્ ।
નિર્મોકાનુસારાત્કેનાપ્યાહિતુષ્ણિકેન ગૃહીતઃ । મમત્વસ્નેહાદયો
ન કર્તવ્યા इत्यर्थः ॥ ૬ ॥

સૂ૦ — માયની કાચળીની પેઠે [મમતા ન
રાખવી] ૬

વિ૦ — જેમ કેાઇ સર્પે પોતાની બિતારી નાંખેની ત્યજીમાં
સ્નેહ મ્યો તેમ મોક્ષસાધકે અનિત્ય પદાર્થોમાં સ્નેહ ન કરવો, કેમકે

તેમ કરવાથી તેને બંધન થાય છે કોઈ સાપ પોતાની કાંચળી ઊભાર્યા પછી તે કાંચળીમા મમતા રહેવાથી તે સ્થાનનો ત્યાગ નહિ કરતાં ત્યાં ને ત્યાજ્ય પડ્યો રહ્યો એવામાં એક વાદીએ તે કાંચળીને દૂરથી જોઈ એટલે ત્યાં આવીને તેણે તે સાપને પકડ્યો, અને પોતાની પાસેના કંરંડિયામાં તેને પૂરી દીધો. એવી રીતે કાચળીમા મમતા રાખવાથી ને સર્પ જીવનપર્યંત પરાધીન થઈ દુઃખી થયો. આ સૂત્રનો અન્ય અર્થ પણ થઈ શકે છે, તે આવી રીતે—જેમ ત્યજ્ય દીધેલી પોતાની કાચળીમાં સાપ મમતા રાખતો નથી તેમ વિવેકજ્ઞાન મેળવવા છઠ્ઠનારે દેહાદિ જડ પદાર્થોમાં મમતા રાખવી નહિ. ૬

છિન્નહસ્તવદ્વા ॥ ૭ ॥

કશ્ચિન્મુનિર્ભ્રાતુરાશ્રમં પ્રવિશ્ય ફલાદિકમાજહાર । બ્રાત્રા-
પ્યુક્તઃ સ્તેયી ત્વમિતિ । તેનોક્તં પ્રાયશ્ચિત્તં વદ ॥ બ્રાત્રાપ્યુક્તં
હસ્તછેદાદન્યત્રપ્રાયશ્ચિત્તં નાસ્તીતિ । તેન ચ રાજે નિવેદ્ય
સ્વહસ્તૌ છેદિતૌ । તસ્માદકાર્યં ન કર્તવ્યં, પ્રમાદકૃતે ચ તચ્ચિ-
ન્કૃતિરવશ્યં કર્તવ્યેતિ ॥ ૭ ॥

સૂત્ર:—અથવા કપાઈ ગયેલા હાથની પેઠે [હરથમાં
મમતા ન રાખવી.] ૭

વિઠ:—જેમ મુદ્દાદિમા કપાઈને જીવ થઈ ગયેલા પોતાના
હાથને છુટા સમજીને પુનઃ કોઈ પણ મનુષ્ય તેને ગ્રહણ કરે નહિ તેમ
પોતાના સ્વરૂપથી જિજ્ઞાસુ સમજીને ત્યાગ કરેલા પ્રકૃતિ આદિ જડ પદાર્થોનું
પણ વિવેકીએ અહંતામમતાપૂર્વક પુનઃ ગ્રહણ કરવું ઉચિત નથી. ૮

વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ક્ષાવનારા સાધનનો નાશ કરે
એવા અનિષ્ઠ પદાર્થનું ચિંતન કોઈ પણ મોક્ષસાધકે ન
કરવું એમ કહે છે:—

અસાધનાનુચિંતનં વંચાય ભરતવત્ ॥ ૮ ॥

ભરતો નામ નૃપઃ પ્રત્યાસન્નમોક્ષોઽપિ તત્ક્ષણપ્રસૂતાં હરિણીં
દૃષ્ટ્વા હરિણશાન્કં પુપોષ । તં વિદાય નાન્યમના વમ્ભવ । મરણ
સમયે તદ્ગતમનાઃ પ્રાણાસ્તત્યાજ । તત્સદ્ગાન્મુક્તિ નામાપ ।
અનિષ્ટચિન્તનં ન કાર્યમિત્યર્થઃ ॥ ૮ ॥

સૂ૦ —અસાધનનું અનુચિંતન ભરતની જેઠે બધન
માટે [થાય છે] ૮

વિ૦—જેમ શ્રીકૃષ્ણદેવજીના પ્રતાપી પુત્ર ભરત યોગાનુશાન
કરવામાટે નિર્જન વનમાં ગયા હતા તે વનમાં કોઈ વાર પોતાની
પછવાડે દોઝા આનતા નાધના લપથી કોઈ હરિણીએ પ્રસવ કરી દીધેલા
એક દીન ને અનાથ મૃગના બચ્ચાને તેમણે પોતાની પર્યુશાનાની
સમીપ જોયું તે મૃગના બચ્ચાને દયાપાત્રે પાળવારૂપ ધર્મ જે પોતાના
સાધનમાં રિપરૂપ હતો તે કરવાથી તે પુનઃ અન્ય એ જન્મગપ
બધને પામ્યા હતા, તેમ વિવેકજ્ઞાનનું અનરગસાધન ન હોય તે ક્રિયા
ધર્મરૂપ હોય તોપણ તેનું વારંવાર ચિંતન મોક્ષસાધકે કરવું નહિ,
તથા તેનું અનુશાન પણ ન કરવું, કેમકે તેમ કરવાથી તેને બધન થાય
છે. જડભરતનું વિશેષ વર્ણન વાચવાની ઇચ્છા થાય તો શ્રીમદ્ભક્ષાગવત
તથા શ્રીવિષ્ણુપુરાણ જુઓ ૮

મોક્ષસાધકે ધણા માણસોનો મગ ન કરવો એમ
દર્શાવ આપીને કહે છે -

વહુભિયોંગે વિરોધો રાગાદિભિઃ

કુમારીશંખવત્ ॥ ૯ ॥

વહુભિઃ કલહોઽવશ્યં, યથા કુમારીશક્ત્વાનામન્યોઽન્યં
ક્ષણત્કારઃ પરસ્પરસંવર્ષાત્ ॥ ૯ ॥

સૂ૦ — ધણાના સગમા કુમારીના કકણની પેઠે
રાગાદિવડે વિરોધ [યાચ છે, તેથી મુમુક્ષુએ એકલા
રહેવું] ૯

વિ૦:— ધણા માણસોનો સગ કરવાથી મોક્ષસાધકના ચિત્તમાં
તેમના પ્રતિ રાગદ્વેષાદિની ઉત્પત્તિ યાચ છે, તેનડે તેના જ્ઞાનસાધના-
નુદ્ધાનમાં વિરોધ યાચ છે ને તેથી તે પુરુષ યોગસાધનથી બ્રહ્મ યાચ
છે કુમારિકાના હાથના શખના ધણા કકણોના ખડખડાટની પેઠે ધણા
માણસોનો સગ કલહનો હેતુ યાચ છે કોઈ એક ધાત્રણની કુવારી
દીકરી પોતાના બંને હાથોમાં શખના બનાવેલા ધણા કકણે પહેરીને
ભાતમાંડે કમોદ ખાડતી હતી તે કકણે પોતાનો હાથ ઉચોનીચો
થવાથી બહુ ખડખડવા લાગ્યા બહારગામથી તેનું માથું કરવા આવેલા
દેટલાક વ્રાહ્મણો તેના ક્રુણીમાં બેઠેલા હોવાથી ખજોના તે ખડખડાટ
વડે તે બહુ લજ્જા પામી, આથી તેણે પોતાના પ્રત્યેક ભાવમાં
માત્ર એક એક કકણ રાખી ખીજ બધા કકણે બિતારી નાખ્યા એટલે
તે કકણોનો ખડખડાટ બધ પશો ધણા મનુષ્યોના સગમાં રહેવાથી
મનુષ્યના ચિત્તાદિમાં રાગ દ્વેષ, માત્સર્ય આડીઆપણુ ને નિરર્થક
વાતો એ દોષો ઉપજવાનો સબન રહે છે માટે મોક્ષેશ્વરે ધણા
મનુષ્યોના સગમાં ન રહેતા એકાતનુ સેવન કરવું જોઈએ ૮

અન્યનો સબધ પણ મોક્ષસાધકમાંડે અયોગ્ય છે
એમ કહે છે —

દ્વાભ્યામપિ તથૈવ ॥ ૧૦ ॥

સંકથનાદિદોષાત્ ॥ ૧૦ ॥

સૂ૦.—તેમજ બેથી પણ [વિરોધાદિ થાય છે.] ૧૦

વિ૦:—અન્ય મનુષ્યના સંબંધથી પણ મુમુક્ષુને મોક્ષના સાધનના અનુશાનમાં વિરોધ થાય છે, તેથી મુમુક્ષુએ એકાકી રહેવુંજ ઉચિત છે ધણીના સંબંધથી પોતાના ચિત્તમાં સગાદિવડે કયેજ થનાનો સંભવ, અને એ મનુષ્યના સંબંધમાં કદી પોતાને કયેજ ન થાય, તોપણ પરસ્પર અનુપયોગી નાર્તાં થવાનો સંભવ, ને તેથી પોતાના અતઃકરણના બહિર્ભુજપણાવડે નિરર્થક કાલક્ષેપ થાય માટે ઉત્તમ મુમુક્ષુએ અન્યના સગમાં પણ ન રહેવું જોઈએ ૧૦

હવે નિરાશાનું સુખદાતાપણું ઉદાહરણ આપીને પ્રતિપાદન કરે છે —

નિરાશઃ સુખી પિંગલાવત્ ॥ ૧૧ ॥

પિંગલા નામ વેશ્યા સ્ત્યર્થ શ્રજંગાગમનપ્રતીક્ષણાદુન્નિદ્રા દુઃખમનુભૂતવતી । એકદા ત્વત્યન્તદુઃસ્વનિર્વિણ્ણા “પુનર્નૈવ કરિષ્યામી”તિ નિર્વિણ્ણા વશ્નુઃ । નિરાશા સુખં સ્વપિતિ ॥૧૧॥

સૂ૦ —પિંગલાની પેઠે આશારહિત સુખી [છે.] ૧૧

વિ૦:—મિથિલાનગરીમાં પિંગલાનામની એક વેશ્યા રહેતી હતી તે એક રાત્રિએ ઉત્તમ પ્રકારના વસ્ત્રો ને અનકાર ધારણ કરી પોતાના કાંઈ ઉપપતિની વાટ જોતી જોતી પોતાના વિલાસભવનમાંથી વારંવાર પોતાના તે ભવનના બારણામાં જાઆવ કર્યા કરતી હતી તે રાત્રિનો ધણો ભાગ વ્યતીત થઈ ગયો, અને રાજમાર્ગ પર લોકોનું ધરણુ-કરણુ પણ બધું થઈ ગયું પરંતુ કોઈ પણ ઉપપતિ તેને ધેર આવ્યો નહિ. ત્યારે તેને પોતાના કાંઈ પૂર્વના પુણ્યકર્મના ઉદયથી પોતાના નીચ ધધાપર અત્યંત ગનાનિ આવી, અને અનાયાસે નિત્યપ્રાપ્ત આત્મરૂપ પરમકર્મનીય ને પરમાનંદધન પતિનું સેવન નહિ કરતા હાડમાસાદિના

બનેના શરીરનાળા તુચ્છ ઉપપતિનું સેવન કરનાર પ્રાણીઓ આગ્નિને વશ થઇ પોતાના દેવદુર્ગ્ભ મનુષ્યજીવનના આટલા બધા દહાડા એજે કાઢી નાખના, તેમણે તે ધણીજ ખેદયુક્ત થઇ તેને પોતાના નીચ ધધાપર ધસી તિરસ્કાર છૂલ્યો “ જે નગરના રાજા પોતાના શ્રેષ્ઠ ગણાતા રાજપૈભવમાં ઉત્તર રહી, પરમાનંદપ્રદ આત્માના ધ્યાનમાં પોતાનો સમય આદરપૂર્વક બતીત કરે છે તેજ નગરમાં રહેનારી હું મારો સમય આના તુચ્છ કામમાં બતીત કરું છું, તેથી મને ધિક્કાર છે,” એવા વિચારવડે તે બહુ ઉદાસ થઇ ગઇ પછી તેણે જીવન પૂર્વે પોતાના નીચ ધધાના ત્યાગનો દહ સકલ્પ કર્યો પોતાના ચિત્તમાં આવી રીતે વૈરાગ્ય ઉપજાવ્યાથી તેણે સર્વ પ્રકારના અનિત્ય વિચારોની આશાનો પોતાના ચિત્તમાંથી પરિત્યાગ કર્યો, તેથી તે સુખ પામી સુખ એ સત્ત્વગુણનો ધર્મ છે, ત્રિપણીની આશાવડે રજ્જેશુ બંધવાન થવાથી મનુષ્યના ચિત્તનું ચચનપણું થાય છે, તેથી તેના ચિત્તમાંના સુખનો તિરોભાન થઇ જાય છે, અને પુનઃ જ્યારે વિચારોની આશાનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેના ચિત્તમાં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થવાથી તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ જે સુખ છે તેનો અવિભાવ થાય છે મુમુક્ષુ જે નિઃપૃથ ને નિશ્ચિત થઇ સામાનિક મુશોની આશાનો પરિત્યાગ કરે તો તે સુખી થાય છે એ આ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે ૧૧

મુમુક્ષુને ધરનો આરભ હું ખી આપે છે એમ સર્પનું દહાત આપીને કહે છે —

અનારંભેऽપિ પરગ્રહે સુખી સર્પવત્ ॥ ૧૨ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૨ ॥

સૂ૦ — સર્પની પેઠે અનારભમાં પણ [મુમુક્ષુ] અન્યના ધરમાં સુખી [રહે છે] ૧૨

વિઠ — પોતાને માટે શ્રાદ્ધનો આરભ નહિ કર્યા છતાં પણ સર્પની

પેકે મુમુક્ષુથી પારકા ઘરમા પણ સુખપૂર્વક રહી શકાય છે જેમ ઉદર પોતાને રહેવામાટે ઘણો કષ્ટ દર તૈયાર કરે છે, ને સર્પ તેમા પ્રવેશ કરી મુખે નિવાસ કરે છે તેમ આ મનનું તાત્પર્ય એવું છે કે મુમુક્ષુએ પોતાને માટે મમતાપૂર્વક શૃંગાદિ બાધવાના પ્રયત્નમા ન પડવું, કેમકે તેમ કરવાથી રાગદ્વેષાદિવડે તેના મોક્ષના સાધનાનુષ્ઠાનમાં નિક્ષેપ આવે છે, ને સ્વકર્તવ્યમા સિચિવતા પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨

મુમુક્ષુએ ઉપવિધાઓનો પરિત્યાગ કરી સારભૂત વિદ્યાનું શ્રદ્ધા કરવું જોઈએ એમ જમરાનું ઉદાહરણ આપીને કહે છે —

बहुशास्त्रगुरुपासनेऽपि सारादानं पदपदवत् ॥ १३ ॥

यथा अमरः पुष्पं निहाय मधु समादत्ते, तद्वन्मोक्षार्थि-
नान्निद्या त्याज्येति ॥ १३ ॥

સૂ૦:—જમરાની પેકે બહુ શાસ્ત્રની તથા શુરની ઉપાસનામા પણ સારનું શ્રદ્ધા [કરવું જોઈએ] ૧૩

વિ૦:—જેમ જમરા પુષ્પનો તથા તેમા જો કાટાઓ રહેલા હોય તો તે કાટાઓનો પરિત્યાગ કરીને માત્ર તેમા રહેલા મધનું શ્રદ્ધા કરે છે તેમ અનેક શાસ્ત્રોના અને અનેક શુરઓના આરાધનમા પણ તેમના પરસ્પરના આભાસરૂપ વિવાદોનો પરિત્યાગ કરીને મુમુક્ષુએ તેમના કથનના સારભૂત અર્થનું શ્રદ્ધા કરવું જોઈએ, જો તે એમ ન કરે તો તેઓના કથનના પરસ્પરના વિરોધને લીધે તે મુમુક્ષુને આત્મરત્નરૂપનો યથાર્થ નિશ્ચય નહિ થાય શ્રીમાકેડેયપુરાણમાં પણ નીચેના વચનોવડે એમજ કહે છે —

“સારમૃતમુપાસીત્, જ્ઞાનં યત્કાર્યસાધકમ્ ।

જ્ઞાનાનાં ચઢતા ચૈવા, યોગવિગ્નવરી હિ સા ॥ ”

“ इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृपितश्चेत् ।

असौ कल्पसहस्रेषु, नैव ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ ”

ભાવાર્થ:--કાર્યને સિદ્ધ કરનાર જે સારભૂત જ્ઞાન હોય તેનેજ મુમુક્ષુએ ગ્રહણ કરવું જે આ બહુપ્રકારના જ્ઞાનો મેળવવાની વાસના છે તે યોગમાં વિદ્ય કરનારી છે. આ જાણનાયોગ્ય છે, આ જાણવાયોગ્ય છે, અર્થાત્ આ સાત્ત્વનું જ્ઞાન સારું છે, આ અન્ય સાત્ત્વનું જ્ઞાન સારું છે, એમ જે મનુષ્ય સાત્ત્વની તૃષ્ણાનાજો રહ્યા કરે છે તે મનુષ્ય સદસ્યકલ્પોએ પણ મધાર્થજ્ઞાનને પામતો નથી.

મુમુક્ષુએ ઋતંભરાગ્રહાને પામેલા પોતાના ગુરુમાં, તથા તેમના શાસ્ત્રો વા વચનો જે અધ્યાત્મપ્રસાદદારા પ્રકટેલા છે તેમાં, સંશય-વિપર્યયવિનાની અનન્યનિષ્ઠા રાખવી. સંશયવાળા વા વિપર્યયવાળા મન-પડે ઘણું વાચનાસાહજવાથી મુમુક્ષુને જોઈએ તેવો લાભ થતો નથી ૧૩

સમાધિની સિદ્ધિ કયા ઉપાયવડે થાય છે તે કહે છે--

इषुकारवन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ ૧૪ ॥

यथेषुकार इषौ गतमनाः समीपे गच्छन्तं राजानं न बुद्ध-
वान्, तथैकैकाग्रमनसो न समाधिहानिरिति ॥ ૧૪ ॥

સૂ૦.—બાણ બનાવનારની પેઠે એકમા ચિત્તવાળાના સમાધિની હાનિ [થતી] નથી. ૧૪

વિ૦:--જેમ કાંઈ બાણ બનાવનારનું ચિત્ત બાણ બનાવવામાં એવું એકાગ્ર થતું હતું કે તેની પાસેથી કાંઈ રાજાનું મોટું સૈન્ય ચાલ્યું ગયું તેનું પણ તેને જ્ઞાન ન રહ્યું તેમ મોક્ષસાધક પુરુષ જે પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓને ધ્યેયવિષયમાં એકાગ્ર કરે તો તેને પણ બહારના પદાર્થોનું વિસ્મરણ રહે, અને તેના સમાધિનો નાશ ન થાય. ૧૪

પોતાના અતઃકરણની શુદ્ધિમાટે જે નિયમો પાળવા જોઈએ તેનું ઉલ્લંઘન કરવાથી મુમુક્ષુને અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે —

કૃતનિયમલંઘનાદાનર્થક્યં લોકવત્ ॥ ૧૫ ॥

यथा लोके बहुभिः कृतसमयलङ्घनं सर्वं परित्यजन्ति,
तथा व्रतादिलङ्घनाद्वेदार्थवाक्यो भवतीति ॥ १५ ॥

સૂત્ર—કરેલા નિયમના ઉલ્લંઘનથી અનર્થકપણું
[છે,] લોકની યેઠે ૧૫

વિ૦—જેમ લોકમાં કેઈ વેદનું યોગ્ય ખાતાર કેઈ માંદો માણસ જો તે પેદની કહેણી કરી ન પાળે તો તેને તેના રાગની નિવૃત્તિ દ્વારા આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી પણ તે રાગીને રાગીજ રહે છે, તેમ પોતાના અતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવામાટે જે નિયમો પાલન કરવાની મોક્ષશાસ્ત્રે તથા પોતાના શ્રીસાધ્યશ્રુતિએ આજ્ઞા કરી હોય તેનું પાલન નહિ કરવાથી મુમુક્ષુને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે મુમુક્ષુએ ઉપયોગી નિયમોનું ઉલ્લંઘન ન કરવું ઉપયોગી નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તેના અતઃકરણની શુદ્ધિ ન થાય, ને તેથી તેનું સસારી-પણું પણ ન મટે ૧૫

નિયમોનું વિસ્મરણ કરવાથી પણ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવે છે —

તદ્વિસ્મરણેऽપિ મેકીવત્ ॥ ૧૬ ॥

कश्चिन्नृपो मृगयां गतो क्ने सुन्दरीं कन्यामपश्यत् । ताम-
पृच्छत्का त्वमिति । सा ग्राह मेकराजदुहिताहम् । राजा ग्राह मां
भजस्व । सा ग्राह बाटं, किंतु समयं कुरु, त्वया जलं मम न

દર્શનીયમિતિ । એવમસ્તિત્યુક્ત્વા તસ્યાઃ પાર્ણિ જગ્રાહ । एवं
 गते काले क्रीडयायासिता कुत्र जलमिति राजानं पप्रच्छ ।
 राजापि संभ्रमात्समयं विस्मृत्य जलमदर्शयत् सा च भेकराज-
 दुहिता जलस्पर्शान्नेकी बभूव । राजापि जालादिना तामन्विष्या-
 प्राप्य बहु दुःखमनुबभूव । तस्मात्तन्नाभ्यासविच्छेदो न कार्य
 इति ॥ १६ ॥

સૂ૦:—તેના વિસ્મરણમાં પણ દેડકીની ચેઠે [અન-
 થકપણું છે.] ૧૬

વિ૦:—નિયમના વિસ્મરણમાં દેડકીની ચેઠે થાય છે. ડોષ
 રાજ વનમાં મૃગયા કરવા ગયો હતો, ત્યાં તેણે એક બહુભાવપ્રવતી
 નવયૌવના સુંદરી દીઠી. તે રાજાએ તે મનોહા નવયૌવનાને કહ્યું કે
 “ તું મને વર. ” ત્યારે તેણે તે રાજાને કહ્યું કે “ હું દેડકાઓના રાજાની
 પ્રિય પુત્રી છું, ને જો તમે મને હવે પછી હું જીવું ત્યાંસુધી જલ
 ન દેખાડો તો હું તમારી સાથે વિવાહ કરીને જીવનપર્યંત તમારી
 સેવામાં રહું. ” તે રાજાએ તે નિયમનો અંગીકાર કરીને તેજ વેશાએ
 તેની સાથે ગાંધર્વવિવાહ કર્યો. કેટલોક સમય ચલા પછી એક વેલા
 તે ભેકરાજદુહિતા ક્રીડાથી બ્યાકુલ તથા તરસી થઇને તે રાજાને હાલેવા
 લાગી કે “ મને બહુ તરસ લાગી છે, માટે તમે મને ડોષ જલાશય
 બતાવો. ” તેનાં તે વચનો સાંભળી તે રાજા તેની પાસે પોતે આગળ
 અંગીકાર કરેલો નિયમ બૂલી જઈ તેને સમીપમાં રહેલા તળાવને કાઠે
 લઇ જઈ જલ દેખાડ્યું. પછી તે ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારી ભેકરાજ-
 દુહિતા તળાવમાંનું જલ દેખતાંજ દેડકીનું રૂપ ધારણ કરી તળાવમાંના
 જલમાં પ્રવેશ કરી ગઇ. પછી તે રાજાએ તેનો બહુ શોધ કરાવ્યો, પણ
 તે મળી નહિ; તેથી તે બહુ દુઃખી થયો. એવી રીતે નિયમના વિસ્મરણથી
 હાનિ થાય છે, માટે પોતાના શ્રીસહચર્યે તથા શસ્ત્રે પાલન

કરવામાટે કહેલા નિયમોનું સ્મરણ રાખીને યથાયોગ્ય પરિપાલન કરવું. તેનું વિસ્મરણ કરવાથી, મોક્ષસાધક મનુષ્યને આત્મબુદ્ધિરૂપ સુંદરીની પ્રાપ્તિ થતી નથી, ને તેની સ્થિતિ પણ થતી નથી. ૧૬

સદ્ગુરુના ઉપદેશના શ્રવણમાત્રથી જિજ્ઞાસુને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ તેનું મનન કરવાથી તેને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

**નોપદેશશ્રવણેऽપિ કૃતકૃત્યતા પરામર્શા-
દતે વિરોચનવત્ ॥ ૧૭ ॥**

ન શ્રવણમાત્રાન્મુક્તિઃ, કિંતુ મનનાદેવ । યથેન્દ્રવિરોચનો
તત્ત્વજ્ઞાનાય બ્રહ્મલોકં ગતૌ બ્રહ્મણા ચોપદિષ્ટૌ । વિરોચનસ્તત્ત્વ-
જ્ઞાનશ્રવણાત્સ્વમૃદમાગતૌ ન મનનાદિ કૃતવાન્ । અતો
નામુચ્યત । ઇન્દ્રસ્તુ બ્રહ્મણમારાધયન્વહુકાલં મનનમકરોત્ ॥૧૭॥

સૂઝ:—પૂર્વાપરના વિચારવિના માત્ર ઉપદેશના શ્રવણમાં કૃતાર્થપણું નથી, વિરોચનની જેઠ. ૧૭

વિઙ્ઠ:—શ્રીસદ્ગુરુના વાક્યના તત્કર્પણના નિશ્ચયરૂપપરામર્શવિના માત્ર તેમને ઉપદેશ સાંભળવાથી જિજ્ઞાસુને કૃતકૃત્યપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, તેનું પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ વિરોચન છે. વિરોચન (દેવોનો રાજા) તથા ઇંદ્ર એ બંનેએ શ્રીબ્રહ્માપાસેથી આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. ઇંદ્રે તે ઉપદેશનું પુનઃ પુનઃ મનન કર્યું, તેથી તેમને આત્મજ્ઞાનની યથાર્થ પ્રાપ્તિ થઈ, અને વિરોચને તે ઉપદેશનું મનન ન કર્યું, તેથી તેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું, ને તે સ્થૂલશરીરને આત્મા સમજ્યો. તેના વિશેષ વર્ણનમાટે એ ઇચ્છા થાય તે શ્રીછાંદોગ્યોપનિષત્ ભુઓ. ૧૭

દૃષ્ટસ્તયોરિન્દ્રસ્ય ॥ ૧૮ ॥

તયોર્મધ્યે_ઇન્દ્રસ્ય વોધો દૃષ્ટઃ । વહુકાલામ્યાસેન વ્રહ્મ-
પ્રસાદનાન્મનનનિદિધ્યાસનસાક્ષાત્કારાત્સિદ્ધિરિતિ ॥ ૧૮ ॥

સૂઃ—તે બેમા ઇન્દ્રને [જ્ઞાન] જોયું [છે.] ૧૮

વિઃ—ઇન્દ્ર તથા વિરોચન એ બેમાંથી ઇન્દ્ર પોતાના સદ્ગુરુ
શ્રીબ્રહ્મપતિના હિપદેશનું આદરપૂર્વક બહુ સમયસુધી મનન તથા નિદિધ્યા-
સન કર્યું તેથી તેમને આત્મતત્ત્વનો જોષ થયાનું શ્રુતિમાં સાબળ્યું
છે, તેથી બીજા નિરાશુઓને પણ એવા સાધનવડે આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન
ચાય છે. ૧૮

હવે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો કહે છે:—

પ્રણતિવ્રહ્મચર્યોપસર્પણાનિ કૃત્વા સિદ્ધિર્વહુકાલાત્તદ્વત્ ॥ ૧૯ ॥

અપ્રણતસ્યાવ્રહ્મચારિણોઽનધિકારઃ । તદ્વત્ ઇન્દ્રવત્ । યથા
વ્રહ્મારાધનેનેન્દ્રેણ જ્ઞાનં પ્રાપ્તં, તથા ગુર્વારાધનેનાન્યેનાપિ ॥ ૧૯ ॥

સૂઃ—[ઇન્દ્રને] નમસ્કાર, બ્રહ્મચર્ય ને સેવા
કરીને બહુકાલે સિદ્ધિ (જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ) [થઈ] તેની
પેઠે [વર્તવાથી અન્યને જ્ઞાનલાભ થાય છે.] ૧૯

વિઃ—જેમ ઇન્દ્રે શ્રીબ્રહ્મપતિને એટલે પોતાના શ્રીસદ્ગુરુને
ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરીને, પોતાના શ્રીસદ્ગુરુની સેવા બ્રહ્મચર્યપાલન ને
વેદાભ્યાસનાદિ કરીને, અને પ્રથમ તેમની સમીપ શિષ્યભાવે ગમન કરીને
બહુકાલે (દેવોના ૧૦૧ વર્ષ) આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, તેમ
બીજા નિરાશુઓએ પણ પોતાના શ્રીસદ્ગુરુની સેવા આદિ સાધનોનું
અનુષ્ઠાન કરીને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ. ૧૯

આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સમયનો નિયમ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન કાલનિયમો વામદેવવત્ ॥ ૨૦ ॥

આરાધનાર્થ કાલનિયમો, ન મોક્ષાર્થ, વામદેવસ્ય તત્ત્વ-જ્ઞાનાત્ક્ષિપ્રં મુક્તિદર્શનાત્ ॥ ૨૦ ॥

સૂચ:—[જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં] કાલનો નિયમ નથી, વામદેવની પેઠે. ૨૦

વિષ:—મુમુક્ષુને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન આટલા સમયમાં અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય એવો કોઇ શ્રેષ્ઠ નિયમ કહી શકાય એમ નથી. જ્યારે મુમુક્ષુના જ્ઞાનના અતિબંધનો ક્ષય થાય ત્યારે તેને અવધૂાદિના પરિપાકવડે અવશ્ય આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય એવો નિયમ છે. જેમ વામદેવમુનિને માતાના ગર્ભમાં ભાવિ અતિબંધનો ક્ષય થવાથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેમ કોઇને જન્મમાંતરમાં આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, કોઇને ઇંદ્રની પેઠે વર્તમાનજન્મમાં વિઘ્નજે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, અને કોઇને રાજર્ષિ જનકની પેઠે જે મહીમાં પશુ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય ૨૦

ઉપાસનાથી સાક્ષાત્ જ્ઞાન થતું નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

અધ્યસ્તરૂપોપાસનાત્ પારંપર્યેણ

યજ્ઞોપાસકાનામિવ ॥ ૨૧ ॥

ધર્મશ્ચ કેન દૃષ્ટઃ, તથાપિ ધર્મલાભાય યજ્ઞોપાસનં, પારંપર્યેણ દેવતોદેશેન હવિસ્ત્યાગાત્ । અત્રાપિ ગુરુણા યદધ્યસ્તૃં રૂપં, તત્સદૃશોપાસનાત્પારંપર્યેણ તદ્રૂપં પ્રકાશતે । દૃષ્ટં ચ સમાન-

વસ્તુચિન્તાયાં સમાનાનુસ્મરણમ્ । તથા ચ “ સદૃશાદૃષ્ટચિન્તાઘાઃ
સ્મૃતિવીજસ્ય बोधकाः । अतो नातिप्रसङ्गोऽस्ति स्वप्नादौ
भावनान्मलात् ” ॥ ૨૧ ॥

સૂ૦ —અધ્યસ્તરૂપ ઉપાસનાથી પરપરાવડે [જ્ઞાન
થાય છે,] યજ્ઞના ઉપાસકોની પેઠે ૨૧

વિ૦ —શ્રીબ્રહ્મા, શ્રીવિષ્ણુ તથા શ્રીશિવ આદિની સાત્ત્વોક્ત
ઉપાસનાથી તે ઉપાસકને બ્રહ્મનોકની પ્રાપ્તિ થવાથી તથા અત કરણની
શુદ્ધિ ને એકાગ્રતા થવાથી તે દ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે ઉપાસનાથી
કાંઈ પણ ઉપાસકને સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય નહિ જેમ નિબ્ધામણુદિવડે
યજ્ઞાદિક કર્મો કરનારને ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા પરપરાએ આત્મજ્ઞાન થાય
છે તેમ ઉપાસના કરનારને પણ અત કરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા અત
કરણની એકાગ્રતાદ્વારા પરપરાએ આત્મજ્ઞાન થાય છે ૨૧

વળી ઉપાસનાવડે બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થવાથી તે
ઉપાસકને અવશ્ય આત્મજ્ઞાન થાય એવો કાંઈ નિયમ
નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે —

इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पचाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः २२

અમિહોનાદિના વ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિઃ, કર્મજથ્થ ક્ષીયત્ત્વ ઇતિ
પુનરાવૃત્તૌ જન્મશ્રુતિઃ “ યથેહ કર્મજિતો લોકઃ ક્ષીયતે,
एवमेनामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत ” ઇતિ, “ ન કર્મણા ન
प्रजया धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वमानश्चरि ” તિ ॥ ૨૨ ॥

સૂ૦ —પચાગ્નિના યોગથી જન્મની શ્રુતિથી ઇતરના
(બ્રહ્મલોકના) લાભમા પણ આગમન [થાય છે] ૨૨

વિ૦ —આલ્લદિગે સિદ્ધ થનારી પચાગ્નિનિઘારૂપ ઉપાસનાથી

ઉપાસકને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ મોક્ષરૂપ કૃતકૃત્યતા થતી નથી, કેમકે વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવિના તે ઉપાસકનું ત્યારી પણ બીજા કદપમાં પુનરાગમન થાય છે, એમ પંચાગ્નિવિદ્યાની શ્રુતિઓમાં કહ્યું છે. સ્વર્ગાદિ પાંચમાં અગ્નિની ભાવના કરી તેવડે બ્રહ્મલોકને પામેલા મંદવૈરાગ્યવાળા અજ્ઞાની જીવો ત્યાંના શ્રેષ્ઠ ભોગો ભોગવી રહ્યા પછી ફરીને જન્મ મરણ કરવા અહીં આવે છે. જે પાંચમાં અગ્નિની ભાવના કરવામાં આવે છે તે પંચાગ્નિના નામો—સ્વર્ગ, મેધ, પૃથ્વી, પુરુષ ને સ્ત્રી પંચાગ્નિનો ઉપાસક બ્રહ્મલોકના ભોગો ભોગવી, સ્વર્ગથી (બ્રહ્મલોકથી) મેધમાં, મેધથી જલમાં, જલથી પૃથ્વીમાં, પૃથ્વીથી અન્નાદિની સાથે પુરુષમાં, ને પુરુષથી વીર્યની સાથે સ્ત્રીમાં પ્રવેશ કરી તે પુનઃ આ પૃથિવીપર ઉત્પન્ન થાય છે બ્રહ્મલોકમાં ગયા પછી ઉપાસકની આ લોકમાં પુનરાવૃત્તિ થતી નથી એવા જે વાક્યો શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે તે વાક્યો વિરક્ત અને જોમને વિવેકજ્ઞાન થયું છે તેવાની આ લોકમાં આવૃત્તિનો નિષેધ બતાવવામાટે છે. ૨૨

વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિરક્તનેજ થાય છે તેમાં દૃષ્ટાંત

કહે છે:—

વિરક્તસ્ય હેયહાનમુપાદેયોપાદાનં હંસક્ષીરવત્ ૨૩

यद्यपि सर्वेषां हेयहानमुपादेयोपादानं, तथापि प्रकृत्त-
विशेषाद्वेयः संसारः, उपादेयो मोक्ष इति द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

સૂ૦:—વિરક્તને હેયની નિવૃત્તિ ને ઉપાદેયની પ્રાપ્તિ [થાય છે,] હસને દૂધની પેઠે. ૨૩

વિ૦:—હસપક્ષીની પેઠે વિરક્ત પુરુષ જલરૂપ અસાર પ્રકૃતિ આદિનો ત્યાગ કરીને દૂધરૂપ સાર જે પુરુષ તેનું મદલું કરે છે, પણ અવિરક્તથી એમ થઈ શકતું નથી. તાત્પર્ય કે હસપક્ષી જેમ દૂધ

તથા પાણી ભજેલાં હોય તેમાંથી પાણીનો ત્યાગ કરી દૂધને મદલ્ય કરે
 છે તેમ વિરક્ત પણ દુઃખમય સંસારનો ત્યાગ કરી દુઃખાભાવરૂપ મોક્ષને
 મદલ્ય કરે છે. ૨૩

આમાં મુક્તિ કહે છે:—

લઘ્વાતિશયયોગાદ્વા તદ્વત્ ॥ ૨૪ ॥

હંસવત્ હંસસ્યૈવાતિશયશક્તિર્યેન મિશ્રિતમપિ ક્ષીરં પિવતિ,
 જલં ત્યજતિ । તથા લઘ્વાતિશયસ્ય પુંસઃ સંસારો હેય ઉપાદેયો
 મોક્ષ इति ॥ ૨૪ ॥

સૂત્ર:—અથવા પ્રાપ્ત થયેલા અતિશયના સંબંધથી
 [પ્રાપ્તિ થાય છે] તેની પેઠે. ૨૪

વિઠ —જેમ હંસપક્ષી પોતાની ચાંચમાં પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ-
 વિશેષદ્વારા દૂધમિશ્રિત પાણીમાંથી માત્ર દૂધનુંજ મદલ્ય કરે છે તેમ
 વિવેકી પુરુષ પણ વિવેકવડે ભુક્તિમાં ઉપજેલી શક્તિવિશેષદ્વારા અનિત્ય
 સંસારનો ત્યાગ અને નિત્ય મોક્ષનું મદલ્ય કરી શકે છે. ૨૪

વિષયાનુશાસીને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ
 પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન શુકવત્ કામચારિત્વં રાગોપહતેઃ ॥ ૨૫ ॥

રાગોપહતસ્ય કામચારિત્વમેવ નાસ્તિ, કિં પુનર્મુક્તિરિતિ ।
 યથા વ્યાસસ્ય સરાગસ્ય ન મુક્તિરિતિ । તત્સુતસ્ય શુકસ્ય
 ચીતરાગત્વાન્મુક્તિર્ભૂતૈવમ્ ॥ ૨૫ ॥

સૂત્ર:—રાગથી પરાભવ પામેલાને શુકદેવનો પેઠે
 ઇચ્છાચારીપણું નથી. ૨૫

વિઃ—જે પુરુષ અત કરણ સસારમા આસક્તિવાળુ છે તે પુરુષને શુદ્ધેરની પેઠે ધ્યાનુસાર કાર્ય કરવાના સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ પણ નથી થતી, તો પછી તેની મુક્તિ તો કયાયાજ થાય ? નજ થાય જેના અત કરણમા વિચિત્રાનુસંગ અથવા ભોગાસક્તિ છે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ આ સૂત્રનુ તાત્પર્ય છે ૨૫

પુરુષ શાથી બધન પામે છે તે કહે છે —

ગુણયોગાદ્વદ્ધઃ શુકવત્ ॥ ૨૬ ॥

યથા શુકઃ પક્ષી ગુણયોગાદ્વન્ધમાપ્નોતિ, તથા ગુણયોગા-
ત્તુમાનપિ વન્ધમાપ્નોતિ ॥ ૨૬ ॥

સૂ૦ — [ત્રણ] ગુણના સબધથી [પુરુષ] બધન પામેલો [છે,] પોપટની પેઠે ૨૬

વિ૦ —જેમ પોપટ ગુણવડે (છેરડીવડે—તેને પકડવામાટે નાખેલા પાશવડે) બધન પામે છે તેમ પુરુષ પણ ગુણવડે (પ્રકૃતિવડે—પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ ત્રણ ગુણવાળી ભુદ્ધિના અભેદવડે) બધન પામે છે ૨૬

વિષયાનુસંગ મૈરાગ્યવડે ફર થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે —

ન ભોગાદ્રાગશાંતિર્મુનિવત્ ॥ ૨૭ ॥

ન મુનેરપિ ભોગાદ્રાગશાન્તિઃ, કિં પુનરન્યસ્ય । યથા કશ્યપ-
સૌમરિપ્રમૃતયઃ ॥ ૨૭ ॥

સૂ૦ —ભોગથી રાગની શાંતિ [થતી] નથી, મુનિની પેઠે ૨૭

વિ૦ — સંસારના નાનાપ્રકારના ભોગો ભોગવવાવડે પુરુષના ભોગાભિલાષની શાંતિ મુનિને-મનનથીયે પુરુષને-પણ ન થાય તો પછી ખીજા સંસારી પુરુષને તો આ સંસારના ભોગો ભોગવવાવડે ભોગાભિલાષની શાંતિ ક્યાથીજ થાય ? નજ થાય. પૂર્વે કૃષ્ણ તથા કૌભારિ આદિ મુનિને શબ્દાદિ વિષયોના ઉપભોગદ્વારા ભોગોની સ્પૃહા વધી હતી, પણ તેમના વિષયાનુરાગની શાંતિ યર્થ નહોતી, તેથી વિષયસેવન રાગની નિવૃત્તિ કરનારું નથી. ૨૭

પુરુષને શબ્દાદિ વિષયોમાં શી રીતે વૈરાગ્ય થાય તે કહે છે.—

દોષદર્શનાદુભયોઃ ॥ ૨૮ ॥

ઉભયોઃ આત્મનો વિષયસ્ય ચ । આત્મનો દોષઃ સદ્ગુણ-
રૂપાતો ગર્ભવાસાદિશ્ચ । વિષયદોષઃ પરિણતિવિરસત્ત્વાદિઃ । ૨૮ ।

સૂ૦:—બંનેમાં દોષદર્શનથી [શાંતિ થાય છે.] ૨૮

વિ—પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિના મહદાદિ કાર્યોમાં પરિણામીપણ્ય તથા દુ પ્રાપ્તપણ્ય ઇત્યાદિ જે નાનાપ્રકારના દોષો રહેલા છે તે દોષોને સાધવાનતાપૂર્વક વારંવાર જોરાથી પુરુષના ઐત.કરણમાં રહેલા વિષયાનુરાગની નિવૃત્તિ થાય છે ૨૮

જ્ઞાનોપદેશના અધિકારી મલિનચિત્તવાળા પુરુષો નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે.—

ન મલિનચેતસ્યુપદેશત્રીજપ્રરોહોઽજયત્ ॥ ૨૯ ॥

યથાસંસ્કૃતે ક્ષેત્રે ન ત્રીજેપ્રરોહઃ, તથા રાગોદિમલિન-
ચેતસિ નોપદેશત્રીજપ્રરોહઃ । “અજયદિ” તિ અર્જનોમ્નિ નૃપે

માયાશોકાર્તે યથા વસિષ્ઠેનોપદેશો દત્તો ન સ્થિરીભૂત ॥૨૯॥

સૂ૦:—મલિન ચિત્તમાં ઉપદેશરૂપ બીજનું ઊગવું થતું નથી, અજ[રાજ]ની પેઠે. ૨૯

વિ०—જેમ પોતાની પ્રિય સ્ત્રીના મરણદ્વારા ઉપજેલા શોકથી મલિનચિત્તવાળા ચયેલા અજરાજના ચિત્તમાં શ્રીવસિષ્ઠજીનો ઉપદેશ સ્થિર થઈ શક્યો નહિ તેમ પ્રત્યેક મલિન ચિત્તવાળા મનુષ્યના મલિન ચિત્તરૂપ ભૂમિમાં ઉપદેશરૂપ બીજના પડાથી જ્ઞાનરૂપ અકુરની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. ક્રોધ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, માત્સર્ય, ડુંગ્રોક તે બધા છત્યાદિ મનુષ્યના મનના મેવ વા વિહારો છે. એમાના ઠોષ પણ વિ-કારનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી પુરપત્તુ મન મલિન થઈ જાય છે, તે વેલાએ તેને સદ્ગુરુનો ઉપદેશ અસર કરી શકતો નથી ૨૯

મલિનચિત્તમાં જ્ઞાનનો આભાસ પણ પડી શકતો નથી એમ કહે છે:—

નાભાસમાત્રમપિ મલિનદર્પણવત્ ॥ ૩૦ ॥

યથા મલિને દર્પણે મુદ્યાભાસમપિ ન પ્રતિમાતિ, તથા પ્રધાનપ્રતિબિમ્બિતત્વાદાત્મનઃ પ્રધાનકાર્યમાત્મજ્ઞાનમ્ ॥ ૩૦ ॥

સૂ૦:—[તેમાં] આભાસમાત્ર પણ [ઉપદેશ પડતો] નથી, મલિન દર્પણની પેઠે. ૩૦

વિ०—જેમ મેલા દર્પણમાં મનુષ્યના મુખાદિકનો આભાસમાત્ર પણ પડી શકતો નથી તેમ રંગાદિ દોષોત્તરે મલિન ચયેલા ચિત્તમાં સદ્ગુરુના વત્ત્વોપદેશની છાયામાત્ર પણ પડી શકતી નથી. ૩૦

અંતઃકરણની અયોગ્યતાથી ઉપદેશ કરેલા જ્ઞાનમાં ફેરફાર થઈ જાય છે એમ કહે છે:—

ન તજ્ઞસ્યાપિ તદ્રૂપતા પંકજવત્ ॥ ૩૧ ॥

ન કાર્યમેવ કારણં ભેદાત્ । નહિ પદ્મજ એવ પદ્મઃ ॥૩૧॥

સૂ૦.—તેમથી ઉપજેલાની પણ તદ્રૂપતા નથી,
પંકજની જેઠે. ૩૧

વિ૦ —જેમ ભૂમિના દોથી ઉત્તમ બીજથી પણ બીજને યોગ્ય
એવા સારા કમલો ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી તેમ અયોગ્ય ભૂમિના
જેવા શિષ્યના-શ્રોતાના-મેવા હૃદયમાં સમર્થ સદ્ગુરુના ઉપદેશાનુસાર
જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતુ નથી તેના ચિત્તમા રહેવા સંસ્થાવિપર્યયાદવડે તેના
સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા જ્ઞાનમા ફેરફાર થઈ જાય છે ૩૧

અશ્વિમાદિસિદ્ધિની પ્રાપ્તિવડે પુરુષને કૃતાર્થતા થતી
નથી એમ કહે છે.—

ન ભૂતિયોગેऽપિ કૃતકૃત્યતોપાસ્યસિદ્ધિ-
વદુપાસ્યસિદ્ધિવત્ ॥ ૩૨ ॥

इति श्रीऋषिलभगवत्प्रणीते आसाख्यप्रवचने चतुर्थ आ-
ख्यायिकाध्यायः ॥ ४ ॥

યથા ગુરુપાસનયા તત્ત્વજ્ઞાનેન સિદ્ધસ્થાનાવૃત્તેઃ કૃતકૃત્ય-
તા, તથા ન ભૂતિયોગેન, પુનરાવૃત્તેઃ ॥ ઉપાસ્યસિદ્ધિવદિતિ
વીપ્સાધ્યાયપરિસમાપ્તી ॥ ૩૨ ॥

इति श्रीमद्वनिकुम्भट्टेन विरचितायां श्रीऋषिलसांख्यप्र-
वचनसूत्रवृत्ताद्याख्यायिकाध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

સૂ.૨ — ઐશ્વર્યના લાભમા પણ કૃતાર્થપણુ નથી,
ઉપાસ્યની સિદ્ધિની જેઠે, ઉપાસ્યની સિદ્ધિની જેઠે. ૩૨

વિ. — પુરુષને યોગાદિવડે અણિગાદિ સિદ્ધિઓનો લાભ થનાથી
મુક્તિનો લાભ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ જેમ ઉપાસકો ઉપા
સનાદ્વારા પોતાના ઉપાસ્ય દેવને પ્રાપ્ત થવા હતા પણ મુક્ત થઈ
શકતા નથી તેમ તત્ત્વજ્ઞાનિના દેવલ સિદ્ધિના લાભથી કોઈ પણ
પુરુષ મુક્ત થઈ શકતો નથી ‘જ્ઞાસ્યસિદ્ધિયત્’ એ પદની પુનરુક્તિ
આ ચોથા અધ્યાયની સમાપ્તિ બતાવવા માટે છે ૩૨

इति श्रीमन्नथुरामसर्मणा विरचितायां श्रीमाख्यतात्पर्यबोधिज्वाल्यायां
गुर्जरभाषाटीकायां चतुर्थ आख्यायिकाध्याय ॥ ४ ॥

ॐ

॥ ५ परपक्षनिर्जयाध्याय ॥

આ સાંખ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત પાછળના ચાર અધ્યાયોમાં મહામુનિ શ્રીકપિલજીએ સંપૂર્ણ કર્યો. હવે અન્ય વાદીઓના પક્ષના ખડનમાંટે આ પાંચમા અધ્યાયનો આરંભ તેઓશ્રી કરે છે. તેમાં શાસ્ત્રના આરંભમાં મંગલાચરણ કરવાની અગત્ય નથી એવી નાસ્તિકોની યંકાનું નિવારણ નીચેના પહેલા સૂત્રથી કરે છે:—

મંગલાચરણં શિષ્ટાચારાત્ ફલદર્શના-
ચ્છુતિતથ્વેતિ ॥ ૧ ॥

કૃત્તેડપિ મંગલે ગ્રન્થાપરિસમાપ્તેરકૃત્તેડપિ સમાપ્તેઃ, કિં
મંગલેનેતિ યૈરુક્તં, વદનેન નિરસ્તમ્ ॥ ૧ ॥

સૂ૦:—શિષ્ટાચારથી, ફલના દર્શનથી, અને શ્રુતિથી
એમ મંગલાચરણ [છે.] ૧

વિ૦:—શિષ્ટાચારથી, (સિષ્ટ પુરુષોનો શાસ્ત્રના આરંભમાં મંગલ કરવું એ પરંપરાનો આચાર છે તેથી,) ફલના (વિધિ કરનારા સંસ્કારોના નાશપૂર્વક તે મંથની સમાપ્તિના) દર્શનથી, અને મંગલાચરણ કરવું એવી શ્રુતિની અભાવ હોવાથી મંથના આરંભમાં મંગલાચરણ આવશ્યક છે, તે મંગલાચરણના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે, નમસ્કાર૩૫, વસ્તુનિર્દેશ૩૫ અને આશીર્વાદ૩૫. ૧

ઈશ્વરવિના છવેના કર્મોના ફલે જે સુખદુષ્ટો તે
છવેને કોણુ આપશે એવી શકાનું ઉત્તર સૂત્રકારશ્રી નીચેના
સૂત્રથી આપે છે —

નેશ્વરાધિષ્ઠિતે ફલનિષ્પત્તિઃ કર્મણા તત્સિદ્ધેઃ ॥૨॥

યદીશ્વરઃ સ્વતંત્રઃ વર્તા, કર્મણા વિનાપિ કુર્યાત્ । અથ
કર્મ સહકારી કુરુતે । કલ્મેઽસ્તુ, કિમીશ્વરેણ । ન ચ સહકારી
પ્રધાનશક્તિ બાધતે । સ્વાતંત્ર્યત્રિચાતાત્ । કિં ચ સ્વાર્થપરાર્થા-
મ્યાં પ્રવૃત્તિર્દૃષ્ટા । ન ચેશ્વરસ્ય સ્વાર્થમસ્તિ । પરાર્થત્વે કારુણિ-
કસ્ય દુઃસ્ખમયસૃદ્ધ્યનુપપત્તિઃ । ન ચ પરાર્થપ્રવૃત્તિઃ, પરોપકારા-
દિનાપિ સ્વાર્થલાભાત્પ્રવૃત્તેઃ । તસાત્કર્મેઽજગત્કારણમસ્તુ ॥૨॥

સૂ૦ —ઈશ્વરના અધિષ્ઠાનમા (કર્મફલદાતાપણુમા)
ફલની પ્રાપ્તિ નથી, કર્મવડે તેની સિદ્ધિથી ૨

વિ૦ —ઈશ્વરપ્રત્યક્ષપ્રદાતાનો સ્વીકાર કર્યા પછી પણ
તેઓમા વિરમતાનો તથા નિર્દયતાનો દોષ ન આવે માટે પુરુષના
શુભાશુભ કર્મેની અનુસરીને ઈશ્વર ફલ આપે છે એમ તમારે કહેવું
પડશે વળી ઈશ્વર તથા કર્મ એ બંનેને પ્રત્યક્ષદાતા માનવામા ગૌરવ
છે, અને કર્મવડેજ પુરુષોને તેના ફલની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એમ
માનનામા લાભ છે માટે પ્રત્યક્ષ પુરુષને ફલ આપે એમ માનવું
વધારે યોગ્ય છે ૨

ઈશ્વરમા કર્મફલદાતાપણુ સજવતુ નથી એમ પ્રતિ-
પાદન કરે છે —

સ્વોપકારાદધિષ્ઠાનં લોકવત્ ॥ ૩ ॥

ત ચ નિત્યસ્ય સ્વોપકારઃ સમસ્તિ (સંમતિ) ॥ ૩ ॥

સૂ૦ —સ્વોપકારથી અધિષ્ઠાન [પ્રવૃત્ત થાય છે,]
લોકની પેઠે ૩

વિ૦ —આ સસારમા સર્વે મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ પોતપોતાના ઉપકારમાટે એટલે પ્રયોજનની સિદ્ધિમાટે થાય છે આમકામ (પૂર્ણ કામ—સર્વ પ્રકારની મામનારિનાના) ઈશ્વરને પોતાના કાંઈ પણ પ્રકારના પ્રયોજનની સિદ્ધિની માઈ પણ અપેક્ષા હોવાનો સભવ નહિ હોવાથી તેમની પ્રાણીઓને કર્મનું ફળ દેવાના કામમા પ્રવૃત્તિ સતતે નહિ ૩

જો ઈશ્વરને પણ પ્રયોજનની અપેક્ષા માનશે તો તેમનામા ઈશ્વરપણું નહિ રહે એમ પ્રતિપાદન કરે છે —

લૌકિકેશ્વરવદિતરયા ॥ ૪ ॥

અસર્ગજ્ઞ હત્યર્યઃ ॥ ૪ ॥

સૂ૦ —અન્યથા લૌકિક ઈશ્વરની પેઠે [થાય] ૪

વિ૦:—જો અકૃતાર્થ મનુષ્યાન્ની પેઠે ઈશ્વરને કાંઈ પણ પ્રકારના પ્રયોજનની અપેક્ષાનાગા માનશે તો તે ઈશ્વર અવતર અને અનૌકિક જ એમ સિદ્ધ નહિ થાય રાગાન્ની પેઠે તે ઈશ્વર પણ સસારીજ સિદ્ધ થશે, અને તેમને અકૃતાર્થ મનુષ્યની પેઠે દુ ખાદિ-કની પ્રાપ્તિ પણ થશે ૪

અન્ય ગીતે માનવાથી પણ તમારા ઈશ્વરની સિદ્ધિ નહિ થાય એમ કહે છે —

પારિભાષિકો વા ॥ ૫ ॥

પ્રકૃતિચ્છાયાપત્યા તત્કર્તૃત્વાદાત્મેન કર્તેતિ તસ્યેશ્વર-સંજ્ઞેતિ પરિભાષેતિ ॥ ૫ ॥

સૂ૦.—અથવા પારિભાષિક [છે એમ પણ ન બને.] ૫

વિ૦ —અથવા ઈશ્વર એ એક પુરુષની પરિભાષામાત્ર એટલે નામમાત્ર 'એ', અર્થાત્ તમારા સાખ્યમતમા માનેલા પ્રકૃતિમા પ્રતિબિંબિત પુરુષનેજ અમે ઈશ્વર માનીએ છીએ, એમ જો તમે કહેશો તો તમારા નિત્ય, સ્વતત્ર અને પૃથક્ ઈશ્વરની સિદ્ધિ નહિ થાય ૫

ઇન્દ્રિયવિના પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી, તેથી પ્રવૃત્તિવાળા ઈશ્વરને તમારે રાગી માનવા પડશે એમ કહે છે —

ન રાગાદતે તત્તિસદ્ધિઃ પ્રતિનિયતકારણત્વાત્ ॥ ૬ ॥

અગ્નિનામાત્રસ્ય કારણસ્ય વ્યભિચારે સર્વત્રાનાશ્વાસઃ ।
રાગશ્ચ પ્રવૃત્તિનિમિત્તમિતિ તં ત્રિના કથં જગન્નિર્માતૃત્વં, ન ચ
મુક્તસ્ય રાગોઽસ્તિ ॥ ૬ ॥

સૂ૦.—રાગવિના તેની સિદ્ધિ નહિ, પ્રતિનિયત કારણપણથી. ૬

વિ૦ —અનુકૂલપણની શુદ્ધિથી ઉપજતા રાગવિના ઠાઠ પણ પ્રાણીથી ઠાઠ પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી રાગ એજ સર્વ પ્રવૃત્તિ જોનું મૂલ્ય અથવા પ્રધાનકારણ છે જો તમે ઈશ્વરની સસાર ઉપજાવવારૂપ વા પ્રાણીઓને તેમના કર્મોના ફલો દેવારૂપ પ્રવૃત્તિ માનશો તો તમારે તે ઈશ્વરને રાગી માનવાની અગત્ય પડશે, ને તેથી તેમના ઈશ્વરપણાની દાનિ થશે, અર્થાત્ તેઓ લૌકિક મનુષ્યજેવા યશે. ૬

ઈશ્વરને રાગી માનવામા ણીજો દોષ કહે છે.—

તદ્યોગેઽપિ ન નિત્યમુક્તઃ ॥ ૭ ॥

રાગયોગેઽપિ ॥ ૭ ॥

સૂ૦:—તેના (રાગના) સંબંધમાં પણ નિત્યમુક્ત નથી. ૭

વિ૦ —“ અમે માનેલા ઈશ્વર રાગી છે ” એમ જો તમે કહેશો તો તે ઈશ્વર નિત્યમુક્ત છે એમ સિદ્ધ નહિ થાય, પણ તે રાગી હોનાથી સાધારણ મનુષ્યની પેઠે અમુક્તજ સિદ્ધ થશે ૭

જો પ્રધાનની શક્તિના સંબંધથી ઈશ્વરમાં કર્તાપણુ ઉપજે છે એમ કહો તો તે પણ સભાવે નહિ એમ કહે છે.—

પ્રધાનશક્તિયોગાદ્યેત્સંગાપત્તિઃ ॥ ૮ ॥

“ અસંગો દ્વયં પુરુષ ” इति तद्विरोधापत्तिः ॥ ૮ ॥

સૂ૦ —જો પ્રકૃતિની શક્તિના સબંધથી [કર્તાપણુ માનેા તો] સંગની પ્રાપ્તિ [થાય.] ૮

વિ૦:—અમે માનેલા ઈશ્વરમાં રાગ નથી, પણ પ્રકૃતિના રત્નેગુણની શક્તિના સબંધથી તેઓમાં કર્તાપણુ ઉપજે છે, એમ પણ તમારાથી કહી શકાય નહિ, કારણકે “ અસંગો દ્વય પુરુષ ” (આ પુરુષ નહી અસંગ છે,) આ સ્થિતિમાં પુરુષને અસંગ કહેલ છે, તેની સાથે વિરોધ આવે વળી તે ઈશ્વરને સબંધવાળા માનવાથી તે વિકારી ને વિનાશી દર્શો ૮

પ્રધાનના સગથી નહિ, પણ પ્રધાનની સત્તામાત્રથી ઈશ્વરમાં જગત્કર્તાપણુ ઉપજે છે એમ જો તમે કહો તો તે પણ યોગ્ય નથી એમ કહે છે:—

સત્તામાત્રાદ્યેત્સર્વેશ્ચર્યમ્ ॥ ૯ ॥

सर्वात्मनः प्रति प्रधानसत्ताया अविशेषात्सर्वात्मनामी-
श्वरत्वम् ॥ ૯ ॥

સૂ૦:—જો સત્તામાત્રથી [તેમ માનો તો] સર્વમા
ઐશ્વર્ય [હોયુ જોઈએ] ૯

વિ૦—જડ ને વિકારી પ્રકૃતિની સાથે પુરુષનો સગ થતો નથી
પણુ પ્રકૃતિના અસ્તિત્વમાત્રથીજ પુરુષમા જગદ્ગર્તાપણુ ઉપજે છે,
એમ જો કહો તો સર્વ પુરુષોમા એના ઐશ્વર્યના સદ્ભાવની
પ્રાપ્તિરૂપ દોર આવે છે તાત્પર્ય કે જેમ પ્રકૃતિ બધા કાલમા ને બધા
દેશમા રહેનારી છે, તેમ પુરુષ પણુ બધા કાલમા ને બધા દેશમા
રહેનારો છે, ત્યારે બધા પુરુષોમા જગદ્ગર્તાપણુરૂપ ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ
કેમ થતી નથી ? અમુક પુરુષ જોને તમે ઈશ્વર કહો છો તેમાજ તે
ઐશ્વર્ય કેમ પ્રતીત થાય છે ? આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વર
એ, રચતર ને નિત્ય કે એમ સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી ૯

વળી ઈશ્વરના અસ્તિત્વનુ સાધક પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ
નથી, તેથી તે નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

પ્રમાણાભાવાન્ન તત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રત્યક્ષપ્રમાણાભાવાત્ ॥ ૧૦ ॥

સૂ૦—પ્રમાણુના અભાવથી તેની સિદ્ધિ નથી ૧૦

વિ૦—ઈશ્વરમા પ્રત્યક્ષપ્રમાણુનો અભાવ સર્વ વિચારકોના
મતમા સિદ્ધ છે, અર્થાત્ ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુરૂડે સિદ્ધ થઈ
શકતુ નથી એમ સર્વ વાદીઓ સ્વીકારે છે અનુમાનપ્રમાણુરૂડે અને
શબ્દપ્રમાણુરૂડે પણુ ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ હવે પછી કહેનારો તે કારણોથી
સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી એમ અમે માનીએ છીએ આમ સર્વ પ્રમાણુના
અભાવથી તેમનુ અસ્તિત્વ અસિદ્ધ છે, અર્થાત્ તમે માો છો તેવા
ઈશ્વરની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી ૧૦

અનુમાનપ્રમાણુવડે પણુ ઈશ્વરની સિદ્ધિ થઈ શકતી
નથી એમ કહે છે—

સંવંધાભાવાન્નાનુમાનમ્ ॥ ૧૧ ॥

પ્રત્યક્ષપૂર્વકત્વાદ્યત્તેસ્તદમાત્કૃતઃ સમ્બન્ધગ્રહઃ । ન
ચાસાધારણસ્ય સમ્બન્ધગ્રહઃ ॥ ૧૧ ॥

સૂ૦ — સંબંધના અભાવથી અનુમાન [સંભવતું]
નથી. ૧૧

વિ૦:—આ પ્રતીત થતા પ્રકૃતિના નિર્પરપ જગત્ની સાથે
ઈશ્વરનો જન્યજનકભાવ સમ્બંધ ન હોવાથી તમે માનેલા ઈશ્વરની સિદ્ધિ
અનુમાનપ્રમાણરૂઢે પણ થઈ શકતી નથી, અર્થાત્ તમે માનેલા ઈશ્વરનું
અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરનારો અનુમાનપ્રમાણ પણ મળતું નથી. ૧૧

શ્રુતિ પણ આ જગતને ઈશ્વરનું કાર્ય કહેતી નથી
એમ કહે છે —

શ્રુતિરપિ પ્રધાનકાર્યત્વસ્ય ॥ ૧૨ ॥

“પ્રધાનાઙ્ગગદુત્પદત” इति श्रुतिरस्ति । तस्मादीश्वर-
साधकप्रमाणान्याभासानि ॥ ૧૨ ॥

સૂ૦ — પ્રકૃતિના કાર્યપણાની શ્રુતિ પણ [છે] ૧૨

વિ૦ — ‘અજામેકા લોહિતશુક્લકૃષ્ણા વર્ણો પ્રજા સ્વજમાના
સરૂપા ॥’ (પોતાના જેવા રૂપવાળી ધણી મળી સુંજનારી પ્રકૃતિ
એક ને રાતા, ધોળા ને કાળા વર્ણવાળી છે,) આ શ્રુતિ પણ આ
જગત્ના પ્રકૃતિના કાર્યપણાને કહે છે એમ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને
આગમ આ ત્રણ પ્રમાણોવાડે ઈશ્વરના જગત્કર્તાપણાની અસિદ્ધિ છે

ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અને કર્તાપણાનો નિષેધ સાધકને અશ્વર્યની
અનિલાપા ન થાય, અને પરવૈરાગ્યદ્વારા તે વિવેકશાળ મેળવના સમર્થ

યાય તેમાટે છે. આ અંથમાં ઇશ્વરનો નિષેધ પ્રોત્તિવાદ્યા છે એમ પૂર્વે નિરૂપણ થઈ ગયું છે. ૧૨

અવિદ્યાના સંબંધથી આત્મામાં કર્તાપણું ઉપજે છે એમ ક્રેટલાક વાદીઓ માને છે તેમના મતનું ખંડન કરે છે:—

નાવિદ્યાશકિયોગો નિઃસંગસ્ય ॥ ૧૩ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૩ ॥

સૂ૦:—અસંગને અવિદ્યાશક્તિનો સંબંધ નથી. ૧૩

વિ૦:—આત્માનો અસંગસ્વભાવ છે, તેથી તેમાં અવિદ્યા-શક્તિનો યોગ અથવા સંબંધ થવાનો સંભવ નથી, માટે અવિદ્યાના સંબંધથી આત્મામાં કર્તાપણું ઉપજવાનો સંભવ પણ નથી. ૧૩

અવિદ્યાનો સંબંધ આત્મામાં વાસ્તવિક નથી, કિંતુ અવિદ્યાવડે કલ્પાયેલો છે, એમ માનવાથી આત્માના અસંગપણાને હાનિ નહિ પહોંચે, એમ વાદી શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

તદ્યોગે તત્સિદ્ધાવન્યોઽન્યાશ્રયત્વમ્ ॥ ૧૪ ॥

અવિદ્યા વિના ન સૃષ્ટિઃ, સૃષ્ટ્યા વિના નાવિદ્યેત્યન્યોઽન્યાશ્રયત્વમ્ ॥ ૧૪ ॥

મૂ૦:—તેના સંબંધમાં તેની સિદ્ધિથી અન્યોન્યા-શ્રયપણું [યાવ.] ૧૪

વિ૦:—જો તમે અસંગસ્વભાવવાળા આત્મામાં અવિદ્યાવડે કલ્પાયેલો અવિદ્યાનો સંયોગ સિદ્ધ કરવા જશો તો તેમાં અન્યોન્યા-શ્રયદોષ આવશે. અવિદ્યાના સંયોગવિના આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ નહિ,

અને સૃષ્ટિવિના અવિધાના સંયોગની ઉત્પત્તિ નહિ, આમ પ્રત્યેકને પોતપોતાની સિદ્ધિમાં પરસ્પરની અપેક્ષા રહેવાથી તેમના કાર્યકારણ-ભાવનો નિશ્ચય થાય નહિ, એ અન્યોન્યાશ્રયદોષ છે ૧૪

અનાદિપણુને લીધે બીજા અને અકુરની પેઠે તેમનામાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ નહિ આવે એમ વાદી શકા કરે તો તે શંકાનુ સમ્પ્રધાન કરે છે:-

न बीजांकुरवत्सादित्संसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

મયેદેયં, યદનાદિઃ સંસારઃ । કિંતુ સાદિઃ સંમારઃ । શ્રુતિશ્ચ “વિશ્વતશ્ચકુરુત વિશ્વતો મુખો વિશ્વતો વાહુરુત વિશ્વ-તસ્પાત્ । મં વાહુમ્યાં ધમતિ સં પતર્ઘર્વાવામૂમી જનયન્દેવ એકઃ ॥” તસ્માત્પ્રલયે પ્રવાહવિચ્છેદ્દ ઇતિ ॥ ૧૫ ॥

સૂ૦:-આદિવાળા સસારની શ્રુતિથી બીજાકુરની પેઠે નથી. ૧૫

વિ૦ —જો સસાર અનાદિ હોય તો બીજાના અને અકુરના દષ્ટાંતની પેઠે તેઓમાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ ન આવે એ કીક, પણ સંસાર અનાદિ નથી, કેમકે “વાવામૂમી જનયન્દેવ એકઃ ॥” (એક પરમાત્મા સ્વર્ગ અને ભૂમિને ઉત્પન્ન કરતા હવા,) આ શ્રુતિમાં તેની ઉત્પત્તિ કહી તેને આદિવાળો-ઉત્પન્ન થયેલો-કહેવ છે આગ હોવાથી આગળ કહેલો અન્યોન્યાશ્રયદોષ દૂર થતો નથી. ૧૫

વિદ્યાથી અવિધાના ભિન્નપણામાં બ્રહ્મનો બાધ બતાવે છે:-

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसंगः ॥ १६ ॥

વિદ્યાતોઽન્યત્વે બ્રહ્મણોઽપિ વિદ્યાતોઽન્યત્વેઽવિદ્યાત્વં સ્યાત્ । તતશ્ચ બ્રહ્મત્વબાધ ઇતિ ॥ ૧૬ ॥

સૂ૦—વિદ્યાર્થી [અવિદ્યાના] અન્યપક્ષમા બ્રહ્મના
બાધનો પ્રસંગ [આવે છે.] ૧૬

વિ૦—વિદ્યાર્થી ભિન્ન તે અવિદ્યા એવું જો અવિદ્યાનું લક્ષણ
તમે કહેશો તો એનનરૂપ બ્રહ્મ પણ વિદ્યાર્થી ભિન્ન હોવાથી અવિદ્યા
યશે, ને તેથી તેનો બાધ અથવા તેનો વિદ્યારૂં નાશ પોતાનીમેરેજ
સિદ્ધ થશે, કેમકે તમારા મનમા બ્રહ્મ પણ વિદ્યાર્થી ભિન્ન છે.
બ્રહ્મ એ વિદ્યાર્થી ભિન્ન માટે તે અવિદ્યા, અને અવિદ્યાનો વિદ્યાદ્વારા
નાશ થાય એ તો બિધાકુળ છે આવી રીતે વિદ્યાર્થી ભિન્નને અવિદ્યા
કહેવાથી બ્રહ્મના બાધનો પ્રસંગ આવે છે. ૧૬

એના સબધમા વળી બીજી યુક્તિ કહે છે -

અવાધે નૈષ્ફલ્યમ્ ॥ ૧૭ ॥

यदि विद्ययाविद्या न बाध्यते, विद्यैव न भविष्यतीति ॥ ૧૭

સૂ૦ —અબાધમા નિષ્ફલપણુ [થશે] ૧૭

વિ૦—બ્રહ્મ એ વિદ્યાર્થી ભિન્ન જતા પણ તેનો વિદ્યાદ્વારા
બાધ થતો નથી એમ જો તમે કહેશો તો અવિદ્યાને નિરૂપ કરનારી
તે વિદ્યા એ તમારું માનેણુ વિદ્યાનું લક્ષણ નિષ્ફલ થશે વિદ્યા જો
અવિદ્યાનો નાશ ન કરે તો પછી તેમા નિત્રાપણુ રહે નહિ, માટેજ તમારી
ધનજ ન હોય તોપણુ તમારે બનાદકારે અવિદ્યાનો વિદ્યાદ્વારા નાશ
અગીકાર કરવો પડશે, અને તેથી ઉપર જણાવેનો બ્રહ્મના બાધનો
નિરોધ અનિચ્ચ રહેશે ૧૭

અન્યપક્ષમા (વિદ્યાવડે અવિદ્યાનો નાશ થાય]
એ પક્ષમા) પણ દોષ રહે છે એમ કહે છે -

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् । ૧૮ ॥

જગતોઽપ્યવિદ્યાત્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

સૂ૦ — વિદ્યાવટે આધ્યપણામાં જગતનું પણ એવી રીતે [થશે.] ૧૮

વિ૦:—અવિદ્યા એ વિદ્યાથી ભિન્ન છે, અને તેનો વિદ્યા હે નામ થાય છે, એમ સ્વીકાર કરવાથી આ જગતને પણ વિદ્યાથી ભિન્ન અવિદ્યારૂપ કહીને તેનો તમારે વિદ્યાદ્વારા નાશ અગીકાર કરવો પડશે, ને જો વિદ્યાદ્વારા આ જગતનો નાશ થાય છે એમ અગીકાર કરીએ તો આ જગતની કાદને પ્રતીતિ ન થતી જોઈએ ૧૮

આ જગતને અવિદ્યારૂપ કહેવામાં દોષ પ્રતિ-
પાદન કહે છે —

તદ્રૂપત્વે સાદિત્વમ્ ॥ ૧૯ ॥

અનાદિરિયમવિદ્યા । જગતસ્તદ્રૂપત્વેઽવિદ્યાયાઃ સાદિ-
ત્વમ્ ॥ ૧૯ ॥

સૂ૦:—[જગતના] તેના (અવિદ્યાના) રૂપપણામાં [અવિદ્યાનું] સાદિપણું [થશે.] ૧૯

વિ૦:—આ જગતને અવિદ્યારૂપ કહેવાથી તમારે અવિદ્યાનું સાદિપણું (ઉત્પત્તિવાળાપણું) અગીકાર કરવું પડશે, કેમકે જગતનું સાદિપણું ખૂબે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે. તમારા મતમાં અવિદ્યાને અનાદિ માનેલી છે તેને જો તમે આદિવાણી માનશો તો તમારા મતનો પરિત્યાગ થશે. ૧૯

ધર્માધર્મના સરકારો આ જગતનું કારણ નથી, પણ સ્વભાવ આ જગતનું કારણ છે, એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરે છે —

ન ધર્માપલાપઃ પ્રકૃતિકાર્યવૈચિત્ર્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પ્રકૃતેર્નિત્યત્વાત્સ્વભાવસ્યૈકત્વાદ્ધર્માભાવાદ્વિચિત્રકાર્યાનુ-
ત્પત્તિઃ । તસ્માદ્ધર્મભેદેન કાર્યવૈચિત્ર્યમ્ । ન ધર્માપલાપઃ ૨૦

સૂ૦ — પ્રકૃતિના કાર્યના વિચિત્રપણાથી ધર્મનો (ધર્મ-
રૂપ નિમિત્તકારણનો) અભાવ નથી ૨૦

વિ૦:—પ્રકૃતિના કાર્યો વિચિત્ર હોવાથી તેના નિમિત્તકારણરૂપ
ધર્માધર્મનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી; અર્થાત્ ધર્માધર્મને આ
પ્રતીત થતા વિચિત્ર જગતનું કારણપણુ નથી એમ કહેવાય નહિ. જો
આ જગતનું ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તકારણ ન હોય તો પ્રકૃતિ પોતાના
સ્વભાવપ્રમાણે એકરૂપેજ પરિણામ પામે, પણ આવા વિચિત્રરૂપે
પરિણામ નજ પામે ૨૦

ધર્માધર્મના અસ્તિત્વમા પ્રમાણુ કહે છે —

શ્રુતિર્લિંગાદિભિસ્તત્સિદ્ધિઃ ॥ ૨૧ ॥

‘શ્રુતી’તિ શાબ્દં પ્રમાણં દર્શિતં, ‘લિંગે’ત્યનુમાનમ્ । આદિ-
શબ્દાદ્યોગિપ્રત્યક્ષં દર્શિતમ્ । એમિર્ધર્મસિદ્ધિઃ ॥ ૨૧ ॥

સૂ૦ — શ્રુતિ તથા અનુમાનાદિવડે તેની સિદ્ધિ
[થાય છે.] ૨૧

વિ૦:—વેદવચનરૂપ શ્રુતિ, અનુમાન અને યોગીઓનું અલોકિક
પ્રત્યક્ષ એ ત્રણ પ્રકારના પ્રમાણોદ્વારા ધર્માધર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય
છે. " પુણ્યો યે પુણ્યેન કર્મણા મવતિ પાપ પાપેન " (પુણ્યકર્મવડે
પુણ્યવાળા મનુષ્યને સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પાપકર્મવડે
પાપી મનુષ્યને નરકાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે,) એ શ્રુતિમાં
પુણ્યપાપનેજ ધર્માધર્મ કહેવામાં આવેલ છે. સુખી પ્રાણીઓને જોઈ

તેમણે પૂર્વે કરેલા ધર્મનું અને દુઃખી પ્રાણીઓને જોઈને તેમણે પૂર્વે કરેલા અધર્મનું વિવેકી મનુષ્યોને અનુમાન થાય છે. વળી યોગીઓ યોગવડે પ્રાપ્ત કરેલા અલૌકિક સામર્થ્યથી મનુષ્યાદિના અંતઃકરણમાં રહેલા ધર્માધર્મના સંસ્કારોને જોઈ શકે છે. એ સર્વ પ્રમાણોથી ધર્માધર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. ૨૧

જો દેશકાલને વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં કારણપણું ન હોય તો કારમીરમાં કેસર અને વસતમાં આંખાના મોરની ઉત્પત્તિ કેમ સંભવે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ન નિયમઃ પ્રમાણાંતરાવકાશાત્ ॥ ૨૨ ॥

નાદદ્યંત્ર કારણમિતિ નિયમઃ । કિંત્વદદ્યં સદ્કારિ-
કારણં, અન્યેયમપિ કારણત્વં, પ્રમાણસદ્ગ્રાવાત્ ॥ ૨૨ ॥

સૂ૦:—અન્ય પ્રમાણના અવકાશથી [ધર્માધર્મનાજ કારણપણાનો] નિયમ નથી. ૨૨

વિ૦:—અદદ્યં (ધર્માધર્મના સંસ્કારો) પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે એવો નિયમ નથી, કિંતુ અદદ્યં એ મુખ્યકારણ છે, અને બીજાં પ્રમાણોના સદ્ભાવથી દેશકાલાદિ બીજાં યોગ્ય કારણોને ગૌણ-કારણપણું છે. નિમિત્તકારણરૂપ જે અદદ્યં તેના સાહાય્યવિના નાનામાં નાનું કાર્ય પણ થઈ શકે નહિ, માટે પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં એ મુખ્યકારણ ગણાય છે, અને અન્ય ગૌણકારણ ગણાય છે. ૨૨

આ સંસારનું નિમિત્તકારણ એકલો અધર્મજ હશે, કેમકે આ સંસાર દુઃખમય જ્ઞેવામાં આવે છે, એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

सुखस्यापि दर्शनाच्छ्रमादृष्टमेवास्तु ॥ २३ ॥

સૂ૦:—બંનેમાં પણ એમ (પ્રમાણ) [છે.] ૨૩

વિ૦:—આ સંસારને દુઃખમય જોઇ માત્ર અધર્મજ તેનું નિમિત્તકારણ છે એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે તેમાં (આ સંસારમાં) સુખ પણ જોવામાં આવે છે, મારે ધર્મ પણ આ સંસારનું નિમિત્તકારણ માનવાની અગત્ય છે. આ વિચિત્ર સંસારમાં પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ બંને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જોવામાં આવે છે, મારે તેનું કારણ ધર્માધર્મ બંને છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૩

દુઃખના અભાવમાં સુખનું અભિમાન હોવાથી અહીં દુઃખના અભાવના કારણમાં અદૃશશબ્દ મુખ્ય છે, અને સુખ-કારણમાં તે ગૌણ છે, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું શ્વમાધાન કરે છે:—

अर्थारिसिद्धिश्चेत्समानमुभयोः ॥ २४ ॥

एतद्विपरीतसंभवादुभयोस्तुल्यत्वमिति ॥ ૨૪ ॥

સૂ૦:—અર્થથી સિદ્ધિ [છે એમ કહો] તો બંનેમાં [તે] સમાન [છે.] ૨૪

વિ૦:—દુઃખાભાવ એજ સુખ એમ કહેવાથી સુખ તથા દુઃખ એ બંનેનાં સ્વરૂપ સમાન થશે. તમે કહ્યું કે સુખ એ પૃથક્ પદાર્થ નથી, પણ દુઃખનો અભાવ એજ સુખ; તો અમે કહીયું કે દુઃખ પણ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી, કિંતુ સુખનો અભાવ એજ દુઃખ. આમ ચવાથી સુખના સ્વરૂપની યેઠે દુઃખના સ્વરૂપનો નિર્ણય પણ સમાન થઇ જશે. આવી રીતનો નિરર્થક વિવાદ કરવાના કરતાં તુલ્ય યુક્તિ-

ના પ્રભાવે મુખ અને કુખ તથા તેમના કારણ શુભાદૃષ્ટ ને અશુભાદૃષ્ટ એ બંને સ્વર્ગનંત્ર અથવા પૃથક્ છે એવી રીતે કહેવું એજ યોગ્ય છે. ૨૪

ધર્માદિ આત્માના ધર્મો નથી એમ પ્રતિષ્ઠાન કરે છે.—

અંતઃકરણધર્મત્વં ધર્માદીનામ્ ॥ ૨૫ ॥

બુદ્ધિધર્મત્વમ્ । આત્મધર્મત્વે નિઃસંગત્વશ્રુતિવિરોધઃ ॥ ૨૫ ॥

સૂ૦—ધર્માદિનું અંતઃકરણના ધર્મપણું [છે.] ૨૫

વિ૦ —ધર્મ, અધર્મ, રાગ ને દ્વેષ આદિ ધર્મો અંતઃકરણના ધર્મોના છે, તે કદીપણ આત્માના ધર્મો નથી આમ હોવાથી અસંગ ને અપરિણામી આત્મામા પરિણામીપણાનો દોષ આવતો નથી ૨૫

અંતઃકરણના પૂર્વોક્ત ધર્મો આત્મામા જઈને કાર્ય કરે છે એમ કહેવા કરતાં તે ધર્મોનું અસ્તિત્વજ નથી એમ કહેવું એ વધારે સારું છે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે —

ગુણાદીનાં ચ નાત્યન્તવાધઃ ॥ ૨૬ ॥

યથા પૃથિવ્યાદીનાં દૃષ્ટવાનાત્યન્તવાધઃ, તથા ગુણાદીનાં ધર્માદીનામપિ । અન્યધર્મસ્યાપ્યન્યત્ર કાર્યકારણં ચિત્તિચ્છાયાપત્યેત્યુક્તમ્ ॥ ૨૬ ॥

સૂ૦ —વળી શુભાદિનો અત્યંત બાધ નથી. ૨૬

વિ૦ —સત્વાદિ ગુણોનું તથા તે ગુણોના મુખાદિ ધર્મોનું અત્યંત મિથ્યાપણું માની શકાતું નથી આત્મામા જ્યારે સત્વાદિ

ગુણોનું તથા તે ગુણોના સુખાદિ ધર્મોનું પ્રતિબિંબ પડે છે ત્યારે તે આત્મામાં આરોપિત થતા એ ધર્મોનું અસ્તિત્વ જાણવામાં આવે છે, તેથી તે ધર્મો છે એમજ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ૨.

હુ ખાભાવ એ સુખ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

પંચાદયવયોગારસુખસંવિત્તિઃ ॥ ૨૭ ॥

યદપિ માનસપ્રત્યક્ષેણ માવરૂપં સુરતમવસીયતે,
તથાપિ પરોઘાય પ્રમાણમપ્યુક્તમ્ । પંચાદયવયોગાદિત્રિ
દ્યવયવમનુમાનમિતિ નિરસ્તમ્ । પ્રતિજ્ઞાદેતુદ્દેશાન્તોપનયનિ-
ગમનમિતિ । એનેન પશ્ચર્મત્ત્વં સપશ્ચસત્ત્વં ત્રિપક્ષાદ્વ્યાવૃત્તિરસ-
ત્પ્રતિપક્ષત્વમવાધિતત્રિપક્ષત્ત્વં સિદ્ધમ્ ॥ ૨૭ ॥

સૂ.૦.—પાંચ અવયવોના યોગથી સુખની સિદ્ધિ
[છે] ૨૭

વિ. ૦ —“ હુ ખનો અભાવ એ સુખ ” આમ માનવું યોગ્ય નથી, અર્થાત્ સુખ એ અભાવરૂપ પદાર્થ નથી, કારણ કે તે સુખ પાંચ અવયવોના સમઘટી “ છે ” એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાદરણ, ઉપનય ને નિગમન એમને વ્યાપાદિ સામ્યોમા પાંચ અવયવો કહે છે પક્ષમાં સામ્ય છે એવા કથનને પ્રતિજ્ઞા કહે છે જ્યાં સામ્યનો સંદેહ થાય તેને પક્ષ કહે છે. અનુમાનપ્રમાણવડે જેને સિદ્ધ કરવું હોય તેને સામ્ય કહે છે સામ્યને સિદ્ધ કરવાની યોગ્યતાવાળા વિંગને હેતુ કહે છે જેમાં સામ્ય તથા હેતુ એ બંનેના સદ્ભાવનો વાદીપ્રતિવાદીને પૂરે નિશ્ચય થયો હોય એવા દશાતને ઉદાદરણ કહે છે. આ પક્ષ પણ સામ્યની સાથે વ્યાપ્ય જે હેતુ એ હેતુવાળો છે એવા કથનને ઉપનય કહે છે વ્યાપ્તિવાળાને વ્યાપ્ય કહે છે સામ્યની સાથે વ્યાપ્ય જે હેતુ તે હેતુવાળો હોનાથી આ

પક્ષ સાધ્યતાએ છે એવા કથનને નિગમન કહે છે. પરોક્ષ સાધ્યતા અસ્તિત્વમાં સંકા કરનાર બીજા પુરુષપ્રતિ તેને અનુમિતિપ્રમા ઉપ-
ભવનામાટે આ પાંચ અવયવોનો ઉપયોગ થાય છે. જેમ આ પર્વત
અગ્નિવાળો છે, આ પ્રતિષ્ઠા છે; ધૂમાદવાળો હોવાથી, આ હેતુ છે;
જે જે રથપ અનિગિજનધૂમાદવાળું હોય છે તે તે રથપ અગ્નિવાળું
હોય છે, જેમ રસોડું, આ ઉગદરણુ છે, આ પર્વત પણ અગ્નિની
સાથે વ્યાપ્ય જે ધૂમાડો તેવાળો છે, આ ઉપનય છે; તેથી પર્વત
અગ્નિવાળો છે, આ નિગમન છે. એ પાંચ અવયવોવડે સુખના
અસ્તિત્વની પણ સિદ્ધિ કરી શકાય છે, માટે તે સુખ દુખના અભાવ-
રૂપ નથી, પણ સ્વતંત્ર સદ્ભાવચાળી વસ્તુ છે સુખ સત્ છે,
મુખાદિકની પ્રસન્નતારૂપ કાર્ય કરનારું હોવાથી, જે જે કાર્ય કરે
છે તે તે સત્ હોય છે, જેમ ચેતન સુખ એ મુખાદિની પ્રસન્નતા-
રૂપ કાર્ય કરનારું છે, માટે સુખ સત્ છે. એવી રીતે ઉપર કહેલા
પાંચ અવયવોથી સુખની સદ્ભૂતના સિદ્ધ થાય છે. જોકે પુરુષરૂપ
ચેતન અનિકારી છે, તેથી તેનું કોઇ પણ કાર્ય સંભવતુ નથી,
તથાપિ વિષયનો પ્રકાશ કરવો એ પુરુષનું કાર્ય મણાય છે. સુખની
ચેતે ધર્માધર્મ પણ ભાવરૂપ છે, અભાવરૂપ નથી. ૨૭

માત્ર એકવાર સાથે જોવાથી વ્યાસિજ્ઞાન (હેતુનું સાધ્યની
સાથે રહેવાતુ જ્ઞાન) થાય નહિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

ન સકૃદ્ગ્રહણાત્સમ્બંધસિદ્ધિઃ ॥ ૨૮ ॥

સ્વપ્રતીતિવિરોધાત્ । તથા ચ વહિરાસમયોઃ સકૃદ્ગ્ર-
હણાદનુમાનં સ્યાત્ । નૈમં પ્રતીયત્ત્વમિતિ ॥ ૨૮ ॥

સૂ૦:—એકવારના ગ્રહણથી સંબંધની સિદ્ધિ [થાય]
નહિ. ૨૮

વિ૦ — પોતાના અનુભવના ત્રિગોધથી માત્ર એકવાર કાષ્ટ પશુ
જે વસ્તુઓને સાથે જોવાથી તે બંને વસ્તુના પરસ્પરના હેતુરૂપ ને
સાખ્યરૂપ સમઘની સિદ્ધિરૂપ વ્યાપ્તિજ્ઞાન નથી થઈ શકે નહિ જ્યારે
ધણી વાર તેમનો સાથેજ ગોવાનો અનુભવ થાય ત્યારેજ તેમના
વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો નિર્ણય થાય ૭ ૨૮

હવે વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ કહે ૮ —

નિયતધર્મસાહિત્યમુભયોરેકતરસ્ય વા વ્યાપ્તિઃ ॥ ૨૯

ઉભયોરિતિ સમવ્યાપ્તિકયોઃ કૃતકત્વાનિત્યત્વયોઃ ।
એકતરસ્ય વિષમવ્યાપ્તિરસ્ય ધ્રુમસ્યેતિ તથા ચ “યાવદ્વાવ્ય
તિરેકિત્વ શ્રુતાંશેનાપિ શ્રદ્ધસ્યતે । વિપક્ષસ્ય કુતસ્તાવદ્દેતો
ર્ગમનિકાબલમ્ ” ॥ ૨૯ ॥

સૂ૦ — બંનેનું અથવા એકનું નિયમપૂર્વક ધર્મસહિત
પશુ [તે] વ્યાપ્તિ [કહેવાય] છે ૨૯

વિ૦ — એકની સાથે બીજાની અથવા બંનેની પરસ્પર જે
ચોક્કસ એકત્ર સ્થિતિ તે વ્યાપ્તિ કહેવાય છે તેમાં બંને પદાર્થના
ચોક્કસ સહિતપણાનું નામ સમવ્યાપ્તિ છે, અને જેમાંના એક પદાર્થના
ચોક્કસ સહિતપણાનું નામ વિષમવ્યાપ્તિ છે ધૂમાડાની અવિન્નિજ્ઞ રેખા
જોઈને ત્યાં અગ્નિની સિદ્ધિ થાય છે, પણ અગ્નિ હોય ત્યાં ધૂમાડાની
ચોક્કસ સિદ્ધિ થતી નથી જેમ તપાવેલા લોઢામાં ધૂમાડાનો અભાવ
છે, અને અગ્નિની સ્થિતિ છે ત્યાં વિષમવ્યાપ્તિનું ઉદાહરણ છે જે
કાર્ય હોય તે અનિત્ય હોય, અને જે અનિત્ય હોય તે કાર્ય હોય,
એમાં સમવ્યાપ્તિ થઈ ધૂમાડા તથા અગ્નિમાં એમ ન થયું, માટે
તે વિષમવ્યાપ્તિ થઈ ૨૯

ત્યારે વ્યાપ્તિ એ હેતુ ને સાધ્યથી ભિન્ન પદાર્થ થશે એમ શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરે છે:—

ન તત્ત્વાંતરં વસ્તુકલ્પનાપ્રસક્તે: ॥ ૩૦ ॥

તત્ત્વાંતરસ્વીકારેડપ્યન્યમિચારો વક્તવ્ય: । સ एवास्तુ,
કિં વસ્તુકલ્પનયેતિ ॥ ૩૦ ॥

સૂ૦:—[તે] તત્ત્વાંતર નથી, [અન્ય] વસ્તુની કલ્પનાની પ્રાપ્તિથી. ૩૦

વિ૦:—વ્યાપ્તિ એ સાધ્યસાધકથી ભિન્ન તત્ત્વ નથી, અર્થાત્ તે હેતુવડે સિદ્ધ થનાર સાધ્ય તથા હેતુરૂપ સાધક એ એવા ભિન્ન અન્ય કોઈ પૃથક્ પદાર્થ નથી. એ આવી રીતે અગીકાર ન કરીએ તો તેના (વ્યાપ્તિના) આશયભાટે વળી એક અન્ય વસ્તુની પણ અવગણ કરવાની પડે, ને તેથી ગૌરવદોષની પ્રાપ્તિ થાય. ૩૦

એ વ્યાપ્તિના સંબંધમાં કેટલાક સામ્યાઆર્યોના મત કહે છે:—

નિજશક્ત્યુન્નવમિત્યાચાર્યા: ॥ ૩૧ ॥

અસ્તિ વદ્વિધૂમયોર્નિજા શક્તિ: । સા દ્વયોર્દર્શનેન ગૃહ્યતે ।
સૈવ વ્યાપ્તિરિતિ ॥ ૩૧ ॥

સૂ૦:—પોતાની શક્તિનો ઉદ્ભવ [તે વ્યાપ્તિ] એમ આચાર્યો [કહે છે.] ૩૧

વિ૦:—સાંખ્યસિદ્ધાંતના કેટલાક આચાર્યોએ કહ્યું છે કે:—
ધૂમાડા આદિ હેતુમાં તથા અગ્નિ આદિ સાધ્યમાં એક પ્રકારની સ્વા-
ભાવિકશક્તિ રહેલી છે. તેમની તે શક્તિ તેઓના ધણી વારના સદ-

ચારદર્શનાદિદ્વારા જોનારને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે આ તેમની પોતાના મા રહેલી સ્વાભાવિકશક્તિની જે ઉત્પત્તિ તે વ્યાપ્તિ કહેવાય છે ૩૧

વ્યાપ્તિના સબધમા શ્રીપંચશિખાઆચાર્યનો મત કહે છે —

આધેયશક્તિયોગ ઇતિ પંચશિખઃ ॥ ૩૨ ॥

યદિ નિજા શક્તિઃ, અવ્યુત્પન્નસ્યાપિ વસ્તુનો દર્શનાત 'અત્રાયં શક્ત' ઇતિ જ્ઞાનં સ્યાત્ । ન ચૈવમ્ । તસ્માદાધેય-શક્તિર્વાચ્યેતિ ॥ ૩૨ ॥

સૂ૦ — આધેયશક્તિનો નિશ્ચય [તે વ્યાપ્તિ] એમ પંચશિખ [આચાર્ય કહે છે] ૩૨

વિ૦ — શ્રીપંચશિખનામના સાંખ્યવેત્તા મુનિ કહે છે કે આધેય-શક્તિના નિશ્ચયનું નામ વ્યાપ્તિ છે આધેયશક્તિનો એટલે વ્યાપકને આધારે રહેલા વ્યાપ્તિપણનો જે નિશ્ચય તે વ્યાપ્તિનો ધર્મ છે

સાંખ્યસિદ્ધાંતમા વ્યાપ્તિ એ સાંખ્યસાધકથી પૃથક્ પદાર્થનથી તેમજ તે સાંખ્યસાધકનું સ્વરૂપ પણ નથી, માત્ર તે સાંખ્યસાધકનો એક પ્રકારનો સબધ છે ૩૨

હેતુના સ્વરૂપભૂત શક્તિને વ્યાપ્તિ માનવામા દોષ કહે છે —

ન સ્વરૂપશક્તિર્નિયમ. પુનર્વાદપ્રસક્તેઃ ॥ ૩૩ ॥

યદિ સ્વરૂપં શક્તિઃ, શક્તો મહ્ત્વ ઇતિ પુનરુક્તં સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

સૂ૦ — પુનરુક્તિની પ્રાપ્તિથી સ્વરૂપભૂત શક્તિ વ્યાપ્તિ નથી ૩૩

વિ૦—નિયમ એટલે વ્યાપ્તિ. હેતુના સ્વરૂપભૂત શક્તિ એ વ્યાપ્તિ નથી, કેમકે તેમ માનવામા નીચેના સૂત્રમા જણાવેલો પુનરુક્તિદોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૩

હવે તે પુનરુક્તિદોષને બતાવે છે.—

વિશેષણાનર્થક્યપ્રસક્તેઃ ॥ ૩૪ ॥

શક્તો દેવદત્ત इति प्रत्ययो न स्यात्, किंतु देवदत्तो देवदत्त इति ॥ ૩૪ ॥

સૂ૦:—વિશેષણના વ્યર્થપણની પ્રાપ્તિથી [એમ નથી.] ૩૪

વિ૦.—તમે જો હેતુના સ્વરૂપભૂત શક્તિને વ્યાપ્તિ માનશો તો જેમ લુગડું અને વસ્ત્ર આ બંને શબ્દો એક પદનુંજ બોધન કરનારા હોવાથી તેમાં પુનરુક્તિદોષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ શક્તિ ને વ્યાપ્તિ આ બંને શબ્દો પણ એક અર્થનું બોધન કરનારા હોવાથી તેમાં પુનરુક્તિદોષની પ્રાપ્તિ થશે, ને સ્વરૂપભૂત આ વિશેષણનું કથન નિરર્થક થશે. એકશબ્દવડેજ હજારો અર્થનો બોધ થયા છતાં તે અર્થના વાચક અન્ય શબ્દનું પ્રયોગનવિના પુનઃ ઉચ્ચારણ કરવાને પુનરુક્તિદોષ કહે છે એવી રીતે વિશેષણના અનર્થકપણની પ્રાપ્તિથી એકલા હેતુના સ્વરૂપભૂત શક્તિ એ વ્યાપ્તિ નથી ૩૪

વળી એમાં બીજી દ્રવણ કહે છે:—

पल्लवादिष्वनुत्पत्तेश्च ॥ ૩૫ ॥

पल्लवादिषु स्वरूपस्य तादवस्थ्यादप्रयुक्तेऽपि मंत्रे विपा-
पनोदनं स्यात् ॥ ૩૫ ॥

મૂં — અને પત્રાદિમા અસલવથી [પણ એમ નથી] ૩૫

વિં:—વૃક્ષના પાદ્મ વૃક્ષપર રહે છે, તેથી પાદ્મ જોવાથી ત્યાં વૃક્ષનું અનુમાન થાય છે જો તમે હેતુના સ્વરૂપમાત્રનેજ વ્યાપ્તિ કહેશો તો વૃક્ષરહિત ડાહ રચે તોડેના પાદ્મનો પડેલો સમૂહ જોઈને તે વૃક્ષરહિત સ્થાનમા પણ વૃક્ષના હોવાનું અનુમાન થવું જોઈએ, પણ એવું અનુમાન થતું નથી તોડેલા પા દામા આધેયશક્તિનો નાશ થનાથી શ્રીપ્રયસિખાચાર્યના મતમા આ દોષ આવતો નથી ૩૫

હવે એ બંને મતનું સમાધાન કહે છે —

આધેયશક્તિસિદ્ધૌ નિજશક્તિયોગઃ

સમાનન્યાયાત્ ॥ ૩૬ ॥

નિજા ચાસૌ શક્તિશ્ચેતિ નિજશક્તિઃ, ન તુ સ્વરૂપમેવ શક્તિઃ । તથા આધેયશક્તિસિદ્ધૌ નિજશક્તિયોગઃ સમાનન્યાયત્વાત્ । તથા ચ શક્તેરનિષેષાદાધેયશક્તિયોગો વા નિજશક્તિયોગો વૈતિ સમાનો ન્યાયઃ । યદ્વ વસ્તુગ્રહણે પ્રથમં ન શૂંચતે, ચિત્રશક્તિત્વાત્પદાર્થાના, યથા સ્થિતોઽપિ પિતાપુત્રસંબન્ધો પ્રિનોપદેશાન્ન શૂંચતે । અતઃ એવોક્ત ‘ નિજશક્ત્યુદ્ભવ ’ મિતિ ॥ ૩૬ ॥

મૂં — આધેયશક્તિની સિદ્ધિમા નિજશક્તિનો ઉદ્ભવ [પણ] સમાન યુક્તિથી [સિદ્ધ થાય છે] ૩૬

વિં — આધારને આધારે રહેલી આધેયશક્તિ એ વ્યાપ્તિ એમ સિદ્ધ થનાથી આધારરૂપ વસ્તુની ચેતનાની શક્તિનો ઉદ્ભવ એ વ્યાપ્તિ

એમ પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણકે તે બંનેનું વ્યાપ્તિપણું સિદ્ધ કરવામાં
યુક્તિનું સમાનપણું છે. જેવી યુક્તિથી આપેયશક્તિનું વ્યાપ્તિપણું સિદ્ધ
થાય છે તેવી યુક્તિથીજ સાધ્યસાધકની શક્તિની ઉત્પત્તિનું વ્યાપ્તિપણું
પણ સિદ્ધ થાય છે. ૩૬

પદના તથા પદાર્થના તાદાત્મ્યનો (એકપણાનો)
નિષેધ કરે છે:—

વાચ્યવાચકભાવઃ સમ્યન્ધઃ શબ્દાર્થયોઃ ॥ ૩૭ ॥

તાદાત્મ્યપક્ષે ઘટોઽપિ શ્રોત્રગ્રાહઃ સ્વાત્, શબ્દોઽપિ
ચાક્ષુષો ભવેત્, અન્યાધુચારણે મુલદાહાદિપ્રસહ્ગા इति । ૩૭।

સૂ૦:—શબ્દનો તથા અર્થનો વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધ
[છે.] ૩૭

વિ૦:—શબ્દ તથા અર્થ એ બંનેનો વાચ્યવાચકભાવસંબંધ છે,
તાદાત્મ્યસંબંધ નથી. શબ્દ એ વાચક અને અર્થ એ વાચ્ય છે. શબ્દના
અને અર્થના વાચ્યવાચકભાવસંબંધને લીધેજ વાચકશબ્દથી, તે શબ્દવડે
જે વાચ્ય અર્થ હોય તે વાચ્ય અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. જો વાચક-
શબ્દનું તથા તે શબ્દવડે વાચ્ય અર્થનું તાદાત્મ્ય હોય તો શબ્દના
અને અર્થના એકપણાથી કાનથી ઘડો એવો શબ્દ સાંભળીને તે શબ્દથી
અભિન્ન ઘડો દેખાવાનો, આખે ઘડો જોયો તેથી તેને ઘડો એવો
શબ્દ સંભળાવાનો, તે અગ્નિના ઉચ્ચારણથી મુખ બળવાનો. પ્રસંગ
પ્રાપ્ત થશે, પણ તેમ થતું નથી એ સર્વને જ્ઞાત છે, માટે શબ્દનો તથા
અર્થનો તાદાત્મ્યસંબંધ નથી, પણ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે. ૩૭

એમાં જે હેતુ છે તે કહે છે:—

ત્રિભિઃ સંવંધસિદ્ધિઃ ॥ ૩૮ ॥

ત્રિમિઃ પ્રકારૈર્વ્યુત્પત્તિગ્રહણાત્ । આસોપદેશાત્, યથા
 ‘અયં ઘટ’ ઇતિ । વૃદ્ધવ્યવહારાત્, ‘યથા ગામાનય શુક્લાં
 દણ્હે’નેતિ, અત્ર પ્રયોજકવૃદ્ધવાક્યાત્પયોજ્યવૃદ્ધપ્રવૃત્તિ દ્વા
 વાલસ્ય । પ્રસિદ્ધપદસામાનાધિકરણ્યાત્, યથા ‘પક્ષી આમ્રં
 ભક્ષયતી’તિ શ્રુત્વામ્રમક્ષણાર્થ જ્ઞાનાતિ, પક્ષીતિ તદાર્ની
 પ્રતિપચતે ॥ ૩૮ ॥

સૂ૦ —ત્રણપડે સળધની સિદ્ધિ [યાચ છે] ૩૮

વિ૦:—એ વાચ્યવાચકભાવસળધ ત્રણ પ્રકારથી જાણવામાં
 આવે છે, આશયવાચકથી, વૃદ્ધ વ્યવહારથી, અને પ્રસિદ્ધ શબ્દની
 સાથેના સળધથી તે આ પ્રમાણે —આપ્તે એટલે વિદ્યાસ રાખવાયેગ્ય
 કોઈ માણસે ધડને નહિ જાણનાર કોઈ મનુષ્યપ્રતિ કહ્યું કે —“ આ
 ઘડો છે ” આ વાક્ય સાંભળી તે શ્રોતાના સમજવામાં આવ્યું કે મને
 દેખાડેલી આ વસ્તુ ઘડો છે એક વૃદ્ધ માણસે કોઈ મોટી વયના
 ખીજા માણસને કહ્યું કે —“ ગાય લખ આવો, ” તે વાક્ય સાંભળી
 તેણે ગાય આણી ગાયશબ્દનો તથા ગાય એવા અર્થનો સળધ નહિ
 જાણનાર કોઈ બાળક ગાય એવો શબ્દ સાંભળીને તથા લાવેલી
 ગાયને જોઈને સમજ્યું કે આ આણેલું પશુજ ગાય એ શબ્દનું વાચ્ય
 છે એક બાળક આખાના ઝાડને ઓળખતું હતું, પણ કોપસને
 ઓળખતું નહોતું. કોઈ માણસે તે બાળકને કહ્યું કે —“ જો, આ
 આખાની ડાળપર કોપલ ખોલે છે ” તે સાંભળી આખાના ઝાડને
 જાણનાર બાળકની સમજમાં આવ્યું કે આ આખાની ડાળપર જે
 પખી ખોલે છે તે પખીનું નામ કોપલ છે એવી રીતે ત્રણ પ્રકારે
 વાચ્યનો ને વાચકનો સળધ જાણવામાં આવે છે ૩૮

માત્ર કાર્યમાજ શબ્દની શક્તિ છે એવો નિયમ નથી
 એમ પ્રતિપાદન કરે છે —

ન કાર્યે નિયમ ઉભયથા દર્શનાત્ ॥ ૩૯ ॥

કાર્યે વ્યુત્પત્તિર્દૃષ્ટા, યથા ‘ અહરહઃ સંધ્યામુપાસીતે’તિ સિદ્ધાર્થે ચ દૃષ્ટા, યથા ‘ હરિર્દેવાધિદેવઃ ’ । તથા હિ વિધ્ય-
ર્યવાદમન્ત્રાત્મકા ઘેદાઃ । વિધૌ કાર્પતૈકાર્થસમવેતાયામિષ્ટ-
સાધનતાયાં પ્રામાણ્યમ્ । વિધિશક્તેરુત્તમ્મકત્વેનાર્થવાદસ્યાપિ
પારમ્પર્યેણ પ્રવર્તકત્વાત્પ્રામાણ્યમ્ । વિહિતસ્મારકત્વેન મંત્રસ્યા-
પિ પ્રામાણ્યમ્ યત્તુ પ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વાન્મંત્રાર્થવાદયોઃ પ્રામા-
ણ્યમ્, ન તુ પ્રતિપાદકત્વં તન્ન । ઉત્પત્તાવસ્તિ પ્રવૃત્ત્યર્થત્વં. જ્ઞાતૌ
તુ સિદ્ધાર્થપરત્વમેવ તસ્માત્સિદ્ધાર્થપ્રતિપાદકયોરપ્યર્થવાદ-
મંત્રયોઃ પ્રામાણ્યમિતિ ॥ ૩૯ ॥

સૂ૦:—[માત્ર] કાર્યમાં [શબ્દની શક્તિ છે એવો]
નિયમ નથી, ઉભય પ્રકારે જોવાથી. ૩૯

વિ૦.—માત્ર ક્રિયારૂપ કાર્યમાંજ શબ્દોની શક્તિ છે, અને
ક્રિયારહિત સિદ્ધ પદાર્થોમાં તેની શક્તિ નથી, એવો નિયમ થઈ
સકતો નથી, કારણકે કાર્ય તથા કાર્યથી વિજ્ઞ એટલે સાધ્ય તથા
સિદ્ધ બંને પદાર્થોમાં શબ્દોની શક્તિ જોવામાં આવે છે; જેમ શંકરનું
પૂજન કરવું, એ સ્થલે કાર્યબોધક શબ્દશક્તિ છે, અને મહેશ્વર દેવાધિ-
દેવરૂપ છે, એ સ્થલે સિદ્ધબોધક શબ્દશક્તિ છે. આ સૂત્રદ્વારા માત્ર
પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપ ક્રિયામાં શબ્દની શક્તિ માનનારા પૂર્વગામીસંક્રાન્તા
મતનું ખંડન કર્યું છે એમ જાણવું ૩૯

લોકમાં સિદ્ધ અર્થનું જ્ઞાન થવાથી અને સિદ્ધ
અર્થોમાં પણ શબ્દોની શક્તિ માન્યું, પરંતુ વેદમાં તો
સિદ્ધ અર્થના જ્ઞાનનું વ્યર્થપણ જોવાથી ક્રિયારૂપ કાર્યમાંજ

શબ્દોની શક્તિ માનવી યોગ્ય છે, આમ વાદી શકા કરે તો તે શકાનું નિવારણ કરે છે —

लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥

ય એવ લૌકિકાસ્ત એવ વૈદિકા इति सामान्यादिहापि व्युत्पत्तिरिति ॥ ४० ॥

સૂ૦ — લોકમા વ્યુત્પન્નની વેદના અર્થમા પ્રતીતિ [થાય છે] ૪૦

નિ૦ — જેમ લોકમા મનુષ્યો ક્રિયારહિત સિદ્ધ અર્થમા પણ શબ્દોની શક્તિને ગ્રહણ કરે છે તેમ વેદમા પણ લોકની યેઠ ક્રિા રહિત સિદ્ધ અર્થમા શબ્દોની શક્તિ ગ્રહણ કરાય છે જેમ કેટલાક દલિ, દૂધ આદિ લૌકિક શબ્દો સિદ્ધ વસ્તુઓનો બોધ કરે છે તેમ આત્મા ને બ્રહ્મ આદિ કેટલાક વૈદિક શબ્દો પણ સિદ્ધ તત્ત્વોનો બોધ કરે છે વેદે પ્રતિપાદન કરેના પાપ પ્રપ્ત્ય સ્વર્ગ નરક ને દેવતા એ બધાં અલૌકિક છતાં પણ લોકોને તે પોતાના જ્ઞાનનો વિષય થતાં જોવામા આવે છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે લોકમા તથા વેદમા શક્તિનો ભેદ નથી ૪૦

વળી વાદી શકા કરે છે —

न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्देदस्य तदर्थस्यार्ती-
द्रियत्वात् ॥ ४१ ॥

ईश्वरस्य निराकृतत्वात् अन्यस्यासभवात्, भ्रान्तेः पुरुष-
धर्मत्वेनातत्त्वानिश्चयाद्देदस्याप्रामाण्यापत्तेरिति । वेदाप्रामाण्ये
यागादावनाश्वास इति ॥ ४१ ॥

સૂ૦ —વેદના અપૌરુષેયપણાથી [અને] તેના અર્થના અતીન્દ્રિયપણાથી ત્રણવડે [વેદના અર્થનો બોધ થાય] નહિ. ૪૧

વિ૦—વેદ અપૌરુષેય-કેષ ધ્રુવવડે નદિ રચાયેલો-હોવાથી તે વેદના અર્થના ક્ષેષ યથાર્થ વક્તાની સિદ્ધિ થતી નથી, તેથી વેદના શબ્દોની શક્તિનો બોધ સભવે નદિ તથા વેદે પ્રતિપાદન કરેલા અર્ગાદિક પદાર્થો અતીન્દ્રિય હોવાથી વૃદ્ધનો વ્યવહાર પણ વેદના પદાર્થોમાં સંભવે નહિ, અને તેથી તેમાં પ્રસિદ્ધ પદ્ધતી સાથે અપ્રસિદ્ધ પદ્ધતી ઉચ્ચારણરૂપ શબ્દાર્થબોધનો ત્રીજો હેતુ પણ નથી. આમ શબ્દના અર્થના બોધમાં હેતુરૂપ ત્રણે સામગ્રીનો અભાવ હોવાથી વેદના શબ્દોથી તેના અર્થનો બોધ ન થવો જોઈએ ૪૧

વેદના પદાર્થોમાં વાદીએ કહેલા અતીન્દ્રિયતાના નિયમનો સિદ્ધાંતી નિષેધ કંઈ છે —

યજ્ઞાદેઃ સ્વરૂપતો ધર્મત્વં વૈશિષ્ટ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

વૈશિષ્ટ્યં કાલદેશપાત્રાપેક્ષયા, તન્નિરપેક્ષત્વે ન સ્વરૂપતો ધર્મત્વમ્ । અન્યથાઽશુદ્ધકાલે શ્લેષ્ઠદેશે મહાપાતકિમિઃ કૃતા યજ્ઞાદયો ધર્મહેતવઃ સ્યુઃ ન ચૈવમ્ ॥ ૪૨ ॥

સૂ૦ —[દેશાદિના] વિશિષ્ટપણાથી યજ્ઞાદિનું સ્વરૂપથી ધર્મપણું નથી ૪૨

વિ૦ —વેદમાં કહેલા યજ્ઞયાગાદિ કર્મોને સ્વરૂપથી જ ધર્મપણું નથી, કેમકે તેમાં વિશિષ્ટપણું અર્થાત્ દેશકાલાદિનો સખધ રહેલો પણ જોવામાં આવે છે તાત્પર્ય કે માત્ર યજ્ઞ કરવાથી જ ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય એમ નહિ, કિંતુ તેમાં સાત્ત્વમાં કહેલા યોગ્ય દેર,

કાલ ને પાત્રાદિનો સખમ રાખનાની પણ અપેક્ષા માનવામા આવે છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે વેદમા કહેલા સર્વે પદાર્થો અતીન્દ્રિય નથી— એકલા અદૃષ્ટ અર્થરૂપ નથી, કેટલાક દૃષ્ટ અર્થરૂપ પણ છે. વળી જોને વેદના શબ્દોના અર્થોનું જોખમે એવું જ્ઞાન નથી તે પણ જ્યારે વેદમા કહેલું કાર્ય યથાથોગ્ય કરીને ધ્વજિત ફલને પામે છે, ત્યારે તેને (વેદને) અનામ, અપ્રમાણ કિંવા આતવાક્ય કહી શકાય નહિ. ૪૨

વૃદ્ધવ્યવહારાદિદ્વારા પણ વૈદિકશબ્દોની જે પોતાના અર્થોમા રહેલી અનાદિ શક્તિ છે તેનું જ્ઞાન થાય છે એમ સિદ્ધાંતી પ્રતિપાદન કરે છે —

નિજશક્તિર્ન્યુત્પત્ત્યા વ્યવચ્છિદ્યતે ॥ ૪૩ ॥

અર્થ શબ્દોઽત્ર વાચકત્વેન મુખ્યોઽત્ર ગૌણઙ્ગિતિ વ્યવ
ચ્છિદ્યતે ॥ ૪૩ ॥

સૂ૦ — પોતાની શક્તિ ન્યુત્પત્તિવડે બિન્ન કરાય. ૪૩

વિઠ:—ન્યુત્પત્તિનું અર્થાત્ લૌકિક શબ્દની શક્તિનું જ્ઞાન વેદના શબ્દોની શક્તિનો માત્ર બેવડછેદ (વિભાજન) કરી બતાવે છે, અર્થાત્ તે અમુક શબ્દ અમુક અર્થનો બોધક છે, અને અમુક શબ્દ અમુક અર્થમા મુખ્ય અને અમુક અર્થમા ગૌણ છે, એવી રીતનો માત્ર નિશ્ચય કરાવે છે. વેદના શબ્દોમા લૌકિક નરા ગ્રન્થોની નવીન શક્તિની પેઠે નવીન શક્તિ ઉપજતી નથી. ૪૩

શબ્દોના અર્થોના જ્ઞાનની સિદ્ધિ કેવી રીતે બાણવામા આવે છે તે કહે છે —

યોગ્યાયોગ્યેષુ પ્રતીતિજનકત્વાત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૪૪ ॥

પ્રસિદ્ધાપ્રસિદ્ધેષુ લૌકિકવૈદિકપદાર્થેષુ જ્ઞાનજનક-
ત્વાદ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૪૪ ॥

સૂ૦:—યોગ્યાયોગ્યમાં પ્રવીતિના જનકપણાથી તેની
સિદ્ધિ [યાપ છે.] ૪૪

વિ૦:—લોકિક ને વૈદિક બધા શબ્દો પ્રાપ્ત: પ્રત્યક્ષ અને
અપ્રત્યક્ષ એ બે પ્રકારના પદાર્થોમાંથી કેાઈ એક પદાર્થનો ચોતપોતાની
શક્તિપ્રમાણે સમજી શકે એવા ઓતના અતંકરણમાં બોધ ઉત્પન્ન
કરે છે, એટલે વેદના શબ્દો પણ સ્વપ્રતિપાદ્ય યોગ્યાયોગ્ય (પ્રત્યક્ષને
યોગ્ય અને અપ્રત્યક્ષને અયોગ્ય) ઉભયપદાર્થનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન
છે, એવી રીતે પ્રત્યક્ષને યોગ્ય અને અપ્રત્યક્ષને અયોગ્ય પદાર્થોમાં શબ્દોના
જ્ઞાનના જનકપણાથી શબ્દના અર્થના જ્ઞાનનીસિદ્ધિ યાપ છે. ૪૪

હવે પૂર્વગ્રીમાંસકોએ માનેલા વેદના નિત્યપણાનું
નિરાકરણ કરે છે:—

ન નિત્યત્વં વેદાનાં કાર્યત્વશ્રુતેઃ ॥ ૪૫ ॥

શ્રુતિસ્તાવદ “ નાહરાસીન્ન રાત્રીરાસીદ ” “ સ
તપોઽપ્યત તસ્માત્તપસ્તપનાત્ત્રયો વેદા અજાયન્ત ” । અનુ-
માનં ચ કૃતકત્વાદિત્યાદિ । પ્રત્યક્ષેણાપ્યુચ્ચરિતપ્રર્થસિનો
વર્ણાં ઇતિ ગૃહ્યન્તે । યસ્તુ “ સ દ્વાયં કર્ણ ” ઇતિ પ્રત્યયઃ
સ સામાન્યવિષયઃ ॥ ૪૫ ॥

સૂ૦:—કાર્યપણાની શ્રુતિથી વેદાનું નિત્યપણું નથી. ૪૫

વિ૦:—વેદોના કાર્યપણાની (ઉત્પત્તિની) શ્રુતિથી વેદાનું
નિત્યપણું નથી. “ સ તપોઽપ્યત તસ્માત્તપસ્તપનાત્ત્રયો વેદા અજાયન્ત ॥ ”

(તે આદિપુરુષ સંકલ્પ કરવા લાગ્યા, અને તેમના સંકલ્પના બલથી ત્રણ વેદો ઉત્પન્ન્યા,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં વેદોની ઉત્પત્તિ કહી છે, તેથી વેદ શબ્દરૂપે નિત્ય એટલે ઉત્પત્તિથી રહિત નથી, તાત્પર્યરૂપે જાણે તે નિત્ય હોય ૪૫

વેદોને અનિત્ય માનવાથી તે વેદો પૌરુષેય થવા જોઈએ એમ પૂર્વમીમાસક શકા કરે તો તે શકાનું સમાધાન કરે છે -

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ૪૬ ॥

નિરાકૃત ઈશ્વર इत्यमिसन्धिः ॥ ૪૬ ॥

સૂ૦ —તેના કર્તા પુરુષના અભાવથી [તેનું] પૌરુષેયપણું નથી ૪૬

વિ૦:—કોઈ પણ પુરુષે જે વસ્તુ રચેલી હોય કે તે વસ્તુ પૌરુષેય કહેવાય છે વેદો ઉત્પન્ન થયેના જના પણ તે પૌરુષેય નથી, —અર્થાત્ કોઈ અમુક પુરુષદ્વારા તે ઉત્પન્ન થવા એમ માનવામાં આવતું નથી વેદોનો કર્તા કોઈ પુરુષ મનુષ્યોને જ્ઞાત ન હોવાથીજ તે વેદો અપૌરુષેય કહેવાય છે, પૌરુષેય કહેવાતા નથી ૪૬

વેદોના કર્તા જો ઈશ્વર નહિ હોય તો બીજા કોઈ પુરુષ કે પુરુષો વેદોના કર્તા હશે એમ કોઈ શકા કરે તો તે શકાને દૂર કરે છે -

मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ૪૭ ॥

મુક્તસ્ય નિઃસંગત્વાત્કર્તૃત્વાયોગાત્, અમુક્તસ્ય યુગપદુ-
પાદાનાનમિજ્ઞત્વાદિતિ ॥ ૪૭ ॥

સૂ૦:—મુક્ત અને અમુક્તના અર્થોઅપણાથી [તે વેદોના કર્તા નથી.] ૪૭

વિ૦:—આ જન્મતર્માં પુરુષો બે પ્રકારના છે. મુક્ત ને અમુક્ત. તે મુક્ત અને અમુક્ત બંને પ્રકારના પુરુષો વેદોની રચના કરવામાં અસમર્થ છે. મુક્ત પુરુષ અંત કરણી રહિત નિ સંગ છે, એટલે તેમાં અનુરાગ અથવા ઇચ્છા ન હોવાથી તેઓ વેદોની રચના કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે નહિ અને અમુક્ત-ગદ-પુરુષ બ્રાત અને અસર્વેશ છે, એટલે તેના દ્વારા પણ જ્ઞાનમય વેદોની રચના થવાનો સ્પષ્ટ અસભવ છે. ૪૭

વેદ બે અપૌરુષેય છે તો તે નિત્ય શામાટે ન ગણાય એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

નાપૌરુષેયત્વાન્નિત્યત્વમંકુરાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૪૮ ॥

સૂ૦:—અપૌરુષેયપણાથી નિત્યપણુ નથી, અંકુરાદિની પેઠે. ૪૮

વિ૦:—જે પદાર્થનો કોઈ કર્તા ન હોય તે પદાર્થ નિત્ય હોવો જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. આ જન્મતર્માં અંકુરાદિ અનેક પદાર્થો અપૌરુષેય એટલે કર્તાપુરુષવિનાના છે, છતાં તેમની નિત્યતા કોઈ પ્રમાણુવડે સિદ્ધ કરી શકાતી નથી. ૪૮

અંકુરાદિ કાર્યરૂપ હોવાથી તે પૌરુષેય ગણાવાં જોઈએ એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છે:—

તેષામપિ તદ્યોગે દૃષ્ટવાધાદિપ્રસક્તિઃ ॥ ૪૯ ॥

અંકુલાદીનાં કર્તૃરદશ્યત્વાત્પ્રત્યક્ષવાધઃ । અયોગ્યશ્ચ
કર્તા નાસ્તીત્યુક્તમ્ । આદિશબ્દાદ્વ્યાપ્ત્વાસિદ્ધિર્દર્શિતા ॥૪૯॥

સૂ૦:—તેઓને પણ તેના સંબંધમાં દેહના બાધાદિનં
પ્રાપ્તિ [થાય છે.] ૪૯

વિ૦:—અંકુરાદિનો કાષ કર્તા છે, ને તે કર્તા અદશ્ય છે,
એમ કહેવાથી દેહના બાધરૂપ દોષ આવે છે. જે જે પદાર્થ પૌરુષેય
હોય છે તે તે પદાર્થ કાષ સરીરવાળા પુરુષથી ઉપજેલો હોય છે એવી
રીતનો નિયમ જોવામાં આવે છે. જો અંકુર પૌરુષેય હોય તે
અવશ્ય તેના કાષ સરીરવાળો કર્તા પુરુષ મનુષ્યોના જોવામાં આવત,
પંથુ તેવો કાષ કર્તા પુરુષ મનુષ્યોના જોવામાં આવતો નથી, તેથી
તે અપૌરુષેય ગણાય છે. ૪૯

આદિપુરુષે ઉચ્ચારેલા હોવાથી વેદો પૌરુષેય ગણવા
જોઈએ એવી સંકાનું ખંડન કરવામાટે પૌરુષેય શબ્દનો
બીજો અર્થ કહે છે:—

यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते
तत्पौरुषेयम् ॥ ५० ॥

यथा घटादिकं, न तु इत्यादिषु । अदृष्टेऽपीति कर्तर्यद-
ष्टेऽपि । न कार्यमात्रं सत्कर्तृकं, किंतु कार्यविशेषः ॥ ५० ॥

સૂ૦:—જે અદૃષ્ટમાં પણ કરેલાની બુદ્ધિ ઉપજે
તે પૌરુષેય [છે.] ૫૦

વિ૦:—જે પદાર્થ જોઈને તુરતજ જોનાર મનુષ્યના મનમાં
એમ થાય કે આ પદાર્થ કાષ પુરુષના બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા કાર્યરૂપ છે
તે પદાર્થ પૌરુષેય કહેવાય છે. ઘટપટાદિ વસ્તુઓ પૌરુષેય છે, ૧૫

તેમના બનાવનારા તેમની શુદ્ધિપૂર્વક રચના કરે છે, પણ વેદો પૌરુષેય નથી, કેમકે તે ક્રોધએ શુદ્ધિપૂર્વક રચેલા હોય એમ સાંભળવામાં આવતું નથી તે આદિપુરુષના મુખમાંથી વિનામર્યાદા નિઃશ્વાસની પેઠે બહાર આવ્યા છે. તેમજ તે કવિઓનાં કાવ્યોનાં પેઠે શુદ્ધિપૂર્વક રચેલા અથવા કરેલા નથી. “તસ્યૈતરય મદતો મૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ્યદ્યદેશો મનુર્વેદ-સ્તમવેદોઽર્જવો ॥” (તે આ મહાન દેવના નિઃશ્વાસરૂપ છે, આ ને ઝંઙવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ ને અમથર્વવેદ છે તે,) આ શ્રુતિમાં પણ આદિપુરુષના નિશ્વાસથી, ઝંઙવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ ને અમથર્વવેદ વિનામર્યાદાને આધારપાત્ર છે એમ કહ્યું છે, મારે વેદ અપૌરુષેય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૫૦

વેદનું પરત-પ્રામાણ્ય-બીજા પ્રમાણની અપેક્ષાએ પ્રમાણપણું-નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

નિજશક્ત્યભિવ્યક્તેઃ સ્વતઃપ્રામાણ્યમ્ ॥ ૫૧ ॥

નિજશક્તિજ્ઞાનજનકસામગ્રીમાત્રાધીનં પ્રામાણ્યમ્, ન ત્વ-ધિકં ગુણમેક્ષતે, ઉત્પત્તિપક્ષે । જ્ઞાનપક્ષેઽપ્યૌત્સર્ગિકી જ્ઞાન-ગ્રાહકાણાં પ્રામાણ્યવ્યોધશક્તિઃ । તદભિવ્યક્તેઃ સ્વતઃ પ્રામાણ્યમ્, ક્ષતિતિ પ્રવૃત્તેશ્વ । યત્રાપિ શંકાનિવૃત્તયે પ્રામાણ્યજિજ્ઞાસાર્થે પ્રમાણાનુસરણં, તત્રાપિ કારણદોષોત્સારણાય, ન ગુણાય । અતઃ एवाપ્રામાણ્યં પરતઃ, તત્ર દોષસ્યાપિ કારણત્વાદિતિ ॥૫૧॥

સૂ૦.—પોતાની શક્તિની પ્રકટતાથી સ્વતઃપ્રામાણ્ય-પણું [છે.] ૫૧

વિ૦:—વેદો અપૌરુષેય હોવા છતાં પણ પોષ્ટના મુખમાંથી તીકાગેવા વચનોની પેઠે તે અપ્રમાણ્ય નથી. વેદવાક્યોમાં જે પોતાની

શક્તિ (પોતાનું સ્વાભાવિક સાધર્મ્ય) છે તે અભિવ્યક્ત થાયથી તેનું પ્રમાણપણ પણ અભિવ્યક્ત થાય છે, એટલે વેદ, ચમુ આદિની પેઠે સ્વત પ્રમાણ છે. જે પ્રમાણે વેદના પ્રસિદ્ધ સકામ મત્રોમા અને આયુ-વેદમાં તેમની પોતાની શક્તિ સ્પષ્ટ અભિવ્યક્ત થતી જોવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે વેદના અન્ય ભાગમાં પણ તેવી રીતની શક્તિ હોવાનું અનુમાનપ્રમાણથી નક્કી થાય છે. વેદના પ્રસિદ્ધ સકામ મત્રો અને આયુર્વેદ જે ઇચ્છિત ફલ ઉપજાવે છે તે વિવેકીઓને યાત છે, તેથી તે વેદભાગ જેમ સ્વત પ્રમાણ-જેના પ્રમાણપણામાટે બીજા પ્રમાણની અપેક્ષા નથી, પણ પોતેજ પોતાનાથી પ્રમાણરૂપ-છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેમ વેદનો બીજો ભાગ પણ સ્વત પ્રમાણરૂપ છે એમ જાણવું ૫૧

પદાર્થોને અસત માનનારાઓના મતમાં ફવણ ખતાવે છે —

નાસતઃ ક્વ્યાનં નૃશૃંગવત્ ॥ ૫૨ ॥

इदं रजतमित्यसदेव शुक्तिरजतत्वादात्म्यं प्रतिमाति । तन्न,
असतोर्ज्यक्रियाविरहात् ज्ञानजनकत्वानुपपत्तेः, यथा मनुष्य-
शृंगस्य ॥ ५२ ॥

સૂ૦—મનુષ્યના શિંગડાની પેઠે અસતનું જ્ઞાન [થતું] નથી ૫૨

વિ૦—જે પદાર્થ અસત એટલે માણસનાં શિંગડાની પેઠે મિથ્યા અથવા સ્વરૂપરહિત હોય તેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થવાનો અસંભવ છે એવતત્વ અત્મત મિથ્યા થવાથી જ્ઞાનરૂપ વસ્તુ પણ મિથ્યા થાય. છીપમાં જણાયેલું રૂપું, દોરડીમાં જણાયેલો સાપ, સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા પદાર્થો, અને મનોરચના પદાર્થો પણ મનના પરિણામરૂપ હોવાથી તેમનું અત્થંતમિથ્યાપણું નથી “ નામાઽવ ત્વત્કચ્છે ” (જાણપદાર્થોના

પ્રત્યક્ષતાનથી તેમનો અભાવ સંભવતો નથી,) આ વેદાંતદર્શનના સૂત્રમાં પણ એમજ કહેલું છે. ૫૨

• આંતિના પદાર્થોને અને આંતિજ્ઞાનને સત્ય માનનાર અભાકરના (પૂર્વગ્રીમાંસાના એકદેશી અને પૂર્વગ્રીમાંસાના વાર્તિકકાર કુમારિલભટ્ટના શિષ્યના) મતમાં દ્રવણ બતાવે છે:—

ન સતો વાધદર્શનાત્ ॥ ૫૩ ॥

इदं रजतमिति 'इदमि' ति पुरोवर्तिविषयं, 'रजतमि'ति स्मरणम् । द्वे इमे संवित्ती । मेदाग्रहात्प्रवृत्तिः ॥ न, अयेद-
ग्रहणात्प्रवृत्तिदर्शनात्, नेदं रजतमिति बाधाच्च । न च सम्यग्ज्ञान-
स्य बाधोज्झिति । तथा सत्ययं घट इति ज्ञाने जाते 'नार्वं
घट' इति ज्ञानं स्यात् ॥ ५३ ॥

સૂ.૦૧—બાધના દર્શનથી સત્યનું [જ્ઞાન] નથી. ૫૩

વિ.૦—છીપને છેટેથી રૂપારૂપે જાણી હોય, પણ પાસે જઈને જોતો જ્યારે તે છીપ છે એમ જણાય છે ત્યારે પૂર્વે થયેલા રૂપાના જ્ઞાનનો બાધ થઈ જાય છે. જો તે સમ્યક્ જ્ઞાન હોય તો તેનો ઉત્તરકાલે બાધ ન જ થવો જોઈએ. જેમ ધણને ધણને રૂપે જાણ્યો હોય તો તેના જ્ઞાનનો બ્યવકારમાં બાધ થતો નથી તેમ. તાત્પર્ય કે આંતિકાલે દેખાતી વસ્તુઓ અને તેમનાં જ્ઞાનો સત્ય નથી, જો તેમ હોય તો તેમનો ઉત્તરકાલે બાધ ન થવો જોઈએ. ૫૪

આંતિજ્ઞાનના પદાર્થોને અને આંતિજ્ઞાનને અનિર્વચ-
નીય માનનાર વેદાંતના મતમાં દ્રવણ બતાવે છે:—

નાનિર્વચનીયસ્ય તદ્ભાવાત્ ॥ ૫૪ ॥

इदं रजतमित्यसत्त्वेऽपरोक्षज्ञानाभावात् सत्यत्वे बाधा-
भावात्, अतः सदसद्विलक्षणानिर्वचनीयत्वम् । तथा च “ न
सत्त्वे बाधसंवित्तिर्न मानमसतोऽपि च । न द्रव्यात्मविरुद्धत्वा-
दवस्तत्त्वान्तरं कुतः ॥ मायामयत्वसिद्धौ तु प्रपञ्चस्य प्रमाणतः ।
प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यावहारिकम् ॥ अद्वैतागम-
वाक्यं तु तत्त्वावेदनलक्षणम् । प्रमाणभावं भजते बाधवैधुर्यहेतु-
तः ॥ तस्मान्मायामयत्वेऽपि युक्ता ब्रह्मणि मानता । अद्वैता-
गमवाक्यानामिति तावद्वच्यवस्थितम् ॥ ” तन्न, इदं रजत-
मित्यनेनैव निर्वचनीयत्वात्, ‘ न सन्नासन्नित्यनिर्वचनीयत्वेन
निर्वचनाच्च ॥ ५४ ॥

સૂ. — અનિર્વચનીયતુ [જ્ઞાન યતું] નથી, તેના
અભાવથી ૫૪

વિ. — જે વસ્તુ ને જે જ્ઞાન સત્પદ ૫૪ ન કહેવાય, અને
જે વસ્તુ ને જે જ્ઞાન અસત્પદ ૫૪ ન કહેવાય, તેને અનિર્વચનીય
કહે છે એવો અનિર્વચનીય પદાર્થ આ જગત્માં ક્યાય ૫૪
જોવામાં આવતો નથી દ્રષ્ટ પદાર્થને અનુસારજ અદૃષ્ટ પદાર્થની
કલ્પના કરવી જોઈએ જગત્ અને તેમાંના પદાર્થો વ્યાવહારિકસત્ છે,
અને તત્ત્વજ્ઞાનથી સિદ્ધ યતુ જલ પારમાર્થિકસત્ છે, એટલે જગત્માં
પ્રતીત થતા પદાર્થોમાં અનિર્વચનીય ૫૪ સિદ્ધ યતુ નથી. ૫૪

અન્યથાખ્યાતિ માનનારા ન્યાયના મતમાં દ્રવ્ય
ખતાવે છે —

નાન્યથાચ્યાતિઃ સ્વવચોવ્યાધાતાત્ ॥ ૫૫ ॥

इदं रजतमिति शुक्तिरेव रजतात्मनावभासत इति । न ।
अन्यदन्यात्मनावभासत इति संविद्विरुद्धम् ॥ ५५ ॥

સૂ૦ —સ્વવચનના વ્યાધાતથી અન્યથાચ્યાતિ [પણ]
નથી ૫૫

વિ૦:—તાકિંકે અન્ય વસ્તુનું અન્યરૂપે જ્ઞાન થવાને અન્યથા
ચ્યાતિ કહે છે તાકિંકેનો એ મત અપોચ છે સસલાના શિંગડાના
જેવી જે વસ્તુ અસતરૂપ હોય તેનું ખીજે રૂપે એટલે સતરૂપે કરીને
જ્ઞાન કેમ થઈ શકે ? નજ થઈ શકે. જો અસત વસ્તુનું સતરૂપે
જ્ઞાન થાય તો માણસના શિંગડા આદિનું પણ સતરૂપે જ્ઞાન
થતું જોઈએ, પણ એમ થતું નથી. અસતરૂપ જગત્નું સતરૂપથી
જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવામા વદતોવ્યાધાતદોષ આવે છે. કેઈ માણસ
અન્ય માણસની સમીપ આવીને કહે કે ‘મારા મોઢામા જીભ નથી’
તે કથનમા જેમ વદતોવ્યાધાતદોષ થાય છે તેમ અસતનું સતરૂપથી
જ્ઞાન થવાનું કહેવામા પણ વદતોવ્યાધાતદોષ થાય છે કહેલા ઉદા
હગણમા જો જોનનારના મુખમા જીભ નથી, તો તે જોતપો શાથી ?
એમ જોનનાર પોતે પોતાની મેળે પોતાને જુઓ પાડે તે જગાએ
વદતોવ્યાધાતદોષ થાય છે ૫૫

હવે પોતાનો મત કહે છે —

સદસત્ચ્યાતિર્વાધાવાધાત્ ॥ ૫૬ ॥

इदं रजतमिति पुरोवर्तिविषयतया सत्, अवाधनात् ।
रजतविषयतया त्वसत्, बाधात् । तस्मात्सदसती सत्त्वम् ॥ ५६ ॥

મૂ૦ —બાધ ને અબાધથી સદસત્ચ્યાતિ [છે] ૫૬

વિ૦:—મહત્ત્વાદ પ્રકૃતિના કાર્યો પરિણામી હતા કારણરૂપે નિત્ય હોનાથી સરૂપવડે તેમનો બાધ સહન નહિ, તેથી પ્રતીત થતુ આ સર્વ જગત્ પ્રકૃતિરૂપે સત્ છે ચૈતન્યમા કાંઈ પણ દશ્યવસ્તુનો વાસ્તવિક સંબંધ ન હોનાથી ચૈતન્યમા આ જગત્નો બાધ થાય છે, તેથી આ જગત્ અસત્ પણુ છે માટે આ જગત્મા સ્વસ્તપ્પાતિ માનવી એજ યોગ્ય છે જોકે સ સદૃષ્ટિભયરૂપ નિર્ધાર્ય માનનામા પરંપર વિરુદ્ધ ધર્મોનો એક ધર્મમા સમાવેશ સહન નહિ એ દોષ આવે છે, તોપણ જેમ રાતાપણુ બિંબરૂપે સત્ છે, અને સ્ફટિભગત પ્રતિબિંબરૂપે તે અસત્ છે તથા જેમ સોનીના લાટ આદિમા રહેલું રૂપુ સત્ છે, અને છીપમા અખ્યસ્તરૂપે પ્રતીત થતુ રૂપુ અસત્ છે, તેમ રૂપ બેદથી એજ જગત્ને કારણરૂપે સત્ ને કાર્યરૂપે અસત્ એમ સત્સદ ઉભયરૂપ માનનામા કાંઈ વિરોધ આરને નથી નથી તેમ માનવુ નિર્દોષ છે ૫૬

બ્યાકરણને અનુસરનારાઓએ માનેલા સ્ફોટનુ નિરાકરણ કરે છે —

પ્રતીત્યપ્રતીતિભ્યાં ન સ્ફોટાત્મકઃ શબ્દઃ ॥૫૭॥

પ્રતીતિર્નર્ણેણ, અપ્રતીતિ. સ્ફોટે । તસ્માન્ન સ્ફોટાત્મકઃ શબ્દઃ । યદિ વર્ણાઃ કિંચિદપિ ન પ્રતિપાદયન્તિ, સ્ફોટપ્રતિપાદનમપિ કુતઃ । અથ પ્રતિપાદયન્તિ, કિમન્તર્ગદુના સ્ફોટેન, વર્ણા એવ પ્રતિપાદકાઃ સન્તુ । નાનાત્વાદપિ ન સ્ફોટસિદ્ધિઃ ॥૫૭॥

સૂ૦ —પ્રતીતિથી ને અપ્રતીતિથી શબ્દ સ્ફોટરૂપ નથી પણ

વિ૦:—સૂક્ષ્મના અવયવભૂત પ્રત્યેક અક્ષરમા વસ્તુનુ જ્ઞાન ઉપભવવાનુ સામર્થ્ય નથી કે અલ્ અસ અ એ બધા અક્ષરો જ્યારે

આનુપૂર્વના ક્રમથી ઉચ્ચારણ થાય ત્યારે તેમથી એક “ ક્ષશ ” એવી રીતના આકારનો અખંડચ્છદ મુદ્રિત અર્થાત્ અભિવ્યક્ત થાય છે. અભિવ્યક્ત થયેલો તે ર્ક્ષોટરૂપ તખ્દજ ધ્વનનો બોધક થાય છે. આવી રીતનો બ્ધાકરણનાળા આદિનો ગત છે, પણ સાંખ્યાચાર્યો એ મતને સ્વીકારતા નથી તેઓ કહે છે કે વર્ણોવડે (વર્ણોના સમુદાયવડે) ર્ક્ષોટ (અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરનારો રાગ) ઉપજે, ત્યારપછી તે ર્ક્ષોટદ્વારા અર્થનો બોધ થાય એવી રીતની કલ્પના કરવાના કરતા વર્ણોના ક્રમદ્વારાજ—ક્રમપૂર્વક ઉચ્ચારેલા વર્ણોના સમૂહધીજ—પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે એ કલ્પના ઉત્તમ છે ૫૭

પૂર્વે વેદોના નિત્યપણાનું ખડન કર્યું છે, હવે સર્વ શબ્દોના નિત્યપણાનું ખડન કરે છે —

ન શબ્દનિત્યત્વં કાર્યતાપ્રતીતેઃ ॥ ૫૮ ॥

પ્રત્યક્ષાદેઃ શબ્દશ્રવણાનન્તરં નાસ્તીતિ પ્રતીતેઃ । અન્યથા ઘટસ્યાપિ નિત્યત્વં સ્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

સૂ૦—કાર્યપણાની પ્રતીતિથી શબ્દનું નિત્યપણું નથી. ૫૮

વિ૦—ઘટાદિ રાગ નિત્ય નથી, પણ અનિત્યજ છે. અમુક રાગ ઉત્પન્ન થયો તથા અમુક નષ્ટ થયો હતાદિ પ્રતીતિથી શબ્દોનું કાર્યપણું તથા વિનાશીપણું સિદ્ધ થાય છે પ્રત્યક્ષિતાથી (આગળ એક વાર સાંભળેલા રાગના પુનઃ શ્રવણથી) રાગોમા નિત્યપણું માનવાની અગત્ય નથી, કારણકે તે પ્રત્યક્ષિતા તો તે રાગની જાતિને અર્થાત્ ઘટાદિ રાગની ઘટલાદિ જાતિને વિનય કરવાથી પણ સભવી શકે છે, જો એમ નહિ માનીએ તો પ્રત્યક્ષિતાથી ઘડા આદિ નારાવાળા પદાર્થોને પણ નિત્ય માનવા પડશે જે સર્વથા અયોગ્ય છે ૫૮

એ કુશલમાં પૂર્વપક્ષી સફા કરે છે —

પૂર્વસિદ્ધસત્ત્વસ્યાભિવ્યક્તિર્દીપેનેવ ઘટસ્ય ॥ ૫૯ ॥

યથાન્ધકારસ્થો ઘટો દીપેનાભિવ્યજ્યતે, તથા વર્ણા ધ્વનિ-
મિર્વ્યજ્યન્તે । તદ્ભાગાન્ન સન્તીતિ પ્રતિમાનં, ન ત્વસત્ત્વાત્ । ૫૯

સૂ૦ — પૂર્વસિદ્ધ વસ્તુની અભિવ્યક્તિ [થાય છે,]
જેમ દીવાવડે ઘટની [તેમ] ૫૯

વિ૦ — દીવો જેમ અધારામાં રહેલી ધગદિ વસ્તુઓને પ્રકાશવાળી
કરે છે તેમ વાણી આપ્તિથી થતો ધ્વનિ પણ પૂર્વસિદ્ધ અક્ષરને અને
શબ્દને વ્યક્ત (પ્રકટ) કરે છે તે ધ્વનિના નાશથી થોતાને અક્ષરના
તથા શબ્દના નાશની બ્રાતિ થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે અક્ષરનો
તથા શબ્દનો નાશ થતો નથી આમ છે, માટે શબ્દને અનિત્ય
માનવો એ યોગ્ય નથી ૫૯

પૂર્વપક્ષીની એ શકાતુ સમાધાન કરે છે —

સત્કાર્યસિદ્ધાંતશ્ચેત્સિદ્ધસાધનમ્ ॥ ૬૦ ॥

અભિવ્યક્તિમાશ્રિત્ય નિત્યત્વમુચ્યતે, તતઃ સત્કાર્યસિદ્ધા-
ન્તથેત, સિદ્ધસાધનમ્ ॥ ૬૦ ॥

સૂ૦ — [જો] સત્કાર્યસિદ્ધાત [માનો] તો
સિદ્ધસાધન [થાય છે] ૬૦

વિ૦ — એવી રીતે (પૂર્વસૂત્રના વિવેચનમાં દેલી રીતે) કહે
વાથી પુનઃ અમારા સત્કાર્યસિદ્ધાતનો (કાર્ય પોતાના ઉપાદાનમરણમાં
સદ્યે રહે છે એ સિદ્ધાતનો) સ્વીકાર થાય છે, એટલે સિદ્ધસાધનદોષ
(જે વસ્તુ સિદ્ધદોષ તેને સાધનરૂપ ગણવાનો દોષ) ઉપજે છે અના
ગતાનરથાના ત્યાગપૂર્વક ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દની વર્તમાનાવસ્થાને
જો તમે અભિવ્યક્તિ કહેશો તો તેમ કહીને તમારે શબ્દની નિત્યતા

પ્રતિપાદન કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, કેમકે તેવી રીતની નિયતા તો સર્વ કાયમાં છે. ૬૦

હવે અદ્વૈતવાદનું ખંડન કરે છે:—

નાદ્વૈતમાત્મનો લિંગાત્તદ્ભેદપ્રતીતેઃ ॥ ૬૧ ॥

જરામરણાદિલિંગનિયમાત્ । પૂર્વત્ર સિદ્ધવદુક્તં, શ્વાર્ત્તી
સાધ્યત્ત ઇત્યપૌનરુક્ત્યમ્ ॥ ૬૧ ॥

સૂ૦:—લિંગથી તેના (આત્માના) ભેદની પ્રતીતિથી
આત્માનું અદ્વૈત નથી. ૬૧

વિ૦:—સર્વ પુરુષોનો અત્યંત અભેદ નથી, કેમકે જરા,
મરણ, જન્મ, બંધ ને મોક્ષાદિના સંબંધમાં પુરુષોની લિખ લિખ
પ્રકારની સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. પુરુષોની આવી લિખ લિખ પ્રકારની
સ્થિતિથી પુરુષોની લિખતા સિદ્ધ થાય છે, તેમનું એકપણ સિદ્ધ
થતું નથી. ૬૧

આત્મા અને અનાત્માનો અભેદ માનવામાં પ્રત્યક્ષ-
પ્રમાણ્ય બાધક ॥ એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

નાનાત્મનાઽપિ પ્રત્યક્ષવાધાત્ ॥ ૬૨ ॥

ન અનાત્મના ઘટાદિના આત્મન એકત્વં, ઘટાદીનાં ત્રાક્ષ-
ત્વેન મેદદર્શનાત્ । એકત્વે ઘટાદીનામાત્મત્વમાત્મનથ પરિ-
ણામિત્વમિતિ ॥ ૬૨ ॥

સૂ૦:—પ્રત્યક્ષના બાધથી જડથી પણ [આત્માનો
અભેદ] નથી. ૬૨

વિ૦—જો તમે આત્માનો અનાત્માની (જડની) સાથે અભેદ માનશો તો પડનો તથા પડનો આત્માથી અભેદ થવાથી તેમનો પણ પરસ્પર અભેદ થશે. આમ થાય તો પછી મનુષ્યોને તેમનું જે પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાન થાય છે તે ન થવું જોઈએ. આત્માનો ને અનાત્માનો અભેદ માનતા આમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણની સાથે વિરોધ આવે છે, માટે તેમનો અભેદ સ્વીકારી શકાય નહિ. ૬૨

એ વિષયને દૃઢ કરવામાટે સિદ્ધ થયેલા અર્થને પણ પુનઃ કહે છે:—

નોમાભ્યાં તેનૈવ ॥ ૬૩ ॥

અચાધિતપ્રત્યયેનૈવ મેદદર્શનાત્ ॥ ૬૩ ॥

સૂ૦—તેથીજ જાનેની [સાથે અભેદ] નથી. ૬૩

વિ૦—પૂર્વોક્ત હેતુઓજ જડરૂપ પ્રકૃતિની ને પ્રકૃતિના કાર્યોની સાથે આત્માનો અભેદ અસિદ્ધ છે. ૬૩

ત્યારે “આત્મેદેદં સર્વમ્” (આ સર્વ આત્માજ છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં સર્વ વસ્તુઓને આત્મરૂપ કહેવા છે તેની શી વ્યવસ્થા થશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અન્યપરત્ત્વમાવિવેકાનાં તત્ર ॥ ૬૪ ॥

અજ્ઞાનાં તદ્દુત્તેરન્યપરત્ત્વં સામાન્યપરત્ત્વમ્ ॥ ૬૪ ॥

સૂ૦—તેમાં અવિવેકીઓનું અન્યપરપણું (ઉપાસના-પરપણું) [કહ્યું છે.] ૬૪

સ્વરૂપની પણ સિદ્ધિ થવી જોઈએ, એમ શકા થાય તો તેનું મનાધાન કરે છે —

નૈકસ્થાનંદચિદ્રૂપત્વે દ્વયોર્ભેદાત્ ॥ ૬૬ ॥

આનંદઃ સુષમ્ । ચિત્ જ્ઞાનમ્ । આનંદચિદ્રૂપત્વે દ્વૈતત્વા-
પત્તિઃ । ન ચ ‘આનન્દો ન રિપયર્જં સુષમ્, ચિત્તિર્વા વૃત્તિજ્ઞાનમ્,
કિંત્રન્યદેગલૌકિકમિ’તિ વાચ્યં, અલૌકિકત્વેનાપ્રમાણિક-
ત્વાત્ । પ્રમાણિકત્વે પ્રમાણમત્ત્યેનૈવ દ્વૈતત્વમ્ । કિંચ, આત્મન
આનંદરૂપત્વં આનંદધર્મત્વં વા । આનંદધર્મત્વે દ્વૈતત્વાપત્તિઃ,
નિર્ગુણત્વાદિશ્રુતિવિરોધઃ । આનંદરૂપત્વે સંસારાપ્તસ્થાયાં કથ-
માનંદો નાનુભવતે । અવિદ્યાતિરોધાનાદિતિ ચેત, અમૂર્ત-
ત્વાદવિદ્યાયા ન તયા કુલ્યગતિરોધાનસંભવઃ । અથાભિમવ-
સ્તિરોધાનશબ્દાર્થઃ । નિત્યસ્ય વિશુદ્ધો નાભિમવઃ । અવિદ્યાયા
મિથ્યાત્વાદાત્મનઃ સત્યત્વાદ્યાત્મનોઃ સંબંધઃ, વસ્તુવસ્તુનોઃ
સંબંધાભાગાત્, સંબંધે વા નિઃસંગાદિશ્રુતિવિરોધઃ । આનંદાનુ-
ભવે ચ કર્મકર્તૃવિરોધઃ । કિંચાનંદાત્મત્વે કિં પ્રમાણમ્ । કિં
પ્રમાણાનુસરણેન, સ્વયમેવ પ્રમાણરૂપત્વાદાત્મન ઇતિ ચેત,
તન્ન, પ્રમાણવ્યવસ્થાર્થં પ્રમેયસ્વીકારાત્ । પ્રમેયાભાગાત્કિ
પ્રમાણેન પરિચ્છેત્તવ્યમ્ । પ્રમિત્યુપધાનામાવાચ પ્રમાણત્વમેવ
નાસ્તિ ॥ ચિદ્રૂપત્વં ચ નાનંદરૂપત્વં, દ્વયોર્ભેદાત્, તથોલૌકિક-
ત્વેનામેદસિદ્ધિરિત્યપિ ન, અલૌકિકત્વાદેવ વ્યાસિગ્રહણાભાવાત્ ।
તતો નાત્મનો દ્વિરૂપત્વમિતિ । યદિ ચ સુક્ષ્માનંદો નાનુભવતે,

કિં તેન। અનુભવ્યતે ચેત, અનુમનિત્રનુમયાનુમયનીયા વાચ્યાઃ ।
 યયાં ચ યામદેહમાત્રિત્વેનાત્મસાધ્યાત્કારાદપિ સમાધિરિત્યુ-
 ચ્યતે, દેહપાતાનન્તરમાત્મનઃ સ્થિતિરિતિ ક્વ સમાધિઃ । તયા
 ચ “ સમાધૌ સકલદુઃસ્થનિરૂત્તેરાનન્દલાભ ” ઇત્યભિમન્યતે ।
 દેહાભારાત્સમાધિનાશે ક્વાનદાનુભવઃ। एवं च मुक्तायानन्दा-
 नुभवो भ्रांत इति ॥ ६६ ॥

સૂ૦ —ખનેના શેઠથી એકનુ આનન્દરૂપપણું ને
 શિદ્ધરૂપપણું નથી ૬૬

વિ૦ —પુરુષને દુ ખના જ્ઞાનકાલમા સુખનો અનુભવ થતો
 નથી તેથી સુખ અને જ્ઞાન એ બનેનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે ૧જી
 આત્મરૂપ એધર્મીમા આનન્દરૂપતા અને ચૈતન્યરૂપતા એ બને વિરુદ્ધ-
 ધર્મોનું સાથે ગહેતું સહવતું નથી જ્ઞાનવિશેષસુખરૂપ (એક પ્રકારના
 જ્ઞાનરૂપ સુખ એ) આત્મા છે એમ કહેવું પણ આત્મા
 અખડ હોવાથી સહવે નહિ, આત્મા અખડ હોવાથી ચૈતન્યના
 અનુભવકાલમા સુખસ્વરૂપપર આનન્દરૂપ હોવાથી આત્માના
 સુખસ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી થતું એમ કહેવું પણ સહવતું નથી આત્માના
 આનન્દસ્વભાવપર તમે જે કાલમા આવરણ માનશો તે કાલમા હું
 દુ ખને જાણુ છું એવી પ્રતીતિ આત્મા અખડ હોવાથી સહરી રાકશે
 નહિ આનન્દના આવરણકાલમા જે તમે ચૈતન્યનું જ્ઞાન માનશો તો
 આત્માના અગ માનના પડશે, ને તેથી આત્મા સાવળવ યશે, અને
 તેમ થવાથી તે અનિત્ય યશે આ માના જ્ઞાન રૂપપણુનો ભોધ કરનારી
 શ્રુતિની સાથે વિરોધ થવાથી પૂર્વોક્ત તર્કોને અસત્ તર્કો માનવા એ
 પણ યોગ્ય નથી, કારણ “ જાનદ ન નિરાનદ ” (જ્ઞાન આનન્દરૂપ
 પણ નથી, ને દુ ખરૂપ પણ નથી,) એ શ્રુતિમા તથા “અદુ લમમુદ્ધ

તદ્દ મૂતમવ્યમવાત્મકમ્" (દુ ખથી શિત, સુખથી બિત, ને મૂત, અવિષ્ય ને વર્તમાન એ ત્રણે કાલમાં વિદ્યમાન તે બધા છે,) એ સ્મૃતિમાં બ્રહ્મ આનદથી ભિન્ન છે એમ પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે - ૬૬

હવે આત્માના આનદરૂપણાનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા કરે છે —

દુઃસ્વનિવૃત્તેર્ગોષઃ ॥ ૬૭ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૬૭ ॥

સૂત્ર—દુ ખની નિવૃત્તિ [આનદ] ગોષ [છે.] ૬૭

વિ૦—આત્મા આનદમય છે એમ કહેનારી શ્રુતિઓનો તે (આત્મા આનદરૂપ છે એ) પ્રયોગ ગોષ છે. અર્થાત્ આત્મામાં ત્રણ પ્રકારના દુ ખોનું અત્યતનિવૃત્તિનો લક્ષ્ય કરીને અથવા આત્મામાં ઔપાધિક (આત્મકરણમાં વધેલા સત્વગુણરૂપ ઉપાધિથી ઉપજતા) આનદનો લક્ષ્ય કરીને શ્રુતિઓમાં આત્માને આનદમય કહ્યો છે સંપ્રધાનમાં વસ્તુના અભાવને તે વસ્તુના અધિકરણસ્વરૂપ માનવામાં આવે છે, તેથી ત્રિવિધ દુ ખની અત્યતનિવૃત્તિ આત્મરૂપજ છે, તેનાથી ભિન્ન નથી. ૬૭

શ્રુતિમાં એવો ગોષ પ્રયોગ કરવાનું પ્રયોજન બતાવે છે—

વિમુક્તિપ્રશંસા મંદાનામ્ ॥ ૬૮ ॥

મંદાનાં લામ્સાનામ્ । વિમુક્તિપ્રશંસા પ્રવર્તનાર્ય
પ્રોત્સાહનમિતિ ॥ ૬૮ ॥

સૂ૦—અવિવેકીઓમાંટે મુક્તિની પ્રશંસા [છે] ૬૮

વિ૦:—ત્રિવિધદુષ્ઠના અત્યંતભાવરૂપ આત્માનું વાસ્તવિકરૂપ-રૂપને મુક્તિ, તે મુક્તિની સુખરૂપતાના પ્રતિપાદનનું, મુક્તિની સ્તુતિના પ્રતિપાદનદ્વારા સુખેચ્છુ અવિવેકી પુરુષોને મુક્તિ મેળવવાના તેમના પ્રયત્નમાં પ્રોત્સાહન કરવું, એ પ્રયોજન છે. આત્મા વસ્તુ-તાએ આનંદરૂપ છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં શ્રુતિની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ નથી. ૬૮

મનનું વ્યાપકપણું નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન વ્યાપકત્વં મનસઃ કરણત્વાદિન્દ્રિયત્વાદ્વા ॥૬૯॥

યચ્ચ 'શિરસિ મે વેદના, પાદે મે સુખમિ'તિ જ્ઞાનં મનસો વિમુત્ત્વં પ્રતિપાદયતિ, તદાશુસંચારિત્વાત્ક્રમાગ્રહણનિમિત્તમ્ । નાનેન વિમુત્ત્વસિદ્ધિઃ ॥ ૬૯ ॥

સૂ૦:—કરણપણાથી અથવા ઇન્દ્રિયપણાથી મનનું વ્યાપકપણું નથી. * ૬૯

વિ૦:—એમ કુવાડે આદિ કરણ અને ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય વ્યાપક નથી, પણ પરિચ્છિન્ન છે, તેમ મન કરણ હોવાથી અને ઇન્દ્રિય હોવાથી તે મન પણ વ્યાપક નથી, પરંતુ પરિચ્છિન્ન છે.

શંકા:—મનને દુર રહેલા પદાર્થોનું દુરત જ્ઞાન થાય છે, તેથી તે મન વ્યાપક હોવું જોઈએ.

સમાધાન:—મનની ગતિ અતિવેગવાળી છે, તેથી તેને દુરત દૂરના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. એમ ચવાથી તેનું વ્યાપકપણું હશે એમ અવિવેકીઓના વિચારમાં આવે છે, પણ તેનું વ્યાપકપણું નથી. મનનું મધ્યમપરિમાણ (શરીરજેવડું પરિમાણ) છે, જે પૂર્વે પ્રતિપાદન

યત્ર ગયુ છે. વાયુથી, વીજળાથી ને પ્રકાશથી પણ મનનો વેગ વધારે છે ૬૯

તેના સંબંધમાં હેતુ કહે છે —

સક્રિયત્વાદ્ગતિશ્રુતેઃ ॥ ૭૦ ॥

સક્રિયત્વાદિત્યનુમાનં દર્શિતમ્ । ગતિશ્રુતેરિતિ શબ્દો દર્શિતઃ ॥ ૭૦ ॥

સૂ૦:—સક્રિયપણથી [ને] ગતિની શ્રુતિથી [તે ક્રિયાવાળું છે.] ૭૦

વિ૦:—મન ક્રિયાવાળું છે, તે એક વિષયનો ત્યાગ કરીને બીજા વિષયને ગ્રહણ કરે છે તેથી, જે જે એક વિષયનો પરિત્યાગ કરીને બીજા વિષયને ગ્રહણ કરે છે તે તે ક્રિયાવાળું હોય છે, જેમ નેત્ર આ અનુમાનપ્રમાણથી મન ક્રિયાવાળું છે એમ નક્કી થાય છે; અને શ્રુતિરૂપ શબ્દપ્રમાણથી પણ તે ગતિરૂપ ક્રિયાવાળું છે એમ સિદ્ધ થાય છે “મનસો જવીય” ॥” (પરમાત્મા મનથી વધારે વેગવાળા છે,) એ શ્રુતિમાં મનને ગતિનાળું કહેતું છે. એવી રીતે ધ્વજિથોની સાથે મળીને ક્રિયા કરવાથી તથા જ્વલિતરૂં દૂરદેશપર્યંત જવાથી મન વ્યાપક નથી, પણ પરિચિત્ત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭૦

મન નિત્ય નથી એમ પ્રતિષ્ઠાપ્ત કરે છે —

ન નિર્માગત્વં તદ્યોગાદ્ઘટવત્ ॥ ૭૧ ॥

ન નિર્માગત્વં નાકારણવચ્ચમ્ । તદ્યોગાત્ માગયોગાત્ ।
કિમસ્ય કારણમ્ । અંદકારઃ । પદ્મેન યુગપદ્યોગાત્પરમાણ્વનાં
સમાગત્વસિદ્ધિઃ । તસ્માદ્ઘટાદિવદનિત્યં મનઃ ॥ ૭૧ ॥

સૂ૦:—[મનનું] અવયવરહિતપણું નથી, તેના (ઇદ્રિયોના) સંબંધથી, ઘડાની પેઠે. ૭૧

વિ૦:—મન નિર્ભાગ અર્થાત્ નિરવયવ (અવયવરહિત) નથી. આ સિદ્ધાંતપ્રમાણે તેની ઉત્પત્તિ અહંકારમાંથી થયેલી છે, અને મહારના વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવા તેને નેત્રાદિ ઇદ્રિયોની સાથે સંબંધ-વાળું થાય છે, માટે તે સાવયવ હોવાથી ઘટાદિની પેઠે અનિત્ય છે, નિત્ય નથી. મન જો નિરવયવ એટલે અણુજેવડું હોય તો અવયવ-રહિત અણુપરિમાણુવાળાનો ખીળની સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ. ૭૧

નિત્ય ને અનિત્યનો વિભાગ બતાવે છે:—

પ્રકૃતિપુરુષયોરન્યસ્સર્વમનિત્યમ્ ॥ ૭૨ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૭૨ ॥

સૂ૦:—પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન સર્વ અનિત્ય [છે.] ૭૨

વિ૦:—આ વિષયમાં પ્રકૃતિ તથા પુરુષવિનાની ખીણ સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય છે, તે ખેથી ભિન્ન ક્રાંતિ પછી વસ્તુ નિત્ય નથી. ૭૨

દિશા ને કાલ આદિ નિત્ય હોવાથી ખીણ સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય છે એમ કેમ કહેવાય એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ન ભાગલાભો ભોગિનો નિર્માગત્વશ્રુતેઃ ॥ ૭૩ ॥

ન કારણલાભો ભોગિનો જગત્કારણસ્ય પ્રધાનસ્ય, નિર્મા-ગત્વશ્રુતેઃ “મૂલકારણત્વાન્નાસ્ય કારણાન્તરમિ”તિ શ્રુતેઃ ॥૭૩॥

સૂ૦:—નિરવયવપણીની શ્રુતિથી પ્રકૃતિપુરુષને અવય-વની પ્રાપ્તિ નથી. ૭૩

વિ૦ — પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ મેજ તત્ત્વ નિરવયવ અને નિત્ય છે તે વિનાના બીજા તત્ત્વો ને અન્ય સર્વે વસ્તુઓ સાવયવ અને અનિત્ય છે દિગ્ધા ને કાલ આદિ પૃથક્ તત્ત્વ નથી એ આગળ (૨-૧૨) મા કહેવાઈ ગયું છે, એટલે તે બધામા નિત્ય અને અનિત્ય એવો વિભાગ થતો નથી પ્રકૃતિમા તથા પુરુષમા સાવયવપણું નથી, પણ તે બંને નિરવયવ છે એમ ‘ નિષ્કલ નિષ્ક્રિય શાંત ’ (નિરવયવ, કિયારહિત ને શાંત) ઇત્યાદિ શ્રુતિમા પણ જણાવેલું છે ૭૩

આત્મામા આનંદની અભિવ્યક્તિ થવી એ મોક્ષ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે —

નાનંદાભિવ્યક્તિર્મુક્તિર્નિર્ધર્મત્વાત્ ॥ ૭૪ ॥

મુક્તો ધર્મધર્મિભાવાભાવાત્ । સામિવ્યક્તિઃ કિં સર્વદાસ્તિ ।
સંસારદશાયામપિ મુક્તિપ્રસંગઃ । અય મુક્તૌ ક્રિયતે । કાર્ય-
માવસ્યાવશ્યં નાજ્ઞાત્પુનરનિર્મોક્ષ ઇતિ ॥ ૭૪ ॥

સૂ૦ — [આત્માના] ધર્મરહિતપણાથી આનંદની અભિવ્યક્તિ [તે] મુક્તિ નથી ૭૪

વિ૦ — આત્મામા આનંદની અભિવ્યક્તિ થવી એ મુક્તિ એમ માનવું મુખ્યમુક્ત નથી, કેમકે આત્મા નિર્ધર્મક-સર્વધર્મરહિત-છે, એટલે તેમા આનંદરૂપ અથવા તેની અભિવ્યક્તિરૂપ ધર્મ હોવાનો વા ઉપજવાનો સંભવ નથી. ૭૪

આત્માના વિશેષગુણોનો નાશ એ પણ મુક્તિ નથી એમ કહે છે —

ન વિશેષગુણોન્નિહત્તિસ્તદ્વત્ ॥ ૭૫ ॥

વિશેષનિષેધાત્સામાન્યગુણસ્વીકારઃ । તથા ચ ગુણયોગા-
દનિર્મોક્ષઃ ॥ ૭૫ ॥

સૂ૦ —તેવી રીતે [આત્માના] વિશેષગુણોનો
નાશ [તે પણ મુક્તિ] નથી ૭૫

વિ૦—ધર્મરહિત અસગ આત્મામાં કેાઈ પણ જાતનો ધર્મ
હોવાનો સંભવ નથી એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે તે કારણથી તેના
સર્વ વિશેષગુણોનો નાશ એ પણ મોક્ષ નથી, કેમકે તેના વિશેષધર્મના
નિષેધથી તેના સામાન્યધર્મનો સ્વીકાર કરવો પડશે, જે અસગ અને
ધર્મરહિત આત્મામાં સંભવી શકે નહિ ૭૫

પૃથિવીની ઉપરના લોકોમાં જતિ થવી એ પણ
આત્માની મુક્તિ નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે —

ન વિશેષગતિર્નિષ્ક્રિયસ્ય ॥ ૭૬ ॥

નોર્ધ્વગત્યા મુક્તિઃ, “ નિર્ગુણનિષ્ક્રિયનિર્ધર્મક આત્મે ” તિ
શ્રુતેઃ । કુતો મુક્તિઃ, હસ્તિકૃમિદેહપરિણામિત્વેન સંકોચનિકા-
સામ્યા સાવયત્વેનાનિત્યથ્વ સ્યાત્ ॥ ૭૬ ॥

સૂ૦ —નિષ્ક્રિયની વિશેષગતિ [સંભવતી] નથી ૭૬

વિ૦ —ગૌર્ધગતિ લિંગદેહની થઈ શકે, પણ અક્રિય આત્માની
ગૌર્ધગતિ થઈ શકે નહિ આત્મા સ્વભાવથીજ સર્વ ક્રિયાથી રહિત
જે લિંગદેહના સંબંધવડે જો આત્માની ગૌર્ધગતિ માનવામાં આવે તો
તે નિરતિશયમોક્ષ નથી, પણ સાતિશય (ન્યૂનાધિકતારૂપ અતિશય-
વાળો) ક્રમમોક્ષ છે ૭૬

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીએ માનેલી મુક્તિમાં દ્વયજ
દેખાડે છે —

નાકારોપરાગોચ્છિત્તિઃ ક્ષણિકત્વાદિદોષાત્ ॥૭૭॥

સ કિમાકારો જ્ઞાનસ્વરૂપઃ । તથા ચ જ્ઞાનસ્યાપ્યુચ્છેદ
 इति कस्य मुक्तिः । अथ धर्मः । क्षणिकत्वात्सर्वादो तन्नाशो
 संसारिणामपि मुक्तिः स्यात् । अथ वासनावशात्तदा न मुच्य-
 ते, वासनोच्छित्तिरेव मोक्षोऽस्तु, किमाकारोपरागोच्छित्त्या ॥
 जादिशब्दात्स्वच्छसंवित्प्रवाहस्यापि न धरत्वात्कस्य मुक्ति-
 रिति ॥ ७७ ॥

સૂ૦.—ક્ષણિકપણાદિના દોષથી [વિવચના] આકાર-
 ના ઉપરાગનો (વાસનાનો) નાશ [તે મોક્ષ] નથી. ૭૭

વિ૦ —ક્ષણે ક્ષણે રિનાય પામનાર ક્ષણિકવિજ્ઞાનજ્ઞ આત્મા
 છે. તેનો જે ઘટપટાદિરૂપ વિવચાકાર થવો તે તેને બધું છે, ને તે
 વિવચાકારપણાની વાસનારૂપ પ્રતીત થતા સમયનો નાશ થવો એ
 મોક્ષ ॥ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીનો તે મત અયોગ્ય છે, કારણ કે જો સર્વ
 વસ્તુઓ તેમણે ક્ષણિક માની તો તેમણે માનેલો મોક્ષ પણ ક્ષણિક-
 જ થયો. જો મોક્ષ ક્ષણિક હોય તો પત્રી આવો ક્ષણિક મોક્ષ મેળ-
 વવામાટે વિવેકી પુરુષોની કેમ પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે ? નહિજ થઈ શકે ૭૭

હવે અજ્ઞાવવાદીના મોક્ષનું ખડન કરે છે —

न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥

स्पष्टम् ॥ ७८ ॥

સૂ૦.—અપુરુષાર્થપણાદિરૂપ દોષથી સર્વનો નાશ
 [તે મુક્તિ] નથી ૭૮

વિ૦ —પુરુષોની ઇચ્છાના અવિષયપણા આદિરૂપ દોષથી સર્વનો નાગ એ સુક્તિ નથી. પોતાના આત્માના નાશની ઇચ્છા કોઈ પણ નિવેદી પુરુષ કરે નહિ, તેથી જ્ઞાનરૂપ આત્માના સર્વથા સ્વરૂપનાશને મોક્ષ કહેવો એ અયોગ્ય છે. ૭૮

શૂન્ય પણ સુક્તિ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

अपुरुषार्थत्वादेः । आदिशब्दादनुष्ठानाभावः सूचितः । यद्यान्मा स्वीक्रियते, तदा तत्परिपन्थिनि द्वेषः, तदनुकूले च स्नेह इति तयोर्ग्रन्थहेतुत्वादनिर्मोक्षः स्यात् । मैवम् । न हि रागद्वेषमात्राद्वन्धः, किंतु तद्विशेषात् । यथा बौद्धपक्ष एव न संवित्संतानमात्राद्वन्धः, स्वच्छसंवित्संतानस्य मोक्षांगत्वात्, तथा कैवल्यात्मपरिपन्थिनि द्वेषाग्निरूपहितात्मस्थितौ रागाच्च बन्धः, प्रत्युत मोक्षहेतुत्वमेवेति ॥ ७९ ॥

સૂ૦ —એવી રીતે શૂન્ય પણ [મોક્ષ નથી.] ૭૯

વિ૦ —જ્ઞાતા, જે ને જ્ઞાનરૂપ સર્વ સસારના વિનાશરૂપ જે શૂન્ય તે પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી પોતાના સ્વરૂપના વિનાશની ઇચ્છા કોઈ પણ સમજી મનુષ્ય કરે નહિ, આ વાત લોકપ્રસિદ્ધજ છે ૭૯

ઉત્તમદેશાદિના લાભથી સુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ પ્રતિપાદન કરે ૮૦ —

**संयोगाश्च वियोगान्ता इति न
देशादिलाभोऽपि ॥ ८० ॥**

દેશસંયોગસ્ય વિયોગાન્તત્વાત્પુનઃ સંસારઃ । આદિશબ્દા-
ત્કાલકર્મણોરપિ પરિગ્રહઃ । કાલયોગસ્યાપ્યેયમ્ । કર્મણ્ય
ક્ષયિત્વાત્પુનઃ સંસાર ઇતિ ॥ ૮૦ ॥

સૂ૦ —અને સયોગે વિયોગરૂપ અતવાળા [છે,]
માટે દેશાદિનો લાભ [મોક્ષ] નથી ૮૦

વિ૦:—ઉત્તમ દેશ ઉત્તમ દ્રવ્ય, ને ઉત્તમ દારાદિના સ્વામી-
પણાની પ્રાપ્તિ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી, જે વસ્તુનો મનુષ્યની સાથે
સયોગ થાય છે તે વસ્તુનો અવસ્થ તેનાથી વિયોગ પણ થાય છે,
કેમકે સયોગો વિયોગરૂપ અતવાળા છે, તેથી ઉત્તમ દેશાદિના સ્વામી-
પણાની પ્રાપ્તિ પણ વિનાશી હોવાથી વાસ્તવિક મોક્ષરૂપ નથી ૮૦

જીવનો ઈશ્વરના લય થાય એ પણ સુક્તિ નથી
એમ પ્રતિપાદન કરે છે —

ન ભાગિયોગો ભાગસ્ય ॥ ૮૧ ॥

ન બ્રહ્મણો ભાગો જીવાત્મા, બ્રહ્મણો ભાગમાવાત્ ।
યોગસ્ય વિયોગાન્તત્વાત્પુનર્નન્ધપ્રસંગઃ । અથ સંસારકારણા-
માવાન્ન વિયોગ ઇતિ, एवं च स एवास्तु, किं भागायोग-
कल्पनया ॥ ૮૧ ॥

સૂ૦ —અશનો અશીમા લય [પણ મોક્ષ] નથી ૮૧

વિ૦ —પુરુષનો જેની સાથે સયોગરૂપ લય થાય તેની સાથે
પરિણામે અવસ્થ તેનો વિયોગ પણ થવાનોજ વળી પોતાના સ્વરૂપના
લયની ઇચ્છા મોટા સમજી પુરુષના હોય પણ નહિ, તેમજ પૂર્વ
પ્રતિપાદન કર્યા પ્રમાણે નિત્ય ઈશ્વરની અસિદ્ધિ છે આ કારણેથી

ધૃશ્વરના અશરૂપ જીવનો અંતિરૂપ ધૃશ્વરમાં લય તે મોક્ષ એમ માનવું યોગ્ય નથી. ૮૧

અણિમાદિ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ એ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી એમ કહે છે:—

**નાણિમાદિયોગોઽપ્યવશ્યંભાવિત્વાત્
તદુચ્છિત્તેરિતરયોગવત્ ॥ ૮૨ ॥**

તેપામપિ કાર્યત્વાદનિત્યત્વમ્ । આદિશબ્દાહ્લધિમા
ગરિમા પ્રાપ્તિઃ પ્રાકામ્યમીશિત્વં વશિત્વં યત્રકામાવસાયિત્વ-
મિતિ ॥ ૮૨ ॥

સૂ૦:—અન્યની પ્રાપ્તિની પેઠે તેના નાશના અ-
વશ્યલાપીપણાથી અણિમાદિની પ્રાપ્તિ પણ [મુક્તિ] નથી. ૮૨

વિ૦:—અણિમાદિ આઠ પ્રકારની સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ પણ
વાસ્તવિક મોક્ષ નથી, કેમકે તે સિદ્ધિઓ કાર્યરૂપ હોવાથી અવશ્ય
અનિત્ય છે, એટલે બીજા સંબંધિનો જેમ અવશ્ય વિનાશ થાય છે
તેમ પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધિઓનો પણ અવશ્ય વિનાશ થાય છે. પુરુષનો
ને તેમનો સગંધ અનંતકાલપર્યંત રહેવો સંભવિત નથી. ૮૨

ઈદ્રાદિ પદની પ્રાપ્તિ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી
એમ જણાવે છે:—

નેન્દ્રાદિપદયોગોઽપિ તદ્વત્ ॥ ૮૩ ॥

અનિત્યત્વાત્ ॥ ૮૩ ॥

સૂ૦:—તેવી રીતે ઈદ્રાદિના પદનો લાભ પણ
[મુક્તિ] નથી. ૮૩

પિઠઃ—અણિમાદિ સિદ્ધિઓની પેઠે વિનાશી હોવાથી ઇંદ્રાદિના
અંશરૂપવાળા અધિકારની પ્રાપ્તિ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી એમ રાગનું
અંશરૂપ વિનાશી છે તેમ ઇંદ્રાદિનું અંશરૂપ પણ વિનાશી છે ૮૩

દેહસાક વાદીઓ ઇંદ્રરૂપ આત્માના મળધવાળી
ઇદ્રિયોને ભૌતિક માને છે તેમના મતનુનિગદરણ કરે છે -

ન ભૂતપ્રકૃતિત્વમિન્દ્રિયાણામાહંકારિકત્વશ્રુતેઃ ૮૪

તથા ચ, “ એતસ્માઞ્જાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ
ચ । યં વાયુર્જ્યોતિરાપશ્ચ પૃથ્વી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥ ”
ભૂતપ્રકૃતિત્વમિતિ તુ યેનેન્દ્રિયેણ ચદ્ભૂતકારણમ્ તન્માત્રં
ગૃહ્યતે, તસ્ય તત્પ્રકૃતિત્વાભિમાનાદ્વચપદેશઃ ॥ ૮૪ ॥

સૂઠઃ—અહકારના કાર્યપણાની શ્રુતિથી ઇદ્રિયોમાં
ભૂતનું કારણપણું નથી ૮૪

પિઠઃ—જોનાદિ ને વાગાદિ ઇદ્રિયો ભૌતિક (પાત્ર ભૂતોના
કાર્યરૂપ) નથી, કારણકે આગળ કહેલી શ્રુતિમાં તેમની અહકારમાથી
ઉત્પત્તિ થઇ છે એમ કહેવું છે. ૮૪

દ્રવ્યાદિ છ પદાર્થોના જ્ઞાનથી પણ સુક્ષ્મ પ્રાપ્ત થતી
નથી એમ કહે છે—

ન પદ્મપદાર્થનિયમસ્તદ્બોધાન્મુક્તિઃ ॥ ૮૫ ॥

“ દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યવિશેષસમગ્રાયા ઇતિ । પૃથિવ્યસેજો-
વાય્વાકાશકાલદિગાત્મમનાંસીતિ દ્રવ્યાણિ । રૂપરસગન્ધ-
સ્પર્શાઃ સંખ્યાપરિમાણાનિ પૃથક્ત્વં સંયોગવિમાર્ગૌ પરત્વાપર-

ત્વે બુદ્ધયઃ સુખદુઃસ્વે ઇચ્છાદ્વેષૌ પ્રયત્નશ્ચ ગુરુત્વદ્રવ્યત્વસ્નેહ-
સંસ્કારધર્માધર્મશબ્દા ગુણાઃ । ઉત્ક્ષેપણાપક્ષેપણાકુંચનપ્રસારણ-
ગમનાનિ કર્માણિ । પરમપરં ચ સામાન્યમ્ । નિત્યદ્રવ્યવૃત્તયો-
જ્જ્વલ્યા વિશેષાઃ । અયુતસિદ્ધાનાં યઃ સંવંધ ઇહપ્રત્યયહેતુઃ
સમવાય” ઇતિ નાસ્તિ નિયમોઽનિયત્વપદાર્થવાદિત્વાત્સાંખ્યા-
નામ્ । ન ચ તદ્વોધાન્મુક્તિઃ, આત્મજ્ઞાનાદેવ મુક્તેઃ ॥૮૫॥

સૂ૦.—છ પદાર્થનો નિયમ નથી, [ને] તેના
જ્ઞાનથી મુક્તિ [નથી.] ૮૫

વિ૦.—૬૦૫, ૧ ગુણ ૨ કર્મ, ૩ સામાન્ય, ૪ વિશેષ અને

૧ ક્રિયાવાળુ ને ગુણવાળુ હોય તથા સમનાધિકારણ (ઉપા-
દાનકારણ) હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે—પૃથ્વી,
જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન. ૨ ૬૦૫માં
રહેનાર, ગુણરહિત, સંયોગ તથા વિભાગમાં અકારણ, અને ખીજા
ગુણની અપેક્ષા નહિ કરનાર ગુણ કહેવાય છે. તેના બહુધા ચોવીસ
પ્રકાર છે—રૂપ, રસ, ગંધ, રપરી, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ,
વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, શુદ્ધિ, (જ્ઞાન,) સુખ, દુઃખ, હઞ્ગા, દ્વેષ,
મ્રયત્ન, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, ધર્મ, અધર્મ અને શબ્દ. ૩
એક દ્રવ્ય જેનો આધાર હોય, જે ગુણરહિત હોય ને જે સંયોગવિ-
ભાગમાં અપેક્ષારહિત કારણ હોય તે કર્મ કહેવાય છે અથવા ચલન-
રૂપ તે કર્મ છે. તેના પાંચ પ્રકાર છે—ઉત્ક્ષેપણ, અવક્ષેપણ, આકુચન,
પ્રસારણ ને ગમન^૪ ૪ દ્રવ્ય, ગુણ ને કર્મમાં રહેલો એક, નિત્ય, ને
સાધારણ ધર્મ સામાન્ય વા બાતિ કહેવાય છે. તેના બે પ્રકાર છે—
પર (અતિવ્યાપક) અને અપર (ન્યૂનવ્યાપક) ૫ નિત્યદ્રવ્યમાં
રહેલા ને પરસ્પર વ્યવર્તક ધર્મો તે વિશેષો કહેવાય છે પૃથિવી, જલ,

સમનાર્થ આ છગ્ પદાર્થો છે, અને તેના ચતુર્થસ્થાનથી પુરુષને
 મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે આ વૈજેશિકનો સિદ્ધાંત પણ શક્તિ આદિ
 બીજા પદાર્થો વિદ્યમાન હોવાથી અસંગત છે વળી પ્રકૃતિ પણ
 સંસ્કારાદિ ત્રય ગુણોની સામ્યાવરણાદિ છે, માટે ગદ્યાદિ ગુણોથી
 સંદિગ્ધ હોવાથી તે પૃથિવી આદિરૂપ નથી તેથી પૃથિવીત્વ આદિ
 ભૂતિ પણ ઘટનાદિ ભૂતિની પેઠે કાર્યમાત્રમા રહે છે, ઝારણુમા
 રહેતી નથી, માટે પ્રધાન પણ છે પદાર્થોથી અતિરિક્તા (જિન)
 હોવાથી છગ્ પદાર્થોના નિયમ સંભરતો નથી, તે તેથી તે છે
 પદાર્થોના જ્ઞાનથી વાસ્તવિક મોક્ષ પણ સંભરતો નથી ૮૫

ન્યાયદર્શનમા કહેલા સોળ પદાર્થોની ભણવાથી પણ
 વાસ્તવિક મુક્તિ થતી નથી એમ જણાવે છે —

પોઢશાદિષ્વપ્યેવમ્ ॥ ૮૬ ॥

“ પ્રમાણપ્રમેયસંશયપ્રયોજનદદ્દાતસિદ્ધાતાન્યવતર્કનિર્ણય-
 વાદજલ્પનિવર્ણદાદેત્વાભાસચ્છલજાતિનિગ્રહસ્થાનાના તત્ત્વ
 જ્ઞાનાન્નિશ્રેયમાધિગમ્યમ્ ॥ પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનશબ્દાઃ
 પ્રમાણાનિ ॥ આત્મસ્વીરિંદ્રિયાર્થબુદ્ધિમનઃપ્રગુચ્છિદોપપ્રેત્યમાન-

તેજ ને વાયુ આ આગ બૃતોનાં પરમાણુ અને આકાશ કાન, દિગ્મા
 આત્મા ને મન આ નિત્યદ્રવ્યો છે વિશેષોના ધણા પ્રકાર છે ૬ ભૂતિ
 ને વ્યક્તિ ગુણ ને ગુણી ક્રિયા ને ક્રિયાવાન અવયવ ને અવયવી,
 અને નિત્યદ્રવ્ય ને વિશેષ એ સાથે રહેનારાઓમા રહેનારા નિત્યસબધ
 સમવાય કહેવાય છે તે એક છે છ બે કે સૂત્રમા છગ્ પદાર્થો કહેના
 છે તેપણુ વૈજેશિકા એ છને ભાવરૂપ પદાર્થો માની તેનાથી ભિન્ન
 અભાવનામના સાતમા પદાર્થનો પણ સ્વીકાર કરે છે તેના ચાર
 પ્રકાર છે — પ્રાચીનાવ, પ્રધ્વસાનાવ, અપો-માલાન ને અત્યંતભાવ

फलदुःखापवर्गाः प्रमेयम् । समानानेकवर्गोपपत्तेर्विप्रतिपत्ते-
रुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ।
यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् । लौकिकपरीक्षकाणां
यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः । तन्त्राधिकरणाभ्युपगम-
संस्थितिः सिद्धान्तः । स चतुर्विधः, सर्वतंत्रप्रसितंत्राधिकरणा-
भ्युपगमसंस्थित्यर्थांतरमावात् । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगम-
नान्यवयवाः । अधिज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थ-
मूहस्तर्कः । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाम्यामर्थावधारणं निर्णयः ।
प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पंचावयवोपपन्नः
पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । यथोक्तोपपन्नच्छलजातिनिग्रह-
स्थानसाधनोपालम्भो जल्पः । स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो
वितण्डा । सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाल-
हेत्वाभासाः । वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् । तत्-
त्रिविधं, वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारछलं च । साधर्म्य-
वैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षा-
पकर्षवर्णनावर्णविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसंगप्रतिदृष्टान्तानुत्प-
त्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनि-
त्यानित्यकार्यसमाः । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ।
प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो
हेत्यन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकालं न्यून-
मधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा
पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यनुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वा-

માસાથ નિગ્રહસ્થાનાનિ । હ્યન્ત · इति न. नियमः, न वा
तद्व्योधान्मुक्तिः । आदिशब्दादन्येऽपि नियतपदार्था
निराकार्याः ॥ ૮૬ ॥

સૂ૦:—એવી રીતે સોળ આદિમાં પણ [સમજાવું.] ૮૬

(વ૦:—સોળ આદિ પદાર્થોમાં પણ એમજ જાણવું. પ્રમાણ,
પ્રમેય, સંસય, પ્રયોજન, દર્શાવ, સિદ્ધાંત, અવર્ણવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ,
જલ્પ, વિતંજા, હેતુભાસ, ઇલ, જાતિ ને નિગ્રહસ્થાન એ સોળ
પદાર્થો ન્યાયદર્શનમાં કહ્યા છે. તે પદાર્થોનું ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને પરી-
ક્ષાવડે પદાર્થજ્ઞાન થવાથી મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, મિથ્યાજ્ઞાનનો
નાશ થવાથી ચિત્તદોષ (રાગદ્વેષ) મટે છે, ચિત્તદોષના નાશથી
રાગદ્વેષવાળી પ્રવૃત્તિ અટકે છે, તે પ્રવૃત્તિ અટકવાથી જીવાત્માનો નવો
જન્મ થતો નથી, અને જીવાત્માનો નવો જન્મ મટવાથી તેનાં એકવીસ
પ્રકારનાં દુઃખોની આત્મંતિકનિવૃત્તિ થાય છે, એમ તે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે;
પણ પ્રવૃત્તિ આદિ બીજા પદાર્થો હોવાથી એ સોળ પદાર્થોનો નિયમ
સંભવતો નથી, અને તેથી તેમના જ્ઞાનથી વાસ્તવિક મોક્ષ પણ સંભવતો
નથી. સાંખ્યમતમાં તો પ્રવૃત્તિપુરુષ એ એ પદાર્થો નિત્ય માન્યા
છે, અને નિત્યાનિત્યસાધારણ પદાર્થો પચીસ માન્યા છે, એ પચીસ
પદાર્થોમાંજ ગુણ, કર્મ, સામાન્ય ને શક્તિ આદિક અન્ય પદાર્થોનો
સમાવેશ થાય છે. ૮૬

૧ એ સોળ પદાર્થોની ટૂંકી સમજ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ પ્રમાણું જે કરણ તે પ્રમાણ. તેના ચાર પ્રકાર છે, પ્રત્યક્ષ,
અનુમાન, ઉપમાન ને શબ્દ. ૨ એ ચાર પ્રમાણમાંના કોઈ પણ એક
પ્રમાણવડે સિદ્ધ થનાર વસ્તુ તે પ્રમેય. તેના બાર પ્રકાર છે, આત્મા,
સરીર, દિવ્ય, અર્ચ, (વિષય,) જુદિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ. (રાગ-
દ્વેષાદિ,) પ્રેમભાવ, (પુનઃ ઉત્પત્તિ,) ક્ષય, દુઃખ તે અપવર્ગ.

તાકિકોએ માનેલા પરમાણુના નિત્યપણાનું ખડન કરે છે.—

(મોક્ષ) ૩ એકજ ધર્મમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા ધણા ધર્મેના વિશિષ્ટપણાને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન તે સંશય. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, સાધારણધર્મજ્ઞાનજન્ય, અસાધારણધર્મજ્ઞાનજન્ય ને વિપ્રતિપત્તિવાક્યરૂપ. અહીં વિપર્યયનો પણ સંશયમાજ સમાવેશ કરવામા આવે છે. ૪ જેની ધ્વજાવડે પુરુષો પ્રવેતે છે તે પ્રયોજન. તેના બે પ્રકાર છે, દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ. ૫ વ્યાપ્તિજ્ઞાન ચરામાટે જે ઉદાહરણુ જેવાની અગત્ય છે, અર્થાત્ જે પદાર્થમા લૌકિકિનો ને પરીક્ષકનો સમાન નિશ્ચય છે, તે દૃષ્ટાત. તે સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય ભેદે કરીને બે પ્રકારના છે. ૬ પ્રમાણિતતાવડે અબ્યુપગત અર્થ એટલે સરપાત્રિહિત મથાર્થજ્ઞાનરૂપ જે નિશ્ચય તે સિદ્ધાત તેના ચાર પ્રકાર છે, સર્વતંત્ર, પ્રતિતંત્ર, અધિકરણુ ને અબ્યુપગમ. ૭ પરાધાનુમાનવાક્યનો એકદેશ તે અવયવ. તેના પાંચ પ્રકાર છે, પ્રતિઘા, હેતુ, ઉદાહરણુ, ઉપનય અને નિગમન. ૮ વ્યાપ્તના આરોપમા વ્યાપકનો આરોપ તે તર્ક. તેના અભિધાર પ્રકાર છે વ્યાધાત, આત્માશ્રય, છત્રેતરાશ્રય, ચક્રકાશ્રય, અનવરથા, પ્રતિબધિ-કલ્પના, લાઘવકલ્પના, ગોરવ, ઉત્સર્ગ, અપવાદ ને વૈગત્ય ૯ મથાર્થ અનુભવ એ જેનો પર્માય છે એવી જે પ્રમિતિ તે નિર્ણય. તે પ્રમા અથવા પ્રમિતિના ચાર ભેદ છે, પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ ને શાબ્દી. ૧૦ તત્ત્વનો નિર્ણય જેનું ફલ છે એવું કથોપકથન તે વાદ ૧૧ પરસ્પર જિતનાને ધ્વજનારની ઉલ્લસાધનવતી કથા તે જલ્પ. ૧૨ સ્વપક્ષસ્થાપનાહીન પરદોષકથનરૂપ કથાવિશેષ તે વિતંડા. ૧૩ અસાધિક છતાં પણ જેને હેતુપણાવડે વિવાદમાં વાપરી લીધો હોય તે હેત્વાભાસ તેના પાંચ પ્રકાર છે, સબ્ધભિચાર, (અનૈકાતિક,) વિરુદ્ધ, સત્પ્રતિપક્ષ, અસિદ્ધ અને બાધત ૧૪ અનેકાર્થવાચક શબ્દાદિની રચનાએ પ્રતિબધનો હેતુ તે છત્ર. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, અભિધાન, તાત્પર્યોપચાર અને બ્ધત્યયવૃત્તિ. ૧૫ સ્વપક્ષનો વ્યાધાત કરનારું

• નાણુનિત્યતા તત્કાર્યત્વશ્રુતેઃ ॥ ૮૭ ॥

“ પ્રધાનાત્સર્વમજાયત, ” “ પ્રકૃતિપુરુષાદન્યત્સર્વમનિત્ય-
મિતિ ” શ્રુતેઃ કાર્યત્વાત્પરમાણનાં ન નિત્યત્વં કારણ-
ત્વં વા ॥ ૮૭ ॥

સૂ૦—તેના કાર્યપણુની શ્રુતિથી અણુનુ નિત્યપણુ
નથી ૮૭

વિ૦—૫૪વી આદિ બ્રૂતોના પરમાણુઓનુ નિત્યપણુ સભવતું
નથી, કેમકે શ્રુતિમાં તેનું કાર્યપણુ પ્રતિપાદન કરેલુ છે જોકે હમણાં
એ શ્રુતિની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, તેપણુ ‘ અખ્યો માત્રા વિનાશિખ્યો
વશાર્થાનાં ચ વા સ્મૃતા । તામિ સાર્થમિદ સર્વં સમવલ્લભુર્વશ ॥ ’
(પાચ બ્રૂતોના જે પરમાણુઓ છે તે વિનાશી છે, તે સદિત સર્વ

ઉત્તર તે જાતિ તેના ઓપીશ પ્રકાર છે, સાધર્મ્યસમા, વૈધર્મ્યસમા,
ઉત્કર્ષસમા, અપહર્ષસમા, વપ્પર્ષસમા, અવપ્પર્ષસમા, વિકલ્પસમા, સાધ્ય
સમા, પ્રાપ્તિસમા, અપ્રાપ્તિસમા, પ્રસંગસમા, પ્રતિદષ્ટાતસમા અનુત્પત્તિ
સમા, સથાયસમા, પ્રકરણુસમા, અહેતુસમા, અર્થાપત્તિસમા, અવિશેષ
સમા, ઉપપત્તિસમા, ઉપલબ્ધિસમા, અનુપલબ્ધિસમા, નિત્યસમા,
અનિત્યસમા અને કાર્યસમા ૧૬ પરબ્રહ્મનુ જે નિમિત્ત તે નિગ્રહ-
સ્થાન છે તેના બાપીશ પ્રકાર છે, પ્રતિગ્રાહાનિ, પ્રતિગ્રાંતર, પ્રતિગ્રા-
વિરોધ, પ્રતિગ્રાસન્યાસ, હેતવતરોક્તિ, અર્થાતરોક્તિ, નિરર્થકાક્તિ,
અવિગ્રાતાથોક્તિ, અપાર્થકાક્તિ, અપ્રાસંગલોક્તિ, ન્યૂનોક્તિ, અધિ
કાક્તિ, પુનરુક્તિ, અનનુભાવણુ, અગ્રાન, અપ્રતિભા, વિશેષ, મતાનુગ્રા,
પર્યંતુયોગ્યાનુયોગ (પર્યંતુયોગ્યોપેક્ષણુ,) નિરંતુયોગ્યાનુયોગ, અપ-
સિદ્ધાત ને હેતવાલાસ એ સોગે પદાર્થોના વિરોધ સ્પષ્ટીકરણુમટે
ત્રીગૌતમભગવદ્બ્રહ્મીત ન્યાયદર્શન તે ઉપરના વાત્સ્યાયનબાબ્ધસહિત
જેમને હમણાં યાચ તેમણે જોવું

જગત્સી હિતપત્તિ ક્રમપૂર્વક થાય છે,) આ શ્રીમનુસ્મૃતિના વચનથી તે હિત્તેદ પામેલી શ્રુતિના અસ્તિત્વનુ અનુમાન થાય છે. વળી “ પ્રકૃતિપુરુષાદન્યત્સર્વમનિત્યમ્ ” (પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન અન્ય સર્વ અનિત્ય છે,) એ શ્રુતિથી પણ જણાય છે કે પરમાણુઓમા નિત્યપણુ કે આ જગતનું હેતુ કારણપણુ નથી. ૮૭

પરમાણુઓ નિરવયવ હોવાથી તે કોઈનુ કાર્ય હોઈ શકે નહિ એમ શકા થાય તો એ શકાનું સમાધાન કરે છે.—

ન નિર્માગત્વં કાર્યત્વાત્ ॥ ૮૮ ॥

યત્કાર્યં ન તન્નિર્માગિ, યથા યદ્ ઇતિ ॥ ૮૮ ॥

સૂ૦:—કાર્યપણાથી [તેનુ] નિરવયવપણુ નથી. ૮૮

વિ૦:—પરમાણુ કાર્યરૂપ છે, માટે તેની નિરવયવતા સંભવતી નથી, તેથીજ તેની હિતપત્તિ તન્માત્રાથી માનેલી છે. ૮૮

દ્રવ્યમાત્રના સાક્ષાત્કારમાં રૂપ એ હેતુ છે, ને પ્રકૃતિપુરુષ એ રૂપરહિત દ્રવ્ય છે, માટે તેમનો સાક્ષાત્કાર સંભવતો નથી, એમ શકા થાય તો તે શકાનુ નિવારણ કરે છે:—

ન રૂપનિવન્ધનાત્પ્રત્યક્ષનિયમઃ ॥ ૮૯ ॥

“ હ્રદાયં ષ્ણી ” ત્યાકાશસ્ય પ્રત્યક્ષત્વાદ્વ્યમિચારાદુદ્-
ભૂતરૂપનિવંધનાત્ પ્રત્યક્ષત્વનિયમઃ । અલૌકિકે ચ સમાધિ-
ચલજે યોગિપ્રત્યક્ષે ન પર્યનુયોગોઽસ્તિ ॥ ૮૯ ॥

સૂ૦:—રૂપના નિમિત્તથી પ્રત્યક્ષનો નિયમ નથી. ૮૯

વિ૦:—જો વસ્તુમાં રૂપ હોય તોજ તે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થાય, ને

ને તેમા ૩૫ ન ડોર તો તે વસ્તુ પ્રતિદા ન થાય, એવો કાર્ષ નિયમ નથી, જેમ રૂપરૂપિત આકાશુ તથા ઝગદિન દુ અસુખતું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે તેમ રૂપરૂપિત પ્રાણિનુ રૂપ પશુ પરિન, એકામ ને સાંખ્ય-સાંખ્યા સંસ્કારસામા વિતત્તી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. ૮૯

હવે પરિમાણનો નિર્ણય કહે છે —

ન પરિમાણચાતુર્વિધ્યં ડામ્બ્યાં તથોગાત્ ॥ ૯૦ ॥

મહરણુમ્યાં કાર્યકારણયોગાદ્યન્યદ્વારમિદ્ધેઃ । एतत्प्र-
મેदा एरान्ये परिमाणमेदा इति ॥ ९० ॥

શૂં—એવડે તેના (પરિમાણના) સબવધી પરિ-
માણનું ચતુર્વિધપણું નથી. ૯૦

વિં—આપ, મનન, દૂરન અને દર્શ એના પરિમાણના ચાર પ્રકાર નથી પરંતુ પરિમાણના જેવ પદાર છે એણુ અને મદાનુ આણુમા દૂરવનો અને મદાનુમા દાર્શનો પ્રમાણેન થઈ શકે છે જે યોગ ન માગીએ તો વદાર્શિય અનન પ્રકારના પરિમાણો વેર્તે પડે શાંખ્યમનમા આપુપરિમાણ મનકારણુ મત્તરાર્શિયુણોમા રહે ૧, અને જામ પદાર્થોમા મધ્યમપરિમાણુમા માટીને પરમમહત્વપર્વેન પરિમાણુ રહે છે, તે જામ મહત્પરિમાણુનાજ અવાતરભેદો છે ૯૦

જાતિ નહિ માનનાશના મતનું ખડન કહે છે—

अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात्प्रत्यभिज्ञानं

સામાન્યસ્ય ॥ ૯૧ ॥

વથા ‘ સોડ્યં દેદત્ત ’ ઇતિ ન સામાન્યરિપયા પ્રત્ય-
ભિજ્ઞા, તથા અનિત્યત્વેઽપિ સામાન્યસ્ય ક્ષુ કાલસ્વૈર્યાત્ જ્વાલા-
દિયુ પ્રત્યભિજ્ઞાનમિતિ ॥ ૯૧ ॥

સૂ૦.—અનિત્યપણામાં પણ સ્થિરપણાના સળધથી જાતિનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન [થાય છે.] ૯૧

વિ૦:—૪૮૩૫ વ્યક્તિ અનિત્ય છતાં પણ તેઓમાં ગ્રેહથી ઘટતવળતિ અનિત્ય નથી, પણ નિત્ય છે જાતિના સ્થિરપણાના યોગથીજ ‘આ તે ઘડો’ એવી રીતની ધડાની ને તેની અતિ ઘટતવની પ્રત્યક્ષતા મનુષ્યોને થાય છે, માટે જાતિના સદ્ભાવનું ખડન જે વાદીઓ કરે છે તે અમંગલ છે. ૯૧

ન તદપલાપસ્તસ્માત્ ॥ ૯૨ ॥

ન સામાન્યાપલાપઃ, પ્રત્યભિજ્ઞાત્ પરોક્તયુક્તેઃ પ્રત્યક્ષ-
ચાધાત્ ॥ ૯૨ ॥

સૂ૦.—તેથી તેનો (જાતિનો) અભાવ નથી. ૯૨

વિ૦:—ઉપરના મુત્રમાં જણાવેલા જાતિના પ્રત્યક્ષતા૩૫ સ્તેતુથી જાતિનો (સામાન્યનો) અભાવ સંભવતો નથી ૯૨

પોતાનાથી જિજ્ઞાસી જાતિનું પૃથક્કરણ કરવા માટે પૂર્વેક્ષિત પ્રત્યક્ષતા મળવી શકે છે, તેથી વ્યક્તિથી જિજ્ઞાસી જાતિ નથી, એમ વાદી ગણા કરે તો તે શક્યનું સમાધાન કરે છે.—

નાન્યનિવૃત્તિરૂપત્વં ભાવપ્રતીતેઃ ॥ ૯૩ ॥

અમાયરૂપત્વે પ્રતિયોગિસ્મરણાધીનં જ્ઞાનં લભ્યેત, ન
તુ વિધિમુસત્તયેતિ ॥ તથા ચ “ સિદ્ધાશ્વાગૌરપોદેત ગોનિપેદા-
સ્મકથ્ય સઃ । તન્ન ગૌરેન્ન વક્તવ્યો ન જા યઃ પ્રતિપિચ્યતે । ગવ્યસિદ્ધે
ત્ત્વગૌર્નાસ્તિ તદમાથે ચ ગૌઃ ક્રુતઃ ” ॥ ૯૩ ॥

સૂ૦.—ભાવની પ્રતીતિથી [તે] અન્યનું નિવૃત્તિ-
રૂપપણા૩૫ નથી. ૯૩

વિઃ—“આ તે ઘડો ” એવી રીતની પ્રત્યક્ષિતા ઘટથી ભિન્ન બીજા પદાર્થનું પૃથક્પાત્ર કરવારૂપ સામાન્ય નથી, કેમકે તે પ્રત્યક્ષિતા ભાવરૂપ પ્રતીત થાય છે, જે તેમ ન હોય તો “ આ અઘડો (ઘડાથી બિસદું) નહિ ” એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ; પણ તે વેલા તેવી પ્રતીતિ થતી નથી. ૯૩

સાદૃશ્ય ભિન્ન તત્ત્વ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન તત્ત્વાંતરં સાદૃશ્યં પ્રત્યક્ષોપલબ્ધેઃ ॥ ૯૪ ॥

શ્રુયોઽવ્યવસામાન્યયોગઃ સાદૃશ્યં, ન તત્ત્વાંતરં, પ્રત્યક્ષેણૈવ વદ્ધુતરતથાવપયગ્રહણાત્ “તત્સદૃશોઽયમિ”તિ જ્ઞાનોત્પાદાત્ ॥ ૯૪ ॥

સૂઃ—પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી સાદૃશ્ય તત્ત્વાંતર (અન્ય તત્ત્વ) નથી. ૯૪

વિઃ—સાદૃશ્ય એ ભિન્ન પદાર્થ નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનદ્વારા તેના જેવું એમ સાદૃશ્યની પ્રતીતિ થઈ શકે છે, ને પદાર્થના અધિક અવ્યવહારિ ધર્મોથી ભિન્ન સાદૃશ્યનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું નથી. ૯૪

તેનું અન્ય પ્રકારે પ્રતિપાદન કરે છે:—

નિજશક્ત્યભિવ્યક્તિર્વા વૌશિષ્ઠ્યાત્તદુપલબ્ધેઃ ॥ ૯૫ ॥

અસ્તિ પદાર્થાનાં નિજા શક્તિઃ । સા તુલ્યપિષ્ઠાન્તર-
દર્શનાદભિવ્યક્તા વિશિષ્ટા સતી “સદૃશોઽયમિ”તિ સાદૃશ્યો-
પલબ્ધેઃ કારણં, ન તુ તત્ત્વાન્તરં સાદૃશ્યમ્ ॥ ૯૫ ॥

સૂઃ—અથવા વિશિષ્ટપણાથી તેની ઉપલબ્ધિથી પોતાની શક્તિની અભિવ્યક્તિ [તે સાદૃશ્ય છે.] ૯૫

વિઃ—અથવા તે વસ્તુમાં રહેલી અમુક પ્રકારની શક્તિની

અલિંગ્યક્રિયાથી લિંગ બીજુ કાંઈ સાદમ્ય નથી. તે શક્તિ સરખા-
પણાવાળી વસ્તુના બોધ પછી અલિંગ્યકૃત-નિસ્પષ્ટ-થાય છે, એટલે
તે વિશેષનાળો બુદ્ધિ ઉપજે છે, તેથી “આ વસ્તુ અમુકના જેવી”
એવી રીતનું જ્ઞાન જોનારને ઉપજે છે. તાત્પર્ય કે સાદમ્ય એ પદાર્થ પ્રત્ય-
ક્ષની અંતર્ગત છે, તેનાથી બહાર નથી. ૯૫

ઘટાદિ શબ્દોનું વાચકપણું અને ઘટાદિ પદાર્થોનું
વાચ્યપણું એ તેમનામાં સાદૃશ્ય છે એમ શંકા થાય તો તે
શકાનું ઉદ્દન કરે છે—

ન સંજ્ઞાસંજ્ઞિસમ્બન્ધોઽપિ ॥ ૯૬ ॥

ન સંબંધજ્ઞાનહેતુઃ સાદૃશ્યં, વ્યભિચારાત્, અન્યગ્રાપ્યુપ-
દેશાદેઃ સંજ્ઞાસંજ્ઞિસંબંધનિશ્ચયાત્ । કરણવ્યુત્પત્ત્યા વિપવિણો
જ્ઞાનસ્યોપલક્ષણમ્ ॥ ૯૬ ॥

સૂ૦:—વાચકવાચ્યનો સંબંધ પણ [સાદૃશ્ય]
નથી. ૯૬

વિ૦:—રામદનો અને અર્થનો જે વાચકવાચ્યભાવરૂપ અબંધ
છે તે પણ સાદૃશ્ય નથી, કેમકે વાચકનાઅભાવરૂપ સંબંધના જ્ઞાનથી
સાદૃશ્યનું જ્ઞાન નિષ્કલ્પ્ય પ્રતીત થાય છે જેને રામદના તથા અર્થના
પરસ્પરના સબંધના જ્ઞાનનું જ્ઞાન નથી એના પુરુષને પણ કોઈની સાથે
મળતી આવતી વસ્તુ બોધને તેમા સાદૃશ્યનું જ્ઞાન થાય છે. ૯૬

શબ્દનો અને તેના અર્થનો સબંધ નિત્ય નથી એમ
પ્રતિપાદન કરે છે—

ન સમ્બન્ધનિત્યતોભવાનિત્યત્વાત્ ॥ ૯૭ ॥

શબ્દાર્થયોરનિત્યત્વાત્કથં સંબંધો નિત્યઃ સ્યાત્ ? ॥ ૯૭ ॥

સૂ૦ — જાનેના અનિત્યપણાથી સખધનુ નિત્યપણુ નથી હૃત્

વિ૦ — તમ્હ અને અર્થ એ બને અનિત્ય હોનાથી તેમનો સખધ પણ અનિત્ય રે, તેથી વાચ્યવાચ્યના સખધને સાદરથ માનવામા કાઈ અતિનિસ્તુતુ ઓઈ વર્તમાનસ્તુમા જે સાદરથ તેની પ્રતીતિ નહિ સખધે હૃત્

તે વાચ્યવાચકબાવરૂપ સખધ ઉત્પત્તિવિનાનો નથી એમ પ્રતિષાદન કરે છે —

નાજઃ સંવંધો ધર્મિગ્રાહ્યમાનવાધાત્ ॥ ૧૮ ॥

સંયોગો ભવન્વર્મજો ભવેત્, ન ચ નિત્યસ્ય વ્યાપકસ્ય ક્રિયાસ્તિ । મહદાદયથાનિત્યાઃ, કથં તત્સંયોગો નિત્યઃ ? । આત્મનાં ચ નિર્ધર્મત્વાન્ન તૈઃ પ્રધાનેન મંયોગોઽસ્તિ । કિંચ, યેન પ્રમાણેન નસ્તુ ગૃહ્યતે તેનૈન સંયોગગ્રહણમિતિ ધર્મિગ્રાહ્યક્રમાણનાઘઃ ॥ ૧૮ ॥

સૂ૦ — ધર્મીના ગ્રાહક પ્રમાણના બાધથી સખધ નહિ ઉપજેલો નથી હૃત્

વિ૦ — આ જગતમા કોઈ પણ સખધ ઉત્પત્તિરહિત નથી, કેમકે તેમા ધર્મીને યદલ્ય કરનારા પ્રમાણનો બાધ આવે છે ધર્મીને યદલ્ય કરનાર પ્રમાણ એટલે ધર્મી તથા ધનના સખધનો નિશ્ચય કરાવનાર પ્રમાણ મહાદિ પદાર્થો ઉત્પત્તિમાત્રા હોવાથી તેમનો પોતાના ધર્મની સાથેનો સખધ પણ ઉત્પત્તિવાળો છે જે પદાર્થ ઉત્પત્તિનામે હોય તેનો સખધ પણ ઉત્પત્તિવાળો હોય એમ અનુમાનપ્રમાણથી પણ નબી ચાય છે. ૮૮

સમવાયસંબંધનું નિરાકરણ કરે છે:-

ન સમવાયોઽસ્તિ પ્રમાણાભાવાત્ ॥ ૯૯ ॥

સમવાયઃ સંવદ્વોઽસંવદ્વો વા । અસંવદ્વત્વે કથમન્યં સંવ-
ન્ધનં કુર્યાત્ । સંવંધિત્વેઽન્યસંવંધસ્યાસંમવાત્ સમવાય એવ
વક્તવ્યઃ । તસ્યાપ્યન્યસ્તસ્યાપ્યન્ય ઇત્યનવસ્યાનાન્નાસ્તિ
સમવાયઃ । યસ્ત્રવિભાગેન સંપ્રતિભાસઃ સ સંયોગવિશેષત્રૈચિન્ધ્યા-
ત્ , યથા તપ્તાપઃપિષ્ઠે વહેઃ ॥ ૯૯ ॥

સૂ૦:-પ્રમાણના અભાવથી સમવાય [પણ]
નથી. ૯૯

વિ૦ —કોઈ વાદીઓ કહે છે કે સમવાયસંબંધ છે, પરંતુ
તે સમવાયસંબંધ નથી, કેમકે સમવાયસંબંધ હોવાનું કોઈ પણ પ્રમાણ
નેવામાં આવતું નથી. ૯૯

રૂપવાળો ઘડો છે ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ હોવાથી, અને
હંડવાળો પુરુષ છે એ પ્રતીતિની પેઠે રૂપવાળો ઘડો છે એ
પ્રતીતિ પણ વિશેષણવિશેષ્યના સંબંધને વિષય કરે છે.
વિશિષ્ટપ્રતીતિરૂપ હોવાથી, ઇત્યાદિ અનુમાનપ્રમાણવડે
સમવાયસંબંધની સિદ્ધિ થાય છે, એમ વાદી ગઠા કરે
તો તે શકાનું ઉત્તર આપે છે:-

ઉભયત્રાપ્યન્યથાસિદ્ધેર્ન પ્રત્યક્ષમનુમાનં વા ॥ ૧૦૦ ॥

ઉભયત્રાપિ તાદાત્મ્યેનૈવોપપત્તેઃ, અન્યથા સામાનાધિ-
કરણ્યં ન સ્યાદિતિ ॥ ૧૦૦ ॥

સૂ૦ — ઉભયમા (પ્રત્યક્ષમા ને અનુમાનમા) પણ અન્યથા સિદ્ધિથી, પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમાન નથી ૧૦૦

વિ૦:—રૂપવાળો ઘડો, એમાંના વિશેષ્યવિશેષ્યનુ પ્રત્યક્ષ અને તે વિશેષ્યવિશેષ્યનુ અનુમાન એ બંને અન્વયપ્રકારે સિદ્ધ થઈ શકે છે, અર્થાત્ તે વિશેષ્યવિશેષ્ય તાદાત્મ્યરૂપેજ (અભેદભાવેજ) પ્રતીત થાય છે, તેમનો સમવાચસબધ છે માટે તે એવી રીતે પ્રતીત થાય છે એમ કહેવું એ વ્યાપ્તિ છે. ૧૦૦

પ્રકૃતિમા ક્રિયા થવાથી પ્રકૃતિપુરુષનો સંયોગ થાય છે, ને ત્યારપછી આ જગત્ ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે, એવો સાંખ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે ત્યાં ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી આવી શકા કરે છે કે કોઈ પણ વસ્તુમા ક્રિયા સભવતી નથી, કેમકે સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણિક છે, એટલે જ્યાં કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાંજ તે વસ્તુ નાશ પામે છે, તેથી માત્ર અનુમાનવડે તેના દેશાવરણ સંયોગથી ક્રિયાની સિદ્ધિ થતી નથી પૂર્વપક્ષીની એ શકાનુ સૂત્રકારશ્રી સમાધાન કરે છે—

નાનુમેયત્વમેવ ક્રિયાયા નેદિષ્ઠસ્ય તત્તદ્વતોરેવા-
પરોક્ષપ્રતીતિઃ ॥ ૧૦૧ ॥

નિકટસ્થસ્ય ક્રિયાક્રિયાવતોરેવાપરોક્ષપ્રતીતિઃ । અન્યથા સિદ્ધસ્ય પ્રત્યક્ષસ્ય વાધાદિ સંયોગવિભાગામ્યા કર્માનુમીયતે, તયોરુભયવૃત્તિત્વાદ્વૃક્ષમૂલાદયં ગચ્છતિ પુરુષે વૃક્ષેઽપિ કર્માનુ-
મીયેત । નનુ પુરુષકર્મણા સંયોગવિભાગસિદ્ધૌ કિમર્થં વૃક્ષે
કર્મ સ્વીકર્તવ્યમ્ । ઉત્પત્તૌ ભવેદેવં, અવ્યભિચારાત્તુ સંયોગ

વિભાગામ્યાં વૃક્ષે કર્માનુમાનં ન નિવર્તતે, કિંચ, અંધકારે
“ભુજાગ્રં મે કમ્પતે” इत्यादौ कम्पमात्रज्ञानं आंतिः । सूर्य-
क्रियानुपलम्भश्चातिदूरादिदोषात् ॥ ૧૦૧ ॥

સૂ૦:—નિકટવાળાને તેની (ક્રિયાની) [અને]
તે વાળાની (ક્રિયાવાળાની) પ્રત્યક્ષપ્રતીતિથી ક્રિયાનું
અનુભવપણુંજ નથી, ૧૦૧

વિ૦:—ક્રાઇ પણ ગતિવાળી વસ્તુના સમીપના દેશમાં રહેલા
દ્રષ્ટાને આ વસ્તુ આસે છે એવી પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી થાય છે. તે
કારણથી નહીં થાય છે કે ક્રાઇ પણ વસ્તુના દેશાતરના સંયોગથી
ગતિરૂપ ક્રિયાની માત્ર અનુમાનવડેજ પ્રતીતિ થાય છે એવો નિષ્પત્તિ
નથી. આમ હોવાથી ક્રિયાશક્તિવાળી પ્રકૃતિને પુરુષની સાથે સખ્ય
સંભવી શકે છે, ને તેથી સંસારની ઉત્પત્તિ પણ સંભવી શકે છે. ૧૦૧

હવે સ્થૂલશરીર કેટલા ભૂતોનું બનેલું છે તેનો
નિર્ણય કરે છે:—

न पांचभौतिकं शरीरं बहूनामुपादाना-
योगात् ॥ ૧૦૨ ॥

बहूनां भिन्नजातीयानाम् । उपष्टम्भकत्वे तु चतुर्णां
निमित्तत्वमस्त्येव । तेन च पांचभौतिकत्वमुच्यत इति ॥ ૧૦૨ ॥

સૂ૦:—બહુના ઉપાદાનના અસહવથી પાંચ ભૂતોનું
બનેલું શરીર નથી. ૧૦૨

વિ૦:—પ્રાણીઓના સ્થૂલશરીરોની ઉત્પત્તિ પૃથ્વી આદિ પાંચ
ભૂતોમાંથી થઈ છે એમ કહેવું એ સુક્ષ્મપણું નથી, કેમકે તે ભૂતો
વિભત્તીય છે, સખતીય નથી, માટે સ્થૂલશરીરનું સખતીય જો પૃથ્વી-

ન તેજોપસર્પણાતૈજસં ચક્ષુર્ઘૃત્તિતસ્તાત્સિદ્ધેઃ ॥ ૧૦૫ ॥

તૈજસ ક્ષ્વાપસર્પણાદરેઽપિ પ્રકાશકત્વાતૈજસમિત્યભિમાનઃ ।
વસ્તુવસ્તુ ઘૃત્તિદ્વારેણ સંવેધાત્તસિદ્ધેઃ પ્રમેયસિદ્ધેઃ ॥ ૧૦૫ ॥

સૂ૦:—તેજની ગતિથી ચક્ષુ તૈજસ નથી, વૃત્તિવડે તેની સિદ્ધિથી. ૧૦૫

વિ૦:—જેમ સ્થૂંધશરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના મુખ્યપ્રાણુ પોતાની પ્રાણુનવૃત્તિવડે નાસિકાના અગ્રભાગથી બહાર થોડે દૂર ગમન કરે છે તેમ ચક્ષુ પણ સ્થૂંધદેહનો ત્યાગ કર્યા વિના પોતાના ઘૃત્તિરૂપ પરિણામવિશેષથી પોતાનાથી છૂટે રહેલા સૂર્યાદિકપ્રતિ શીઘ્રગમન કરે છે. એવી રીતે પ્રાણુની ઘૃત્તિની પેઠે ચક્ષુની ઘૃત્તિનું ગમન જોવાથી ચક્ષુને તૈજસરૂપતા સિદ્ધ થતી નથી, નહિ તો પ્રાણુને પણ તૈજસપણું પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. ૧૦૫

નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો વૃત્તિના સદ્ભાવમાં પ્રમાણુ બતાવે છે:—

પ્રાત્તાર્થપ્રકાશર્લિંગાઘૃત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૧૦૬ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

સૂ૦:—પ્રાપ્ત વસ્તુના પ્રકાશના હેતુથી વૃત્તિની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૧૦૬

વિ૦:—નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પોતાને પ્રાપ્ત ચયેલી વસ્તુનોજ પ્રકાશ કરે છે, પ્રાપ્ત નહિ ચયેલી વસ્તુનો પ્રકાશ કરતી નથી, એ હેતુદ્વારા (પોતપોતાના વિષયના જ્ઞાન ચત્તારૂપ હેતુવડે) નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો ઘૃત્તિની સિદ્ધિ થાય છે. ૧૦૬

હવે તે વૃત્તિનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જણાવે છે:—

ભાગગુણાભ્યાં તત્ત્વાંતરં વૃત્તિઃ સંવંધાર્થ સર્પતીતિ ॥ ૧૦૭ ॥

કાર્યાનુમેયા વૃત્તિસ્તત્ત્વાંતરમાહંકારિકં, અનિયતઃ પદાર્થો
યતઃ । અસંબદ્ધસ્ય જ્ઞાનાયોગાત્ તદર્થં સર્પતિ । તથા ચ "વૃત્તયઃ
પ્રસરદ્રૂપાઃ સ્ફારિતાક્ષસ્ય યત્ર ચ । અદૃષ્ટાનુગ્રહાત્તત્ર સંવદ્ધા-
ર્થાવગોધિકાઃ " ॥ ૧૦૭ ॥

સૂ.૦.—વૃત્તિ ભાગ તથા શુણ્ઘી સિત્ત તત્ત્વ [છે,
ને તે] સળધમાટે પ્રસરે છે. ૧૦૭

વિઠા—બળતા અગ્નિના તણજાની પેઠે ઇદ્રિયોથી તેમની
વૃત્તિઓ નિભાગ પામીને પૃથક્ પડતી નથી, એટલે તે ભાગરૂપા નથી.
વળી તે વૃત્તિઓ ઇદ્રિયોના શુણ્ઘરૂપ પથ્થુ નથી. જો તેઓ શુણ્ઘરૂપ
હોય તો તેઓ પોતાના આશ્રયનો ત્યાગ કરીને વિષયદેશસુધી જઈ
શકે નહિ ત્યારે તે વૃત્તિઓ શુ છે એમ શંકા થતા તેના સમાધાનમા
કહે છે કે વૃત્તિઓ એ ભાગ તથા શુણ્ઘી સિત્ત અન્ય તત્ત્વ
એટલે અહંકારતત્ત્વના કાર્યરૂપ છે, અને તેઓ પોતાના વિષયના સખં
ધની સિદ્ધિમાટે પ્રસારણરૂપવાળી થાય છે ૧૦૭

આકારરહિત વૃત્તિમાં પ્રસારણક્રિયા કેમ સળવે એમ
શંકા થાય તો તે શંકાનુ ઉત્તર આપે છે:—

ન દ્રવ્યનિયમસ્તદ્યોગાત્ ॥ ૧૦૮ ॥

અનિયતત્ત્વાત્પદાર્થાનાં ન દ્રવ્ય એવ ક્રિયાનિયમઃ, કિંતુ
યત્ર પ્રમાણં દૃશ્યતે તદનુમન્યામહે । વૃત્તૌ ચ ક્રિયા દૃષ્ટા,
અન્યથા વસ્તૂપલમ્ભાભાવાત્ ॥ ૧૦૮ ॥

તત્ત્વ છે તેજ સ્થૂલશરીરનું ઉપાદાનકારણ છે. બીજાં ચાર જૂતોનું તેમાં સાદાર્યક્રમણ હોવાથી ઉપચારથી પૃથિવી આદિ પાંચ જૂતોનું બનેલું સ્થૂલશરીર કહેવાય છે. ૧૦૨

પ્રતીત યતા સ્થૂલશરીરથી જિન્ન અન્ય શરીર નથી એમ માનનારાના મતનું ખંડન કરે છે—

**ન સ્થૂલમિતિ નિયમ આતિવાહિકસ્યાપિ
વિદ્યમાનત્વાત્ ॥ ૧૦૩ ॥**

મનસો નિરાશ્રયસ્ય ગત્યભાવાન્મરણે દેહપ્રાપ્તયે મનસ
આશ્રયો વક્તવ્યઃ । સ एवातिवाहिकं सूक्ष्मशरीरमिति ।
શ્રુતિરપિ “ અંગુष्ठમાત્રં પુરુષં નિશ્ચર્કયં ચલાદ્યમઃ । ” પુરિ
સ્થૂલશરીરે શેઠ ઇતિ પુરુષઃ સૂક્ષ્મદેહઃ ॥ ૧૦૩ ॥

સૂ૦:—સૂક્ષ્મના પણુ વિદ્યમાનપણુથી સ્થૂલ [છે]
એવો નિયમ નથી. ૧૦૩

વિ૦:—અધા શરીરો યથુલ એટલે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષ-
પણુને યોગ્ય છે એવો નિયમ નથી, કેમકે આતિવાહિક (વિંમ અથવા
સૂક્ષ્મ) શરીર પણ છે, ને તેજ શરીરથી પોતાના કર્માણુસાર જીવન
એક લોકમાંથી વા દેહમાંથી બીજા લોકમાં વા દેહમાં જીવુ થાય છે.
એ સૂક્ષ્મશરીર સ્થૂલશરીરમાં રહેતું છે. ૧૦૩

નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો અંબધવિનાના પદાર્થને પ્રકાશ કરતી
નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

**નાપ્રાપ્તપ્રકાશકત્વમિન્દ્રિયાણામપ્રાપ્તેઃ
સર્વપ્રાપ્તેર્વા ॥ ૧૦૪ ॥**

નાપ્રાપ્તાર્થપ્રકાશકત્વં ચત્રપ્રાપ્તપ્રકાશકત્વમ્ । શ્રોત્રં વૃત્તિ-
દ્વારેણ શબ્દેન સહ સંવચ્યતે । કાચાદયસ્તુ સ્વચ્છવાન્ન ચક્ષુઃ-
પ્રસારં પ્રતિબન્નંતિ । દૂરે ચ વૃત્તિદ્વારેણ વસ્તુગ્રહણમ્ । યથ-
પ્રાપ્તેર્ન ગૃહ્ણતિ, કુલ્યવ્યવહિતવત્ દૂરત્વેનાપ્રાપ્તેરવિશેષાદવ્યવ-
હિતમપિ ન ગૃહ્યેતેતિ । અથાપ્રાપ્તેરપિ ગૃહ્ણતિ । અવિશેષાજ્ઞ-
ગદુદરવૃત્તિ સર્વં ગૃહ્ણીયાદિતિ ॥ ૧૦૪ ॥

સૂ૦:—અપ્રાપ્તિથી ઇદ્રિયોમાં અપ્રાપ્તનું પ્રકાશકપણું
નથી, અથવા સર્વની પ્રાપ્તિથી [એમ નથી.] ૧૦૪

વિ૦:—પ્રકાશસ્ત્રાવણા દીવા આદિમાં પોતાના સંબંધવિનાના
પદાર્થોને પ્રકાશ કરવાપણું નથી તેમ નેત્રાદિ ઇદ્રિયોમાં પણ પોતાના
સંબંધવિનાના પદાર્થોને પ્રકાશ કરવાપણું નથી. બે ઇદ્રિયોમાં સંબંધ-
વિનાના પદાર્થોનું પ્રકાશકપણું આપણે માનીએ તો બ્યવહિત (અંતરાય-
વાળા) અને અબ્યવહિત (અંતરાયવિનાના) બંધા પદાર્થોનું પ્રકાશક-
પણું ઇદ્રિયોમાં જોઈએ, પણ તેમ જોવામાં આવતું નથી. જ્યારે
ઇદ્રિયની વૃત્તિનો પદાર્થની સાથે સંબંધ થાય છે ત્યારેજ તે ઇદ્રિય
તે પદાર્થને મ્હણી કરી શકે છે. બન્ને જોત આદિ અંતરાય હોવાથી
કિંવા પદાર્થ અતિદૂર હોવાથી બે ઇદ્રિયની વૃત્તિનો અને તે પદાર્થનો
સંબંધ ન થાય તો ઇદ્રિય તેને તો સંતે મ્હણી કરી શકે ? નહીં
મ્હણી શકી શકે. ૧૦૪

જેમ સૂર્યાદિક પદાર્થો તેજસ (તેજસ્વત્ત્વના કાર્ય-
રૂપ) છે તેથી તેનું કિરણરૂપે શીઘ્ર દૂરદેશમાં ગમન
જોવામાં આવે છે તેમ અણુ પણ, તેના તેજનું શીઘ્રગમન
જોવામાં આવે છે માટે, તેજસ છે એમ શંકા થાય તો
તે શકાનું સમાધાન કરે છે:—

ન તેજોપસર્પણાત્તૈજસં ચક્ષુર્દૃષ્ટિતસ્તાત્સિદ્ધેઃ ॥ ૧૦૫ ॥

તૈજસ દ્વાપસર્પણાદરેડપિ પ્રકાશકૃત્વાત્તૈજસમિત્યભિમાનઃ ।

વસ્તુતસ્તુ દૃષ્ટિદ્વારેણ સંનિધાત્સિદ્ધેઃ પ્રમેયસિદ્ધેઃ ॥ ૧૦૫ ॥

સૂ૦—તેજની ગતિથી અમુ તૈજસ નથી, વૃત્તિવડે તેની સિદ્ધિથી ૧૦૫

વિ૦—જેમ સ્થૂનશરીરનો ત્યાગ કર્યાં વિના મુખ્યપ્રાણ પોતાની પ્રાણુનવૃત્તિવડે નાસિકાના અગ્રભાગથી બહાર થોડે દૂર ગમન કરે છે તેમ અમુ પણ સ્થૂનરહેલો ત્યાગ કર્યાં વિના પોતાના વૃત્તિરૂપ પરિણામવિશેષથી પોતાનાથી હટે રહેતા સૂર્યાદિક્રમિતિ શીઘ્રગમન કરે છે એવી રીતે પ્રાણુની વૃત્તિની પેઠે અનુની વૃત્તિનું ગમન જોવાથી અમુને તૈજસરૂપતા સિદ્ધ થતી નથી, નહિ તો પ્રાણુને પણ તૈજસપણુ પ્રાપ્ત થતું જોતો. ૧૦૫

નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો વૃત્તિના સદૃશાવમા પ્રમાણુ બતાવે છે —

પ્રાસાર્થપ્રકાશર્લિંગાદૃષ્ટિત્સિદ્ધિઃ ॥ ૧૦૬ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

સૂ૦—પ્રાપ્ત વસ્તુના પ્રકાશના હેતુથી વૃત્તિની (સિદ્ધિ [થાય છે] ૧૦૬

વિ૦—નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનેજ પ્રકાશ કરે છે, પ્રાપ્ત નહિ થયેલી વસ્તુનો પ્રકાશ કરતી નથી, એ હેતુપ્રકાશ (પોતપોતાના વિભવના રૂપ યથારૂપ હેતુવડે) નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિની સિદ્ધિ થાય છે. ૧૦૬

હવે તે વૃત્તિનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જણાવે છે —

ભાગગુણાભ્યાં તત્ત્વાંતરં વૃત્તિઃ સંવંધાર્થ સર્પતીતિ ॥ ૧૦૭ ॥

કાર્યાનુમેયા વૃત્તિસ્તર્ચાંતરમાહંકારિકં, અનિયતઃ પદાર્થો
યતઃ । અસંવદ્વસ્ય જ્ઞાનાયોગાત્ તદર્થ સર્પતિ । તથા ચ “વૃત્તયઃ
પ્રસરદ્રૂપાઃ સ્ફારિતાક્ષસ્ય યત્ર ચ । અદૃષ્ટાનુગ્રહાત્તત્ર સંવદ્વા-
ર્થાવગોધિકાઃ ” ॥ ૧૦૭ ॥

સૂ૦.—વૃત્તિ ભાગ તથા ગુણથી સિત્ત તત્ત્વ [છે,
ને તે] સળધમાટે પ્રસરે છે ૧૦૭

વિ૦.—બળતા અગ્નિના તણખાની પેડે ઇદ્રિયોથી તેમની
વૃત્તિઓ નિભાગ પામીને પૃથક્ પડતી નથી, એટલે તે ભાગરૂપા નથી.
વળી તે વૃત્તિઓ ઇદ્રિયોના ગુણરૂપ પણ નથી. જો તેઓ ગુણરૂપ
હોય તો તેઓ પોતાના આશ્રયનો ત્યાગ કરીને વિષયદેશસુધી જઈ
શકે નહિ ત્યારે તે વૃત્તિઓ શુ છે એમ શક્ય થતા તેના સમાધાનમા
કહે છે કે વૃત્તિઓ એ ભાગ તથા ગુણથી સિત્ત અન્ય તત્ત્વ
એટલે અહંકારતત્ત્વના કાર્મરૂપ છે, અને તેઓ પોતાના વિષયના સળ
ધની સિદ્ધિમાટે પ્રસારણરૂપવાળી થાય છે ૧૦૭

આકારરહિત વૃત્તિમા પ્રસારણક્રિયા કેમ સલવે એમ
શક્ય થાય તો તે શક્યુ ઉત્તર આપે છે —

ન દ્રવ્યનિયમસ્તદ્યોગાત્ ॥ ૧૦૮ ॥

અનિયતત્વાત્પદાર્થાનાં ન દ્રવ્ય એવ ક્રિયાનિયમઃ, કિંતુ
યત્ર પ્રમાણં દૃશ્યતે તદનુમન્યામહે । વૃત્તૌ ચ ક્રિયા દૃષ્ટા,
અન્યથા વસ્તૂપજન્માભાવાત્ ॥ ૧૦૮ ॥

સૂ૦ —તેમા [ક્રિયાના] મલવથી દ્રવ્યનો નિયમ નથી ૧૦૮

વિ૦ —આકારના પદાર્થમાજ ક્રિયા થાય, અને આકારનિના પદાર્થમા ક્રિયા ન થાય જેનો કાંઈ નિયમ નથી, માટે જતિ આકારરહિત પદાર્થ છતાં પણ તેમા પ્રસાર પામવાની ક્રિયા થાય છે એવું અનુમાન મનુષ્યને ઇન્દ્રિયોની જતિવડે ગદારના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે તેથી થાય કે ૧૦૮

સ્વર્ગાદિ લોકના લેહવડે કાંઈ લોકમા ભૌતિક ઇન્દ્રિયો પણ હશે એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે —

ન દેશભેદેऽપ્યન્યોપાદાનતાઽસ્મદાદિવન્નિયમઃ ૧૦૯

સ્વશરીર એ વ્યાપ્તિર્ગૃહીતા । આહારિકાર્ણાન્દ્રિયાણિ ।
તદ્વ્યભિચારે ધૃમોઽપ્યન્નિ વ્યભિચરેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

સૂ૦ —દેશલેહે પણ અન્યનું ઉપાદાનપણ નથી, અસ્મદાદિની (આપણા લોકની) પેઠે નિયમ [છે] ૧૦૯

વિ૦ —સ્વર્ગલોકાદિ દેશના ભેદથી પણ ઓગાદિ ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાનમારણ અદકારના અન્ય કાંઈ તત્ત્વ નથી, અર્થાત્ અમા લોકમા આ જૂનોકની પેઠે અદકારજ ઓગાદિ ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાનકારણ છે, આકા ાદિ જૂનો તેમનું ઉપાદાનકારણ નથી. ૧૦૯

હવે ઇન્દ્રિયોના ભૌતિકપણને કહેનારી શ્રુતિની વ્યવસ્થા કરે છે —

નિમિત્તવ્યપદેશાત્તદ્રવ્યપદેશઃ ॥ ૧૧૦ ॥

પંચોપાદાનતા નિષિદ્ધા, ન નિમિત્તતા । તેન પાંચમૌ-
તિકમિતિ વ્યપદેશઃ ॥ ૧૧૦ ॥

સૂ૦:—નિમિત્તના કથનથી તેનુ કથન [છે] ૧૧૦

વિ૦ —કાષ્ટ વસ્તુના નિમિત્તકારણુમા પણ કાષ્ટ વેના તેના
પ્રધાનપણાના હેતુથી ઉપાદાનકારણુપણાનો વ્યવહાર થાય છે, જેમ
લોકમા લોકકુ અગ્નિનુ ઉપાદાનકારણુરૂપ નદિ છતા પણ લોક-
કામાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે એવો વ્યવહાર થાય છે, તેમ તેજ આદિ
બૂતો અશ્તુ આદિ ઇન્દ્રિયોના ઉપાદાનકારણુરૂપ નદિ છતા પણ તેજ
આદિ બૂતોનું અશ્તુ આદિ ઇન્દ્રિયોને ગ્રાહ્ય કરનારપણુ હોવાથી તે
ઇન્દ્રિયોમા પણ ભૌતિકનો-બૂતના કાર્યનો-વ્યવહાર શ્રુતિ આદિમા
થાય છે. ૧૧૦

પ્રાણીઓના સ્થૂલશરીરોના અવાતશ્લેષોનો નિર્ણય
કરે છે —

ઝળમજાંઢજજરાયુજોઝ્ઞિજ્ઞસાંકલ્પિકસાંસિદ્ધિકં
ત્વેતિ ન નિયમઃ ॥ ૧૧૧ ॥

ઝળમજો દન્દશૂકાદિઃ । ઝળ્ઢજાઃ પક્ષિસર્પાદયઃ । જરાયુ-
જો મનુષ્યાદિઃ । ઝ્ઞિજ્ઞા વૃક્ષાદયઃ । સંકલ્પજો મન્વાદિઃ ।
સાંસિદ્ધિકો મંત્રૌષધાદિસિદ્ધઃ । ચત્વાર્યેવેતિ ન નિયમઃ ૧૧૧

સૂ૦ —[ત્રણ વા આર] એવો નિયમ નથી; સ્વેદજ,
નડજ, જરાયુજ, ઉદ્બલિજ, સાકલ્પિક ને સામિદ્ધિક
[શરીરો છે.] ૧૧૧

વિ૦ —પ્રાણીઓના સ્થૂલશરીરના પરમેના આદિમાથી જૂ આદિના
સ્થૂલશરીરો ઉપજે છે, ઇન્દ્રિયોમાથી મગરાદિ જલચરોના, સર્પાદિ જે

આલનારાં પ્રાણીઓના, ને પક્ષી આદિના સ્થૂલશરીરો ઉત્પન્ન થાય છે ઔરમાથી મનુષ્યોના તથા પશુઓનાં સૂક્ષ્મશરીરોની ઉત્પત્તિ થાય છે પૃથ્વી આદિનું ભેદન કરીને વૃક્ષાદિરૂપ શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે સનકાદિના સ્થૂલશરીરો સંકલ્પથી ઉપજેલા છે. સિખડી આદિના સાસિદ્ધિક સ્થૂલશરીરો તપ ને યત્નાદિની સિદ્ધિથી થયા છે આવી રીતે જીભજ, (સ્વેદજ,) અઙ્ગ, જરાયુજ, ઉદ્ભિજ, સાંકલ્પિક અને સાસિદ્ધિક એ ૭ પ્રકારનાં સૂક્ષ્મશરીરો છે, તેથી પ્રથમની વધુ જાતનાજ કિંવા ચાર જાતનાજ સૂક્ષ્મશરીરો એવો નિયમ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે ૧૧૧

સ્થૂલશરીર પૃથિવીરૂપ એકજૂતનું કાર્ય છે એમ જે આજળ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું વિશેષરૂપથી નિરૂપણ કરે છે —

**सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात्तद्व्यपदेशः
पूर्ववत् ॥ ११२ ॥**

સર્વેષ્વિતિ વાહુલ્યેન, “ધર્યાદિલોકે તૈજસં શરીરમિ”તિ શ્રુતેઃ । તત્રાપિ વહુતરપાર્થિવાવયવાવદ્મ્મકત્વ, અલ્પત્વે પાતુ-પમોગાત્ । પૂર્વવદિતિ સર્વમેવોક્તમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

સૂ૦ —અધિકપણાથી સર્વેમાં પૃથ્વી ઉપાદાન [છે,] તેનું કથન પૂર્વની પેઠે [જાણવું] ૧૧૨

વિ૦ —જમી જાતનાં પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરોનું ઉપાદાનકારણ પૃથ્વી છે, કેમકે સર્વે પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરોમાં પૃથ્વીનું અધિકપણ જોવામાં આવે છે પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરો પાત્ર જૂતોના અનેક છે એવો બ્યવહાર તો ઈદ્રિયોમાં ભૌતિકબ્યવહારની પેઠે બીજા ચાર જૂતો સ્થૂલશરીરની સ્થિતિમાં સાહાય્ય કરનાર હોવાથી સબવી શકે છે ૧૧૨

સ્થૂલશરીરમા પ્રાણ પ્રધાન હોવાથી પ્રાણનેજ દેહનો આરભક માનશુ એમ કંઈ શકા કરે તો તે શકાનુ સમાધાન કરે —

ન દેહારંભકસ્ય પ્રાણત્વમિન્દ્રિયશક્તિ-

તસ્તત્સિદ્ધેઃ ॥ ૧૧૩ ॥

ભૌતિકપ્રાયોર્દેહારંભકત્વં, ન તુ પ્રાણપ્રાયોર્ભૌતિકત્વં,
“પ્રાણાત્સર્ગજાયતે”તિ શ્રુતેઃ । યાવદ્દેહમાવિત્ત્વે ચારંભકત્વ-
અમઃ । સર્વેન્દ્રિયશક્તિયા પ્રાણો ધાર્યત્ત્વં ઇતિ યાવદિન્દ્રિયં
તાવત્તત્સિદ્ધિઃ પ્રાણધારણસિદ્ધિઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સૂ૦ — ઇન્દ્રિયશક્તિથી તેની સિદ્ધિથી દેહારભકનુ પ્રાણપણુ નથી ૧૧૩

નિ૦ — સ્થૂલદેહમાનો પ્રાણવાયુ એ સ્થૂલદેહનો આરભક નથી, ક્રમકે સ્થૂલદેહ એ પૃથ્વી આદિ ભૂતોમાથી થાય છે, ને ઇન્દ્રિયોની મળેલી શક્તિથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઇન્દ્રિયોની અવ્યતરની સાધારણુવૃત્તિ રૂપ પ્રાણુ ઇન્દ્રિયોના વિયોગકાનમા સ્થૂલશરીરમા રિયત રહેતો નથી તેથી મરેલા સ્થૂલશરીરમા ઇન્દ્રિયોના અભાવથી પ્રાણનો પણ અભાવ પ્રતીત થાય છે ૧૧૩

જો પ્રાણને સ્થૂલદેહનુ કારણુ નહિ માનો તો પ્રાણુ વિના સ્થૂલદેહ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ એમ શકા થાય તો એ શકાનુ નિવારણુ કરે છે —

મોક્તુરધિષ્ઠાધાનાદ્દોગાયત્તનનિર્માણમન્યથા

પૂતિભાવપ્રસંગાત્ ॥ ૧૧૪ ॥

સ્ફુટમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

સૂ૦ —લોકતાના અધિષ્ઠાનથી લોગના સ્થાનની (શરીરની) રચના [થાય છે,] ખીલ રીતે દુર્ગંધપણની પ્રાપ્તિથી. ૧૧૪

વિ૦ —લોકતારૂપ આત્માના અધિષ્ઠાનના હોવાથી ભોગામતનની (સ્થૂલશરીરના) ઉત્પત્તિ થાય છે, નહિ તો તેના અભાવે મરેલા સ્થૂલશરીર ॥ પેડે સ્થૂલશરીરના હેતુબૂત ને ગર્ભાશયમા રહેલા શુક્ર-શાશ્વતમાં દુર્ગંધાણુ ઉપજે, ને છાનવાળા રહી તૃદિ ન પામે વળી છવાત્માને અભાવે તથા પ્રાણને અભાવે રસ ને લોહી આદિનું સવનપણુ ન થનાથી સ્થૂલશરીરની ઉત્પત્તિ પણ ન થાય, તેથી લોકતાના ઉપભોગમાટે રસાદિના સમ્યારાદિ વ્યાપારવિશેષોએ કળીને પ્રાણ એ સ્થૂલદેહો ધારણ કરનાર છે, માટે શરીરના અસ્તિત્વના નિમિત્તકારણરૂપ તે છે ઉપાદાનકારણરૂપ તે નથી ૧૧૪

પ્રાણ વ્યાપારવાળો હોવાથી તેનેજ સ્થૂલશરીરના અધિષ્ઠાનરૂપ માનને ભેદએ, આત્મા નિર્વિકર હોવાથી આત્માને અધિષ્ઠાનરૂપ માનવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, એમ શકા થાય તો તે શકાનું સમાધાન કરે છે —

મૃત્યુદ્ધારા સ્જામ્યધિષ્ઠિતિર્નેકાંતાત્ ॥ ૧૧૫ ॥

જહે મૃત્યુસ્પ્લમ્ભિની સર્વત્ર સ્વસ્થિતિર્યથા, તથા જહસ્ય પ્રધાનસ્યાધિષ્ઠાનાન્ન પૂતિમાવત્તિરોધઃ ॥ ૧૧૫ ॥

સૂ૦ —દાસદ્વારા સ્વામીનું અધિષ્ઠાનપણુ [છે,] સાક્ષાત્ નથી ૧૧૫

વિ૦ —જેમ નગરની રચના કરવામા સેવકોદ્ધારા રાજાને તેનું

અધિજ્ઞાનપણું પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સ્થૂલશરીરની સ્થાનામાં પણ પ્રાણ-
રૂપ સેવકદ્વારા ચૈતન્યરૂપ સ્વામીને અધિજ્ઞાનપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું
સાક્ષાત્ અધિજ્ઞાનપણું નથી, અર્થાત્ પ્રાણને સ્થૂલશરીરનું સાક્ષાત્
અધિજ્ઞાતાપણું છે, અને પુરુષને પ્રાણના સંયોગદ્વારા સ્થૂલશરીરનું
અધિજ્ઞાતાપણું છે. તે પ્રાણ ભોક્તાને મારે સ્થૂલદેહનું નિર્માણ કરે
છે, મારેજ પૂર્વસૂત્રમાં ભોક્તાને અધિજ્ઞાનપણું કરેલું છે. ૧૧૫

પુરુષનું રૂપ જે નિત્યસુક્ષ્મપણું તે આગળ કહેવામાં
આવ્યું છે તેને હવે સુદૃઢ કરે છે:—

સમાધિસુપ્તિમોક્ષેષુ બ્રહ્મરૂપતા ॥ ૧૧૬ ॥

બ્રહ્મણા સહ તુલ્યરૂપતા, સર્વત્ર વાદ્યાસંવેદનાત, ન તુ
બ્રહ્મરૂપતા ॥ ૧૧૬ ॥

સૂત્ર—સમાધિ, સુપ્તિ ને મોક્ષમાં બ્રહ્મરૂપપણું
[છે.] ૧૧૬

વિઠા—અસંપ્રગાતસમાધિ, માદસુપ્તિ અને વિદેહકૈવલ્ય આ ચિત્ત-
ની ત્રણ અવસ્થાઓમાં પુરુષને બ્રહ્મરૂપપણું થાય છે—ચિત્તની કૃત્તિઓનો
વિલય થવાથી પુરુષના પોતાના સ્વરૂપમાં પરિસ્થિતભુક્તિનો અભાવ
થવાને લીધે પુરુષના સ્વરૂપની પૂર્ણતા થાય છે. જેમ ધડારૂપ પરિ-
સ્થિત ઉપાધિના નાશથી ઘટાકાશની પૂર્ણતા થાય છે તેમ, ઔપાધિક
પરિસ્થિતતાથી રહિત પરિપૂર્ણ સમાન ચૈતન્યને આ સાસ્ત્રમાં બ્રહ્મ
કહે છે. સર્વ પુરુષોની સ્વાભાવિક બ્રહ્મરૂપતા છે. માત્ર ચિત્તવૃત્તિના
સંયંદથી તેમનામાં પરિસ્થિતતા તથા દુઃખાદિની પ્રતીતિ જણાય છે.
તે સર્વ ઉપાધિના ધર્મે હોવાથી પુરુષ નિત્યમુક્ત છે. ૧૧૬

સુપ્તિથી તથા સમાધિથી મોક્ષમાં શું વિશેષપણું
છે તે જણાવે છે:—

(દ્વયો) દ્વયોઃ સર્વીજત્વમન્યત્ર તદ્વતિઃ ॥ ૧૧૭ ॥

દ્વયોઃ સમાધિસુપ્ત્યોઃ સર્વીજત્વં સંસ્કારવત્ત્વં, અન્વ-
સ્ય મોક્ષસ્ય વીજહાનમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

સૂ૦ — જેતુ સધીજપણુ [ને] અન્યમા તેનો
નાશ [છે] ૧૧૭

વિ૦ — સમાધિમા તથા સુપુમિમા પુરુના ચિત્તમા વાસના-
ઉત્થાનતુ ખીજ-બધના સરખરો-રહે છે, અને મોક્ષાવસ્થામા તેનો
નાશ થાય છે સમાધિનો અને સુપુમિનો ભગ થયા પડી પુન
ચિત્તવૃત્તિનો ઉત્પ થાય છે, પણ મોક્ષાવસ્થામા તો પુરુના ચિત્તમાના
સર્વ સરખરો નાશ (અતીતાવસ્થાને) પામી જાય છે, માટે તે ચિત્તવૃત્તિનો
પુન ઉત્પ થતો નથી સુપુમિમા અને સમાધિમા સર્વ સરખરો ચિત્તરૂપ
ઉપાધિમા રહે છે પણ પુરુમા તેમનુ પ્રતિગિજ પડતુ નથી, અને
જાગ્રદાદિમા તો પુરુષમા તેમનુ પ્રતિગિજ પડે છે ૧૧૭

સુપુમિ અને સમાધિ મનુષ્યના અનુભવમા આવે
છે, પરતુ અદૃષ્ટ હોવાથી મોક્ષમા કોઈ પ્રમાણુ નથી,
એવી કોઈ શક્તિ કરે તો તે શક્તિ સમાધાન કરે છે —

દ્વયોરિવ ત્રયસ્યાપિ દૃષ્ટત્વાન્ન તુ દ્વૌ ॥ ૧૧૮ ॥

ત્રયસ્યાપિ મોક્ષસ્યાપિ દૃષ્ટત્વાત્ શ્રુત્યનુમાનપ્રતિપાદના-
કૃતકૃત્યતા, ન તુ દ્વૌ સુપુમિસમાધીઃ સર્વીજત્વાત્તયોઃ કૃત-
કૃત્યતા ગૌણીતિ ॥ ૧૧૮ ॥

મૂ૦ — જેની પેઠે ત્રણના પણ દૃષ્ટપણથી બેજ
નથી ૧૧૮

વિ૦ —જેમ સુપુત્રિ તથા સમાધિ એ બે ચિત્તની અવસ્થામાં ચિત્તની વૃત્તિઓનો લય થતો જોવામાં આવે છે તેમ તે ત્રીજી મોક્ષાવસ્થામાં પણ ચિત્તવૃત્તિઓનો લય થવાનું શ્રુતિપ્રમાણથી તથા અનુમાનપ્રમાણથી જાણવામાં આવે છે. એવી રીતે સુપુત્રિ, સમાધિ ને મોક્ષ એ ત્રણેનો સદ્ભાવ છે, માત્ર જેનોજ સદ્ભાવ નથી એ ત્રીજી અવસ્થા નિર્માળતાને લીધે પરમપુરુષાર્થરૂપ છે અન્ય બે અવસ્થા એવી રીતની નથી ૧૧૮

રાગાદિ બંધનો હેતુ છે, પણ વાતના શી રીતે બંધનો હેતુ થાય છે, એમ શંકા થાય તો તે શકાતુ સમાધાન કરે છે.—

**વાસનયાઽનર્થख्यापनं दोषयोगेऽपि न निमित्तस्य
प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११९ ॥**

ન દોષાદેવ બન્ધ इति वक्तव्यम् । वासनयानर्थख्यापन-
मयश्यं कर्तव्यम् । दोषाणामेव निमित्तस्य प्रधानस्य मुक्तौ
बाधकत्वं वक्तव्यम् । मुख्यं च वासनेति ॥ ११९ ॥

સૂ૦ —દોષના સબંધમાં પણ વાસનાવડે અનર્થનું
ઠયન [છે,] ગૌણનું મુખ્યને બાધ કરનારપણું
નથી ૧૧૯

વિ૦ —કેવલ રાગદ્વિદોષોજ બંધનું કારણ છે એમ નથી,
કિંતુ રાગદ્વિદોષોની વાસના વિશેષરૂપે અનર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે જે
નિમિત્ત-અમુખ્ય-હોય તે કદીપણ મુખ્યને બાધિત કરી શકે નહિ,
માટે રાગદ્વિદોષોની વાસનાજ મુક્તિની મુખ્ય પ્રતિબંધક છે, ને રાગાદિ
ગૌણ પ્રતિબંધક છે. ૧૧૯

જો સસ્કારથી કર્મ અને કર્મથી સસ્કાર એ પ્રમાણે હોય તો અનેક સસ્કારોથી અનેક ક્રિયાઓ થવી જોઈએ એમ શકા થાય તો એ શકાનું નિવારણ કરે છે.—

**एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रतिक्रियं
संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥**

एकसंस्कारपक्षे इपोर्नृपात् इत्युक्तम् । परिणामपक्षे च एकस्यैव मंदतरादिपरिणामात्पात् इति, बहुकल्पनायां गौरव-
मिति ॥ १२० ॥

સૂ૦ —ક્રિયાને સિદ્ધ કરનારો સસ્કાર એક [છે,]
પણ બહુની કલ્પનાના પ્રસંગથી પ્રત્યેક ક્રિયામાં સસ્કારના
લેહો નથી. ૧૨૦

વિ૦ —સ્થૂલશરીરના પ્રાપ્તિ ને તેનડે યનારા ભોગનો આરભ
કરનાર પ્રધાન (મુખ્ય) સસ્કાર એક છે, બહુ નથી, વળી તે એક
સસ્કાર તે સ્થૂલશરીરથી સામ્ય એવા સમસ્ત ભોગોની સમાપ્તિ કરનારો
છે કર્મોની પેઠે ભોગની સમાપ્તિએ તે સસ્કાર નાશ પામે છે —અતીતા-
વરધાને પામે છે બાવાર્ય કે સ્થૂલશરીરના ભોગનો આરભથી સમાપ્તિસુધી
એકજ ક્રિયાપ્રવાહ સ્વીકારવાયોગ્ય છે અતર્ગત ક્રિયાઓ અનેક છતાં
પણ તેમના હેતુસ્થૂલ પ્રધાનસસ્કાર એકજ છે જે મરણકાલે પૂરો
થાય છે ૧૨૦

ઉદ્દિજિજ્જશરીરના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન પૂર્વે કરવામાં
આવ્યું છે, તેમાં વાદી એવી શકા કરે છે કે “ઉદ્દિજિજ્જ-
શરીરમાં બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન નથી હોતું, માટે તે
શરીર નથી.” વાદીની તે શકાનું સમાધાન જગવાનું
સ્મૃતકાર નીચેના સૂત્રદ્વારા કરે છે —

ન બાહ્યવુદ્ધિનિયમો વૃક્ષગુલ્મલતૌષધિવનસ્પતિ-
તૃણવીરુધાદીનામપિ ભોક્તૃભોગાયતનત્વં
પૂર્વવત્ ॥ ૧૨૧ ॥

યથા સદિતિ પ્રત્યયોઽવાધિતઃ, તથા ઘટપટાદિપ્રત્યયોઽપિ
સદિતિ પ્રત્યયથ સામાન્યવિષયઃ । તસ્માન્ન બાહ્યવુદ્ધાવેક-
સ્યૈવેતિ નિયમઃ । પૂર્વવદિતિ ભોગાયતનત્વાત્પાંચમૌતિકમ્ ।
ભોગાયતનત્વં ચ જન્માન્તરીયક્રિયાવિશેષાત્ “જીવાત્માન એવ
સ્થાવરાશ્રયતામુપગच्छन्ती”તિ શ્રુતેઃ ॥ ૧૨૧ ॥

સૂઃ—[શરીરમાં] બાહ્યજ્ઞાનનો નિયમ નથી;
વૃક્ષ, શુભ્ર, લતા, ઔષધિ, વનસ્પતિ, તૃણ ને વીરુધાદિનું
પણ ભોક્તાપણું ને ભોગાયતનપણું પૂર્વની પેઠે [છે.] ૧૨૧

વિઠઃ—જે શરીરમાં રહેલા જીવને બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન
થાય છે તેજ શરીર કહેવાય એવો કાઠ નિયમ નથી, કિંતુ અંતર્ગતવાળાં
વૃક્ષ, શુભ્ર, (ધણાં થડોવાળો છોડ,) લતા, ઔષધિ, વનસ્પતિ,
(વૃક્ષ આબ્યા વિના જેમા ફલ આવે એવાં વૃક્ષો,) તૃણ તથા
વીરુધાદિને (બહુ ફેલાય જનારા વેલા આદિને) પણ તેમાં રહેલા
જીવરૂપ ભોક્તાનું શરીરપણું છે. ભોક્તારૂપ અધિજ્ઞાનવિના મનુષ્યાદિના
શરીરમાં દુર્ગંધવાળાપણા આદિની પ્રાપ્તિની પેઠે વૃક્ષાદિમાં સુઠાપણું આવે
છે, તે તેમાં રહેલા ભોક્તાનો અને પોતાના શરીરરૂપની પ્રતીતિ કરાવે છે.
“ અથ ચેદેકા શાસ્ત્રાં જીવો જહાતિ તથ સા શુષ્યતિ ” (વૃક્ષના
જે જે અવપવર્ગમાંથી જીવનો વિયોગ થાય છે તે તે અવપવ તે વૃક્ષનો
સુકાય જાય છે,) આ શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે. ૧૨૧

સ્મૃતિમાં પણ એમજ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

સ્મૃતેશ્વ ॥ ૧૨૨ ॥

વ્યક્તમ્ । તથા ચ “ અભિવાદિતથ ચો વિપ્ર આશિપં
ન પ્રયચ્છતિ । શ્મશાને જાયતે વૃક્ષો મૃત્રકંકનિપેવિતઃ ॥
શરીરજૈઃ કર્મદોષૈર્યાતિ સ્થાવરતાં નરઃ । વાચિકૈઃ પક્ષિમૃગતાં
માનસૈરન્યજાતિતામ્ ” ॥ ૧૨૨ ॥

સૂ૦.—સ્મૃતિથી પણ [એમ સિદ્ધ થાય છે.] ૧૨૨

વિ૦ —સ્મૃતિથી પણ વૃક્ષાદિ જીવનાં શરીરો એમ સિદ્ધ
થાય છે. “ શરીરજૈઃ કર્મદોષૈર્યાતિ સ્થાવરતાં નર. । વાચિકૈઃ પક્ષિ-
મૃગતા માનસૈરન્યજાતિતામ્ ॥ ” (શરીરના પાપકર્મોથી મનુષ્ય
વૃક્ષાદિ સ્થાવરપ્રાણીના દેહને પામે છે, વાણીના શપથી મનુષ્ય પક્ષીના
તથા મૃગાદિ પશુના દેહને પામે છે, અને માનસિકપાપથી તે આઝલા-
દિના દેહને પામે છે,) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓમા વૃક્ષાદિક શરીરોમા
રહેલા બોક્તાને પ્રતિપાદન કરેલ છે ૧૨૨

વૃક્ષાદિકને દેહરૂપ માનવાથી તેમા રહેલા જીવને
શાસ્ત્રમા કહેલાં કર્મોના અધિકારની પ્રાપ્તિ થશે એમ
શક્ય થાય તો તે શક્ય સમાધાન કરે છે —

ન દેહમાત્રતઃ કર્માધિકારિત્વં વૈશિષ્ટ્યશ્રુતેઃ ॥ ૧૨૩ ॥

જીવદેહા અપિ ચાળ્ડાલાદયો ન કર્માધિકારિણઃ, કિં
પુનઃ સ્થાવરા इति, વિશિષ્ટદેહસ્ય કર્માધિકારિત્વાત્ ॥ ૧૨૩ ॥

સૂ૦.—વિશિષ્ટપણની શ્રુતિથી દેહમાત્રથી કર્માધિ-
કારીપણ નથી. ૧૨૩

વિ૦ —દેહ દેહવાથીજ તેમા રહેલા જીવને કર્મના અધિકારની

પ્રાપ્તિ યાવ એવો નિયમ નથી, કેમકે શ્રુતિમાં બ્રાહ્મણાદિ શરીરવાળા મનુષ્યનેજ શાસ્ત્રીયકર્મનો અધિકાર પ્રતિપાદન કરેલો છે. વૃક્ષાદિ રથાવર-દેહનો વાત તો દૂર રહી, પણ મનુષ્યદેહમાં પણ મ્લેચ્છચાંડાલાદિ અધોગ્ય દેહને અપ્રયુક્તના હેતુશૂત વૈદિકકર્મને માટે અધોગ્ય કલા છે. ૧૨૩

શરીરના લોકવટે કર્મનો અધિકાર દેખાડવામાટે ત્રણ પ્રકારનાં શરીરાતું નિરૂપણ કરે છે:—

**ત્રિધા ત્રયાણાં વ્યવસ્થા કર્મદેહોપભોગદેહો-
ભયદેહાઃ ॥ ૧૨૪ ॥**

વીતરાગાણાં ફલસંન્યાસેન કર્મકરણાત્કર્મદેહઃ । પશ્વા-
દીનામુપભોગદેહઃ । ભોગિનાં કર્માધિકારિણાં કર્મોપભોગ-
દેહઃ ॥ ૧૨૪ ॥

સૂ૦:—ત્રણની ત્રણ પ્રકારે વ્યવસ્થા [છે;] કર્મ-
દેહ, ઉપભોગદેહ ને ઉભયદેહ. ૧૨૪

વિ૦ —ત્રણ જાતના સ્થૂણદેહની ત્રણ પ્રકારની વ્યવસ્થા છે, તે આવી રીતે—કર્મદેહ, ઉપભોગદેહ અને ઉભયદેહ ઋષિઓના દેહો તે કર્મદેહો કહેવાય છે, દેવતાઓના અને પશ્વાદિના દેહો તે ઉપભોગદેહો કહેવાય છે, અને રાજર્ષિઓના અને કર્માધિકારી ભોગિજનોના દેહો તે ઉભયદેહો કહેવાય છે વિવેકી ઋષિઓ આ લોકના વા પરલોકના ભોગની ધમ્જ કરતા નથી, અને પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરે છે, દેવતાઓ અને પશ્વાદિ શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરતાં નથી, માત્ર પૂર્વે કરેલાં પુણ્યપાપકર્મોનાં ફલોનો ઉપભોગ કરે છે; અને રાજર્ષિઓ તથા કર્માધિકારી ભોગિજનો શાસ્ત્રોક્ત કર્મો પણ કરે છે, અને કર્મના ફલરૂપે પ્રાપ્ત થયેલા ભોજો પણ ભોગવે છે. ૧૨૪

હવે સર્વ અધિકારથી રહિત ચોથો દેહ કહે છે:—

ન કિંચિદપ્યનુશયિનઃ ॥ ૧૨૫ ॥

“ વિદ્યાદનુશયં દ્વેપે પથાત્તાપાનુવન્ધયોઃ ” શાશ્વતઃ ।
અનુશયિનો યોગિનો ન કિંચિદપિ સર્વાનધિકારાત્ ॥૧૨૫॥

સૂ૦ —યોગીઓને [તેમાં] કાંઈ પણ નથી ૧૨૫

વિ૦ —અનુશયીઓનો-યોગીઓનો-દેહ આ ત્રણ પ્રકારના દેહોમાના કાંઈ પણ પ્રકારના દેહોમાં વ્યાપ્તો નથી, કેમકે તેઓ અશુક્લઅકૃષ્ણકર્મનાળા છે. જેઓ હિંસાદિ પાપકર્મ કરતા નથી, અને જપાદિ શુભકર્મ કાંઈ પણ પ્રકારની કામના રાખ્યાવિના કરે છે તેઓ અશુક્લઅકૃષ્ણકર્મનાળા કહેવાય છે ઇચ્છા થાય તો એની વિશેષ સમજમાટે શ્રીપાતજલયોગદર્શનની ગ્રંથરાત્રી ટીકા જુઓ ૧૨૫

બુદ્ધિ આદિના નિત્યપણાનું નિશ્ચય કરે છે—

ન બુદ્ધ્યાદિનિત્યત્વમાશ્રયવિશેષેऽપિ

વહ્નિવત્ ॥ ૧૨૬ ॥

વ્યાપ્તિસ્વરૂપસ્ય વ્યભિચારે સર્વગ્રાનાશ્વાસઃ । તથા
આશ્રયવિશેષે ચન્દનપ્રભવસ્ય વહ્નિરનુષ્ણત્વમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

સૂ૦ —આશ્રયવિશેષમાં પણ બુદ્ધ્યાદિની નિત્યતા નથી, અગ્નિની જેઠે ૧૨૬

વિ૦ —ઈશ્વર૩૫ આશ્રયવિશેષે પણ બુદ્ધ્યાદિને નિત્યપણું સભવતું નથી જેમ ચંદનને આશરે રહેલો અગ્નિ શીતન થતો નથી તેમ ઈશ્વરને આશરે રહેલી બુદ્ધિ નિત્ય થઈ શકતી નથી જે વિકૃતિ પડે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનીએ તોપણ મનુષ્યની બુદ્ધિની એટલે જ્ઞાની જેઠે ઈશ્વરના જ્ઞાનાદિક પણ જ્ઞાનપણું આદિ હેતુઓથી અનિત્યજ સિદ્ધ થશે, નિત્યમિદ્ધ નદિ થાય ૧૨૬

તેમાં ખીજું ક્ષણ બતાવે છે:—

આશ્રયાસિદ્ધેશ્ચ ॥ ૧૨૭ ॥

ईश्वरस्यासत्त्वात्, आत्मनां च धर्माभावात्, प्रकृति-
धर्माणां परिणामित्वात्, महदादीनामनित्यत्वात् । न चानि-
त्याश्रया धर्मं नित्या भवितुमर्हन्ति, तस्मान्नित्यबुद्धेराश्रयो
नास्ति ॥ १२७ ॥

સૂ૦:—અને આશ્રયની અસિદ્ધિથી [પણ એમજ
નક્કી થાય છે.] ૧૨૭

વિ૦:—૧લી નિત્યજ્ઞાનનો આશ્રય પણ અસિદ્ધ છે,—આગળ
૦૮છાવેલા કારણોથી નિત્યજ્ઞાનના આશ્રયરૂપ ઈશ્વરની અસિદ્ધિ છે,
અને આત્માનું નિર્ધર્મરૂપણ છે, એટલે કેઈ પણ આત્મા નિત્યજ્ઞાનનો
આશ્રય નથી. પ્રકૃતિ નિત્ય છતાં પણ તે પરિણામધર્મવાળી છે, સર્વદા
એકરૂપે રહેનારી નથી, અને પ્રકૃતિથી ઉપજેલાં મહત્ત્વાદિ કાર્યો
પરિણામી તે અનિત્ય છે. આવી રીતે નિત્યજ્ઞાનના આશ્રયનું નિત્યપણું
ને અપરિણામીપણું સિદ્ધ ન થનાથી જ્ઞાન પણ અનિત્યજ હરે છે, નિત્ય
સિદ્ધ થતું નથી. ૧૨૭

જેમ લોકમાં મણિ, મંત્ર ને ઔષધિના પ્રભાવથી
ઉપજતી સિદ્ધિ જોવામાં આવે છે તેમ યોગથી ઉત્પન્ન થતી
સિદ્ધિ જોવામાં આવતી નથી, માટે તે અસત્ છે, એમ
શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે.—

योगસિદ્ધયોऽप्यौપધादિસિદ્ધિવજ્રાપલપનીयाः १२८

अणिमादिसिद्धिकायव्यूहपरपुरप्रवेशादयो ह्यष्टाः, ते च

મંત્રાદિભ્યઃ ક્ષુદ્રસિદ્ધિપ્રદેભ્યોઽસંમવન્તો યોગમેત્રાવલમ્બન્તે इति
નાપલપનીયાઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સૂ૦.—યોગની સિદ્ધિઓ પણ ઔપધાદિની સિદ્ધિની
પેઠે [સત્ય છે,] મિથ્યા ગણવાયોગ્ય નથી. ૧૨૮

પિ૦.—લોકમા જોવામા આવતી ઔપધાદિની સિદ્ધિની પેઠે
યોગની સિદ્ધિઓ પણ પુણ્યવાન વિવેકીઓના જોડામાં આવે છે, માટે તે
સિદ્ધિઓનો અભાવ છે, એમ કહી શકાય નહિ મજ્જિ, મત્ર ને ઔપધિ
આદિથી ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ ઉપજે છે, અને યોગના પરિપાકથી યોગીને
અશ્વિમાદિ મહાસિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે તેનો અભાવ માનવો
યોગ્ય નથી ૧૨૮

પાચ ભૂતોને ચૈતન્ય માનનારાના મતનુ પાડનકરે છે:—

न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहृत्येऽपि च
सांहृत्येऽपि च ॥ ૧૨૯ ॥

इति धीर्कविलभगवत्प्रगीते श्रीसांख्यप्रवचने पंचमः पर-
पक्षनिर्जयाध्यायः ॥ ૫ ॥

યસ્ય સ્વલ્પા શક્તિરસ્તિ, તસ્ય સમુદાયાન્મહચ્છક્તિર્જાય-
તે, યથા તંતૂનાં સ્વલ્પશક્તિમતાં સમુદાયાદ્ગજગન્ધનશક્તિર્દ-
શ્યતે । ન તથા ભૂતાનાં ઘૃયજ્ઞ ચૈતન્યં દૃષ્ટં, યેન સાંહત્યે ચૈત-
ન્યોદ્ભવઃ સ્યાત્ । સંહતત્વાપિશેપાન્મૃતદેહસ્યાપિ ચૈતન્યપ્ર-
સંગઃ । તસ્માદન્ય एव चेतनः ॥ ઉક્તમપ્યર્થ પ્રસંગાનુપ્રસંગેન
વ્યવહિતમિતિ સ્માર્ગિતં, તેન ન પુનરુક્તમ્ । સાંહત્યે એવિ
ચીપ્યાધ્યાયપરિસમાપ્તૌ ॥ ૧૨૯ ॥

इति श्रीमदनिरुद्धमट्टेन विरचिताया श्रीकापिलसांख्यप्र
वचनसूत्रवृत्तौ परपक्षनिर्जयाध्यायः पंचमः ॥ ५ ॥

સૂ૦ -અત્યેક[ભૂત]મા [ચૈતન્યના] અદર્શનથી ભૂતમા
ચૈતન્ય નથી, અને મળેલા [ભૂતો]મા પણ [ચૈતન્ય નથી,]
અને મળેલામા પણ [નથી] ૧૨૯

વિ૦ —પૃથિવી આદિ ભૂતોના વિભાગકાનમા પૃથિવી આદિ
એક એક ભૂતમા ચૈતન્ય જોવામા આનતું નથી તેથી મળેના ચાર
વા પાચ ભૂતોમા પણ ચૈતનપણુ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે જે સ્વભાવ
એક એક ભૂતમા પ્રકટ કે અપ્રકટ ન હોય તે સર્વ ભૂતોના મળવાથી
પણુ ઉપજી શકે નહિ સાદત્વેડપિ ચ' એ પદોત્તુ સૂત્રમા જે જે
વાર કથન છે તે આ પાત્રમા અધ્યાયની સમાપ્તિ જણાવવા
માટે છે, ૧૨૯

इति श्रीमन्नगुरामशर्मेणा विरचितायां श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिण्या
रव्याया मुनिरभाषाटीकाया पचम परपक्षनिर्जयाध्याय ॥ ५ ॥

ॐ

॥ ६-तंत्रार्थसંक्षेपाध्याય ॥

જયા પાંચમા અધ્યાયમાં સાંખ્યથી ભિન્ન વાદીઓના પક્ષોનું ખંડન કરી, હવે મુમુક્ષુઓને દંડબોધ થવામાટે આ છઠ્ઠા અધ્યાયવડે સાંખ્યસિદ્ધાંતનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરે છે. તેમાં પહેલા સૂત્રવડે આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે —

अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

स्पष्टम् । सामान्येनात्मन्यविश्रुतिपत्तिः ॥ १ ॥

સૂત્ર—[આત્માના] નહિપણના હેતુના અભાવથી આત્મા છે. ૧

વિઠ—સદૃષ ને ચેતનરૂપ આત્માના અભાવનું સાધક કાંઈ પણ શાસ્ત્રીય પ્રમાણ ન હોવાથી હું એવા શબ્દવડે ને જ્ઞાનવડે પ્રસિદ્ધ આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. દુનથી એમ પોતાના અભાવને કાંઈ પણ બ્રાતિરહિત માણસ કહેવું નથી, પણ હું હું એમ પોતાના અસ્તિત્વને સૌ બ્રાતિરહિત માણસો જણાવે છે, એટલે સર્વ મનુષ્યોને આત્માનું સામાન્યજ્ઞાન છે, માત્ર તેમને તેના વિશેષજ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે એમ જણાય છે. ૧

હવે આત્માનું વિશેષજ્ઞાન મેળવવાના સાધનરૂપ અનુમાનપ્રમાણને કહે છે:—

वेहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥

वेदामेदपक्षे बाल्यकौमार्यौवनार्द्धकनेहर्मेदादनेकात्मन्य-

પ્રસન્નઃ, મૃતે દેહે નાશાત્ તસ્ય જન્માન્તરૈવૈચિત્ર્યાનુપપત્તિઃ ।
શ્રુતિશ્ચ “અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા પશ્યત્યચક્ષુઃ સ
શૃણોત્યર્કણઃ । સ વેચિ સર્વ નહિ તસ્ય વેત્તા તમાહુર્યમ્ પુરુષં
પુરાણમ્ ” ॥ ૨ ॥

સૂ૦.—વિચિત્રપણાથી આ દેહાદિથી ભિન્ન [છે.] ૨

વિ૦ —સ્થૂનશરીર, લોહી, મગજ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ ને પ્રકૃતિ
એ સર્વ જડ પદાર્થોથી ચેતનરૂપ આત્મા પૃથક્ છે, તેમાનુ કોઈ એક
કે તે સર્વ આત્મા નથી. જો આત્મા સ્થૂનશરીરાદિથી પૃથક્ ન હોય
તો સ્થૂનશરીરનો નાશ થયા પછી પુનર્જન્મ કેનો થાય ? ને જો આત્માનું
જન્માતર ન હોય તો આવી રીતની વિચિત્ર સૃષ્ટિ જો આપણે પ્રત્યક્ષ-
પ્રમાણથી જોઈએ છીએ તે કેમ થઈ શકે ? નજ થઈ શકે, માટે
સ્થૂનશરીરાદિથી ભિન્ન પૂર્વજન્મવાળો ને પુનર્જન્મરાગો આત્મા
એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨

તેને માટે અન્ય પ્રમાણ કહે છે:—

પઠીવ્યપદેશાદપિ ॥ ૩ ॥

મમ દેહ इति જ્ઞાનમસ્તિ, મેદે ચ પઠી શ્રૂયતે । સ્થૂલો-
ઙ્ગમિતિ સામાનાધિકરણ્યમસ્તીતિ ચેત્, ન, દેહે પ્રત્યુપમોગા-
ત્તન્નિમિત્તોઽયં મૌળઃ પ્રત્યયઃ ॥ ૩ ॥

સૂ૦.—છટ્ટી[વિભક્તિ]ના વ્યવહારથી પણ [આત્મા
ભિન્ન છે.] ૩

વિ૦:—મારું શરીર મારી ઇન્દ્રિયો, મારું મન, ને મારી બુદ્ધિ
ઇત્યાદિ રીતે લેક્ષિના છટ્ટી વિભક્તિના પ્રયોગદ્વારા પણ શરીરાદિથી
આત્માના પૃથક્પણાની સિદ્ધિ થાય છે. જો આત્મા શરીરાદિથી ભિન્ન

ન હોય તો હું શરીર, ને હું મન, ઇત્યાદિ રીતનો લોકોને અનુભવ થવો જોઈએ, પણ તેવો અનુભવ કાર્ષ અબ્બાત મનુષ્યને થતો નથી. હું સ્થૂલ છું, ને હું ગોરો છું, ઇત્યાદિ પ્રતીતિઓ “અસ્પૂલમનણુ” (આત્મા સ્થૂલ નથી, અણુ નથી,) ઇત્યાદિ આત્માના અગ્રસ્પૃશ્યતાનો નિરૂપક કરનારી શ્રુતિઓવાડે બાધિત થવાથી તે બ્રાંતિનાળી પ્રતીતિઓથી આત્માની દેહાદિરૂપતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી ૩

આ શિલાપુત્રનું (મોટા પથ્થરના કડકાનું) શરીર છે એવી રીતનો લેહવ્યવહાર તેમનો અલેહ છતાં પણ થાય છે તેમ આ મારું શરીર છે ઇત્યાદિ વ્યવહાર પણ આત્માનો અને શરીરનો અલેહ છતાં કેમ ન થઈ શકે એમ શંકા થાય તો તે શકાનું ઉત્તર આપે છે—

ન શિલાપુત્રવદ્ધર્મિગ્રાહકમાનવાધાત્ ॥ ૪ ॥

ન, તत्र प्रत्यक्षेणैवाभेदप्रतीतेः पृष्ठी बाधितेति गौणः प्रयोगः । मुख्यसंभवाद्गौणोऽन नास्ति ॥ ४ ॥

સૂ૦ —ધર્મીને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણના બાધથી શિલાપુત્રની પેઠે [અભિજ્ઞ] નથી ૪

વિ૦—શિલાપુત્ર-મોટા પથ્થરનો કડકો. શિલાપુત્રનું શરીર અને તાલુનું માથું એ સ્થલોમા એમ બનેતો અલેહ બતાવનારો છઠ્ઠી વિભક્તિનો વિકલ્પવૃત્તિવાળો પ્રયોગ છે તેમ મારું શરીર, અને મારું મન, તે સ્થલે છઠ્ઠી વિભક્તિનો વિકલ્પવૃત્તિવાળો પ્રયોગ નથી, કેમકે શિલાપુત્રનું શરીર ઇત્યાદિ સ્થલોર્મા અલેહચાદક પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી તેના ભેદનો બાધ થવાથી તેને વિકલ્પવૃત્તિરૂપણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે પ્રયોગ તેમના ભેદનો સાધક થઈ શકતો નથી શરીરદિથી આત્માના ભેદના માદક છઠ્ઠી વિભક્તિવાળા લૌકિક અનુભવનું કાર્ષ બાધક

પ્રમાણુ નથી, તેથી તે વ્યવહાર તથાર્થ હોવાથી સરીરાદિથી આત્માના મેદને સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ છે. ૪

સુખનો ઉત્કર્ષ થવાથી પુરુષને કૃતકૃત્યપણુ પ્રાપ્ત થવું બોધ્યે એમ શંકા થાય તો એ શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

અત્યંતદુઃખનિવૃત્ત્યા કૃતકૃત્યતા ॥ ૫ ॥

સુખોત્કર્ષસ્યાપિ ક્ષયિત્વાન્ન કૃતકૃત્યતા । અત્યંતદુઃખ-
નિવૃત્તિસ્તુ તથા, અપુનરાવૃત્તેઃ ॥ ૫ ॥

સૂત્ર:—દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિવડે કૃતાર્થપણુ [છે.] ૫

વિઠ:—તણુ પ્રકારનાં દુ ખોની આત્મતિક નિવૃત્તિદ્વારાજ પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે, સુખની પરાકાષ્ટાને પામવાથી તે કૃતકૃત્ય થતો નથી; કેમકે પ્રાપ્ત થયેલા મોટામાં મોટા વિષયસુખનો પણ વિનાશ થવાનો સંભવ છે. ૫

મોક્ષમાં સુખના અભાવના વિષમાનપણુને લીધે મોક્ષમાં અપુરુષાર્થપણું આવશે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

**યથા દુઃસ્વાત્ કલેશઃ પુરુષસ્ય ન તથા
સુખાદભિલાપઃ ॥ ૬ ॥**

સુખે દુઃસ્યાવશ્યંભાવાત્ । યદિ સુખે સતિ દુઃસ્વમ-
વશ્યં મવેત્, કઃ સુખમમિલપેત્ ? । તસ્માદુઃસ્વહુલત્વાદુઃસ્વ-
નિવૃત્તિરેવ પુરુષાર્થઃ ॥ ૬ ॥

હેતુપણું જણાય છે એમ શંકા થાય તો તે શંકાતું સમા-
ધાન કરે છે.—

તદાપિ દુઃસ્વશ્વલામિતિ દુઃસ્વપક્ષે નિશ્ચિપંતે
વિવેચકાઃ ॥ ૮ ॥

સગાદીનામર્જને ક્ષયાદૌ ચ દુઃસ્વમિતિ સ્વસંવેદનમેવ
પ્રમાણમિતિ ॥ ૮ ॥

સૂ૦:—તે [સુખ] પશુ દુઃખથી મિશ્ર [છે,]
માટે વિવેકીઓ [તેને] દુઃખના પક્ષમાં નાખે છે. ૮

વિગ્રહ—મનને પ્રસન્ન કરનારી સ્ત્રી આદિ દ્વય વિષયોનું
પ્રાપ્ત થતા બધા સુખો દુઃખથી મિશ્ર છે, એટલુંજ નહિ, પશુ તેમાં
સુખના કરતાં દુઃખનો ભાગ અધિક છે, માટેજ વિવેકીઓ અવિ-
વેકકાને મનોહર જણાતા બધા દ્વય વિષયોને એર મેળવેલા મિદ્ધાભ-
સમાન દુઃખરૂપ જાણે છે. ૮

સુખ એજ પરમપુરુષાર્થ છે, દુઃખનો અભાવ એ
પરમપુરુષાર્થ નથી, એમ શંકા કરી તે શંકાતું સમાધાન
કરે છે:—

સુખલાભાભાવાદપુરુષાર્થસ્વમિતિ ચેત્તૈવં
વૈચિત્ર્યાત્ ॥ ૯ ॥

રાગિણાં સુખં, વીરરાગાણાં દુઃસ્વામાવ इति ॥ ૯ ॥

સૂ૦:—સુખના લાભના અભાવથી અપુરુષાર્થપણું
એમ [નો કહેા] તો [પુરુષની ઇચ્છાના] વિચિત્રપણુથી
એમ નથી. ૯

વિઃ—આ જગતમાં પુરુષોની ઇચ્છા વિચિત્ર એટલે બહુ પ્રકારની છે. કેટલાક પુરુષો માત્ર સુખને પણ ઇચ્છે છે અને કેટલાક પુરુષો માત્ર દુઃખની નિવૃત્તિને પણ ઇચ્છે છે. જેઓ વિવિધાનુરાગી છે તેઓ વિવિધસુખને ઇચ્છે છે, અને જેઓ વીતરાગી એટલે વિવિધ-વૃથ્ણારદિત છે તેઓ વિવિધસુખની ઇચ્છા કરતા નથી; પણ નહુ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિનેજ તેઓ ઇચ્છે છે. કેાઇ પ્રતમાં વૈવિધ્યાસૂતે સ્થાને દ્વૈવિધ્યાત્ એવો પાઠ જોવામાં આવે છે, અને તેનો અર્થ બે પ્રકારપણાથી એવો યાવ છે, અર્થાત્ માણસોને જેમ દુઃખની નિવૃત્તિમાં પ્રીતિ છે તેમ સુખની પ્રાપ્તિમાં પણ પ્રીતિ છે એમ બંને પ્રકાર જોવામાં આવે છે. ૬

આત્માના વિશેષગુણોના નાશને સુક્ષ્મ કહી શકાય નહિ એમ જણાવે છે:—

નિર્ગુણત્વમાત્મનોઽસંગત્વાદિશ્રુતેઃ ॥ ૧૦ ॥

વિશેષગુણનિષેધાત્સામાન્યગુણસ્વીકારઃ । તથા ચાસક્લા-
દિશ્રુતિવિરોધઃ સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

સૂઃ—અસંગપણાદિની શ્રુતિથી આત્માનું નિર્ગુણપણું [છે.] ૧૦

વિઃ—આત્માના વિશેષગુણોનો નાશ થવા પછી તે આત્મામાં સામાન્ય ગુણો રહે છે એમ કહેવું એ અપુત્ર છે, કેમકે આત્મા નિર્ગુણ-સર્વ પ્રકારના ધર્મોથી રહિત-છે. એટલે તેમાં વિશેષ કિંવા સામાન્ય કોઇ પણ ગુણોનું એટલે ધર્મોનું અસ્તિત્વજ નથી, ને તેથીજ શ્રુતિમાં તેનું અસંગપણું પ્રતિપાદન કરેલું છે. આમ હોવાથી આત્માના વિશેષગુણોના નાશને મોક્ષ કહી શકાય નહિ. ૧૦

જે પુરુષ અસંગસ્વભાવવાળો હોય તો તેને ધર્મથી.

સ્વર્ગની અને અધર્મથી નરકની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રમાં કેમ કહી છે એમ શક્ય થાય તો તે શંકાનુ નિવારણ કરે છે.—

પરધર્મત્વેऽપિ તત્ત્વિચ્છિરવિવેકાત્ ॥ ૧૧ ॥

પ્રકૃતિધર્મત્વેऽપિ પ્રકૃતિપુરુષાણિવેકાત્ચ્છાયાપત્યાઽઽ-
ત્મનઃ સ્વર્ગાદિપ્રાપ્તિરિત્યભિમાનઃ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્ર—પરમધર્મપણામાં પણ અવિવેકથી તેનો (સ્વર્ગ-
નરકની પ્રાપ્તિની) સિદ્ધિ [છે.] ૧૧

વિભા—પુરુષના ને સુદ્ધિના અવિવેકથી ધર્માધર્મ સુદ્ધિના ધર્મ
છતા પણ તે અવિવેકી પુરુષને તે ધર્માધર્મ પોતાના ધર્મો પ્રતીત
થાય છે, ને તે દ્વારા તેને સ્વર્ગનરકાદિની પ્રાપ્તિનું ભાન થાય છે. ધર્મ ને
અધર્મ સુદ્ધિના ધર્મો છે, પણ તેની સાથે પુરુષને જ્ઞાસુધી અવિવેકથી
એકપણાનું અભિમાન રહે છે ત્યાસુધી તેના પ્રતિભિન્નદ્વારા પોતાને
સ્વર્ગનરકાદિની પ્રાપ્તિ થવાનું તે અવિવેકી પુરુષને અભિમાન થાય છે ૧૧

અવિવેક કોઈ વેલા ઉપજ્યો છે કે અનાદિ છે એ
વાતનો નિર્ણય કરે છે —

અનાદિરવિવેકોઽન્યથા દોષદ્વયપ્રસક્તેઃ ॥ ૧૨ ॥

યદિ સાદિરવિવેકો ભવેત્, તદુત્પત્તેઃ પૂર્વ મોક્ષઃ સ્યાદ્
તદુત્પત્તૌ ચ વન્ધ્ય इति મુક્તસ્ય વન્ધ્ય इत्यેકો દોષઃ । અવિવેક-
પ્રાગભાવસ્યાપિ વિદ્યમાનત્વાન્મુક્તિસિદ્ધાન્નિરેકનાશાર્થમનુષ્ઠાનં
વ્યર્થમિતિ દ્વિતીયો દોષઃ ॥ ૧૨ ॥

સૂત્ર—અન્યથા એ દોષની પ્રાપ્તિથી અવિવેક
અનાદિ [છે.] ૧૨

વિ૦ — પ્રકૃતિપુરુષો ના જીવિનો ને આત્માનો અવિવેક અનાદિ છે, જે તેને ઉત્પત્તિવાળો કહીએ તો તેમા જે પ્રકારના દોષની પ્રાપ્તિ થા. એક આત્માશ્રયદોષની ને બીજી અનવસ્થાદોષની, જે અવિવેકની પોતાની મેળે ઉત્પત્તિ માનવામા આવે તો મુક્તને બધની પ્રાપ્તિ થશે, ને પોતાનામાથી પોતાની ઉત્પત્તિ માનવારૂપ આત્માશ્રયદોષની પ્રાપ્તિ પણ થશે, અને જે અવિવેકની કર્મથી ઉત્પત્તિ માનશે તો તે કર્મની ઉત્પત્તિમાટે તમારે અન્ય અવિવેકનો સ્વીકાર કરવો પડશે, વળી તે અવિવેકની સિદ્ધિમાટે ત્રીજો અવિવેક માનવો પડશે એવા રીતે અવિવેકની ધારાનો સ્વીકાર કરવાથી અનવસ્થાદોષની પ્રાપ્તિ થશે વળી અવિવેકને ઉત્પત્તિવાળો માનવાથી તેનો પ્રાગભાવ પણ અવસ્થ માનવો પડે, ને અવિવેકના તે પ્રાગભાવકાળે સર્વ પુરુષોને મુક્તિની પ્રાપ્તિ હોતી જોઈએ તથા જેને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તેને કારણવિના બધ માનવો તે અયોગ્ય છે, તેમજ તેને પછીથી અવિદ્યાનો નાશ કરનાર ધ્યાનાદિનુ અનુધાન કરવું એ પણ પિષ્ટપેયજીની પેઠે વૃથાજ છે અવિવેકની ઉત્પત્તિ માનતા આવા દોષો આવે છે, માટે અવિવેકને અનાદિ માનવો એજ યોગ ૯. ૧૭

જો અવિવેકને અનાદિ માનશે તો તેને નિત્યતાની પ્રાપ્તિ થશે એમ શક થાય તો તે શકનુ સમાધાન કરે છે —

ન નિત્યઃ સ્વાદાત્મવદન્યથાઽનુચ્છિત્તિઃ ॥૧૩॥

નિત્યો દ્વિવા, કૃદસ્થનિત્ય આત્મા, પરિણામિનિત્યા પ્રકૃતિઃ । ન દ્વયમપ્યવિવેકઃ, કિંત્વનિત્ય એવ નાશાત્ ।
અન્યથા નિત્યત્વેઽનુચ્છિત્તિઃ । આત્મવદિત્યુપલક્ષણં પ્રકૃતિ-
વદિત્યપિ દ્રષ્યમ્ ॥ ૧૩ ॥

સૂ૦:—[અવિવેક] આત્માની પેઠે નિત્ય નથી, નહિ તો [તેનું] નાશરહિતપણું [થાય.] ૧૩

વિ૦:—અવિવેક અનાદિ છતાં પણ તે પ્રકૃતિપુરુષની પેઠે સ્વરૂપથી નિત્ય નથી, કિંતુ તે પ્રવાહરૂપથી અનાદિ ને સાંત છે. જે તે સ્વરૂપથીજ વાસ્તવિક નિત્ય હોય તો તેનો નાશ કાઢ પણ કારણથી કદીપણ સંભવે નહિ. ૧૩

તે અવિવેકનો નાશ કયા સાધનથી થાય છે તે કહે છે:—

પ્રતિનિયતકારણનાશ્યત્વમસ્ય ધ્વાન્તવત્ ॥૧૪॥

યયા ધ્વાન્તસ્ય નાશકઃ પ્રકાશ્ચ ઇતિ ॥ ૧૪ ॥

સૂ૦:—આનું પ્રતિનિયતકારણથી નાશ થવાયોગ્યપણું [છે,] અંધારાની પેઠે. ૧૪

વિ૦:—જેમ અંધારાના ચોક્કસ વિરોધી પ્રકાશથીજ અંધારાની દુરત નિવૃત્તિ થાય છે તેમ અવિવેકના ચોક્કસ વિરોધી વિવેકવડેજ તે અવિવેકની દુરત નિવૃત્તિ થાય છે, અન્ય સાધનવડે 'અવિવેકની નિવૃત્તિ થતી નથી' ૧૪

આ વાત રજન્યુસર્પાદિ સ્થલમાં પ્રસિદ્ધ છે જેમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

અત્રાપિ પ્રતિનિયમોઽન્વયવ્યતિરેકાત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યભિચારાદિવેક એવ નાશક ઇતિ ॥ ૧૫ ॥

સૂ૦:—અહીં પણ અન્વય ને વ્યતિરેકથી પ્રતિનિયમ [છે.] ૧૫

વિ૦ —જેવી રીતે અન્વય ને વ્યતિરેકથી રજાસુસર્પાદિ (દોરડી આદિમાં જણામેલા સાપ આદિ) સ્થળોમા તે તે વસ્તુના વિવેકજ્ઞાન-નેજ જ્ઞાતિની નિવૃત્તિ કરવાપણુ છે તેવી રીતે બધના બમની નિવૃત્તિ-માં પણ અન્વય ને વ્યતિરેકથી પ્રકૃતિપુરુષનું વિવેકજ્ઞાનજ કારણુ છે. પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકના હોવાથી બધની નિવૃત્તિનુ હોવુ તે અન્વય કહેવાય છે અને પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનના નહિ હોવાથી બધની નિવૃત્તિનું ન હોવુ તે વ્યતિરેક કહેવાય છે. ૧૫

અવિવેકથીજ પુરુષને બધ થાય છે એમ કેમ કહેવાય ? બધનું કારણુ કોઈ અન્વય પણ હોઈ શકે, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણુ કરે છે.—

પ્રકારાંતરાસંભવાદવિવેક એવ વંધઃ ॥ ૧૬ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૬ ॥

સૂ૦.—પ્રકારાંતરના અસંભવથી અવિવેકજ બધ [છે.] ૧૬

વિ૦ —અવિવેકી પુરુષના બધનુ અવિવેકથી જિન કોઈ અન્વય કારણુ હોવાનો અસંભવ પ્રતીત થાય છે, માટે નિદ્ર થાય છે કે અવિવેક-જ અવિવેકી પુરુષના બધનું કારણુ છે. અસંભવ પુરુષને અવિવેકથી જિન દેશ, કાલ ને કર્મ બધ હિપજવી શકે નહિ એ સ્પષ્ટજ છે ૧૬

મુક્તિને કાર્યપણુની પ્રાપ્તિ થવાથી તેના વિનાશી પણાથી મુક્તને પણ પુનઃ બધ થવો જોઇએ એમ શંકા થાય તો તે શંકાની નિવૃત્તિ કરે છે —

ન મુક્તસ્ય પુનર્વંધયોગોઽપ્યનાવૃત્તિશ્રુત્તેઃ ॥ ૧૭ ॥

શ્રુતિથ “ આત્મા જ્ઞાતવ્યઃ પ્રકૃતિતો વિવેકવ્યો ન

પુનરાવર્તત ” ઇતિ । ન્યાયઞ્ચ “ માવકાર્યસ્ય નાશાત્ ”
દુઃસ્વનિવૃત્તિસ્ત્વમાવરૂપેવિ ॥ ૧૭ ॥

સૂ૦:—અનાવૃત્તિની શ્રુતિથી મુક્તને પુનઃ બંધની પ્રાપ્તિ પણ [થતી] નથી. ૧૭

વિ૦:—અવિવેકરૂપ હેતુના અભાવથી મુક્તાપુરુષને પુનઃ બંધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વળી “ ન સ પુનરાવર્તતે ” (જો પુરુષ મુક્ત થાય છે તેતું આ સંસારમા પુનરાગમન થતું નથી,) એ શ્રુતિપ્રમાણથી પણ મુક્તાપુરુષની અનાવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે. ૧૭

બીજી રીતે માનવામા કોષ અતાવે છે:—

અપુરુષાર્થત્વમન્યથા ॥ ૧૮ ॥

વિવેકઃ પુરુષાર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

સૂ૦:—અન્યથા અપુરુષાર્થપણું [થાય.] ૧૮

વિ૦:—વિવેકરાગની પ્રાપ્તિવડે મુક્તિ થયા પછી પણ જો તે મુક્તાપુરુષને પાછી પુનરાવૃત્તિ થાય તો પછી પુનરુત્પત્તિવાળા મયમની પેઠે મોક્ષને પરમપુરુષાર્થપણું નહિ સમજે, અને એવા પુનરાવૃત્તિવાળા મોક્ષની ઇચ્છા પણ કોઈ નહિ કરે. ૧૮

એના સબંધમા બીજી રૂપણું કહે છે:—

અવિશેષાપત્તિરુમયોઃ ॥ ૧૯ ॥

સંસારિમુક્તયોર્વિન્વયોગાવિશેષાત્ ॥ ૧૯ ॥

સૂ૦:—અનેને સમાનપણાની પ્રાપ્તિ [થાય.] ૧૯

વિ૦ —જો અવિવેકી પુરુષને અને વિવેકી પુરુષને કાવિબંધની પ્રાપ્તિ સમાન થાય તો પછી બંન્નપુરુષ તથા મુક્તાપુરુષ એ બંનેમાં કાંઈ

પણ વિશેષપણ ન રહ્યું, ને તેથી મોક્ષ એ પરમપુરુષાર્થ છે એમ સિદ્ધ
પણ ન થયું ૧૯

બદ્ધપુરુષમા તથા મુક્તપુરુષમા જો વિશેષપણ
માન્યો તો પુરુષને પૂર્વે કહેલી નિત્યમુક્તતા નહિ સિદ્ધ
થાય એમ શકા થાય તો તે શકાનું સમાધાન કરે છે —

મુક્તિરન્તરાયઘ્વસ્તેર્ન પરઃ ॥ ૨૦ ॥

ધર્માન્તરપક્ષે કૂટસ્થત્વપ્રચ્યન્ન ઇતિ ॥ ૨૦ ॥

સૂ૦ —અતઃપચના નાશથી મુક્તિ [છે, તેથી]
લિપ્ત નથી ૨૦

વિ૦ —સ્વભાવથી સર્વ પ્રકારના દુઃખથી રહિત પુરુષનું શુદ્ધિના
દુઃખાદિ ધર્મોના પ્રતિબિંબરૂપ વિધ્નથી નિવૃત્ત થવું એજ મોક્ષ વા
મુક્તિ છે, તેથી લિપ્ત મોક્ષ વા મુક્તિ નથી શુદ્ધરૂપ ઉપાધિના તે
દુઃખાદિરૂપ ધર્મોના પ્રતિબિંબરૂપ વિધ્નથી પુરુષના નિત્યમુક્તપણાની
વાસ્તવિક હાનિ થતી નથી બધ ને મોક્ષ એ બને ંગવહારિક છે,
પારમાર્થિક નથી, તેથી પુરુષના નિત્યમુક્તપણામા કાંઈ વિરોધ આવતો
નથી જો મોક્ષકાલે આત્માને અન્ય ધર્મની પ્રાપ્તિને સ્વીકાર કરવામા
આવે તો આત્માના અવિકારીપણાની હાનિ થાય પણ મોક્ષકાલે
આત્માને અન્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો સ્વીકાર કરવામા
આવતો નથી ૨૦

જો મોક્ષને યથાર્થ નહિ માનો તો તેમા પુરુષાર્થ
પણ નહિ ગણાય એમ શકા થાય તો તે શકાનું
સમાધાન કરે છે —

તન્નાપ્યવિરોધઃ ॥ ૨૧ ॥

ભવતુ ધર્મયોગઃ, તથાપિ ન કાચિત્ક્ષતિઃ । મુક્તાવના-
વૃત્તિરુક્તા, સા ધર્માન્તર્યોગેઽપ્યસ્તીતિ ॥ ૨૧ ॥

સૂ૦—તેમાં પણ અવિરોધ [છે.] ૨૧

વિ૦ —દુ ખનોં સંબંધ અને તેનો વિયોગ એ બને પુરુષમા
કલ્પિત છે, પરંતુ પ્રતિબિંબરૂપ દુઃખનો ભોગ અને પ્રતિબિંબરૂપ દુ ખની
નિવૃત્તિ એ પુરુષમા કલ્પિત નથી, માટે ત્રિવિધ દુ ખોના પ્રતિબિંબરૂપ
ભોગની અત્યંતનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ વ્યવહારપદ્ધતિ સ્વાર્થજ છે, ને તેથી તેમા
પુરુષાર્થપણાની હાનિ પ્રાપ્ત થતી નથી ૨૧

મોક્ષશાસ્ત્રનુ શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન એ ત્રણે
બધા અધિકારી પુરુષોમાટે સાધારણ છે કે નહિ એમ
આશંકા થાય તો તે આશંકાની નિવૃત્તિ કરે છે:—

અધિકારિત્રૈવિધ્યાન્ન નિયમઃ ॥ ૨૨ ॥

ત્રિવિદ્યાસ્ત્વધિકારિણો મૃદુમધ્યાધિમાત્રાઃ । અધિમાત્રસ્ય
શ્રવણમાત્રાન્મુક્તિઃ, મધ્યમસ્ય દ્વાભ્યાં, મંદસ્ય ત્રિભિઃ । ન
સર્વં સર્વસ્ય ॥ ૨૨ ॥

સૂ૦—અધિકારીના ત્રણ પ્રકારપણાથી નિયમ
નથી. ૨૨

વિ૦ —મોક્ષ મેળવવા ઈચ્છનારા અધિકારીના ઉત્તમ, મધ્યમ
અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકાર છે, માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિસારુ મોક્ષશાસ્ત્રના
શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનના સંબંધમા કોષ્ટ પણ પ્રકારનો ચોક્કસ
નિયમ નથી. ઉત્તમાધિકારીને મોક્ષમાત્રના શ્રવણમાત્રથી આત્મસ્વરૂપનો
સાક્ષાત્કાર થાય છે, મધ્યમાધિકારીને તેના શ્રવણમનનથી આત્મસ્વરૂપનો

સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને કનિઠાધિકારીને તેના શ્રવણ, મનન, ને નિદિધ્યાસનથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ૨૨

તેમા બીજો પક્ષ કહે છે—

દાઢ્યાર્થમુત્તરેષામ્ ॥ ૨૩ ॥

ઉત્તરેષાં મંદાનાં દાઢ્યાર્થ સાધનત્રયમુક્તમ્ । શ્રુતિરપિ
“આત્મા ઘા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મંત્રવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય-
ધે” તિ ॥ ૨૩ ॥

સૂ૦—પછીનાઓનો દૃઢપણામાટે [નિયમ છે.] ૨૩

વિ૦—અથવા પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનને દૃઢ કરવામાટે મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છનારા બધા અધિકારી પુરુષોએ શ્રવણ કર્યા પછી બહુધા મનન તથા નિદિધ્યાસન પણ કરવા જોઇએ ૨૩

યોગશાસ્ત્રોમાં કહેલા સ્વસ્તિકાદિ આસનોમાંથી કયા આસનનું મુમુક્ષુએ અનુજ્ઞાન કરવું જોઇએ એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે —

સ્થિરસુખનાસનમિતિ ન નિયમઃ ॥ ૨૪ ॥

સ્થેર્યાર્થ સુલાર્થ ચાસનાનુષ્ઠાનં, તદેવાસ્તુ વ્યાપક-
ત્વાદિતિ ॥ ૨૪ ॥

સૂ૦—સ્થિરસુખ [તે] આસન [છે,] તેથી નિયમ નથી. ૨૪

વિ૦—યોગશાસ્ત્રોમાં કહેવા સ્વસ્તિકાદિ આસનોમાંથી મુમુક્ષુએ અમુક આસનનુંજ અનુજ્ઞાન કરવું જોઇએ એવો નિયમ નથી, પરંતુ જે આસનવડે મુમુક્ષુનું શરીર સ્થિર રહે,—ડાંચે નહિ, અને જે આસન

તેના મનને સુખજનક હોય, દુઃખ ઉપજવનારું ન હોય, તેજ આસનને તેણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ૨૪

હવે જ્ઞાનના મુખ્ય સાધન ધ્યાનનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

ધ્યાનં નિર્વિષયં મનઃ ॥ ૨૫ ॥

સમાધાવત્ર ધ્યાનશબ્દ ઇતિ ॥ ૨૫ ॥

સૂ૦:—વિષયરહિત મન [તે] ધ્યાન [છે.] ૨૫

વિ૦:—મુમુક્ષુ પુરુષે પોતાના મનને શબ્દાદિ વિષયોના તથા તેનાં સાધનોના ચિત્તનથી રહિત કરવું એ ધ્યાન કહેવાય છે. તે ધ્યાન ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ હોવાથી વિવેકજ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન ગણાય છે. ૨૫

સુપુષ્પિમાં તથા સમાધિમાં વૃત્તિના નિરોધનું સમાનપણું છે, તે પહેલી અવસ્થાથી બીજી અવસ્થામાં શું વિશેષપણું છે એમ સદેહ કરી તેનું નિવારણ કરે છે:—

ઉભયથાઽપ્યવિશેષશ્ચેન્નૈવમુપરાગનિરોધાદ્વિશેષઃ૨૬

ઉપરાગો વિષયવાસના । તન્નિરોધઃ સમાધાવિત્તિ શ્લેષઃ॥૨૬॥

સૂ૦:—બંને પ્રકારે પણ સમાન [છે એમ જો કહો] તે એમ નથી, સંબંધના નિરોધથી વિશેષ [છે.] ૨૬

વિ૦:—સુપુષ્પિમાં જોડે જાગૃતમાં તથા સ્વપ્નમાં જાગૃતી ચિત્તની વૃત્તિઓ રૂંધામણી રહે છે, તેમજ તેમાં (સુપુષ્પિમાં) ઉપરાગની (તમોગુણના ને વાસનાના સંબંધની) નિવૃત્તિ થતી નથી, અને સમાધિમાં ઉપરાગની નિવૃત્તિ થાય છે, એટલી સુપુષ્પિથી સમાધિમાં વિશેષતા છે. તાત્પર્ય કે સુપુષ્પિમાં મન તમોગુણનું અવલંબન કરીને

સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને કનિઠાધિકારીને તેના શ્રવણ, મનન, ને નિદિધ્યાસનથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ૨૨

તેમા બીજો પક્ષ કહે છે—

દાढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ ૨૩ ॥

ઉત્તરેષાં મંદાનાં દાढ્યાર્થ સાધનત્રયમુક્તમ્ । શ્રુતિરપિ
“આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મંતવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય-
ચ્ચે” તિ ॥ ૨૩ ॥

સૂ૦—પછીનાઓનો દૃઢપણામાટે [નિયમ છે.] ૨૩

વિ૦—અથવા પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનને દૃઢ કરવામાટે ભોક્ષ
મેળવના હિતજ્ઞાનથી બધા અધિકારી પુરુષોએ શ્રવણ કર્યા પછી બહુધા
મનન તથા નિદિધ્યાસન પણ કરવા જોઈએ ૨૩

યોગશાસ્ત્રોમા કહેલા સ્વસ્તિકાદિ આસનોમાથી કયા
આમનનુ મુમુક્ષુએ અનુષ્ઠાન કરવુ જોઈએ એમ બાણવાની
કૃત્વજા થાય તે તેનુ સમાધાન કરે છે —

સ્થિરસુખનાસનમિતિ ન નિયમઃ ॥ ૨૪ ॥

સ્થૈર્યાર્થ સુસાર્ય ચામનાનુષ્ઠાનં, તદેવાસ્તુ વ્યાપક-
ત્વાદિતિ ॥ ૨૪ ॥

સૂ૦—સ્થિરસુખ [તે] આસન [છે,] તેથી
નિયમ નથી. ૨૪

વિ૦—યોગશાસ્ત્રોમા કહેના સ્વસ્તિકાદિ આસનોમાથી મુમુક્ષુએ
અમુક આસનનુંજ અનુષ્ઠાન કરવુ જોઈએ એવો નિયમ નથી, પરંતુ
જે આસનવડે મુમુક્ષુનું શરીર સ્થિર રહે, ડોલે નહિ, અને જે આસન

તેના મનને સુખજનક હોય દુઃખ ઉપજવનારુ ન હોય, તેમ આસનનો તેજો અભ્યાસ કરવો જોઈએ ૨૪

હવે જ્ઞાનના મુખ્ય સાધન ધ્યાનનું પ્રતિપાદન કરે છે -

ધ્યાનં નિર્વિષયં મનઃ ॥ ૨૫ ॥

સમાધાવન ધ્યાનશબ્દ ઇતિ ॥ ૨૫ ॥

સૂ૦.—વિષયરહિત મન [તે] ધ્યાન [છે] ૨૫

વિ૦.—મુમુક્ષુ પુરુષે પોતાના મનને શબ્દાદિ વિષયોના તથા તેના સાધનોના ચિત્તનથી રહિત કરવું એ ધ્યાન કહેવાય છે તે ધ્યાન ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ હોવાથી વિવેકજ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન ગણાય છે ૨૫

સુષુપ્તિમા તથા સમાધિમા વૃત્તિના નિરોધનું સમાનપણું છે, તે પહેલી અવસ્થાથી બીજી અવસ્થામાં શુ વિશેષપણું છે એમ સંદેહ કરી તેનું નિવારણ કરે છે —

ઉભયથાઽપ્યવિશેષશ્ચૈવમુપરાગનિરોધાદ્વિશેષઃ ૨૬

ઉપરાગો વિષયવાસના । તન્નિરોધઃ સમાધાવિત્તિ શ્લેષઃ ॥ ૨૬ ॥

સૂ૦.—બંને પ્રકારે પણ સમાન [છે એમ જો કહો] તે એમ નથી, સખધના નિરોધથી વિશેષ [છે] ૨૬

વિ૦.—સુષુપ્તિમા જોકે જાગૃતમા તથા સ્વપ્નમા બિઠતી ચિત્તની વૃત્તિઓ રૂધાપલી રહે છે, તેમજ તેમાં (સુષુપ્તિમા) ઉપરાગની (તમેગુણના ને વાસનાના સખધની) નિવૃત્તિ થતી નથી, અને સમાધિમા ઉપરાગની નિવૃત્તિ આવે છે, એટલી સુષુપ્તિથી સમાધિમાં વિશેષતા છે તાત્પર્ય કે સુષુપ્તિમા માં તમેગુણનું અવલગન કરીને

વિષયવાસનાનાં ખીજેસદિત રહે છે, અને સમાધિમાં મન શુદ્ધ-
સત્વશુણ્યું ઉપાધિરૂપે અનલંબન કરીને નિર્ગોળ (અચાનરહિત)
સ્થિતિમાં રહે છે. ૨૬

અસંગ આત્મામાં તમોશુણ્યના ને વિષયવાસનાઓના
સંબંધની પ્રાપ્તિ શાથી થાય છે તે કહે છે:—

નિઃસંગેऽપ્યુપરાગોઽવિવેકાત્ ॥ ૨૭ ॥

પ્રકૃતિપુરુષાવિવેકાત્પ્રકૃત્યુપરાગેનાત્મોપરાગ इत्यभिमानः
॥ ૨૭ ॥

સૂ૦:—અસંગમાં પણ અવિવેકથી સંબંધ [છે.] ૨૭

વિ૦:—આત્મા અસંગસ્વભાવવાળો હતાં પણ પ્રકૃતિપુરુષના
અવિવેકને લીધે તે ઉપરાગ પામેશાના જેવો પ્રતીત થાય છે. ચિત્તની
વૃત્તિઓના તથા વાસનાઓના પુરુષમાં પડતા પ્રતિબિંબને ઉપરાગ
કહે છે. ૨૭

પુરુષમાં એ ઉપરાગ વાસ્તવિક નથી એમ પ્રતિપાદન
કરે છે:—

जपास्फाटिकयोरिव नोपरागः कित्वभिमानः॥ ૨૮ ॥

તયોઃ સંસર્ગાદુપરાગોયુક્તઃ । આત્મનસ્ત્વસંસર્ગાન્નોપરાગઃ,
કિત્વભિમાનઃ આત્મન્યહંકારાધ્યાસાદુપરાગાધ્યાસઃ ॥ ૨૮ ॥

સૂ૦:—જામુદી ને સ્ફટિકની પેઠે સંબંધ નથી,
કિંતુ અભિમાન [છે.] ૨૮

વિ૦:—તે ઉપરાગ જામુદીના પુષ્પ તથા સ્ફટિકની પેઠે ચિત્તના
ને પુરુષના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયો નથી, કિંતુ તે ઉપરાગ પુરુષમાં

ઉપજેલું માત્ર એક પ્રકારનું અભિમાનજ છે. તાત્પર્ય કે જનસુદીના પુષ્પનો સ્ફટિકનો સાથે પ્રકાશનડે ને સમીપપણાનડે સંબધ થવાથી તે સ્વદે સ્ફટિકમાં જનસુદીના પુષ્પનો વાસ્તવિક ઉપરાગ થઈ રહે છે, કિંતુ આત્મા તો અસસર્ગસ્વભાવવાળો છે, માટે તેમાં ચિત્તના ધર્મેના વાસ્તવિક ઉપરાગ થવાનો મરંધા અસભવ છે તેથીજ કહેવામાં આવ્યું કે તે ઉપરાગ વાસ્તવિક નથી, કિંતુ માત્ર અભિમાનજ છે. ૨૮

તે અભિમાનનો નાશ થી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

ધ્યાનધારણાભ્યાસવૈરાગ્યાદિભિસ્તન્નિરોધઃ ॥ ૨૯ ॥

આદિશબ્દાત્મમાધિગ્રહણમ્ ॥ ૨૯ ॥

સૂ૦:—ધ્યાન, ધારણા, અભ્યાસ ને વૈરાગ્યાદિથી તેનો નિરોધ [થાય છે.] ૨૯

વિ૦:—સમગ્રાતસમાધિદ્વારા પુરતું ધ્યાન એ અસંપ્રગાત-સમાધિનું કારણ છે. તે ધ્યાનની સિદ્ધિ ધારણાદ્વારા થાય છે પોનાના યોગવિત્ સમર્થ સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલાં યોગસાધનોનું આદરપૂર્વક પુનઃ પુનઃ અનુદાન કરવારૂપ અભ્યાસથી ધારણાની મિદ્ધિ થાય છે. ચિત્તને એકાગ્ર કરવાના અભ્યાસની સુસ્થિરતા વિષયવૈરાગ્યવડે થાય છે, અને વિષયોમાં કરેલું સુદૃઢ દોષદર્શન તથા યમનિયમાદિ એ વિષય-વૈરાગ્યમાં હેતુ થાય છે આવી રીતે ક્રમથી અસંપ્રગાતસમાધિદ્વારા તે ઉપરાગનો નિરોધ થાય છે. ૨૯

ઉપર જણાવેલા અર્થમાં પૂર્વાચાર્યોની સમતિ છે એમ જણાવે છે:—

લયવિક્ષેપયોવ્યાવૃત્ત્યેત્યાચાર્યાઃ ॥ ૩૦ ॥

લયઃ સુપ્રતિઃ, વિક્ષેપો જાગરિતમ્ । તયોવ્યાવૃત્ત્યાહંમાન-
વિનાશઃ ॥ ૩૦ ॥

સૂ૦ — લયની ને વિશેષની નિવૃત્તિવડે [સખધ દર થાય છે] એમ આચાર્યો [કહે છે] ૩૦

વિ૦ — આ સાંખ્યસાક્ષના પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે કે લયનો (નિદ્રાવૃત્તિનો) અને વિશેષનો (પ્રમાણાદિ જાગૃત્તી વૃત્તિઓનો) ચિત્તને સ્થિર કરવાના અભ્યાસવડે તથા વૈરાગ્યવડે નિરોધ કરવાથી પુરુષમાં પ્રતીત થતા ઉપરામની નિવૃત્તિ થાય છે. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના ઉપાયોનું વિશેષ નિરૂપણ શ્રીપાતજ્ઞસયોગદર્શનની રહસ્યદીપિકા-દીકામાં કરવામાં આનું છે ૩૦

ધ્યાનાદિનો અભ્યાસ કરવામાં ગુહાદિ સ્થાનોનો નિયમ નથી એમ નિરૂપણ કરે છે —

ન સ્થાનનિયમશ્ચિત્તપ્રસાદાત્ ॥ ૩૧ ॥

યત્ત ચિત્તપ્રસાદો ન ભવતિ, તત્ત ન કર્તવ્યમનુષ્ઠાનમ્ ॥૩૧॥

સૂ૦ — ચિત્તની પ્રસન્નતાથી સ્થાનનો નિયમ નથી ૩૧

વિ૦. — જે પવિત્ર ને એકાત સ્થાનમાં યોગાભ્યાસીનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે તે પવિત્ર ને એકાત સ્થાનમાં તેણે આત્મધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો યોગાભ્યાસીના ચિત્તની પ્રસન્નતા જળવાય એવા સ્થાનમાંજ ધ્યાનાદિક સુસિદ્ધ થઈ શકે, માટે ગુહાદિક સ્થાનોમાંજ ધ્યાનાદિ કરવા જોઈએ એવો નિયમ નથી. પવિત્ર નિર્જન તથા નિરુપાધિક સ્થાન યોગાભ્યાસીના ચિત્તને પ્રસન્ન રાખે છે, માટેજ યોગસાએમાં પવિત્ર ને જુગ્મોરહિત ગુહાદિ સ્થાનોને આત્મધ્યાનાદિમાં ઉપયોગી માન્યા છે, છતાં તેવા ગુહાદિ સ્થાનની કોઈ યોગાભ્યાસીને અપ્રાપ્તિ હોય, કિંવા ત્યાં તેના ચિત્તની પ્રસન્નતા ન રહેતી હોય, તો તેને કોઈ અન્ય સ્થાને જ્યાં પોતાના ચિત્તની પ્રસન્નતા રહેવાનો સહય જણાય ત્યાં રહી આત્મધ્યાનાદિનો અભ્યાસ કરવો ૩૧

અહંકારાદિ તત્ત્વો આ જગત્તુ ઊપાદાનકારણ સંભવે છે, પણ પ્રકૃતિ આ જગત્તુ ઊપાદાનકારણ સંભવે નહિ, એમ શકા થાય તો તે શંકાતું નિવારણ કરે છે:—

પ્રકૃતેરાદ્યોપાદાનતાઽન્યેષાં કાર્યત્વશ્રુતેઃ ॥ ૩૨ ॥

અહંકારાદીનાં કાર્યત્વશ્રુતેઃ તેષામપિ કારણ પ્રકૃતિરિત્ય-
સકુદાવેદિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

સૂ૦:—અન્યોના કાર્યપણાની શ્રુતિથી પ્રકૃતિનું પ્રથમ ઊપાદાનપણું [છે.] ૩૨

વિ૦:—પ્રકૃતિમાજ આ પ્રતીત થતા જગત્તુ આદિ ઊપાદાન-
કારણપણુ છે, કારણકે પ્રકૃતિથી ભિન્ન અહંકારાદિક સર્વતું કાર્યપણુ
“ મદતો વૈ અહંકારસ્તત્ત્વમાદેવાહંકારાત્વંચતન્માત્રાણિ ” (એ મદતરવધી
અહંકાર ને તે અહંકારથી પાચ તન્માત્રાઓ ઉપજ,) એ શ્રુતિમાં
જણાવ્યું છે ૩૨

પુરુષ કોઈ પણ કાર્યનું ઊપાદાનકારણ નથી એમ
પ્રતિપાદન કરે છે:—

નિત્યત્વેઽપિ નાત્મનો યોગ્યત્વાભાવાત્ ॥ ૩૩ ॥

ગુણવત્ત્વસંસર્ગિત્વે કારણયોગ્યતા, સાંચાત્મનિ નાસ્તીતિ
પ્રકૃતિઃ કારણમ્ ॥ ૩૩ ॥

સૂ૦:—નિત્યપણામાં પણ આત્માના ચેતન્યપણાના
અભાવથી [તેમાં ઊપાદાનકારણપણું] નથી. ૩૩

વિ૦:—ગુણવાળામાં અને સમર્ગવાળામાં આ જગત્તા ઊપા-

દાનકારણપણની યોગ્યતા છે. પુરુષ નિત્ય જ્યાં પણ તેમાં આ જગતના ઉપાદાનકારણપણની યોગ્યતા નથી, કારણકે તે નિર્ગુણ અને અસંગ છે, માટે પુરુષ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી, પણ પ્રકૃતિ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે. ૩૩

પુરુષ ચેતનરૂપ હોવાથી તેમાં જેમ લોકતાપણું છે, તે જડસ્વભાવવાળી પ્રકૃતિમાં લોકતાપણું નથી, તેમ જગતની ઉપાદાનકારણતા પણ પુરુષમાંજ નોંધાયે, પ્રકૃતિમાં તે ન નોંધાયે, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

શ્રુતિવિરોધાન્ન કુતર્કાપસદસ્યાત્મલાભઃ ॥ ૩૪ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૩૪ ॥

સૂ૦:—શ્રુતિના વિરોધથી કુતર્કવાળાને આત્મલાભ [થતો] નથી. ૩૪

વિ૦:—પુરુષની અસંગતતાને નિર્ગુણતાનું પ્રતિપાદન કરનારી “ અસંગો જ્યં પુરુષઃ ” (આ આત્મા અસંગ છે,) ને “ કેવલો નિર્ગુણઃ ” (આત્મા કેવલ નિર્ગુણ છે,) એ શ્રુતિઓની સાથે પુરુષને આ જગતનું ઉપાદાનકારણ માનવાના તર્કનો વિરોધ થવાથી કુત્સિત તર્ક કરનાર વાદીઓને આત્માના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ, કારણકે અર્તાદિવ વિષયમાં તર્કનું સ્થિરપણું નથી; માટે શ્રુતિસિદ્ધ વાતમાં વિવેકી મનુષ્યે કુતર્ક ન કરવો નોંધાયે. શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલા અર્થને સમજવામાટે જિજ્ઞાસુએ શ્રુતિને અનુસરતા મુનકોનો આશ્રય કરવો નોંધાયે. ૩૪

શબ્દાદિ પાંચ તત્ત્વાત્માઓમાંથી આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તો તેમાં પ્રકૃતિનું કારણપણું

શી રીતે છે એમ મહેલ થાય તો તે સંદેહનું નિવારણ કરે છે:—

પારંપર્યેऽપિ પ્રધાનાનુવૃત્તિરણુવત્ ॥ ૩૫ ॥

યથા વદાદેર્મૃત્પિઙ્કાર્યત્વેऽપિ પારંપર્યેણ પરમાણુપાદાનત્વં,
તથાત્રાપીતિ ॥ ૩૫ ॥

સૂ૦:—પરંપરામાં પણ અણુની પેઠે પ્રધાનનું અનુ-
ગમન (કારણરૂપે આવવું) [છે.] ૩૫

વિ૦—જેમ ધમનું સાક્ષાત્ ઉપાદાનકારણ માગી જતા પણ તાકીદા તે ધમને પરમાણુનું કાર્ય માને છે તેમ અમારા સાંખ્યમતમાં મહત્તરનાદિદ્વારા પરંપરાએ પ્રકૃતિને આકાશાદિબૂતોનું કારણ માનવામાં આવે છે પ્રકૃતિના સર્વ કાર્યોમાં પ્રકૃતિ કારણરૂપે પરવાહને રહેલી છે, માટે તે પોતાના સર્વ કાર્યોના કારણરૂપ મણાય છે ૩૫

હવે પ્રકૃતિનું વ્યાપકપણું કહે છે:—

સર્વત્ર કાર્યદર્શનાદિમુત્તમ ॥ ૩૬ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૩૬ ॥

સૂ૦.—સર્વત્ર કાર્યના દર્શનથી [પ્રકૃતિનું] વ્યાપક-
પણું [છે] ૩૬

વિ૦:—આ જગતમાં સર્વત્ર પ્રકૃતિના કાર્યોની પ્રતીતિ યથાથી પ્રકૃતિનું વ્યાપકપણું સિદ્ધ થાય છે. જે તે પરિચિન્ન હોય તો તેના કાર્યો સર્વત્ર જોવામાં આવે નહિ. ૩૬

પ્રકૃતિ પરિચિન્ન હોય તોપણુ જ્યાં કાર્ય ઉત્પન્ન કરવું હોય ત્યાં તે પ્રકૃતિનું ગમન યથાથી કાર્યસિદ્ધિ થઈ

શકે છે એમ જો શંકા થાય તો તે શક્ય નિવારણ કરે છે —

ગતિયોગેઽપ્યાયકારણતાહાનિરણુવત્ ॥ ૩૭ ॥

ગતિઃ ક્રિયા । તદ્યોગો યસ્યાસ્તિ તદવ્યાપકમ્ । પ્રકૃતે-
ર્ગતિમત્ત્વે કાર્યત્વં પરમાણુવત્, ન ત્વાદ્યકારણતા ॥ ૩૭ ॥

મૂં — ગતિના સ્વીકારમા પણ મૂલકારણપણાની અણુની જેમ હાનિ [થાય છે] ૩૭

વિં — જે વસ્તુમા ગતિ અથવા ક્રિયા રહે તે વસ્તુ અવ્યાપક હોય છે પ્રકૃતિમા ક્રિયા માનવાથી તે પરમાણુની જેમ અવ્યાપક-પરિમિત-થાય, ને તેથી તેને કાર્યપણાની પ્રાપ્તિ થાય અને તેમ અવાધી તેના આદિકારણપણાને હાનિ પહોચે અથવા જેમ તાકિદેના મતમા પરમાણુઓમા ક્રિયા થવા છતાં પણ તેના આદિકારણપણાને હાનિ પહોચતી નથી તેમ અવ્યાપક પ્રકૃતિમા જગત્ની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ ક્ષોભનામની ક્રિયા થવા છતાં પણ પ્રકૃતિના મૂલકારણપણાને હાનિ પહોચતી નથી ૩૭

જો અહીં પૃથ્વી આદિ નવ દ્રવ્યોજ્જ્વલેવામા આવે છે તો પૃથ્વીપણાદિથી રહિત પ્રકૃતિ દ્રવ્ય છે એમ કેમ કહેવાય એમ કોઈ શક્ય કરે તો તે શક્ય ઉત્તર આપે છે —

પ્રાસિદ્ધાધિક્યં પ્રધાનસ્ય ન નિયમઃ ॥ ૩૮ ॥

પ્રસિદ્ધદ્રવ્યેભ્યોઽધિકં પ્રધાન, અનિયતત્વાત્પદાર્થસ્ય ।
ઉપાદાનકારણતા ચ ન સમાધિકારણતા, કિંતુ પ્રધાનતા,
વૈશેષિકસમવાયસ્યાનમ્યુપગમાત્ ॥ ૩૮ ॥

સૂ૦.—પ્રધાનનું પ્રસિદ્ધી અધિકપણુ [છે, માટે
નવ એવો] નિયમ નથી. ૩૮

વિ૦—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિસા,
આત્મા ને મન આ પ્રસિદ્ધ નવ દ્રવ્યોથી પ્રકૃતિ બિના હોવાથી દ્રવ્યના
નવજ પ્રકાર છે એવો નિયમ સમગ્રી શકતો નથી પ્રકૃતિ સયોગ,
વિભાગ ને પરિણામાદિક્ ગુણુવાળી હોવાથી તે પણ દ્રવ્યજ છે ૩૮

પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણરૂપ છે કે ત્રણ ગુણરૂપ ધર્મવાળી
છે એમ સદેહ ધાય તો તે સદેહનું નિવારણ કરે છે.—

સત્ત્વાદીનામતદ્ધર્મત્વં તદ્રૂપત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

તત્ત્વાત્મ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

સૂ૦.—સત્ત્વાદિને તેણુ (પ્રકૃતિનુ) ધર્મપણુ નથી,
તદ્રૂપપણાથી. ૩૯

વિ૦—સત્ત્વ, રજઃ ને તમઃ એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિના ધર્મો
નથી, કિંતુ એ ત્રણ ગુણરૂપજ પ્રકૃતિ છે તે પ્રકૃતિરૂપ દ્રવ્યમા પરિ-
ણામીપણુ આદિ ગુણો રહેના છે ૩૯

પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન કહે છે —

અનુપભોગેऽપિ પુમર્થ સૃષ્ટિઃ પ્રધાનસ્યોષ્ટ્રકુંકુમ-
વહનવત્ ॥ ૪૦ ॥

કૃતવ્યાખ્યાનમેતત્તૃતીયેઽધ્યાયે‘પ્રધાને’ત્યાદિસૂત્રે ॥૪૦॥

સૂ૦.—ઊટના કેસરના વહનની જેઠે ઉપસોગવિના
યથુ પુરુષમાટે પ્રધાનની સૃષ્ટિ [છે.] ૪૦

વિ૦—મહદાદિરૂપે પરિણામ પામવામાં પોતાને સુખાદિરૂપ

ઉપભોજની પ્રાપ્તિ નહિ થતાં છતાં પણ તે પ્રકૃતિ પુરુષના ભોગભોક્ષમાટે મહદાદિરૂપે પરિણામ પામી આ જગતની ઉત્પત્તિમા હેતુરૂપ થાય છે. જેમ કેસરનો ભાર ઉઠાવવામાં ઊંટની કેવલ પોતાના સ્વામીમાટે પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમ આ જગત સ્વયંના પ્રકૃતિની માત્ર પુરુષના ભોગભોક્ષ-માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૪૦

પ્રકૃતિ એક છતાં તેમાંથી આ વિચિત્ર સૃષ્ટિ કયા કારણથી થાય છે તે કહે છે:—

કર્મવૈચિન્યાત્સૃષ્ટિવૈચિત્ર્યમ્ ॥ ૪૧ ॥

ઉપાદાનાભેદેऽપિ નિમિત્તભેદેન ભેદઃ, યથા સુવર્ણાભેદેऽપિ મુકુટગ્રંથેયકાદિભેદઃ ॥ ૪૧ ॥

સૂ૦:—કર્મના વિચિત્રપણાથી સૃષ્ટિનું વિચિત્રપણું [છે.] ૪૧

વિ૦—ઉપાદાનકારણરૂપ પ્રકૃતિ એક છતાં પણ તેના કાર્યરૂપ ચિત્તમા રહેલા ધર્માધિર્મરૂપ કર્મના સરકારના ભેદરૂપ નિમિત્તકારણથી વિન્ન બિન્ન પ્રકારની સ્થિતિવાળી આ વિચિત્ર સૃષ્ટિ ઉપજે છે. ૪૧

હવે પ્રલયનું કારણ કહે છે:—

સામ્યવૈપમ્યાભ્યાં કાર્યદ્વયમ્ ॥ ૪૨ ॥

સામ્યાત્પ્રકૃતેઃ સદૃશપરિણામાત્ પ્રલયઃ । વૈપમ્યાત્પ્રકૃતે-
ર્મહદાદિભાવેન નિસદૃશપરિણામાત્સૃષ્ટિઃ ॥ ૪૨ ॥

સૂ૦:—સમપણાથી અને વિવિધપણાથી બે કાર્ય [છે.] ૪૨

વિ૦:—સત્વાદિ ત્રણ ગુણોની સ્વનાધિક્તારૂપ વિવિધતાથી

આ જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તે વજ્ર સુણેની સામ્યાવસ્થાથી (સમાનતાથી—ચૂનામિકતાના અભાવથી) આ જગત્નો પ્રલય થાય છે. તાત્પર્ય કે પ્રકૃતિના સમપણાશ્વ અને વિભવણાશ્વ પરિણામરૂઠે કેમથી આ જગત્નો પ્રવય તથા આ જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૪૨

જગત્ને ઉત્પન્ન કરવું એ પ્રધાનનો સ્વભાવ હોવાથી તે પ્રધાન પુરુષને વિવેકજ્ઞાન થયા પછી પણ તે પુરુષને સંસારી કેમ નહિ કરે એમ શકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

વિમુક્તવોધાન્ન સૃષ્ટિઃ પ્રધાનસ્ય લોકવત્ ॥ ૪૩ ॥

યથા લોકો વન્ધમોક્ષાર્થં યત્તે, મુક્તવન્ધથ કૃતાર્થત્વા-
દુદાસ્તે, તથા પ્રધાનમપિ ॥ ૪૩ ॥

સૂ૦.—[કૃતાર્થપણાથી] વિમુક્તપ્રતિ જ્ઞાનથી પ્રધાનની સૃષ્ટિ નથી, લોકની જેઠ. ૪૩

ત્રિ૦:—જેમ લોકમા સેવકાદિ પોનાના સ્વામી આદિના કાર્યને સમાપ્ત કરીને પછી તે કાર્યથી નિવૃત્ત થાય છે તેમ પ્રકૃતિ પણ મુક્ત પુરુષના ભોગભોક્ષરૂપ કાર્યની સમાપ્તિ કરીને પછી તે મુક્તપુરુષભાટે પુનઃ પ્રવૃત્ત થતી નથી. ૪૩

નાન્યોપસર્પણેऽપિ મુક્તોપભોગો

નિમિત્તાભાવાત્ ॥ ૪૪ ॥

મવેદેવં, ચલન્યસ્ય પ્રધાનસ્ય ઉપસર્પણમાત્રમુપભોગ-
નિમિત્તં સ્યાત્ । ન ચૈવં કિંતૂપભોગ્યનિમિત્તં ઉપભોગઃ । સ ચ
મોક્ષે નાસ્તીતિ ॥ ૪૪ ॥

સૂ૦:—[પ્રકૃતિની] અન્યપ્રતિ ગતિમાં પણ નિમિત્તતા અભાવથી મુક્તને ઉપભોગ નથી ૪૪

વિ૦:—પ્રકૃતિ પોતાના સંબંધવાળા પુરુષના અવિવેકરૂપ નિમિત્તથી અવિવેકી એટલે બદ્ધપુરુષોબણી તેમના બોત્તભોક્ષમાટે પ્રવૃત્ત થાય છે. મુક્તપુરુષમાં અવિવેકરૂપ નિમિત્તનો અભાવ છે, માટે તેને તે દુઃખના સંબંધરૂપ બંધની પ્રાપ્તિ કરે નહિ. ૪૪

બંધભોક્ષાદિની વ્યવસ્થામાટે પુરુષોનું બહુપણું સિદ્ધ કરે છે:—

પુરુષવહુત્વં વ્યવસ્થાતઃ ॥ ૪૫ ॥

एतत्प्रथमाध्याये जन्मादिसूत्रे वर्णितम् । तथा च
“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बहीः प्रजाः सृजमानां
सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेवे जहात्येनां मुक्तमोगा-
मजोऽन्यः ” ॥ ४५ ॥

સૂ૦:—[જન્મોદિની] વ્યવસ્થાથી પુરુષનું બહુપણું [છે.] ૪૫

વિ૦:—આ વ્રજતમા પુરુષોનાં જન્મમરણ તથા બંધભોક્ષાદિની જે વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે તે વ્યવસ્થાની સિદ્ધિમાટે પુરુષોનું બહુપણું માનવું જોઈએ છે. જો ધણા પુરુષો ન માનીએ તો અમુકનો જન્મ થયો, અમુકનું મરણ થયું, અમુક બદ્ધ છે, અમુક મુક્ત થયો, અમુક સુખી છે, ને અમુક દુઃખી છે, આવો લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર સર્વત્ર શકે નહિ ૪૫

અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના ભેદથી પણ એ વ્યવસ્થા સંભવતી નથી એમ જણાવે છે:—

ઉપાધિધ્વેત્તત્તિદ્વૌ પુનર્દૈતમ્ ॥ ૪૬ ॥

તત્તિદ્વૌ મેદસિદ્ધી । ઉપાધિમિવ્યાત્મે કૃતો મેદસિદ્ધિઃ ।
સત્યત્વે તુ તેનૈવ પુનર્દૈતમ્ ॥ ૪૬ ॥

સૂ૦:—[ભે] ઉપાધિ [સ્વીકારો] તો તેની સિદ્ધિમાં
પુનઃ દૈત [થાય છે.] ૪૬

વિ૦:—ભે આત્માથી જિન અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિને તમે
સત્ય માનશો તો તે ઉપાધિને લઈને તમારા અદૈતમતમાં પુનઃ દૈતની
પ્રાપ્તિ થશે, ૪૬

અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિએ અવિદ્યાજન્ય હોવાથી અમારા
મતમાં દૈતની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ ભે અદૈતવાદી
કહે તો તેનું ખડન કરે છે:—

દ્વાભ્યામપિ પ્રમાણવિરોધઃ ॥ ૪૭ ॥

સત્યામત્યાભ્યામ્ । સત્યત્વેદ્દૈતસિદ્ધાંતદ્વાનિઃ । અસત્ય-
ત્વે કૃતો નાનાત્વવ્યવસ્થા ॥ ૪૭ ॥

સૂ૦:—બેથી પણ પ્રમાણનો વિરોધ [આવે છે.] ૪૭

વિ૦:—ભે તમે અંતઃકરણના કારણરૂપ અવિદ્યાને સત્ય માનશો
તો અવિદ્યા અને બ્રહ્મ એ બેનો સ્વીકાર કરવાથી તમારા મતમાં
અદૈતશુનિરૂપ પ્રમાણનો વિરોધ આવે છે. ૪૭

વળી તેમાં બીજી ક્ષણ જણાવે છે:—

દ્વાભ્યામપ્યવિરોધાન્ન પૂર્વમુત્તરં ચ સાધકા-
ભવાત્ ॥ ૪૮ ॥

અદ્વૈતશ્રુતેઃ સામાન્યપરત્વાત્પ્રશંસાપરત્વાદ્યાન્યાર્થત્વે ન વિરોધઃ । ઉપાધિસત્યત્વે ચ ન દ્વૈતહાનિરિતિ નાસ્તિ વિરોધઃ । તસ્માન્ન પૂર્વમાત્મેકત્વં નોત્તરં ચ શ્રુતિવિરોધઃ । અદ્વૈતત્વે પ્રમાણાસત્તાત્ ન તત્તિદ્ધિરિતિ મિત્તોઽસ્તીત્યર્થઃ ॥ ૪૮ ॥

સૂ૦ — જોવડે પણ અવિરોધથી પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર પક્ષ નથી, સાધકના અભાવથી ૪૮

વિ૦ — જો તમે અવિદ્યા અને જ્ઞાન એ બેનો સ્વીકાર કરો તો તમારો અમારી સાથે વિવાદન સહવતો નથી કેમકે અમે પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેનો સ્વીકાર કરીએ છીએ અદ્વૈતશ્રુતિનું ભૂતિપર અથવા પ્રશંસાપર કયન માનવાથી અદ્વૈતશ્રુતિનો અને દ્વૈત-સિદ્ધાંતનો વિરોધ રહેતો નથી ૪૮

સ્વપ્રકાશ હોવાથી પ્રમાણવિનાજ અદ્વૈત આત્માની સિદ્ધિ થાય છે એ પૂર્વપક્ષ કહી તેનું સમાધાન કરે છે -

પ્રકાશતસ્તત્સિદ્ધૌ કર્મકર્તૃવિરોધઃ ॥ ૪૯ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૪૯ ॥

સૂ૦ — જ્ઞાનથી તેની સિદ્ધિમા કર્મકર્તૃવિરોધ [આવે છે] ૪૯ ,

વિ૦ — પોતાના ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશના આત્મરૂપ ચૈતન્યની સિદ્ધિ થાય છે એમ જો તમે કહેશો તો તેમા કર્મકર્તૃવિરોધ આવશે પોતાનાથી ભિન્ન ઘટાદિ પ્રકાશ વસ્તુની સાથે સબધ પામીને પ્રકાશ સ્વભાવવાળા સુર્યાદિક તેમને પ્રકાશે છે એવે તેમા પ્રકાશ કરનાર અને પ્રકાશવાનો વિષય ભિન્ન જોવામા આવે છે તથા તેમા કર્મકર્તૃ વિરોધ આવતો નથી અને આમા તે બંને એક હોવાથી તે દોષ

આવે છે, અર્થાત્ પ્રકાશ્ય અને પ્રકાશક એકજ આત્મા ધરાવી તેમા કર્મ અને કર્તા એ બે એક થવાનો દોષ આવે છે અમારા સાંખ્યમતમા તો બુદ્ધિની શ્રુતિરૂપ પ્રમાણ આત્મામા અગ્નિકાર કરેલું છે, તેથી જેમ જનદ્વારા પ્રતિબિંબરૂપ સૂર્યનો બિંબરૂપ સૂર્યથી સંબંધ થાય છે તેમ શ્રુતિદ્વારા પ્રતિબિંબરૂપ પુરુષનો બિંબરૂપ પુરુષમા-પોતાના સ્વરૂપમા-સંબંધ મળવે છે આત્માનું સ્વપ્રકાશપણું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિનું, બીજાના પ્રકાશથી આત્માનો પ્રકાશ થતો નથી, એ અર્થ જણાવવામાં તાત્પર્ય છે. ૪૯

જેમ તાર્કિકોના મતમા પોતાનામાં ઉપજતા જ્ઞાન-શુદ્ધિદ્વારા આત્મા પોતેજ પોતાનો વિષય થાય છે એમ માનેલું છે તેમ આત્મા પોતાનામા રહેલા જ્ઞાનધર્મદ્વારા પોતેજ પોતાને વિષય કરે છે એમ માનવાથી તેમા કર્મ કર્તૃવિરોધ નહિ આવે એમ વાદી શકા કરે તો તે શકાનું નિરાકરણ કંઈ છે —

જહવ્યાવૃત્તો જહં પ્રકાશયતિ ચિદ્રૂપઃ ॥ ૫૦ ॥

જહાદન્યશ્ચિદ્રૂપો જહં પ્રકાશયતિ । જહવ્યાવૃત્તત્વેન પ્રકાશરૂપત્વં, ન તુ પ્રકાશધર્મત્વમુક્તમ્ । અત એવ “ સ એપ નેતિ નેતી ” ત્યુચ્યતે, ન તુ વિધિમુરતયેતિ ॥ અથા-લૌકિકપ્રકાશરૂપત્વમ્ । તત્ર વ્યાપ્તિગ્રહણાભાગાદ્દૃષ્ટાન્તાભાગઃ ॥ અથ યોગિગમ્યં તત્ । અસંપ્રજાતયોગિનો જ્ઞાનચેષ્ટાભાગાદ્દિગ્નં નાસ્તિ । સંપ્રજાતયોગિનશ્ચ વચનચેષ્ટાદિર્લિગં, તેન ચ લૌકિક એવાર્થોઽનુમીયતે । ન ચ સોઽપ્યનુમનરૂપં ચૈતન્ય પ્રતિપાદયિતું શક્નોતિ । તથા ચ “ હ્રસ્વક્ષીરગુહાદીનાં માધુર્યસ્યાન્તરં મહત્ ।

તથાપિ ન તદાख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ ” एवमचेतन-
व्यावृत्तत्वाच्चेतन इत्युच्यते, न तु चित्तिसमग्रायश्चेतन्यरूप-
त्वं वा, असंप्रज्ञाताग्रस्थायां निरुद्धवृत्तिर्धैनापि “ अलौकिक-
चेतन्यमि ” ति व्याग्रहारान्यथासिद्धेः । संप्रज्ञाताग्रस्थाया तु
वृत्तिज्ञानेनैव “ चैतन्यमि ” ति व्यपदेशः । एवं दुःखनिवृत्ता-
वानंदरूपत्वमिति प्रयोगः । यदि भावात्मकमानंदरूपत्वं, तर्त्तिक
सुखमात्रे प्रयोगः । तथा सत्यज्ञातस्य सुखस्यादर्शनात्सुरं
तज्ज्ञानं ज्ञाता चेति कुतोऽद्वैतम् । अयं सुखविशेषे आनंदव्यप-
देशः । सुरं च चैतन्यरूपं चेति न दृष्टम् । अविवेचकानामे-
वैतत् । विवेचकास्त्वेन मन्यते, दृष्टेनेन व्यावृत्तिरूपत्वेनोपपत्ता-
वदृष्टालौकिकरूपना गुर्णीति ॥ यदि चैतन्यं न स्यात्,
नस्तुसंवेदनमेव न स्यात् । मग्नम् । यथालाबुवेषुतन्तूनां तथा-
निधसंयोगविशेषः शब्दकारण, न तु त्रयाणां संयोगादति-
रिक्तं किंचिदस्ति, तथा पाञ्चमौक्तिकाविशेषेऽपि जन्तुरूपेण
परिणतानां पिंडानां तथाविधात्संबंधाच्चैतन्यमिति । प्रकाशत्वे
चात्मनोऽप्यंशत्वेन जडत्वमिति ॥ ५० ॥

સૂ. — [૪] જડથી લિખ જડને પ્રકાશે છે [તે]
ચૈતન્યરૂપ [છે.] ૫૦

પિ. — જો જડ પદાર્થોથી લિખ્ત હોઈને જડ પદાર્થોને પ્રકાશે
છે તે ચૈતનરૂપ આત્મા છે, તે આત્મા સૂર્યાદિની પેઠે પ્રકાશધર્મવાળો
નથી, પરંતુ પ્રકાશરૂપ છે, માટેજ “ સ एष वेति नेति ” (તે
આ આત્મા આ નહિ, આ નહિ,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમા નિષેધસુખે
આત્માનુ ૨-૧૩૫ પ્રતિપાદન કરી તેમા સર્વ ધર્મોનો અભાવ કહેતો છે. ૫૦

હવે અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓની વ્યવ-
સ્થા કરે છે:—

ન શ્રુતિવિરોધો રાગિણાં વૈરાગ્યાય
તત્સિદ્ધેઃ ॥ ૫૧ ॥

જડસ્ય ત્રિગુણાત્મકત્વેન રાગહંતૃત્વાત્પ્રમાણાદયથ ત્રિ-
ગુણત્વેન હંયામિતિ । રાગોચ્છિન્નિય કર્તવ્યેતિ । તત્સિદ્ધેઃ સ્વપ્ર-
કાશશ્રુતેરન્યથાસિદ્ધેઃ ॥ ૫૧ ॥

સૂ૦:—રાગીઓના વૈરાગ્યભાટે તેની (અદ્વૈતશ્રુતિની)
સિદ્ધિથી [અદ્વૈત] શ્રુતિનો વિરોધ નથી. ૫૧

વિ૦:—વિષયાનુરાગી પુરુષોને ચેતનરૂપ આત્માથી ભિન્ન પદાર્થો-
માં વૈરાગ્ય ઉપજાવવામાં શ્રુતિમાં અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેથી
અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓનો અમારા મતની સાથે વિરોધ
આવતો નથી. ૫૧

પ્રતીત થતું જગત્ અત્યંત અસત્ નથી એમ પ્રતિ-
પાદન કરે છે:—

જગત્સત્યત્વમદુષ્ટકારણજન્યત્વાદ્-
વાધકાભાવાત્ ॥ ૫૨ ॥

દુષ્ટકારણજન્યં યથા પીતશંખજ્ઞાનમ્ । વાધકં ચ “ નેદં
રજતમિ ”તિ જ્ઞાનમ્ । ન ચેદં તથા, પ્રકૃત્યાદીનામદુષ્ટત્વાત્ ।
“ નેદં જગદિ ”તિ પ્રત્યયામાવાદ્વાધકં ચ નાસ્તિ ॥ સંક્ષેપાજ્જગ-
દુચ્યતે । ઊર્ધ્વં મૂર્ધ્નઃ સ્વર્મહર્જનસ્તપઃ સત્યમિતિ । અધો

મહાતલરસાતલતલાતલપાતાલસુતલવિતલાતલા इति । મધ્યે
 જમ્બુદ્વીપઃ । તન્મધ્યે સુમેરુઃ । તત્પૂર્વાદિચતુર્દિક્ષુ મન્દરગન્ધ-
 માદનનિપુલસુષાર્થનામાનો વિદ્યંમપર્વતાઃ । મેરુદક્ષિણે ભારત-
 ઘર્ષદિમાલયપર્વતર્કિપુરુષર્વર્ષદેમકૂટર્વર્ષતહરિર્વર્ષનિપથર્વર્ષતાઃ ।
 મેરોરુત્તરે કુરુર્વર્ષગંગિર્વર્ષતહિરણ્યકર્ણર્ષતપર્વતરમ્યકર્ણનીલ-
 પર્વતાઃ । મેરુપૂર્વે મદ્રાશ્વર્ષમાલ્યવત્પર્વતાઃ । મેરુપશ્ચિમે કેતુમાલ-
 વર્ષગન્ધમાદનપર્વતાઃ મેરોરઘ ઇલાષ્ટવર્ષઃ । લક્ષ્યયોજનો
 જમ્બુદ્વીપઃ । તદ્વેદનેન તત્તુલ્યો ક્ષત્રવણસમુદ્રઃ । તદ્વેદનેન તદ્વદ્વિ-
 ગુણઃ ક્ષાફદ્વીપઃ । તદ્વેદનેન તત્તુલ્ય ઇક્ષુરસસમુદ્રઃ । તદ્વેદનેન
 તદ્વદ્વિગુણઃ કુશદ્વીપઃ । તદ્વેદનેન તત્તુલ્યઃ સુરાસમુદ્રઃ । તદ્વેદનેન
 તદ્વદ્વિગુણઃ ક્રૌંચદ્વીપઃ । તદ્વેદનેન તત્તુલ્યો ધૃતસમુદ્રઃ । તદ્વેદનેન
 તદ્વદ્વિગુણઃ શાલ્મલિદ્વીપઃ । તદ્વેદનેન તત્તુલ્યો દધિસમુદ્રઃ ।
 તદ્વેદનેન તદ્વદ્વિગુણઃ પ્લક્ષદ્વીપઃ । તદ્વેદનેન તત્તુલ્યો દુગ્ધસમુદ્રઃ ।
 તદ્વેદનેન તદ્વદ્વિગુણઃ પુષ્કરદ્વીપઃ । તદ્વેદનેન તત્તુલ્યઃ સ્વાદુ-
 દક્ષસમુદ્રઃ । લોકાલ્લોકપર્વતવેદનેન મહાહસ્તાદેન સર્વતઃ
 પરિપ્લુતં જગદિતિ ॥ ૫૨ ॥

સૂ૦ —અહુષ્ટ કારણથી ઉપજેલપણાથી [૨]

બાધકના અભાવથી જન્મતું સત્યપણુ [છ] ૫૨

વિ૦ —પ્રતીત થતું આ જન્મતું સત્ય છે, મિથ્યા નથી, કેમકે
 તે દેશવાળા કારણથી ઉપજેલું નથી, અને તેની સત્યતાને મિથ્યા
 જણાવનાર કોઈ ચોખ્ખા પ્રમાણ પણ નથી. સ્વપ્નમાં દેખાયેલી
 વસ્તુઓ જેમ નિદ્રાદિ દોષવડે ઉપજેલી હોવાથી જન્મતમા મિથ્યા
 થાય છે, અને જેમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી દોરડીની સત્યતાનો નિશ્ચય થતા

સર્વ મિથ્યા થાય છે, તેમ આ જગતના સમયમા મનુ નથી, માત્ર વિવેકિપુરુષોને પોતાની પુરુષનિષ્ઠતાને લીધે તેનું અર્દ્ધન થાય છે, તેથી જગત મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે. પર

ઉત્પત્તિની પહેલા પણ જગત અવ્યક્તરૂપે હોય છે એમ કહે છે —

પ્રકારાંતરાસંભવાત્સદુત્પત્તિઃ ॥ ૫૩ ॥

પ્રકારાંતરં ચ પૂર્વમેવ દૂષિતમ્ ॥ ૫૩ ॥

સૂ૦ —અન્ય પ્રકારના અસલવધી સત્ની ઉત્પત્તિ [થાય છે.] ૫૩

વિ૦ —આગળ કહેવામા આવેલી મુક્તિઓથી અસત્ જગતની ઉત્પત્તિ સમજી શકતી નથી, માટે ઉત્પત્તિની (અભિ-પ્રકૃતિની) પહેલા પણ જગત પોતાના કારણમા સદૃષ્ટે હોય છે. ૫૩

અહકારશબ્દથી આત્માનુ જાન થાય છે, માટે આત્મા જ કર્તા છે, એમ કોઈ ગણા કરે તો તે શકાતુ સમાધાન કરે છે —

અહંકારઃ કર્તા ન પુરુષઃ ॥ ૫૪ ॥

પુરુષસ્વાપરિણામિત્વાત્ । કૃતિચૈતન્વયોઃ સામાનાધિકરણ્યં ચ “ વૃક્ષસ્તિષ્ઠતી ” ત્યાદૌ વ્યભિચરતિ ॥ ૫૪ ॥

સૂ૦ —અહકાર કર્તા [છે,] પુરુષ [કર્તા] નથી ૫૪

વિ૦:—અહૃત્તિનો વિષય જે આત્મા તે અહકાર નથી, પણ અભિમાનવૃત્તિવાળું જે આત્મકરણ તે અહકાર છે, અને તેજ સર્વ

કર્મનો કર્તા છે અભિમાનવૃત્તિ ઉપજ્યા પછીજ સર્વ પુરુષોની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. તેથી અભિમાનરૂપ જ્ઞતિવાળો અહંકાર કર્મનો કર્તા છે, અપરિણામી હોવાથી પુરુષ કેમ કર્મનો કર્તા નથી ૫૪

જે પુરુષ કર્મ કરનારો નથી, તે તે તેના ફલનો બોક્તા કેમ સિદ્ધ થઈ શકશે એમ શકા થાય તે તે શકાતું નિવારણ કરે છે.—

ચિદવસાના મુક્તિસ્તત્કર્માર્જિતત્વાત્ ॥ ૫૫ ॥

અવિવેકાત્કર્માર્જનં, તેન ચ મુક્તિરિતિ । ચિદવસાના આત્મજ્ઞાનાવસાના । વિવેકોત્પત્તૌ ક્વાપરકર્માર્જનં, તદભાવાત્ ક્વોપમોગઃ । કૃતકર્મણો જ્ઞાનાદેવ નાશઃ । તથા ચ “યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન । જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્ગકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથે”તિ ॥ ૫૫ ॥

સૂ૦ —લોગ પુરુષમાં અતવાળો [છે,] તેના કર્મવડે સંપાદન કરેલપણાથી ૫૫

વિ૦:—ઇદિવાદિ અન્યની સાથે મળીને કામ કરનાર હોવાથી અહંકારતુ પરાધંપણુ (પુરુષને મારે કર્મ કરનારપણું) સિદ્ધ થાય છે. પરાધંપણુને લીધે તે બોક્તા નથી, કિંતુ તેનો સ્વામી પુરુષજ તેણે કરેલા કર્મનો બોક્તા થાય છે જે અહંકારજે પુરુષમાં અહતા મમતાના અભિમાનને સંપાદન કરે છે તે અહંકારના કર્મથી તે પુરુષ ને તેના ફલનો ભોગ થાય છે, આવો નિયમ માનવાથી અન્યના કર્મથી અન્યને તેના ફલભોગની પ્રાપ્તિ થવાનો દોષ આવતો નથી પુરુષનો પોતાનો ઉપાધ જે અહંકાર તે અહંકારની સાથે કપિત અભિમાન થવાથી તે અહંકારના જે કર્મ તે કર્મ એ પુરુષનાં કહેવાય છે. ૫૫

સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થવાથી પુરુષને કૃતાર્થપણુ નહિ થવાનો હેતુ કહે છે —

ચંદ્રાદિલોકેऽપ્યાવૃત્તિર્નિમિત્તસદ્ભાવાત્ ॥ ૫૬ ॥

આદિશબ્દાદ્વલ્લોકાદયો ગ્રાહ્યાઃ ॥ ૫૬ ॥

સૂ૦:—નિમિત્તના સદ્ભાવથી ચંદ્રાદિ લોકમાંથી પણ આવૃત્તિ [થાય છે.] ૫૬

વિ૦:—પુરુષની પુનરાવૃત્તિનાં કારણો જે અવિવેકાદિ, તે રહેવાથી ચંદ્રાદિ લોકમાં ગયેલા પુરુષનું પણ તે લોકમાંથી પુન બ્રૂણાદિ લોકમાં આગમન થાય છે. ૫૬

સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થયા પછી માત્ર તેમના ઉપદેશના અવણુથીજ મોક્ષ થશે, માટે મનનાદિનું શુ પ્રયોજન છે એમ શકા થાય તો તે શકાનું ઉત્તર આપે છે.—

લોકસ્ય નોપદેશાત્સિદ્ધિઃ પૂર્વવત્ ॥૫૭॥

પૂર્વોક્તમેવોક્તમ્ । મંદાનાં ન શ્રવણમાત્રાન્મુક્તિઃ, કિંતુ મનનાદિના । અનેન યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધય ઉપલક્ષણીયાઃ ॥ ૫૭ ॥

સૂ૦:—લોકને [માત્ર] ઉપદેશથી સિદ્ધિ [થતી] નથી, પૂર્વની જેઠે. ૫૭

વિ૦:—શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશનું મનન તથા નિદિધ્યાસન કર્યાવિના કેવલ તેમના ઉપદેશમાત્રથી મદને મધ્યમ અધિકારવાળા લોકોને આગળ કહેલી રીતે આત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કારની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. ૫૭

ત્યારે કોઈ શ્રુતિમા શ્રીમદ્ગુરુના ઉપદેશમાત્રથી
શ્રોત પુરુષને મુક્તિ થાય છે એમ કેમ કહ્યું છે એમ
સદૈશ થાય તો તે મદેહનું સમાધાન કરે ॥ —

પારંપર્યેણ તત્તિસદ્ધૌ ત્રિમુક્તિશ્રુતિઃ ॥૫૮॥

પ્રથમમાત્રિત્વાચ્છવણસ્ય પારંપર્યેણ કારણત્વસિદ્ધૌ
ત્રિમુક્તિશ્રુતિઃ ॥ ૫૮ ॥

મૂઠ —પરપરાવડે તેની સિદ્ધિમા [શ્રવણથી]
મુક્તિની શ્રુતિ [છે] ૫૮

વિઠ:—પ્રથમ શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશનું અનુ, પછી તેનું મનન
અને ત્યારપછી તેનું નિદિધ્યાસન એવી રીતે પરપરાવડે બરાબર
નિવેશનની સિદ્ધિ મદને મધ્યમ અધિકારી પુરોને થાય છે માટે
ખાતાના શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશના શ્રવણદ્વારા પુરુષને મુક્તિ થાય છે
એમ કોઈ શ્રુતિમા કહ્યું છે ઉત્તમ અધિકારીને મનનનિદિધ્યાસન
નામમાત્ર કરવા પડે છે. ૫૮

વ્યાપક આત્માની લોકાતરમા ગતિ અને લોગની
સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે —

ગતિશ્રુતેશ્ચ વ્યાપકત્વેડ્યુપાધિયોગાદ્ભોગદેશ-
કાલલાભો વ્યોમવત્ ॥ ૫૯ ॥

યયા ઘટાદ્યુપાધિયોગાત્ ઘટે મચ્છતિ 'ઘટાકાશં મચ્છ-
તી'તિ જ્ઞાનં, તથા દેહાવચ્છેદેન તદ્વત્યાત્મગતિરિતિ । કર્પેશશ-
ઘન દેશે ઉપભોગસ્તત્ર દેહગમનાદાત્મનો ભોગલાભઃ ॥
યદ્યાત્મા વ્યાપકશ્ચિદ્રૂપઃ, સર્વદા સર્વત્ર સર્વર્થેષુ સમકાલં જ્ઞાનં

प्रसज्येत, न चैवं दृश्यते । तन्न । भवेदेवं, यद्यात्मा व्यापक-
स्वरूपेण वृत्तिज्ञानं जनयति । न चैवं, किंतु देहादिपरिच्छिन्न
एव । यथा सूर्यः प्रकाशस्वभावोऽपि मेरोर्दक्षिणस्थो नोत्तर-
भागं प्रकाशयति, उत्तरस्थो न दक्षिणभागं, अव्यापकत्वात् ॥
यदा तु ज्ञानादिना दग्धकर्माशयत्वेन नष्टदेहादिसंघातो
नीरजस्तमस्को व्यापको भवति, न तदा वृत्तिज्ञानं जनयत्य-
विकारित्वात्, किंतु स्वयमेव जगत्प्रकाशस्वरूपः ॥ यथा
चाकाशं व्यापकं प्रादेशिकधूमादिसंबंधेन न मलिनं भवति
किंतु घटाद्यवच्छिन्नं सत् घटाद्यदस्वर्ति सर्वं मलिनमित्यनु-
मन्यते । तत्रापि नाकाशं मलिनं, तस्य लेपाभावात्, किंत्व-
विवेचकानां मिथ्याभिमानमात्रं, घटभंगे तथाऽदर्शनात् । तथा-
त्मा व्यापको, नास्य धर्मादिसंबंधो, नापि ज्ञानं, किंतु शरीरा-
वच्छेदेन मरुद्वह्नियोगवज्जीवसंबंधेन मनोयोगाज्जीवात्मेत्यु-
च्यते । 'मनसाऽविनाश्रुता प्रकृतिरिति प्राकृतधर्माधर्मज्ञाना-
ज्ञानसुखदुःखाद्यहंकारेद्रियतद्विषयजन्मादिमानिव लक्ष्यते ।
सात्त्विकांशेन प्रकृतेः स्वच्छत्वात् तत्प्रतिविम्बित आत्मा
प्रकृतिवर्तुत्वादिवन्मात्मन्यभिमन्यते । मिथ्याभिमानोऽपि
प्रकृतिप्रतिविम्बिते आत्मनि, न त्वात्मनि, यथा निष्कम्पोऽपि
चन्द्रो जलप्रतिविम्बितो जलकम्पात्कम्पत इति मिथ्याप्रत्ययः,
यथा वा मुखं निर्मलमपि मलिनदर्पणे प्रतिविम्बितं मलिनमि-
त्यभिमन्यते ॥ विवेचकास्तु कैवल्यदर्शिन "आत्मनोऽपरिणामा-
दसंगत्वाच्च वर्तुत्वादिकं मिथ्ये" ति पश्यन्ति । यदा तु

ધ્યાનપરિપાક્યશાદ્વાસનાદ્વાસક્રમેણ મનોલયાદ્વામનાનાશદેહ-
ર્મગેઽન્યદેહાનુત્પાદઃ, તદા જીવાત્મનોઽપિ પરમાત્મના સદૈક-
ત્વેન વ્યાપકત્વાત્ ક્વ ધર્માધર્મયોગઃ કર્તૃત્વાદિક વા । કિંચ
વાગ્મોચરત્વેઽપરોક્ષબોધાનંદરૂપત્વમિતિ મણ્યતે, અન્યથા પ્રતિ-
પાદયિતુમશક્યત્વાદિતિ ॥ ૫૯ ॥

સૂ૦ — [આત્માના] વ્યાપકપણામા પણ ગતિની
શ્રુતિથી ને ઉપાધિના યોગથી [તેને] ભોગનો, દેશનો
ને કાલનો લાભ આકાશની પેઠે [થાય છે] ૫૯

[૬૦—આત્મા વ્યાપક છે પરંતુ ગતિની શ્રુતિથી ને
આમશની પેઠે ઉપાધિના સબધથી તેને ભોગનો, દેશનો ને કાલનો
લાભ થઈ શકે છે જેમ ધડારૂપ ઉપાધિના સબધથી ને ધડાની
ગતિથી આકાશની એટલે ધટાકાશની ગતિ કલ્પાય છે તેમ સૂક્ષ્મદેહની
લોકાતરમા થતી ગતિથી વ્યાપક આત્માની ગતિ પણ કલ્પાય છે
પુરુષના શુભાશુભ કર્મપ્રભાણે તેના સૂ મશરીરની જે મમયમા જે
ઠેનાણે ગતિ થાય તે સમયે તે ઠેકાણે તે સૂક્ષ્મશરીરરૂપ ઉપાધિવાળા
પુરુષને પોતાના કર્મના ફલભૂત સુખદુઃખરૂપ ભોગ થાય છે ૫૯

પુરુષરૂપ અધિષ્ઠાનથી સ્થૂલશરીરની રચના થાય છે
એવું જે પૂર્વે પ્રતિપાદન કર્યું છે તેના વિસ્તાર કરે છે —

અનધિષ્ટિતસ્ય પૂતિભાવપ્રસંગાન્ન

તત્તિદ્ધિઃ ॥ ૬૦ ॥

વ્યાપકસ્ય નિત્યસ્ય પૂર્વપશ્ચાદ્માગયોગદેહોત્પત્તિસમ-
કાલમેગાધિષ્ઠાનાન્ન તત્તિદ્ધિઃ, નાનધિષ્ઠાનમિદ્ધિઃ । તત્તથ ન
પૂતિભાવ इति ॥ ૬૦ ॥

સૂ૦:—અધિષ્ઠાતાવિનાના [શુક્રાદિને] દુર્ગંધપણાના પ્રસંગથી તેની (શરીરની) સિદ્ધિ નહિ [થાય.] ૬૦

વિ૦:—ગર્ભાશયમાં રહેવા શુક્રમાં તથા લોહીમાં જો ભોક્તારૂપ પુરુષનું અધિષ્ઠાનપણું અંગીકાર કરવામાં નહિ આવે તો તે શુક્રમાં તથા લોહીમાં સડો તથા દુર્ગંધ ઉપજવાથી ત્યાં સ્થૂલશરીરની વૃદ્ધિની સિદ્ધિ નહિ થાય. ૬૦

તે પુરુષના અદૃષ્ટને લીધે ત્યાં સડો તથા દુર્ગંધ નહિ ઉપજે એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

**અદૃષ્ટદ્વારા ચેદસંવચ્ચસ્ય તદસંભવાઙ્ગજલા-
દિવદંકુરે ॥ ૬૧ ॥**

નિરાશ્રયસ્યાદૃષ્ટમાસામર્થ્યાદિહાસંબદ્ધત્વેન ન કાર્યકરણં,
યથા જલસ્ય નાંકુરજનકત્વમ્ । આદિશબ્દાદગ્નેર્ગ્રહણમ્ ॥ ૬૧ ॥

સૂ૦:—અદૃષ્ટદ્વારા [એમ જો કહેા] તો અસંબંધવાળાને તેના અસંજવથી, અકુરમાં જલાદિની થેઠે [થાય.] ૬૧

વિ૦:—શુક્રની ને રુધિરની સાથે સંબંધરહિત પુરુષના સરકાર-રૂપ અદૃષ્ટથી તે સ્થૂલશરીરનું જીવન ને વૃદ્ધિ સજાવે નહિ માટે જેમ જલાદિકથી બોખાદિદ્વારા અંકુરાદિકની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ સ્વાશ્વ-સંયોગસમ્બંધરહે તે શુક્રાદિમાં અદૃષ્ટની સ્થિતિ માનવી પડશે, ને એમ થવાથી અદૃષ્ટવાળા આત્માના સંબંધથીજ શરીરાદિની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. હિત કરણથી ભોક્તારૂપ પુરુષના અધિષ્ઠાનની અવશ્ય અપેક્ષા રહે છે. ૬૧

કહેલા અદૃષ્ટનો આશ્રય કોણ છે તે જણાવે છે:—

નિર્ગુણત્વાત્તદસંભવાદહંકારધર્મા હ્યેતે ॥ ૬૨ ॥

નિર્ગુણત્વાદાત્મનસ્તદ્ધર્મત્વાસંભવાદેતે ધર્માદયોઽહંકાર-
ધર્માઃ । કાર્યકારણયોરભેદાદ્બુદ્ધિધર્મા એવાહંકારધર્મા इत्यु-
ક્તम् ॥ ૬૨ ॥

સૂ૦ — નિર્ગુણપણથી તેના (આત્માના) [ધર્મના] અસંભવથી, તેઓ (ધર્માધર્મ) અહંકારનાજ ધર્મો છે] ૬૨

વિ૦ — ધર્માધર્મના સરમરો એ અહંકારના ધર્મો છે, અસંગ આત્માના તે ધર્મો નથી, કેમકે આત્મા નિર્ગુણ હોવાથી તેના કોઈ શુભો કે કોઈ ધર્મો સંભવતા નથી ૬૨

આત્માને સ્વરૂપથીજ જાણવું છે કે તેને ખીજી રીતે જાણવું છે એમ શક્ય થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે —

વિશિષ્ટસ્ય જીવત્વમન્વયવ્યતિરેકાત્ ॥ ૬૩ ॥

સ્વરૂપેણ જીવત્વે વર્તેત્વાદ્મોક્તૃત્વાત્કોટસ્થ્યહાનિ' ।
અન્વયવ્યતિરેકાચ । વેદાન્નચ્છેદેન વાગ્નિસયોગાદિન્નિય-
સંયોગેન વિશિષ્ટસ્ય જીવત્વમ્ ॥ ૬૩ ॥

સૂ૦ — અન્વય ને વ્યતિરેકથી વિશિષ્ટનું જાણવું [છે] ૬૩

વિ૦ — અન્વય તથા વ્યતિરેક એ ને પ્રકારની યક્તિવડે વિચારતા સિદ્ધ થાય છે કે અસંગ ને વ્યાપક આત્મા સ્વરૂપથી જાણ નથી પ્રાપ્તોના ધારણ કરનારને જાણ કહે છે પ્રાપ્તોને ધારણ કરવાપણીય જે જાણવું તે અત કરણવિશિષ્ટચેતનમાજ સંભવે છે,

તેથી અત કરણરૂપ ઉપાધિયોજ આત્માને પરિચિત્તપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અંતઃકરણના ન હોવાથી આત્માના જીવભાવનું હોવું તે અન્યથા ને અતઃકરણના ન હોવાથી આત્માના જીવભાવનું ન હોવું તે વ્યનિરેક કહેવાય છે. ૬૩

ક્રમથી ત્રણ પ્રકારના અતઃકરણના કાર્યને કહે છે:-

**અહંકારકર્ત્રધીના કાર્યસિદ્ધિર્નેશ્વરાધીના
પ્રમાણાભાવાત્ ॥ ૬૪ ॥**

પ્રમાણાભાવાદિતિ જગદુપાદાનજ્ઞાનાભાવાત્ (અવ્યાપ-
કત્વાદનેકેશ્વરકલ્પનાપિ સ્યાત્ ॥ ૬૪ ॥

સૂ૦:-પ્રમાણના અભાવથી અહંકારરૂપ કર્તાને
અધીન કાર્યસિદ્ધિ [છે,] ઈશ્વરને અધીન નથી. ૬૪

નિ૦ —જીવોના કર્મપ્રમાણે આ જગતને ઉત્પન્ન કરનાર
બ્રહ્માનો અને જીવોના કર્મપ્રમાણે આ જગતનો પ્રવણ કરનાર સુદ્રનો
ને અહંકાર છે તે અહંકારરૂપ કર્તાથી આ જગતની ઉત્પત્તિરૂપ
તથા લયરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે અહંકારથી રહિત ઈશ્વરથી
ઉત્પત્તિપ્રવણરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ થવાનું કોઈ પ્રમાણ નથી, તેમજ
ઈશ્વરના સદ્ભાવનું પણ કોઈ પ્રમાણ નથી ૬૪

હવે અહંકારના કાર્યમા નિમિત્ત કહે છે:-

અદૃષ્ટોદ્ભૂતિવત્તમાનત્વમ્ ॥ ૬૫ ॥

અદૃષ્ટોદ્ભૂતિવદ્કર્તૃકત્વાત્ । તસ્યાપિ સર્કર્તૃકત્વેઽદૃષ્ટો-
દ્ભૂત્યન્તરસ્ય મહકારિત્વં, તસ્માસ્તસ્યા અપ્યન્યસ્યા ઇત્યનન્વસ્યા ।
સાદિત્યાચ સંમાસસ્ય નાનાદિતાપરિહારઃ ॥ ૬૫ ॥

સૂ૦ —અઠાદની અભિવ્યક્તિની પેઠે સમાનપાત્રું
[છે.] ૬૫

વિ૦ —જેમ સર્ગના (આ જગતની ઉત્પત્તિના) આદિકાલમાં પ્રકૃતિમાં મહત્ત્વાદિરૂપે પરિણામ પામવારૂપ ક્રિયાની અભિવ્યક્તિ જીવોના સસ્કારોના ઉદ્ભવરૂપ કાવચોરથી થાય છે, તેમ શ્રીધ્રુવાનો ને શ્રીરુદ્રનો અઠકાર પછી જીવોના તેવા તેવા સસ્કારોના ઉદ્ભવરૂપ કાવચોરથીજ થાય છે ૬૫

મહત્તોઽન્યત્ ॥ ૬૬ ॥

ન સ્વસ્ય કારણં કાર્યં ભવતિ ॥ ૬૬ ॥

સૂ૦ —બીજી મહત્ત્વરૂપી [થાય છે] ૬૬

વિ૦ —આ જગતની ઉત્પત્તિથી અને આ જગતના પ્રવર્તથી જિજ્ઞાસે આ જગતનું પાલન કરવારૂપ કાર્ય છે તે વિદ્યુદસત્ત્વરૂપ (મહત્ત્વરૂપ) ઉપાધિવાળા શ્રીવિષ્ણુથી થાય છે, તેઓમા વિરયાનુરાગ કે અભિમાનાદિ દોષ નથી જીવોપરના રાગદ્વેષરહિત અનુમત્તથી તેઓ સર્વ જીવોનું પાલન કરે છે ૬૬

પ્રકૃતિપુરુષનો જે સ્વસ્વામિભાવ સબધ છે તે સ્વાભાવિક છે કે કેમ નિમિત્તથી ઉપજેલો છે ? જો તે સ્વાભાવિક હોય તો સ્વભાવનો નાશ થવાનો અસભવ હોવાથી પુરુષને મોક્ષની પ્રાપ્તિ નહિ થાય એમ શકા થાય તો તે શકાનું સમાધાન કરે છે —

કર્મનિમિત્તઃ પ્રકૃતેઃ સ્વસ્વામિભાવોઽપ્યના-

દિર્વીજાંકુરવત્ ॥ ૬૭ ॥

પ્રકૃતેરિત્યુપલક્ષણ, પુરુષસ્યેત્યપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ । કર્મણશ્ચ

સ્વસ્વામિસંબંધકારણત્વે, વિવેકાત્કર્મણ્યે સ્વસ્વામિમાવસંબંધા-
માવાન્મુક્તિઃ ! અનિત્યસ્ય સાદિત્વેન નાનાદિતાપરિહારો,
નિત્યસ્ય પુનરસ્તીતિ, અનાદિરિત્યુક્તમ્ ॥ ૬૭ ॥

સૂ૦:—પ્રકૃતિનો [ને પુરુષનો] સ્વસ્વામિભાવ
કર્મરૂપ નિમિત્તવાળો [છતાં] પણ ખીજની ને અંકુરની
પેઠે અનાદિ [છે.] ૬૭

વિ૦:—પ્રકૃતિપુરુષનો સ્વસ્વામિભાવસંબંધ પુરુષોના કર્મરૂપ
નિમિત્તવાળો છતાં પણ ખીજની ને અંકુરની પેઠે અનાદિ છે. પુરુષના
બધમાં તે સંબંધ નિમિત્તરૂપ છે. તે સંબંધમાં પુરુષોના કર્મો નિમિત્ત
છતાં પણ તે સમય ખીજની તથા અંકુરની પેઠે અનાદિ છે, આદિ-
વાળો નથી તે સંબંધ ઉપર કહેવી રીતે નિમિત્તવાળો છે, સ્વાભાવિક
નથી, તેથી તેની વિવેકરૂઝે નિષ્પત્તિ પણ થઈ શકે છે. ૬૭

તેના સંબંધમાં શ્રીપંચશિખાચાર્યનો મત કહે છે:—

અવિવેકનિમિત્તકો વા પંચશિખઃ ॥ ૬૮ ॥

સ્વસ્વામિમાવ હત્યનુવર્તતે ॥ ૬૮ ॥

સૂ૦:—અથવા [તે] અવિવેકરૂપ નિમિત્તવાળો
[છે એમ] પંચશિખા [આચાર્ય કહે છે.] ૬૮

વિ૦:—શ્રીપંચશિખાચાર્ય કહે છે કે પ્રકૃતિપુરુષનો એ સ્વસ્વામિ
ભાવસમય પ્રકૃતિપુરુષના અવિવેકથી ઉપજેલો છે, અને જ્યાંમુખી
પુરુષના તે અવિવેક રહે ત્યાંમુખી તે સંબંધ રહે છે. તેમના મતમાં
પણ તે સંબંધ નિમિત્તવાળો ને અનાદિ (અમુક સમયે ઉપજેલો
એમ ન કહેવાય એવો) છે, સ્વાભાવિક નથી ૬૮

તેના સંબંધમાં શ્રીસુનંદનાચાર્યનો મત કહે છે:—

લિંગશરીરનિમિત્તક इति सनंदनाचार्यः ॥ ६९ ॥

લયનાહિંગમિતિ સૂક્ષ્મમાતિવાહિકશરીરમ્ । યાવત્સ્થૂલ-
શરીરે સૂક્ષ્મશરીરસ્ય ગમનમસ્તિ, તાવત્સ્વસ્વામિસંવંધાદ્વદ્વ
इत्युच्यते ॥ ६९ ॥

સૂ૦:—લિંગશરીરરૂપ નિમિત્તવાળો [છે એમ]
સનંદનાચાર્ય [કહે છે] ૬૯

વિ૦:—શ્રીસનંદનનામના કોઈ સાંખ્યાચાર્ય કહે છે કે તે
સંવંધમાં લિંગશરીર નિમિત્ત છે, અને જેટલો કાલ લિંગશરીર હોય
છે અથવા રહે છે, તેટલો કાલ પ્રકૃતિપુરુષનો તે સ્વસ્વામિભાવ-
સમ્બંધ હોય છે, અથવા રહે છે તેમના મતમાં પણ તે મમ્બંધ
નિમિત્તવાળો ને અનાદિ છે, સ્વાભાવિક નથી ૬૯

હવે આ સાંખ્યશાસ્ત્રના અર્થની સમાપ્તિ કરે છે—

यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः
पुरुषार्थः ॥ ७० ॥

इति धीरुपिलमण्यप्रणीते धीर्सांख्यप्रवचने षष्ठस्तथा-
र्थसंक्षेपाध्यायः ॥ ६ ॥

यद्वा तदेति कर्मक्षयाद्वा ज्ञानादान्यतो वेति, स्वस्वामि
સંવંધોચ્છિત્ત્યા સંસારોચ્છિત્તિઃ પુરુષાર્થઃ ॥ તદુચ્છિત્તિઃ
પુરુષાર્થ इति धीप्ताध्यायपरिसमाप्तौ ॥ ७० ॥

इति धीमदनिरुद्धमद्वेन विरचितयां धीर्वापिलसांख्यप्र-
वचनसૂत्रप्रवृत्तौ तन्मार्थसंक्षेपाध्याय षष्ठः ॥ ६ ॥

સૂત્ર:—યદ્વાતદ્વા (ગમે તેમ હોય પણ) તેનો નાશ [એ] પુરુષાર્થ [છે,] તેનો નાશ [એ] પુરુષાર્થ [છે.] ૭૦

વિ:—પ્રકૃતિપુરુષનો તે સ્વસ્વામિભાવસંબંધ પુરુષના કર્મરૂપ નિમિત્તથી હોય, કિંવા અવિવેકરૂપ નિમિત્તથી હોય, અથવા લિંગ-શરીરરૂપ નિમિત્તથી હોય, સર્વ પ્રકારથી તેને નિમિત્તવાળાપણું ને અનાદિપણું છે, અને વિવેકજ્ઞાનવડે તે સંબંધનો ઉચ્છેદન (અત્યંત-નિવૃત્તિજ) પુરુષાર્થ છે. મૂલમાં “ તદુચ્છિત્તિઃ પુરુષાર્થઃ ” એ પદોનું બે વાર કથન આ સાંખ્યપ્રવચનની સમાપ્તિ જણાવવા માટેનું છે. ૭૦

इति श्रीमन्नगुरामचर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यशास्त्रपर्यबोधिभ्यामयायां गुर्जरभाषाटीकायां षष्ठस्तंत्रार्थसंक्षेपाध्यायः ॥ ६ ॥

॥ श्रीसांख्यप्रवचननां सूत्रोनी वार्त्तानुक्रमणिका ॥

एत

पृष्ठ अ. सूत्र

अ

अकर्तुरपि कलोपभोगोऽन्नाद्यवत्.	९०	१	१०५
अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात्.	. .	१९९	३	५५
अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव बद्धेः	५	१	६०
अचेतनत्वेऽपि क्षीरवद्येष्टित्वं प्रधानस्य.		२०१	३	५९
अणुपरिपाणं तत्कृतिधुतेः	१७१	३	१४
अतिप्रसक्तिरन्पधर्मत्वे.	४७	१	५३
अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठाने.	१४९	२	२३
अत्यंतदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता.	...	३३७	६	५
अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात्.	३४३	६	१५
अय त्रिविधदुःखात्यंतनिवृत्तिरत्यंतपुरुषार्थः.		२	१	१
अदृष्टद्वारा चेदसंश्रद्धस्य तदसंभवाज्जलादि- वदंशुरे.	४२५	६	६१
अदृष्टवशाच्चेत्.	२९	१	३०
अदृष्टोद्भूतिवत्समानत्वम्.	४२८	६	६५
अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः	६१	१	७०
अधिकारीप्रमेदान्न नियमः	२११	३	७६
अधिष्ठानाच्चेति.	-	११६	१	१४२

अध्यवसायो बुद्धिः	१४३	२	१३
अध्यस्तरूपोपासनात्पारंपर्येण यज्ञोपासका-					
नामिव.	२३४	४	२१
अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसंगान्न तत्सिद्धिः			४२४	६	६०
अनादावद्य यावदभावाद्भविष्यदप्येवम्.			१२७	१	१५८
अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः			३४१	६	१२
अनारंभेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत्.		२२७	४	१२
अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात्प्रत्यभिज्ञानं					
सामान्यस्य.	३०६	५	९१
अनियतत्वेऽपि नार्यौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा					
वालोन्मत्तादिसमत्वम्.	२६	१	२६
अनुपभोगेऽपि शुभर्थं सृष्टिः प्रधानस्योष्ट्र-					
कुंकुमवहनवत्.	३६७	६	४०
अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम्	२६७	५	२५
अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृ-					
त्वम्.	८६	१	९९
अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात्तसिद्धिरेकत्वात्.			१३४	१	१५३
अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र.	२८४	५	६४
अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नानस्येनायोदाहवत्.			१३९	२	८
अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते प्रबुद्धरज्जु-					
तत्त्वस्यैवोरगाः	२०६	३	६६
अपवादमात्रमधुद्धानाम्.	४१	१	४५

अपुरुषार्थत्वमन्यया.	३४६	६	१८
अपुरुषार्थत्वमुभयया.	४३	१	४७
अवाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम्.			६६	१	७९
अवाधे नैष्फल्यम्.....	२५२	५	१७
अभिमानोऽहंकारः	१४४	२	१६
अर्थास्तिद्विधेस्समानमुभयोः	२५६	५	२४
अवान्तरमेदाः पूर्ववत्.	१८७	३	४१
अविवेकनिमित्तको वा पञ्चशिक्षः		..	४३०	६	६८
अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावाप्तयः	९०	१	१०६
अविशेषधोभयोः	८	१	६
अविशेषाद्विशेषारम्भः	१६४	३	१
अविशेषापत्तिरुभयोः	३४५	६	१९
अव्यक्तं त्रिगुणाष्टिगात्.	११२	१	१३६
अव्यभिचारात्.	१६०	२	४१
अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु.		१८६	३	३८
असंगोऽयं पुरुष इति.	१४	१	१५
असाधनानुचितनं बंधाय भरतवत्.	२२४	४	८
अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात्.	३३४	६	१
अहंकारः कर्त्ता न पुरुषः	३६७	६	५४
अहंकारकर्त्रधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना					
प्रमाणाभावात्.	४२७	६	६४
अहिनिर्लवपिनीचत्.	२२२	४	६

आ

आंजस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्त-

त्मिद्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा....	१०५	१	१२५
आत्मार्थत्वात्सृष्टेर्नैयामात्मार्थ आरंभः	...	१४१	२	११
आद्यहेतुता तद्द्वारा पारंपर्येऽप्यणुवत्.	६३	१	७४
आधेयशक्तियोग इति पंचशिखः	२६२	५	३२
आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः सपान-				
न्यायात्.	२६४	५	३६
आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा सृष्टिः	१८९	३	४३
आपेक्षिको गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात्.	१६१	२	४५	
आप्तोपदेशः शब्दः....	...	८६	१	१०१
आव्रह्मस्तंदपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिराविवेकात् .	१९५	३	४७	
आविवेकाच्च प्रवर्तनमविशेषाणाम्.	१६६	३	४
आवृत्तिरसकृदुपदेशात्.	...	२२०	४	३
आवृत्तिस्तत्राप्सुत्तरोत्तरयोनियोगाद्वेयः	१९७	३	५२
आश्रयासिद्धेश्च.	...	३३१	५	१२७
आहंकारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि	१४७	२	२०

इ

इतर इतरवत्तद्दोषात्....	२०४	३	६४
इतरयांधपरंपरा	२१५	३	८१
इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पंचाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः	२३५	४	२२	

इतरस्यापि नात्यन्तिकम्.	१७९	३	२७
इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः	१२८	१	१५९
इन्द्रियेषु साधकतत्त्वगुणयोगाकुञ्जरावत्	१५९	२	३९
इष्टकारवन्नैकचित्तस्य समाधिदानिः	२२९	४	१४

ई

ईशेश्वरसिद्धिः सिद्धा.	२००	३	५७
ईश्वरसिद्धेः	७९	३	९२

उ

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः	७	१	५
उत्पत्तिवद्वाऽदोषः	१०३	३	१२३
उपदेशयोपदेष्टृत्वात्तत्सिद्धिः	२१३	३	७९
उपभोगादितरस्य.	१६६	३	५
उपरागात्कर्तृत्वं चित्साक्षिध्याच्चित्साक्षिध्यात् १३१	१	१६४		
उपादाननियमात्	९७	१	११५
उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव				
घटादिभिः	१२२	१	१५०
उपाधिभिद्यते न तु तद्वान्	१२३	१	१५१
उपाधिश्चेत्तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम्.	३६१	६	४६
उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा	३११	५	१००
उभयत्राप्येवम्.	२५६	५	२३
उभयत्राप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः ३४९	६	२६		

उभयथाप्यसत्करत्वम्....	८०	१	९४
उभयपक्षसमानक्षेपत्वादयमपि....	४६	१	४६
उभयसिद्धिः प्रमाणात्तदुपदेशः	८७	१	१०२
उभयात्मकं मनः	१५१	२	२६
उभयान्यत्वात्कार्यत्वं महदादेर्घटादिवत्	१०८	१	१२९

ऊ

ऊर्ध्वं सत्त्वपिञ्जाला.	१९५	३	४८
ऊष्मजाडजरायुजोद्भिज्जसांकन्पिकसांसि-					
द्विकं चेति न नियमः	३१९	५	१११
ऊहादिभिः सिद्धिः	१९१	३	४४

ए

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रति-

क्रियं संस्कारभेदा बहुफल्यनाप्रसक्तेः	३२६	५	१२०
एकादशं पंचतन्मात्रं तत्कार्यम्....	१४५ २ १७
एवमितरस्याः	१८८ ३ ४२
एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः	१२४	१	१५२
एवं शून्यमपि.	२९५ ५ ७९

ऐ

ऐक्यभौतिकमित्यपरे.	१७४	३	१९
-------------------------	------	------	-----	---	----

औ

औदासीन्यं चेति.....	१३०	१	१६३
---------------------	------	------	-----	---	-----

क

करणं त्रयोदशविधमवान्तरमेदात्.	१५	८२	३८
कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यनादि-				
र्धाजांकुरवत्....	४२९	६	६७
कर्मनिमित्तयोगाच्च....	...	२०६	३	६७
कर्मवद्दृष्टेर्वा कालादेः	...	२०२	३	६०
कर्मवैचित्र्यात्प्रधानचेष्टा गर्भदासवत्.	..	१९६	३	५१
कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैज्यम्	३५८	६	४१
कर्माकृष्टेर्वाऽनादितः....	२०३	३	६२
कर्मेन्द्रियधुर्द्धीद्रियैरान्तरमेकादशकम्	१४६	२	१९
काम्येऽक्राम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात्.	७१	१	८५
कारणभावाच्च.	९९	१	११८
कार्यतस्तत्सिद्धेः	१३८	२	६
कार्यदर्शनाच्चदुपलब्धेः	९४	१	११०
कार्यात्कारणानुमानं तत्साहित्यात्	...	१११	१	१३५
कुत्रापि कोऽपि सुखीति.	३३८	६	७
कुसुमवच्च मणिः	१५७	२	३५
कृतनिगमलंघनादानर्थवर्धं लोभवत्.	२३०	४	१५
कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च....	११७	१	१४४
क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः	१५४	२	३२

ग

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ।	३५६	६	३७
-----------------------------------	------	-----	---	----

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत्.	४६	१	५१
गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोग- देशकाललाभो व्योमवत्.	४२२	६	५२
गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत्.	१५१	२	२७
गुणयोगाद्ब्रह्मः शुकवत्.	२३८	४	२६
गुणादीनां च नात्यन्तबाधः	२५७	५	२६

च

चक्रभ्रमणवद्धतशरीरः	२१५	३	८२
चन्द्रादिलोकेऽप्याष्टचिर्निमित्तसद्भावात्. ..	४२०	६	५६
चरमोऽहंकारः	६२	१	७२
चातुर्भौतिरुमित्येके.	१७४	३	१८
चिदवसाना भुक्तिः तत्कर्माजित्वात्. . .	३६८	६	५५
चिदवसानो भोगः	८९	१	१०४
चेतनोद्देशान्नियमः कंटकमोक्षवत्.	१३८	२	७

छ

छिन्नहस्तवद्वा.	२२३	४	७
----------------------	-----	---	---

ज

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वादुवाधका- भावात्.	३६५	६	५२
जडप्रकाशायोगात् प्रकाशः	११८	१	१४

जडव्यावृत्तो जडं प्रकाशयति चिद्रूपः	३६३	६	५०
जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्.	१२१	१	१४९
जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किंत्वभिमानः	३५०	६	२८
जीवनमुक्तश्च.	२१३	३	७८

ज्ञ

ज्ञानान्मुक्तिः	१७७	३	२३
-----------------	------	------	------	-----	---	----

त

ततः प्रकृतेः	५७	१	६५
तत्कर्माजितत्वात्तदर्थमभिचेष्टा लोभवत्.	...	१६२	२	४६		
तत्कार्यतत्त्वसिद्धेर्नापलापः	...	११३	१	१३७		
तत्कार्यत्वमुक्तदेयम्	६२	१	७३		
तत्कार्य धर्मादिः	१४३	२	१४		
तत्त्वाम्यासान्नेति नेतीति त्यागाद्विवेकसिद्धिः	२११	३	७५		
तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः	...	७०	१	८३		
तत्राप्यविरोधः	३४६	६	२१		
तत्संनिधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्.	८२	१	९६		
तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः	७४	१	८८		
तथाप्येकतरदृष्टधान्यतरसिद्धेर्नापलापः	९५	१	११२		
तथाऽशेषसंस्काराप्रारत्वात्.	१६०	२	४२		
तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात्तद्वादः	१७०	३	११		
तदन्नमयत्वश्रुतेश्च...	...	१७२	३	१५		

तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निक्षिपन्ते

विवेचकाः... ३३९ ६ ८

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि.... ३९ १ ४३

तदुत्पत्तिश्च्युतेश्च.... ६५ १ ७७

तदुत्पत्तिः श्रूयते विनाशदर्शनाच्च.... १४८ २ २२

तद्धीनात्संसृतिः १६५ ३ ३

तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा, ११० १ १३३

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ३६ १ ४०

तद्योगे तत्सिद्धावन्योन्याश्रयत्वम्.... २५० ५ १४

तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः.... २४६ ५ ७

तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम्.... ४९ १ ५५

तद्रूपत्वे सादित्वम्.... २५३ ५ १९

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत्.... २३० ४ १६

तन्निवृत्ताद्युपशान्तोपरागः स्वस्थः ... १५६ २ ३४

तमोविशाला मूलतः ... १९५ ३ ४९

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम्.... १११ १ १३४

तस्माच्छरीरस्य.... १६५ ३ २

तुष्टिर्नवधा ... १८६ ३ ३९

तेनान्तःकरणस्य.... ५७ १ ६४

तेषामपि तद्योगे दृष्टवाधादिप्रसक्तिः २७३ ५ ४९

त्रयाणां स्वात्मसंख्यम्.... १५३ २ ३०

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः १०६ १ १२६

त्रिगुणादिविपर्ययात्.	११६	१	१४१
त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोग- देहोपभयदेहाः....	३२९	५	१२४
त्रिभिः संग्रहसिद्धिः....	२६५	५	३८
त्रिविधविरोधापत्तेश्च.	९६	१	११३
६					
दाढ्यार्थमुत्तरेषाम्....	२४८	६	३३
दि कालावाकाशादिभ्यः	१४२	२	१२
दुःखनिवृत्तेर्गौणः	२८८	५	६७
दुःखादुःखं जलामिपेरुवन्न जाड्यविमोक्तः....	७१	१	८४
दृष्टस्तयोरिद्वयस्य.	२३३	४	१८
दृष्टान्तासिद्धेश्च.	३४	१	३७
देवतालयभुतिर्नरिभकस्य.	१४८	२	२१
देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचिष्यात्.	३३४	६	२
दैवादिप्रभेदा.	१९४	३	४६
दोषदर्शनादुभयोः	२३९	४	२८
दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलवधूवत्.	२०७	३	७०
द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम्.	१५३	२	२९
द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद्भृत्यवर्गेषु.	१५९	२	४०
द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वाच्च तु द्वौ.	३२४	५	११८
द्वयोरेकतरस्य वाऽप्यसंनिकृष्टार्थपरिच्छिन्निः
प्रमा तत्साधकतमं यत्तन्निविधं प्रमाणम्.	७३	१	८७

द्वयोरेकतरस्य चौदासीन्यमपवर्गः	२०४	३	६५
द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था.	२८	१	२९
द्वयोः सवीजत्वमन्यत्र तद्धतिः....	३२४	५	११७
द्वाभ्यामपि तथैव.	२२५	४	१०
द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः	३६१	६	४७
द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधका-				
भावात्.	३६१	६	४८

ध

धारणासनस्वकर्मणा तत्तिसद्धिः	१८२	३	३२
धेनुबद्धत्साय.	१५८	२	३७
ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः	३५१	६	२९
ध्यानं निर्विषयं मनः	३४९	६	२५

न

न कर्मण उपादानत्वायोगात्	६८	१	८१
न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च.	.	१५	१	१६
न कर्मणाऽप्यतद्धर्मत्वात्.	४७	१	५२
न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य.	१५०	२	२५
न कारणलयात्कृतकृत्यता मय्यवदुत्थानात्.	१९८	३	५४
न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात्.	२६७	५	३९
न कालनियमो वामदेवत्वात्.	२३४	४	२०
न फालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्व-				
संबन्धात्.	१३	१	१२

न किञ्चिदप्यनुशयिनः	३३०	५	१२५
न गतिविशेषात्.	४४	१	४८
न तज्जस्यापि तद्रूपता पंक्त्यवत्.	२४१	४	३१
न तत्त्वांतरं वस्तुमल्पनाप्रसक्तेः	२६१	५	३०
न तत्त्वांतरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः	३०८	५	९४
न तदपक्षापस्तसात्.....	३०७	५	९२
न सादृक्पदार्थाप्रतीतेः	२४	१	२४
न तेजोऽप्यसर्पणाच्चैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः	३१६	५	१०५		
न त्रिभिरूपैरुपेयत्वाद्देदस्य तदर्थस्यातीन्द्रिय-					
त्वात्.	२६८	५	४१
न दृष्टात्तत्सिद्धिर्निष्ठचेरप्यनुवृत्तिदर्शनात् ...			४	१	२
न देशभेदेऽप्यन्योपादानताऽस्मदादिवन्धियमः	३१८	५	१०९		
न देशयोगतोऽप्यस्मात्.	१३	१	१३
न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः	३२८	५	१२३		
न देहारंभकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितस्तत्सिद्धेः	३२१	५	११३		
न द्रव्यनियमस्तद्योगात्.	३१७	५	१०८
न द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपकारकभावः	३०	१	३१		
न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात्.	२५४	५	२०
न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः.....	२७१	५	४५
न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगा-					
दत्ते.	१९	१	१९
न नित्यः स्यादात्मवदन्ययानुच्छित्तिः	३४२	५	१३

न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात्.	२५५	५	२२
न निर्भागत्वं कार्यत्वात्.	३०५	५	८८
न निर्भागत्वं तद्योगाद् घटवत्....	२९०	५	७१
न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात्.	३०६	५	९०
न पांचभौतिकं शरीरं बहूनामुपादानायोगात्.	३१३	५	१०२	
न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात्.	..	२७२	५	४६
न प्रत्यभिज्ञासाधात्.....	३२	१	३५
न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौपधिवनस्पति- तृणवीरुधादिनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत्.	३२७	५	१२१
न बाह्याभ्यंतरयोरुपरंज्योपरंजकभावोऽपि देशव्यवधानात्सुत्रस्यपाटलिपुत्रस्थयो- रिव.	२७	१	२८
न बीजाङ्कुरवत्सादिसंसारश्रुतेः	२५१	५	१५
न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि बह्विवत्.	३३०	५	१२६	
न भागियोगो भागस्य ।	२९६	५	८१
न भागलाभो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः	२९०	५	७३
न भावे भावयोगश्चेत्.	१००	१	११९
न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि च सां- हत्येऽपि च.	३३२	५	१२९
न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहंकारिकत्वश्रुतेः	२९८	५	८४	
न भूतियोगेऽपि कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिवदु-				

पास्यसिद्धिवत्.	२४१	४	३२
न भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत्.	२३८	४	२७
न मलिनचेतस्युपदेशबीजप्ररोहोऽजवत्.	२३९	४	२९
न मुक्तस्य पुनर्वन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्चुतेः	३४४	६	१७
न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात्.	३०७	५	४२
न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात्.	२४६	५	६
न रूपनिबन्धनात् प्रत्यक्षनियमः	३०५	५	८९
नर्तकीवत् प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारिताध्यात्.	२०७	३	६९
न वयं पदपदार्थनादिनो वैशेषिकादिवत्.	२५	१	२५
न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः	३८	१	४२
न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य.	२९३	५	७६
न विशेषगुणोच्छिस्तिस्तद्वत्.	२९२	५	७५
न व्यापकत्वं मनसः करणत्वाद्विद्रियत्वाद्वा.	२८९	५	६९
न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः	२८१	५	५८
न शिलापुत्रवद्धर्मिग्राहकमानवाधात्.	३३६	६	४
न शुकवत्कामचारित्वं रागोपहतेः	२३७	४	२५
न श्रवणमात्रात्तत्सिद्धिरनादिवासनाया					
धलवत्त्वात्	१३५	२	३
न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः	३६५	६	५१
न पदपदार्थनियमस्तद्व्योधान्मुक्तिः	२९८	५	८५
न सुकृद्ग्रहणात्संबन्धसिद्धिः	२५९	५	२८
न संज्ञासंज्ञिसंबन्धोऽपि	३०९	५	९६

न सतो बाधदर्शनात्	२७७	५	५३
न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात्.	...	३११	५	९९
न संबंधनित्यतोभयानित्यत्वात्.	३९९	५	९७
न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादोषात्.	२९४	५	७८
न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः	१७४	३	२०
न स्थाननियमः चित्तप्रसादात्	३५२	६	३१
न स्थूलमिति नियम आतिबाहिकस्यापि विद्यमानत्वात्	३१४	५	१०३
न स्वभावतो धृदस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः	७	१	७	
न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादमंसक्तेः ..	२६२	५	३३	
न स्वातंत्र्यासद्वतो छायावच्चित्रवच्च.	१७०	३	१२	
नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादोषात्.	२९४	५	७७	
नाजः सर्वधो धर्मिग्राहकमानवाधात्.	३१०	५	१८	
नाणिमादियोगोऽप्यवश्यंभावित्वात् तदु- च्छित्तेरितरयोगश्चत्.	२९७	५	८२
नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः	३०४	५	८७
नात्माऽविद्या नोभयं जगदुपादान कारणं निःसंगत्वात्.	२८५	५	६५
नाद्वैतमात्मनो लिङ्गाच्चद्वेदप्रतीतेः	२८३	५	६१
नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्.	१२५	१	१५४
नानंदाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात्.	२९२	५	७४
नानात्मनाऽपि प्रत्यक्षमाधात्.....	२८३	५	६२

नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य.	२६	१	२७
नानिवर्चनीयस्य तदभावात्.	२७८	५	५४
नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतोरेवा- परोक्षप्रतीतेः	३१२	५	१०१
नानुश्राविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्ति- योगादपुरुषार्थत्वम्.	६९	१	८२
नान्धादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलंभः	१२६	१	१५६
नान्यथाख्यातिः स्ववचोव्याघातात्. ...	२७९	५	५५
नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः	३०७	५	९३
नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभावात्. ३५९	६	४४	
नापौरुषेयत्वाच्चित्त्यत्वमङ्कुरादिवत्.	२७७	५	४८
नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्वप्राप्तेर्वा. ३१४	५	१०४	
नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत्.	२४०	४	३०
नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ.	१००	१	१२०
नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः	६६	१	७८
नावस्थातो देहधर्मत्वात्तस्याः	१४	१	१४
नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बंधायोगात्.	२२	१	२०
नाविद्याशक्तियोगो निःसंगस्य.	२५०	५	१३
नाशः कारणलयः	१०१	१	१२१
नाशव्योपदेशविधिरूपादिष्टेऽप्यनुपदेशः	१०	१	९
नासतः ख्यानं नृशृंगवत्.	२७६	५	५२
नासदुत्पादो नृशृंगवत्.	९६	१	११४

नास्ति हि तत्र स्थिर एक आत्मा यो गर्भा-

धानादिना संस्क्रियते.	३१	१	३३
निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः	३०८	५	९५	
निजमुक्तस्य बंधध्वंसमात्रं परं न समानत्वम्.	७२	१	८६	
निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते.	२७०	५	४३	
निजशक्त्यभिव्यक्तैः स्वतःप्रामाण्यम्.	२७५	५	५१	
निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः.	२६१	५	३१	
नित्यत्वेऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात्. ...	३५३	६	३३	
नित्यमुक्तत्वम्.	१३०	१	१६२	
निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिः	२१०	३	७४	
निमित्तव्यपवेशात्तद्व्यपवेशः	३१८	५	११०	
नियतकारणत्वाच्च समुच्चयविकल्पौ.	१७८	३	२५	
नियतकारणात्तदुच्छित्तिध्वान्तवत्. ...	४९	१	५६	
नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः	२६०	५	२९	
निराशः सुखी पिगलावत्.	२२६	४	११	
निरोधच्छर्दिविधारणाभ्याम्.	१८३	३	३३	
निर्गुणत्वमात्मनोऽसंगत्वादिश्रुतेः	३४०	६	१०	
निर्गुणत्वात्तदसंभवादहंकारधर्मा ह्येते. ...	४२६	६	६२	
निर्गुणत्वाच्च चिद्धर्मा.	११९	१	१४६	
निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति.	४८	१	५४	
निष्क्रियस्य तदसंभवात्. ...	४४	१	४९	
निःसंगेऽप्युपरागोऽविवेकात्	३५०	६	२७	

नेतरादितरहानेन विना.	१९३	३	४५
नेद्रादिपदयोगोऽपि तद्वत्.	२९७	५	८३
नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः २४४	५	२		
नैकस्वानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात्.	२८६	५	६६
नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविनेकादते.	२०८	३	७१
नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम्. २०६	३	६८		
नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शाद्वते				
विरोचनवत्.	२३२	४	१७
नोभयं च तत्त्वाख्याने.	९१	१	१०७
नोभाभ्यां तेनैव.	२८४	५	६३

प

पञ्चावयवयोगात्सुखसंविधिः	२५८	५	२७
परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविनेकात्.	३४१	६	११
परिच्छिन्नत्वाच्च तत्सर्वोपादानम्.	६४	१	७६
परिमाणात्.	१०९	१	१३०
पल्लवादिष्वनुपपत्तेश्च.	२६३	५	३५
पांचमौतिको देहः.	१७३	३	१७
पारंपर्यतोऽन्वेपणा बीजाङ्कुरवत्.	१०२	१	१२२
पारंपर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः	४२१	६	५८
पारंपर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञापात्रम्.	५९	१	६८
पारंपर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत्.	३५५	६	३५
पारिभाषिको वा.	२४५	५	५

पितापुत्रवदुभयोर्द्वैत्वात्.	२२०	४	४
पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि	२१९	४	२
पुत्रकर्मवदिति चेत्.....	३०	१	३२
पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः	३६१	६	४५
पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोच्छासात्.	१६७	२	३६
पुरुषार्थं संसृतिर्लिंगानां सूपकारवद्वराज्ञः	१७३	३	१६
पूर्वभाषित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः	६३	१	७५
पूर्वभावमात्रे न नियमः	३७	१	४१
पूर्वसिद्धसम्बन्धस्याभिव्यक्तिर्दापिनेव घटस्य.	२८२	५	५९
पूर्वापाये उत्तरायोगात्.	३५	१	३९
पूर्वोत्पत्तौस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य....	१६८	३	८
प्रकारांतरासंभवात्सदुत्पत्तिः.	३६७	६	५३
प्रकारांतरासंभवादविवेक एव धन्धः	३४४	६	१६
प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्ममूर्तविरोध	३६२	६	४९
प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतंत्र्यम्.	१८	१	१८
प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्वम्.	२९१	५	७२
प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः	१३७	२	५
प्रकृतेराजस्यात्ससंगत्वात्पशुवत्.	२०९	३	७२
प्रकृतेराद्योपादानताऽन्येषां कार्यत्वश्रुतेः	३५३	६	३२
प्रणतिद्वयचर्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्वद्-					
कालाचक्षत्.	२३३	४	१९
प्रतिनियतकारणनाशयत्वस्य ध्वान्तवत्.....	३४३	६	१४

प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्.	८६	१	१००
प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटोत्पन्नः शब्दः	२८०	५	५७
प्रधानशक्तियोगाच्चैतसंगापत्तिः	—	२४७	५
प्रधानसृष्टिः परार्थे स्वतोऽप्यमोक्तृत्वादुद्धृक्कुम्भ-			

वहनवत्. ... २०० ३ ५८

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम्. ५१ १ ५७

प्रपञ्चमरणाद्यभाष्य. १७५ ३ २१

प्रमाणाभावाच्च तत्सिद्धिः. ... २४८ ५ १०

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ३५६ ६ ३८

प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत्प्रतीकारचेष्टनात्पुरुषा-

र्थत्वम्. ... ५ १ ३

प्राप्त्यर्थप्रकाशलिङ्गाद्वृत्तिसिद्धिः ... ३१६ ५ १०६

प्रीत्यप्रीतिविपादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैधर्म्यम्. १०७ १ १२७

व

बन्धो विपर्ययात्. ... १७७ ३ २४

बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः कुमारीशंखवत्. २२४ ४ ९

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ... १३६ २ ४

बहुशास्त्रगुरुपासनेऽपि सारादानं पट्टपदवत्. २२८ ४ १३

बाधितानुवृत्त्या मध्यविनेकतोऽप्युपभोगः २१ ३ ७७

बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहंकारस्य ... ५६ १ ६३

भ

भागगुणाभ्या तत्त्वातरवृत्तिः सर्वमर्थं सर्पतीति. ३१७ ५ १०७

भावनोपचंयात् शुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत्. १८० ३ २९

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्कृतस्तरां

तत्सिद्धिः ६७ १ ८०

सृष्ट्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्. .. ३२२ ५ ११५

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूति-

भावप्रसंगात्..... ३२१ ५ ११४

भोक्तृभावात्. ११७ १ १४३

म

मंगलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात् श्रुति-

तथेति. ... २४३ ५ १

मदशक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सौक्ष्म्यात्सांहत्ये

तदुद्भवः . . . १७६ ३ २५

मध्ये रजोविशाला. . . १९७ ३ ५०

महतोऽन्यत्. ४२९ ६ ६६

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः ६१ १ ७१

महदादिक्रमेण-पञ्चभूतानाम्. ... १४० २ १०

महदुपरागाद्विपरीतम्. ... १४४ २ १५

मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरत्र तथा. १६७ ३ ७

मुक्तवदयोरन्यतराभावाच्च तत्सिद्धिः ८० १ ९३

मुक्तात्मनः प्रशंसोपासा सिद्धस्य वा. ... ८१ १ ९५

मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात्. २७२ ५ ४७

शुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः	३४६	६	२०
मूर्तत्वाव्युद्यतादिवत्समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः	४५	१	५०	
मूर्तत्वेऽपि न संघातयोगात्तरणिवत्.	१७१	३	१३
मूले मूलाभावादमूलं मूलम्.....	५८	१	६७

य

यद्वादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात्.	२४८	५	६१
यत्संबन्धसिद्धं तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्. ७५	१	८९		
यथा दुःखात् हेशः पुरुषस्य न तथा सुखाद-				
मिच्छापः	३३७	६	६

यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः

पुरुषार्थः	४३१	६	७०
यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरुषेयम्.	२७४	५	५०	
युक्तितोऽपि न बाध्यते हिङ्मूढवदपरोक्षाहते.	५२	१	५९	
युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ...	३४	१	३८	
योगसिद्धयोऽप्यौपवादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः	३३१	५	१२८	
योगिनामवाद्यप्रत्यक्षत्वात्त दोषः ...	९०	१	९०	
योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात्तत्सिद्धिः....	२७०	५	४४	

र

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः	१४०	२	९
रागोपहतिर्घ्यान्तम्	१८१	३ ३०
राजपुत्रवचस्वोपदेशात्. २१८	४	१

रूपादिरसमलान्त उभयोः	१५२	२	२८
रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोशकार-					
वद्विमोचयत्येकरूपेण.	२०९	३	७३

ल

लब्धादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम्	१०७	१	१२८
लब्धातिशययोगाद्वा तद्वत्.	२३७ ४ २४
लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः....	३५१ ६ ३०
लिंगशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः	४३१ ६ ४९
लीनवस्तुलब्धातिशयसंबन्धाद्वा न दोषः	७८ १ ९१
लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतेः	२६८ ५ ४०
लोकस्य नोपदेशात्सिद्धिः पूर्ववत्.	४२२ ६ ५७
लौकिकेश्वरवदितरथा.	२४५ ५ ४

व

वस्तुत्वे सिद्धान्तटानिः	२२ १ २१
वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थितेः	५२ १ ५८
वाच्यवाचकभावः संबन्धः शब्दार्थयोः	२६५ ५ ३७
वादिविप्रतिपक्षेः तदसिद्धिरिति चेत्.	९४ १ १११
वाग्देवादिर्मुक्तो नाद्वैतम्.	१२७ १ १५७
वासनयाऽनर्थख्यापनं दोषयोगेऽपि न निमित्तस्य			
प्रधाननाशकत्वम्.	३२५ ५ ११२

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे,....	१७	१	१७
विजातीयद्वैतापत्तिश्च.	२३	१	२२
विदितबंधकारणस्य दृष्ट्यास्तद्रूपम्.	१२६	१	१५५
विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मवाधप्रसंगः....	२५१	५	१६
विद्यावाच्यत्वे जगतोऽप्येवम्.	२५२	५	१८
विपर्ययभेदाः पंच.	१८५	३	३७
विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकरत्.	३५९	६	४३
विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य.	१३२	२	१
विमुक्तिप्रशंसा मंदानाम्.	२८८	५	६८
विरक्तस्य तत्तिज्जेः	१३४	२	२
विरक्तस्य हेयदानमुपादेयोपादानं हंसतीरवत्.	२३६	४	२३	
विरुद्धोभयरूपा चेत्.	२३	१	२३
विविक्तबोधात्सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य सूद-				
वत्पाके.	२०३	३	६३
विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता				
नेतराश्वतरात्.	२१७	३	८४
विशिष्टस्य जीवत्वगन्वयव्यतिरेकात्.	४२७	६	६३
विशेषकार्येष्वपि जीवानाम्.	८३	१	९७
विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः	२६३	५	३४
विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादानाभ्या-				
मिद्रियस्य.	९१	१	१०८
वृत्तयः पंचतयः लिष्टाक्लिष्टाः....	१५५	२	३३

वृत्तिनिरोधात्तत्सिद्धिः	१८२	३	३१
वैराग्यादभ्यासाच्च.	१८५	३	३६
व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात्.	१६९	३	१०
व्यावृत्तोभयरूपः	१२९	१	१६०

श

शक्तस्य शक्यकरणात्.	९८	१	११७
शक्तितथेति.	११०	१	१३२
शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम्.	१५०	२	२४
शक्त्युद्भवानुद्भवाम्बां नाशक्योपदेशः	११	१	११
शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान्....	११५	१	१३९
शुक्लपटवद्वीजवच्चेत्.	११	१	१०
शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वादि-					

नाशस्य. ४० १ ४४

प्रयेनवत्सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम्.	२२१	४	५
श्रुतिन्यायविरोधाच्च.	३३	१	३६
श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य.	२४९	५	१२
श्रुतिलिगादिभिस्तत्सिद्धिः	२५४	५	२१
श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः	३५४	६	३४
श्रुतिश्च.....	२१४	३	८०
श्रुत्या सिद्धस्य नापस्यापः तत्प्रत्यक्षवाधात्.	११९	१	१४७		

घ

पक्षीव्यपदेशादपि.	३३५	६	३
------------------------	------	-----	-----	---	---

षोडशादिष्वप्येवम्..... ३०० ५ ८६

स

संयोगाश्च वियोगान्ता इति न देशादिलाभोऽपि २९५ ५ ८०

संस्कारलेशतः तत्तिद्धिः २१६ ३ ८३

संहतपरार्थत्वात्. ११५ १ १४०

संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्य. ५८ १ ६६

सक्रियत्वाद्गतिश्रुतेः २९० ५ ७०

संकल्पितेऽप्येवम्. १८० ३ २८

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत्सिद्धसाधनम्... २८२ ५ ६०

सत्तामात्राच्चेत्सर्वैश्वर्यम्. २४७ ५ ९

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्ष-

हान्महतोऽहंकारोऽहंकारात्पंचतन्मात्राण्यु-

भयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष

इति पंचविंशतिर्गणः ५४ १ ६१

सत्त्वादीनामसत्त्वमत्त्वं तद्रूपत्वात्..... ३५७ ६ ३९

सदसत्त्वयातिर्वाशावाधात्. ... २७९ ५ ५६

सप्तदशैकं लिङ्गम्. १६८ ३ ९

समन्वयात्. १०९ १ १३१

समाधिसुषुप्तिभोक्षेण ब्रह्मरूपता..... ३२३ ५ ११६

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोकवत्. १६३ २ ४७

समानं जरामरणादिजं दुःखम्. १९७ ३ ५३

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ६० १ ६९

संप्रति परिण्वक्तो द्वाभ्याम्.	१६७	३	६
संबंधाभावाच्चानुमानम्.	२४९	५	११
संभवेन स्वतः.	१८१	२	४४
सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विद्युत्वम्.	३५५	६	३६
सर्वत्र सर्वदा सर्वासंभवात्.	९८	१	११६
सर्वासंभवत्संभवेऽपि सत्त्वासंभवाद्देयं प्रमाण-				
कुशलैः.	६	१	४
सर्वेषु पृथिव्युपादानपसाधारण्याच्चद्वन्द्वपदेशः				
पूर्वम्.	३२०	५	११२
स हि सर्ववित् सर्वकर्ता.	१९९	३	५६
साक्षात्संबंधात्साक्षित्वम्.	१३०	१	१६१
सात्त्विकमेकादशकं भवति ते चैकतादहंकारात्.	१४५	२	१८
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणायामाद्यत्र पंच.	१५४	२	३१
सामान्यतोऽष्टादुभयसिद्धिः.	८७	१	१०३
सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवत् साधनम्.	११४	१	१३८
साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम्.	३५९	६	४२
सिद्धरूपयोर्दृष्टत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः.	८४	१	९८
सिद्धिरष्टमा.	१८७	३	४०
सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्नैवं				
वैचित्र्यात्.	३३९	६	९
सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वम्.	१२०	१	१४८
सौख्याच्चदनुपपन्नम्.	९३	१	१०९

स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम्....	३१	१	३४
स्थिरसुखमासनम्.....	१८३	३	३४
स्थिरसुखमासनमिति न नियमः	३४८	६	२४
स्थूलात्पंचतन्मात्रस्य.	५६	१	६२
स्मृतेश्च.....	३२८	५	१२२
स्मृत्याऽनुमानाच्च.....	१६०	२	४३
स्वकर्म स्वाश्रयविहितकर्मानुष्ठानम्.	१८४	३	३५
स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां				
नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य	१७८	६	२६
स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमग्रामाण्यम्	९	१	८	
स्वभावाच्चेष्टितमनभिसंधानाद्भृत्यवत्.	...	२०२	३	६१
स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत्.	२४४	५	३

ह

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् १०४ १ १२४

